Васіль Быкаў

Збор твораў у чатырох тамах

Том 1

Аповесці

Мінск
Мастацкая літаратура
1980

ЭПАПЕЯ ПРАЦЯГВАЕЦЦА

Народны пісьменнік Беларусі, Герой Сацыялістычнай Працы, лаўрзат Леніяскай прэміі Васіль Быкаў належыць да самых папулярных сучасных пісьменнікаў не толькі ў беларускай літаратуры, але і ў маштабах усёй шматнацыянальнай Савецкай краіны. Згодна падлікам нашых бібліёграфаў, яго творы друкаваліся на пяцідзесяці з лішнім мовах, сярод якіх (калі браць толькі мовы замежныя) — англійская, іспанская і партугальская, нямецкая і французская, італьянская і румынская, венгерская і польская, чэшская і славацкая, сербахарвацкая, македонская і славенская, вьетнамская і кітайская, турэцкая, арабская і японская, бенгалі і хіндзі, тэлугу і урду. Кнігі Васіля Быкава выходзілі ў Югаславіі і ЗША, у Варшаве, Берліне і Лейпцыгу, Празе і Браціславе, Бухарэсце і Будапешце, Сафіі, Плоўдзіве і Ханоі, Капенгагене, Гаазе і Лісабоне, Парыжы і Лондане, Каіры і Калькуце, Таронта, Гаване і Сіднеі.

Пачынаўся ж творчы шлях пісьменніка зусім звычайна — з апавяданняў, якія ў 1949 годзе былі змешчаны ў газеце «Гродзенская праўда» і фактычна аказаліся не заўважанымі, прынамсі, шырокай літаратурнай грамадскасцю, хаця даследчыкі быкаўскай творчасці цяпер ацэньваюць гэтыя апавяданні даволі прыхільна.

Значна болыпы грамадскі рэзананс мелі апавяданні Васіля Быкава, надрукаваныя ў 1956-1957 гадах, і асабліва яго аповесць «Жураўліны крык» (1959), якая прынесла празаіку трывалае і цалкам заслужанае прызнанне. Ужо ў гэтай аповесці маштабна і ярка выявіліся і выдатны талент аўтара, і яго грамадзянская сталасдь, выразна адчуваўся яго багаты жыццёвы вопыт, набыты галоўным чынам у суровых выпрабаваннях Айчыннай вайны, доўгія, нечувана пакутлівыя вёрсты якой Васіль Быкаў мераў да яе апошняга дня.

Зрэшты, і даваеннае жыццё не асабліва песціла Быкава. Нарадзіўся ён 19 чэрвеня 1924 года ў вёсцы Бычкі на Полаччыне. Дзяцінства, па словах пісьменніка, «выдалася скупое на радасці і труднае, як і ўвесь той час. Часта жылося ў непаладках, нястачы». Светлыя часіны давала найболып захапленне літаратурай. «Майн Рыд, Жуль Верн, Джэк Лондан, а такса ма Гайдар, Горкі, Талстой — вось уладары маіх тагачасных дум, тыя, хто запаліў у душы агеньчык надзеі і паклікаў да іншага і светлага»,— з удзячнасцю пісаў Васіль Быкаў, углядаючыся ў далёкія ўжо часы свайго юнацтва. Чытаў ён таксама творы Дастаеўскага, Пісемскага і іншых рускіх класікаў. Мастацкі вопыт, традыцыі Талстога і Дастаеўскага, Горкага і Шолахава, Фадзеева і Твардоўскага, а таксама беларускіх класікаў Коласа, Гарэцкага і Чорнага, часткова Лынькова і Мележа з цягам часу знойдуць сваё шматстайнае асэнсаванне, развіццё і працяг у творчай дзейнасці Васіля Быкава, стануць яму надзейнымі арыенцірамі ў самім разуменні пісьменніцкага абавязку як вялікага, самаадданага грамадскага служэння і заўсёды будуць для яго трывалай апорай у барацьбе за праўдзівасць літаратуры, за яе гумакістычны пафас.

Вядома, усё гота прыйдзе значна пазней. А тады, у перадваенны час, Быкаў яшчэ і не марыў пра літаратурны занятак, а збіраўся прысвяціць сябе выяўленчаму мастацтву і паступіў на скульптурнае аддзяленне Віцебскага мастацкага вучылішча. «Толькі вучыцца там доўга не давялося: у 1940 годзе адмянілі стыпендыі, і гэтая акалічнасць вярнула мяне ў вёску. Невясёлае было тое вяртанне»,— прыгадвае пісьменнік.

Напярэдадні вайны, зразу мела, не здагадваючыся пра яе такое хуткае набліжэнне, хлопец прыехаў у горад Шостку Сумскай вобла сці. «Я прыехаў у Шостку ў суботу, а ў нядзелю ўжо было 22 чэрвеня... Упачатку — інжынерны батальён, амаль кругласутачная работа па будаўніцтву ўмацаванняў, адступленне». «Зазнаў шмат трывог за сябе, за Радзіму,

за лес чалавецтва таксама. Пасля быў год звышчалавечага напружання ў вайсковым вучылішчы: дзесяцігадзінныя заняткі, земляныя работы і начныя дзяжурствы на абаронных заводах, якія люта бамбілі немцы»,— так пачыналася гарта ванне чалавечага характеру Васіля Быкава, выпрабаванне яго грамадзянскай мужнасці і патрыятычных пачуццяў.

Скончыўшы паскораны курс Саратаўскага пяхотнага вучылішча, Быкаў атрымаў званне малодшага лейтэнанта і ў якасці «камандзіра стралковага ўзвода, узвода аўтаматчыкаў і ўзвода супрацьтанкавай артылерыі (калібра 45, 57 і 76 мм) ваяваў да канца вайны»,— сухаватай, але затое гранічна сціслай, вычарпальнадакладнай мовай прафесійнага вайскоўца гаворыць пісьменнік. Яго салдацкі шлях, адметны жорсткімі, кровапралітнымі баямі, пралёг праз Украіну, Румынію, Венгрыю і Аўстрыю. І ўсё ж яму яшчэ шанцавала. «На здзіўленне, усяго толькі двойчы паранены. Але затое адзін раз ... пахаваны ў брацкай магіле пад Кіравaградам. Усё як належыць: маці ўручылі афіцыйную пахавальную. А я быў проста паранены»,— расказваў Васіль Быкаў у інтэрв'ю для газеты «Известия». З іншай нагоды пісьменнік расшыфраваў гэтае, мусіць, з горкай усмешкай сказанае «проста паранены». Смерць, якая шмат разоў, можна сказаць, штодзённа, а то і штохвілінна падпільноўвала кожнага з франтавікоў, асабліва ў перыяды баёў, тады прайшла зусім побач. Вырваў з яе ўжо растапыраных учэпістых лап франтавы таварыш, камандзір роты, у склад якой уваходзіў узвод Васіля Быкава. Ен, той ротны камандзір, у апошні момант падарваў гранатай фашысцкі танк, які насцігаў параненага ў нагу Быкава. Небяспека была настолькі блізкай, што і пасля выбуху гранаты варожая машына, ужо спыняючыся, яшчэ ўціснула ў снег полы шыняля распластанага на зямлі параненага воіна. Ногі ён інстынктыўна падабраў пад сябе.

Гэтыя жахлівыя падзеі адбываліся ў студзені 1944 года пад той самай Севярынаўкай на Кіравaградчыне, дзе Васіль Быкаў зяачыўся пахаваным. Там гітлераўцы тады ажыццявілі нечаканы і вельмі небяспечны танкавы прарыў у нашы бліжнія армейскія тылы, адлюстраваны празаікам у аповесці «Мёртвым не баліць». Яна працяглы час падвяргалася разноснай крытыцы, хоць на самай справе гэта вельмі праўдзівы і мужны твор, напоўнены высокай трагедыйнасцю, у якім пісьменнік шчодра выкарыстоўваў асабіста перажытае на вайне, даваў шмат аўтабіяграфічных дэталей і ўвогуле блізка грымвўся рэальнай фактычнай канвы таго, што здарылася з ім у баях пад Кіравaградам»

«Лёс зберог нам Васіля Быкава, каб ён жыў і пісаў ад імя цэлага пакалення, ад імя тых, што юнакамі спазналі вайну і ўзмужнелі духам са зброяй у руках, для якіх дзень жыцця быў роўны веку жыцця»,— падкрэсліваў выдатны кіргізскі пісьменнік Чынгіз Айтматаў. Сапраўды, Васіль Быкаў прыйшоў у літаратуру з палымяным жаданнем расказаць пра тое, наколькі цяжкая была мінулая вайна, «як нялёгка давалася яна нам — наша перамога», якія гераічныя намаганні мільёнаў людзей спатрэбіліся для таго, каб здабыць яе ў агні зацятых бітваў, расказаць не толькі ад свайго ўласнага імя, але і ад імя тых дзевяноста сямі працэнтаў сваіх равеснікаў, якія аказаліся менш шчаслівымі і не вярнуліся з крывавых палеткаў вайны. Гэтую задачу, перакананы пісьменнік, можна паспяхова выканаць толькі пры абсалютнай шчырасці мастака і яго гранічнай, бескампраміснай праўдзівасці.

Вядома, і да Быкава і пісьменнікаў-франтавікоў яго пакалення ў савецкай літаратуры, у тым ліку ў беларускай, было нямала глыбокіх, сапраўды таленавітых твораў аб гераізме народа ў Айчыннай вайне. Маючы на ўвазе толькі беларускую прозу перыяду вайны і першага пасляваеннага дзесяцігоддзя, можна згадаць раманны эпас Кузьмы Чорнага з яго маштабным, па-філасофску заглыбленым асэнсаваннем чалавечага лёсу ў віхуры ваеннага часу, лепшыя апавяданні пра вайну Івана Мележа, Янкі Брыля, Аляксея Кулакоўскага, Міколы Лупсякова і іншых пісьменнікаў. Як сур'ёзныя дасягненні беларускага ваеннага

эпасу, створанага на працягу першага дзесяцігоддзя пасля вайны, і сёння ўспрымаюцца вельмі шырокія па ахопу рэчаіснасці, так званыя панарамныя раманы «Глыбокая плынь» Івана Шамякіна, «Мінскі напрамак» (асабліва яго апошняя рэдакцыя) Івана Мележа, «Векапомныя дні» Міхася Лынькова, «Расстаёмся ненадоўга» Аляксея Кулакоўскага, «Згуртаванасць» Міколы Ткачова. Але і ў гады вайны, і пасля шмат пісалася ў нас і павярхоўнапрыблізных, недастаткова праўдзівых, а то і адкрыта лакіровачных твораў з вельмі спрошчаным паказам народнай барацьбы супроць фашызму.

Ды к таму часу, калі ў літаратуры пачалі набіраць сілу Васіль Быкаў і яго равеснікі з багатым франтавым вопытам, ужо дастаткова выразна заўважаліся і недахопы нават лепшых панарамных раманаў першага пасляваеннага дзесяцігоддзя. Яны абумоўліваліся і грамадскай атмасферай таго перыяду, на якую вельмі моцна ўплывалі шматлікія культаўскія догмы і забароны, і самім імкненнем пісьменнікаў да ўсеабдымнасці, іх жаданнем у адным творы адлюстраваць самыя разнастайныя праявы народнага подзвігу ў Айчыннай вайне.

Як і блізкія яму тады прадстаўнікі ягонага пакалення ў рускай літаратуры (Рыгор Бакланаў, Юрый Бондараў, Віктар Астаф'еў і іншыя), Васіль Быкаў з самага пачатку сваёй творчай дзейнасці рашуча адмовіўся ад знешняй усеабдымнасці панарамных твораў. Яго любімым жанрам, у якім з найбольшай сілай і пераканальнасцю выявіліся багатыя магчымасці выдатнага таленту пісьменніка, стала невялікая аповесць з абмежаванай колькасцю герояў і вельмі сціслай, гранічна лакалізаванай у прасторы і часе знешняй падзейнасцю. Гэткая аповесць настолькі характэрная для празаіка, што ў крытыцы яна ўжо даўно называецца быкаўскай. Аднак у лакальнай па свайму падзейнаму і прасторава-часаваму абсягу быкаўскай аповесці з нешматлікімі героямі скандэнсавана вялікая ўнутраная энергія. Такім чынам, «малафарматныя», але вельмі дакладна выверанья па ўсіх параметрах аповесці Васіля Быкава, прасякнутыя пафасам поўнай, бескампраміснай праўдзівасці, адлюстроўваюць гераізм народа ў перыяд Айчыннай вайны са значна большай глыбінёй і пераканальнасцю, чым ранейшыя панарамныя раманы, не кажучы ўжо аб павярхоўна-лакіровачнай літаратуры папярэдніх гадоў.

У апошнія даесяцігоддзі істотна пашыралася само паняцце гераізму, вартага адлюстравання ў мастацкай літаратуры, у вогуле чялавек на вайне стаў паказвацца намнога больш рознабакова, чым гэта рабілася раней. І тут таксама асабліва вялікая заслуга належыць Васілю Быкаву, які вельмі паслядоўна абараняе думку пра мнагастайнасць, шматаблічнасць гераізму і подзвігу.

Гэта я думка з'яўляецца па фасам аповесці «Абеліск» (разам з «Дажыць да світання» ад знача на Дзяржаўнай прэміяй СССР). З падкрэсленай палємічнасцю і выразнасцю аголенай формулы яе выказвае тут Ткачук, чалавек шырокіх і, трэба сказаць, слушных поглядаў на гераічнае. Разка пярэчачы маладому дагматыку з паса дай Ксяндзову, ён пераконана заяўляе: «Жыццё — гэта мільёны сітуацый, мільёны характараў. І мільёны лёсаў. А вы ўсё хочаце ўкласці ў дзве-тры схемы. Каб прасцей! Ды меней турбот. Забіў немца ці не забіў?.. Ен болей забіў».

Гэта гаворыцца пра цэнтральнага героя аповесці настаўніка Мароза, які, свядома ахвяруючы жыццём, аддаў сябе ў рукі ворагаў, каб душэўна падтрымаць у апошнія хвіліны сваіх вучняў і выкрыць хлусню акупантаў.

Выразная праграмнасць адчуваецца і ў тым, што ўжо з першых сваіх твораў аб вайне празаік праяўляе калі не выключную, дык пераважную, асаблівую ўвагу да звычайнага, знешне мала і прыкметнага$_ф$ ва ўсякім разе някідкага, але затое масавага і якраз сваёй масавасцю вельмі важнага гераізму звычайных жа, радавых працаўнікоў вайны, якая на

кожным кроку патрабавала ад усіх яе ўдзельнікаў поўнай «выкладкі», максімальнага, а часта і звышчалавечага па агульнапрынятых уяўленнях напружання духоўных і фізічных сіл.

Васіль Быкаў, зразумела, ніколі не адмаўляў велічы вельмі яркага, выключнага па сваёй самаахвярнасці гераізму, што выявіўся, скажам, у подзвігах Мікалая Гастэлы і Аляксандра Матросава, дарэчы, шырока адлюстраваных літаратурай. Але свой талент ён аддае паказу галоўным чынам радавых удзельнікаў вайны, сціплую мужнасць якіх пісьменнік па-сапраўднаму ацаніў яшчэ тады, калі зусім не збіраўся пісаць — на цяжкіх франтавых дарогах.

Гэткі герой выклікае найбольшую зацікаўленасць празаіка па цэлым шэрагу прычын. Тут мае сваё значэнне і тое, што асабісты ваенны, салдацкі вопыт Васіля Быкава, які побач з перажытым яшчэ ў даваенныя гады вызначае карэнныя асновы яго грамадзянскай мужнасці, чалавечай стойкасці і сумленнасці, яго ідэйных пераконанняў і мастацкай свядомасці, усяго ягонага эстэтычнага свету,— гэты вопыт у пісьменніка звязаны перш за ўсё і галоўным чынам з яго духоўнай, чалавечай блізкасцю да радавых вялікай бітвы супроць фашызму, з якімі пісьменнік у крывавай віхуры вайны дзяліў усе цяжкасці і нягоды і назаўсёды парадніўся вялікім франтавым брацтвам, замацаваным сумесна пралітай крывёю і здабытай перамогай.

Потым трэба прыняць да ведама і тое, што якраз радавы працаўнік вайны і ўся звязаная з ім яе штодзённасць, знешняя негераічнасць мала прываблівала папярэднюю літаратуру» у кожным разе рэдка а усёй сур'ёзнасцю даследавалася ёю. Творы Васіля Быкава і яго гартаваных вайною равеснікаў вельмі чула зрэагавалі на такую «недастатковасць» папярэдняй літаратуры і, акрамя ўсяго іншага, яшчэ і з гэтай прычын і выклікалі вялікі грамадскі разананс.

Сярод фактараў, якія абумовілі ўстойлівую цікавасць быкаўскай мастацкай прозы да радавога ўдзельніка вайны, вельмі істотна і Тое$_f$ што за гэтым, па сутнасці, стаіць, як слушна пісаў крытык Л. Лазараў, «цікавасць да народнага характару ў яго самым масавым выяўленні. Вось чаму ў аповесцях Быкава... яўна адчуваецца маштаб усенароднай вайны, у якой вырашаецца лес Радзімы$_9$ велізарнае напружанне гіганцкай бітвы не на жыццё, а на смерць. І сіла духу герояў Быкава, і ўласцівае ім пачуццё адказнасці, і іх самаахвярнасць — за ўсім гэтым заўсёды паўстае народ на вайне, народ, які ўзняўся на абарону сваёй свабоды, гонару і жыцця».

Вернасць радавому працаўніку вайны, свайму галоўнаму герою, якога таксама ўжо даўно і звыкла называюць быкаўскім, пісьменнік захоўвае вельмі трывала, з твора ў твор. Тыпова быкаўскімі радавымі вялікай арміі змагароў з фашызмам уяўляюцца і няўклюдны няўмека ў вайсковых справах Фішар, вучоны-мастацтвазнавец, гатовы сумленна рабіць любую работу ў непрывычных, выключна цяжкіх для яго абставінах крывавай вайны, і жулікаваты з выгляду вясёлы насмешнік Свіст з яго падмочанай ранейшай біяграфіяй і добраахвотнай дарогай на фронт, і ціхмяны, звычайна зважлівы, але, нягледзячы на сваю першапачатковую баязкасць, упарты ў баі маладзенькі хлопец Глечык, і крыклівы, схільны да залішняй прыдзірлівасці да падначаленых, ды затое надзейны як камандзір старшына Карпенка, адзіны чалавек, што меў багаты армейскі вопыт, з усяго невялічкага заслону на звычайным чыгуначным пераездзе «з будкай і паламаным шлагбаумам Гэта героі з аповесці «Жураўліны крык», якія пры ўсёй разнастайнасці сваіх характараў і даваенных заняткаў, падобныя ў галоўным: усе яны змагаюцца да канца, сваёй крывёю, жыццём сваім забяспечваючы арганізаванае адступленне чырвонаармейскага батальёна. Праз іх трагедыйны лёс вельмі пераканальна паказваецца трагедыя першых ваенных месяцаў і рэалістычна

выяўленая, някідкая ў звычайнасці сваіх знешніх праяў мужнасць савецкіх людзей, якая ў канчатковым выніку забяспечыла нашу перамогу.

У адзначанай літаратурнай прэміяй імя Якуба Коласа «Трэцяй ракеце» і ў «Здрадзе» дзеянне адбываецца намнога пазней, ужо на заключным этапе вайны, калі яе вогненны вал дакаціўся да Румыніі і Венгрыі. Але і ў гэтых аповесцях героі тыпалагічна ранейшыя — усё тыя ж звычайныя людзі працы, якіх час прымусіў кінуць звыклы і вельмі натуральны для іх мірны занятак і ўзяцца за зброю. Такі ў першую чаргу Жаўтых з «Трэцяй ракеты».

Звычайнымі працаўнікамі вайны, радавымі вялікай бітвы народа супраць фашызму з'яўляюцца і пажылы, нехуцавы ездавы Здабудзька, наіўны і добры Цімошкін, упарты, але справядлівы Шчарбак («Здрада»), няўдачлівы камандзір узвода Клімчанка («Пастка»), цягавіты Іван Цярэшка з «Альпійскай балады», Васілевіч і яго баявыя сябры з «Мёртвым не баліць», Ананьеў і асабліва Чумак з «Праклятай вышыні», Сцёпка Таўкач, Міця і Маслакоў з «Круглянскага моста», ужо згадваны Алесь Мароз і яго вучні з «Абеліска», Іваноўскі і Півавараў і іншыя персанажы з «Дажыць да світання», Ляўчук і Грыбаед з «Воўчай зграі», адзначанай разам з «Яго батальёнам» Дзяржаўнай прэміяй БССР імя Якуба Коласа, Зося Нарэйка з «Пайсці і не вярнуцца», Пятрок і Сцепаніда Багацькі з выдатнай аповесці «Знак бяды» (за яе Васілю Быкаву прысуджана Ленінская прэмія), а таксама Агееў і яго паплечнікі па падпольнай барацьбе з рамана «Кар'ер», не кажучы ўжо пра Сушчэню і Бурава з аповесці «У тумане», у якой вельмі востра, па-сучаснаму пастаўлена праблема даверу да чалавека.

З гэтага рада як быццам трохі выбіваюцца Сотнікаў з аднайменнай аповесці і Валошын з «Яго батальёна». У першым выпадку перад намі камандзір батарэі, сын героя грамадзянскай вайны. Але ў непасрэдным дзеянні твора мы бачым Сотнікава ў якасці радавога партызана. Праўда, гэта чалавек з вельмі высокім усведамленнем «свайго абавязку грамадзяніна, байца і камуніста».

Аднак жа свой салдацкі абавязак звычайна ўсведамляюць і да канца выконваюць і іншыя станоўчыя героі Васіля Быкава, як бы звычайна, будзённа, негераічна яны ні выглядалі. Тая ж Зося Нарэйка, «маленькі чалавек на гэтай зямлі», «выразна адчувала, што ў гэтай вайне, апроч як выстаяць і перамагчы, іншага выбару не існуе. Інакш не варта і жыць, лепш адразу галавой у прорву, каб не ашукваць сябе, не пакутаваць». Праўда, пакутаваць Зосьцы давялося аж зашмат, але змагаецца яна з выключнай упартасцю. Як і Сцепаніда Багацька, простая беларуская жанчына ўжо немаладога веку, якая гіне ў агні ею ж падпаленай уласнай хаты, але не здаецца паліцаям.

Увогуле, толькі людзі, якія пры ўсіх сваіх слабасцях, большых або меншых заганах здольныя ўрэшце сумленна выканаць свой абавязак у барацьбе з ворагам,— толькі яны ў творах Васіля Быкава і заслугоўваюць права на станоўчасць і пісьменніцкую прыхільнасць. Потым жа і Сотнікаў (і ў гэтым ён таксама ўжо зусім звычайны) «баяўся калісь за сваё жыццё, калі мог лёгка і непрыкметна загінуць у баі». «Выходзячы з бою жывым, ён таіў у сабе ціхенькае задавальненне, што куля абмінула яго». Усё гэта па-чалавечы вельмі зразумела і натуральна.

Вядома, Сотнікаў, як і іншыя героі Васіля Быкава, умеў змагацца з ворагам «да апошняй хвіліны». У партызанах ён перастаў баяцца і смерці («перабаяўся ўжо за дзесятак самых безнадзейных выпадкаў»). Для яго «важна было жыць, калі ён быў камандзірам у арміі, калі ад яго турбот і ўмельства залежалі жыцці людзей». Трапіўшы ж у безвыходных абставінах у палон да паліцаяў, ён ужо думае пра смерць са зброяй у руках як пра вялікую раскошу. Тут «ён амаль ужо зайздросціў тысячам тых шчаслівуцаў, што знайшлі свой канец на

шматлікіх палях баёў»,— зазначае аўтар, які даследуе ўнутраны свет Сотнікава вельмі скрупулёзна, з адчуваннем найтанчэйшых нюансаў яго псіхалагічнага стану.

Ідучы на смерць, Сотнікаў не столькі думае пра сябе, колькі заклапочаны тым, каб «нешта зрабіць для іншых», а яшчэ турбуецца, каб яго смерць не была марнай. «Як і кожная смерць у барацьбе, яна павінна нешта сцвярджаць, нешта адмаўляць і па магчымасці здзейсніць тое, што не паспела здзейсніць жыццё. Інакш — навошта тады жыццё? Надта трудна даецца яно чалавеку, каб безразважна ставіцца да яго канца»,— мяркуе Сотнікаў. І ўжо глыбіня гэтых разважанняў, як і яго здольнасць праніклівa аналізаваць самыя разнастайныя сітуацыі, выяўляе філасофскі склад сотнікаўскага мыслення, якое кладзе выразны адбітак на ўсю стылістыку аповесці з яе вельмі моцным аналітычна-філасофскім пачаткам.

Такі склад мыслення — з'ява не зусім звычайная, прынамсі, радавою яе назваць цяжка. Пэўным чынам узвышаецца Сотнікаў і тым, што ён хоча памерці «агітацыйна», імкнучыся сваёй мужнасцю перад тварам непазбежнага падтрымаць таго ж хлапчука ў будзёнаўцы, іншых сумленных людзей, сагнаных на месца пакарання. Але ж тое, як паводзяць сябе, гледзячы ў вочы смерці, яго героі, для Быкава важна заўсёды. А часта ў творах пісьменніка менавіта смерць, лепш сказаць, здольнасць мужна памерці, калі няма іншых варыянтаў, высвечвае глыбінную сутнасць герояў. І свой не толькі глыбокі сэнс, але нават і агітацыйны аспект, праўда, не так наглядна выяўлены, як у выпадку з Сотнікавым, ёсць і ў мужнай смерці Алеся Мароза («Абеліск»), лейтэнанта Іваноўскага («Дажыць да світання»), хоць той паміpae зусім без сведкаў, сам-насам з ворагам, якога разам з сабою ўзрывае апошняй гранатай. Аднак суцяшэнне і апраўданне яго пакут, яго жыцця Іваноўскаму дае, як гэта і звычайна бывае ў герояў Васіля Быкава, усведамленне да канца, сумленна выкананага абавязку, упэўненасць, што ён зрабіў усё, што мог зрабіць. «Але застануцца жыць іншыя. Яны перамогуць, ім аднаўляць гэту зялёную шчаслівую зямлю, дыхаць на поўныя грудзі. І кахаць. Але хто ведае, ці не залежыць шчаслівы іх лес ад таго, як памрэ на гэтай дарозе дваццацідвухгадовы камандзір узвода лейтэнант Іваноўскі?» — такія апошнія думкі маладога лейтэнанта. І ў іх закладзены вялікі змест, выразна праглядвае галоўны пафас усёй аповесці.

Так што і агітацыйная смерць Сотнікава не выглядае вельмі ўжо выключнай у супастаўленні з жыццём і смерцю іншых быкаўскіх герояў. Тым больш што пісьменнік паказвае мужнасць апошніх гадзін і хвілін Сотнікава, само яго развітанне з жыццём без таго легендарнага арэолу, якім так любяць узвышаць смерць некаторыя прыхільнікі ўзнёслай рамантычнай стылістыкі. Васіль Быкаў добра адчувае ўсю трагедыйнасць нават і гераічнай смерці і піша пра яе з дакладнасцю строгага і жорсткага рэалізму, які не можа закрываць вочы і на праявы жахлівага.

«Рыбак выпусціў падстаўку і адхіснуўся — ногі Сотнікава загойдаліся побач, збітая імі шапка ўпала на снег. Рыбак адскочыў, але тут жа нагнуўся і выхапіў яе з-пад шыбеніцы, які ўжо супакоена раскручваўся на вяроўцы, апісваючы круг у адзін, потым у другі бок. Рыбак не адважыўся зірнуць у яго твар — ён бачыў перад сабой толькі жахліва выпрастаныя ў паветры ногі — адну ў растаптаным бурку і побач неяк вывернутую пятою ўбок брудную, ссінелую ступню з падсохлай паскай крыві на костачцы.

Усё было скончана».

Такім бачыцца мёртвы Сотнікаў яго быламу таварышу па партызанскай барацьбе, а цяпер здрадніку Рыбаку, які сам цаной гэтай здрады толькі што пазбегнуў шыбеніцы. Унутраны стан Рыбака, перапалоханага непапраўнасцю таго, што адбылося на яго вачах і пры яго юдаўскім удзеле,— гэты стан, вядома, уплывае на характар малюнка, вылучаючы ў

ім страшнае, жахлівае. Але, відаць, ёсць тут і прынцыповае нежаданне пісьменніка ўпрыгожваць смерць, няхай сабе і сотнікаўскую, гераічную. Іначай бы празаік выбраў іншы ракурс, паказаў малюнак вачыма каго-небудзь іншага з персанажаў або даў яго ад свайго, уласна пісьменніцкага імя. Ды ці мала сродкаў надаць герою ўзвышаны, выключны арэол ёсць у таленавітага мастака, калі толькі ён жадае гэта зрабіць. Славячы гераізм Сотнікава, яго мужнасць, сілу яго духу, Васіль Быкаў, як і звычайна, да гэтай выключнасці не імкнецца, пазбягае яе. Адпаведным чынам малюецца ў аповесці і знешні выгляд Сотнікава, з якім мы знаёмімся тады, калі ён, хворы і знясілены, няўвыкла ссутулены, «прыстала шкандыбае па снезе ў сваіх тоўстых стаптаных бурках», «апусціўшы голаў у глыбока насунутай, з апушчанымі краямі пілотцы».

Яшчэ больш падстаў меў бы пісьменнік гераізаваць пры жаданні свайго Валошына з аповесці «Яго батальён». Гэта ж у канчатковым выніку Герой Савецкага Саюза, камандзір палка, маёр, адным словам, фармальна не зусім звычайны, далёка не радавы ўдзельнік вайны. Але пра ўсё гэта мы ведаем толькі па скупых радках стылізаванай пад архіўны дакумент дапіскі, што падаецца ў канцы твора. А на працягу аповесці Валошын, яшчэ капітан, на нашых вачах адхілены ад камандавання батальнам, дзейнічае пераважна як радавы воін, дзеліць са сваімі байцамі ўсе салдацкія нягоды, што выпадаюць у вельмі цяжкім наступленні на адну з «праклятых вышынь». Ды і будучы камбатам, ён не хаваўся за спіны падначаленых, не аддзяляў асабістага лёсу ад лёсу свайго батальёна. Таму і Валошын з поўнай падставай успрымаецца як тыпова быкаўскі герой, адзін з мільёнаў радавых вялікай бітвы з фашызмам. Да таго ж ён прадстаўнік самага шматлікага і самага пакутніцкага роду войск — пяхоты.

Калі б Васіль Быкаў зрабіў сваіх герояў «крыху іншымі, «незвычайнымі», адарваў ад зямлі — яны адразу б страцілі для нас сваю прывабнасць, роднасць з намі.

Героі ж Васіля Быкава — гэта мы, гэта кожны з нас. У тым іх сіла і неўміручасць»,— справядліва падкрэсліваў М. Матукоўскі.

Але звычайнасць, сціпласць, знешняя непрэтэнцыёзнасць і прастата быкаўскіх герояў не робіць іх дробязнымі, нецікавымі таму, што ў канчатковым выніку яны жывуць і паміраюць дзеля вялікай мэты, хаця і далёка не заўсёды, хутчэй нават вельмі рэдка, гавораць пра гэта адкрыта, уголас. Але сэнс свайго змагання яны, часта падсвядома, адчуваюць дастаткова пэўна.

«Свой абавязак перад сумленнем і перад гісторыяй», абавязак, які мае глыбінную сувязь з адлюстраваннем народнага характару Айчыннай вайны, ёсць для Васіля Быкава і ў вельмі паслядоўным, бескампрамісным выкрыцці здрадніцтва і прыстасавальніцтва. Нянавісць пісьменніка да розных прыстасаванцаў і здраднікаў таксама жывіцца яго франтавой памяццю, якая не можа забыць усю подласць і нікчэмнасць тых, хто хацеў выжыць за кошт іншых, за кошт самаадданых барацьбітоў з фашысцкай навалай.

Пісьменнік глыбока перакананы, што без выкрыцця і грунтоўнага даследавання самой псіхалогіі здрадніцтва нельга выхаваць сапраўдных патрыётаў, якія не пахіснуцца перад любымі нечаканасцямі. Таму таксама з твора ў твор і паяўляюцца ў Быкава напісаныя звычайна сродкамі рэалістычнага пісьма, псіхалагічна заглыбленыя вобразы палахліўцаў, прыстасаванцаў і прамых здраднікаў, такіх, як Аўсееў і Пшанічны з «Жураўлінага крыку», Блішчынскі са «Здрады», Задарожны з «Трэцяй ракеты», Чарноў з «Пасткі», Сахно з «Мёртвым не баліць», Брытвін з яго карыслівым і вельмі небяспечным практыцызмам з «Круглянскага моста», той жа Рыбак 3' аповесці «Сотнікаў», Кудраўцаў («Воўчая зграя»), Галубін («Пайсці і не вярнуцца»), Гуж, Каландзёнак і Недасека са «Знака бяды», Драздзенка і Кавешка з рамана «Кар'ер».

Усіх іх аўтар судзіць патрабавальна, бескампрамісна, бязлітасна, судзіць ад імя сваіх франтавых сяброў, у імя будучыні.

Знешне бясхітрасныя аповесці Васіля Быкава маюць дакладна разлічаную і добра выверанаю ўнутраную структуру. Па словах Чынгіза Айтматава, яны ідуць а дна за другой «суровым, шчыльным строем, як салдаты». І разам з раманам «Кар'ер» паступова складваюцца ў своеасаблівую эпапею аб народным подзвігу ў гады Айчыннай вайны.

У гэтую эпапею, якую Васіль Быкаў, знаходзячыся «на бестэрміновай перадавой» (А. Адамовіч), піша ўжо больш за трыццаць гадоў, кожная новая аповесць дадае сваю яркую і выразную фарбу, узбагачаючы, паглыбляючы пісьменніцкую думку пра гераізм народа. Менавіта яна, маштабная думка пісьменніка, якая нарошчвае сваю мускулатуру, павялічвае сваю моц ад твора да твора, глыбіннае, у самой сваёй аснове, адзінства маральна-этычнага пафасу ў паказе чалавека на вайне і цэментуюць, аб'ядноўваюць, як гэта пераканана даведзена Алесем Адамовічам, у цэласную эстэтычную сістэму ўсе быкаўскія аповесці, кожная з якіх найбольш поўна выяўляе сваю змястоўнасць праз яе суаднесенасць з іншымі.

Добра разважаў пра гэта Міхась Лынькоў, які, згодна сведчання Ю. Пшыркова, казаў: «Я з хваляваннем чытаю кожны новы твор Быкава... Ад яго патрабуюць эпапею вайны і не заўважаюць, што якраз ён стварае эпапею, толькі падобную не на «Вайну і мір», «Ціхі Дон», а на «Ператварэнне Расіі» Сяргеева-Цэнскага і «Чалавечую камедыю» Бальзака».

І на самай справе, маштабы зробленага пісьменнікам у адлюстраванні народнага гераізму ўражваюць надзвычай моцна. Але яны разам з тым пераконваюць, што быкаўская практыка не адмяняе і не перакрэслівае сапраўдную эпапейнасць, калі, вядома, мець на ўвазе перш за ўсё не фармальны бок справы, а маштабнасць у асэнсаванні рэчаіснасці. Яна, гэтая практыка, супрацьстаіць толькі тым псеўдаэпапеям, у якіх пры ўсёй знешняй размашыстасці і шматтомнасці няма належнай глыбіні і праўдзівасці ў паказе народнага жыцця. А тое, што пэўным чынам абнавіўся сам прынцып, на аснове якога вырастае своеаеаблівая быкаўская эпапейнасць, набывае ўсё большую значнасць і глыбіню быкаўская карціна народнага подзвігу ў барацьбе з фашызмам,— гэта не так ужо істотна. Галоўнае, што эпапея, няхай і ў новых, прынамсі, не зусім звыклых для класічнага вопыту фармальных параметрах, але працягваецца.

Вядома, аповесці ад «Жураўлінага крыку» да «Знака бяды» і «У тумане», а таксама раман «Кар'ер» складаюць аснову створанай Васілём Быкавым мастацкай эпапеі пра трагедыю і гераізм народа ў гады Айчыннай вайны, а часткова і ў іншыя перыяды нашага жыцця. Напрыклад, у час прымусовай калектывізацыі. Яна, як цяпер прызнана, пад націскам Сталіна праводзілася з нечуванай паспешлівасцю і з грубым парушэннем ленінскага падыходу да сялянства і таму стала для яго сапраўднай трагедыяй, якую пісьменнік з уласцівай яму праўдзівасцю паказаў у тым жа «Знаку бяды» і ў аповесці «Аблава» (1989) — самым трагедыйным творы пісьменніка.

Есць у Васіля Быкава і таленавітыя апавяданні. Яны таксама ўзбагачаюць быкаўскі летапіс народных пакут і гераізму. Асабліва цікавыя ў многіх адносінах апавяданні «На сцяжыне жыцця», «А дна ноч», «Сваякі».

Спрабаваў свае сілы пісьменнік і ў драматургіі. Яго п'есы, у прыватнасці «Апошні шанц», ставіліся ў Маскве, Мінску, Гродна. Спецыяльнай гаворкі заслугоўвае нялёгкая і не заўсёды ўдзячная праца Васіля Быкава ў якасці кінасцэнарыста.

Пісьменнік жыве напружаным грамадскім жыццём. Ен з'яўляецца дэпутатам Вярхоўнага Савета СССР, прымае вельмі актыўны ўдзел у літаратурным працэсе краіны, часта выступае ў перыядычным друку з публіцыстычнымі і крытычнымі артыкуламі. Яны

часткова сабраны ў кнізе «Праўдай адзінай» (1984). У сваіх артыкулах, якія належаць да лепшых узораў пісьменніцкай публіцыстыкі і звычайна атрымліваюць шырокі грамадскі розгалас, Васіль Быкаў адгукаецца на самыя надзённыя і вострыя праблемы гісторыі і сучаснасці. Ен уздымае свой голас у абарону тых незаконна рэпрэсіраваных у 30-я гады пісьменнікаў і вучоных, якія яшчэ і цяпер з боку нядобрасумленных людзей часам падвяргаюцца неабгрунтаваным нападкам, з трывогай піша пра незайздроснае становішча беларускай мовы, якая да самых апошніх часоў усё больш выціскалася з многіх сфер жыцця нашай рэспублікі. А мова ж, разважае пісьменнік, гэта «самае каштоўнае багацце нацыі», «душа народа», «выражэнне яго характару, самабытнасці», «своеасаблівы генафонд нацыянальнай культуры». Адцураўшыся роднага слова, мы перасталі б існаваць як народ, як нацыя, зніклі б «з твару зямлі, як некалі зніклі летапісныя яцвягі, якія насялялі паўночна-заходнюю Беларусь», зазначае Васіль Быкаў у інтэрв'ю для газеты «Известия», якое так і называецца: «Мова — душа народа».

Вельмі пераканальна абвяргае пісьменнік нярэдкія і сёння дэмагагічныя сцвярджэнні, што беларусы толькі самі вінаваты ва ўсіх бедах, што напаткалі нашу мову і многія галіны нашай культуры. На самай справе пачалося ўсё з парушэнняў ленінскай нацыянальнай палітыкі, з жахлівых рэпрэсій культаўскага перыяду, справядліва падкрэслівае Васіль Быкаў. «Ужо ў канцы дваццатых гадоў была разгромлена Акадэмія навук БССР (першы прэзідэнт якой У. Ігнатоўскі скончыў жыццё самагубствам), на рубяжы трыццатых гадоў пачаўся пагром сярод пісьменнікаў Беларусі, у творчых аб'яднаннях. Ужо ў тыя гады была прычынена непапраўная шкода нацыянальнай культуры, цалкам спынена палітыка беларусізацыі, якая не паспела даць колькі-небудзь выразныя вынікі... Беларуская мова, якая нядаўна яшчэ бурна квітнела ў гарадах, пачала вянуць навідавоку, жалезным памялом яе вымяталі з устаноў, ВНУ, Акадэміі навук, арганізацый і органаў улады. Права карыстацца ёю засталося за некалькімі газетамі, двума тэатрамі ды Саюзам пісьменнікаў, які перад вайной скараціўся да двух дзесяткаў членаў. Астатнія былі знішчаны або знаходзіліся ў лагерах на ўсходзе краіны»,— піша празаік у артикуле «Учора і сёння». Піша, вядома, рэзка, з гневам і абурэннем, але слушна, бо такая наша горкая праўда.

І вынікі таго пагрому, да якога яшчэ дадалося ў лепшым выпад ку абыякавае стаўленне да нацыянальнай культуры ў валюнтарысцкія і застойныя часы, сёння пераадольваць вельмі нялёгка. Але абсалютна неабходна. І зусім неадкладна, калі мы хочам захаваць сябе як народ, як самабытную славянскую нацыю. А для гэтага, падкрэслівае мастак, трэба «вучыць дзяцей роднай мове як можна раней — у сям[9]!, у дзіцячым садзе, з першага класа ў школе; прадугледзець выпускныя экзамены па мове ў школе і ўступныя ў ВНУ. Гэта ў якасці самага першапачатковага кроку. Я б яшчэ прапанаваў, каб партыйныя і савецкія кіраўнікі ў зносінах з беларускамоўным насельніцтвам рэспублікі (якога па перапісу налічваецца каля 80 працэнтаў) перайшлі на яго родную мову».

У гэтых прапановах, як і ва ўсім, што піша Васіль Быкаў, чуецца голас заклапочанага грамадзяніна і сумленнага, сапраўды народнага пісьменніка, які заўсёды змагаецца за справядлівасць, праўду і чалавечнасць і ўмее думаць не толькі пра сённяшні дзень, але і пра будучыню свайго народа. А таксама пра лес чалавецтва, трывожная заклапочанасць якім абумоўлівае ўзмацненне антываеннага пафасу ў быкаўскіх творах апошніх гадоў.

Дзмітрый БУГАЁЎ

ЖУРАЎЛІНЫ КРЫК

1

Гэта быў звычайны чыгуначны пераезд, якіх нямала параскідана на сталёвых шляхах зямлі.

Ён абраў тут зручную мясціну пуці, дзе скончыўся насып, што пралёг па асакаватай голай балацявіне, і рэйкі ўезджанай аднапуткі беглі па жвіры амаль на ўзроўні зямлі. Гасцінец, споўзшы з пагорка, пераскакваў чыгунку і заварочваў у бок лесу, утварыўшы скрыжаванне, якое людзі некалі абгарадзілі рабымі слупкамі і паставілі два гэткія ж рабыя шлагбаумы. Побач адзінока мясцілася тынкаваная будка-старожка, дзе ў сцюжу драмаў ля напаленай печкі які-небудзь бурклівы дзед-вартаўнік. Цяпер у будцы не было нікога. Золкі восеньскі вецер раз-пораз рыпаў яе насцеж расчыненымі дзвярыма; бы скалечаная рука чалавека, тырчаў у сцюдзёнае неба абламаны шлагбаум, другога зусім не было. Ніхто ўжо не дбаў пра гэтую чыгуначную пабудоўку: новыя, куды больш важныя клопаты адолелі людзей – і таго, хто некалі гаспадарыў тут, і гэтых, што спыніліся цяпер на закінутым знямелым пераездзе.

Захінуўшыся ад ветру каўнярамі зашмальцаваных, аблепленых глінай шынялёў, шасцёра іх стаяла купкай ля зламанага дышля шлагбаума. Тулячыся адзін да аднаго, яны маркотна пазіралі ў восеньскую далеч і слухалі камбата, які ставіў ім баявую задачу.

– Дарогу трэба перакрыць на суткі, – сіпатым прастуджаным голасам казаў капітан, высокі кастлявы чалавек з зашчаціненым, змораным тварам. Вецер злосна ляскатаў рогам плашч-палаткі па яго запэцканых ботах, матляў на грудзях доўгія матузы завязак. – Заўтра, як сцямнее, адыдзеце за лес. А дзень трымацца...

Там, у полі, куды яны невясёла ўглядаліся, высіўся касагор з дарогай, ля якой траслі пажоўклым лісцем дзве вялізныя каржакаватыя бярозы, і за ім, дзесьці на даляглядзе, заходзіла нябачнае сонца. Вузенькая шчылінка святла, прарэзаўшыся ў хмарах, як лязо вялізнае брытвы, матава блішчала на небе. Сумны восеньскі адвячорак поўніўся шэрасцю фарбаў, надакучлівай сцюдзёнай золлю і ўсёабдымнай трывогай навіслай над краем бяды.

– А як жа з шанцавым інструментам? – грубаватым басам запытаў старшына Карпенка, камандзір гэтай невялічкай групы. – Рыдлёўкі ж патрэбны.

– Рыдлёўкі? – задуменна перапытаў камбат, узіраючыся ў бліскучую палоску захаду. – Пашукайце што самі. Няма рыдлёвак. І людзей няма, не прасі, Карпенка, сам ведаеш...

– Ага, і людзей не шкодзіла б, – падхапіў старшына. – А то што пяцёра? І то вунь адзін – новенькі ды гэты «вучоны» – ваякі мне! – злосна бурчаў ён, стоячы бокам да камандзіра.

– Супрацьтанкавыя гранаты, патроны к пэтэзру, колькі можна было, вам далі, а людзей няма, – стаяў на сваім камбат. Ён яшчэ паўглядаўся ўдалячынь, зачараваны бляскам захаду, а пасля, устрапянуўшыся ад задумы, павярнуўся к Карпенку – мужнаму, прысадзістаму, шыракатвараму, з рашучымі вачыма і цяжкімі сківіцамі. – Ну, жадаю ўдачы.

Ён падаў руку, агорнуты новым клопатам, старшына раўнадушна паціснуў яе. Гэтак жа стрымана паціснуў халодную камбатаву далонь і «вучоны» – у акулярах, высокі баец Фішар; без крыўды, шчыра зірнуў на камандзіра другі няўдака, на якога скардзіўся старшына, – малады, са свежымі сумнымі вачыма радавы Глечык.

– Нічога, чорт не здрадзіць – свіння не з'есць, – бесклапотна пажартаваў пэтэзравец Свіст, белабрысы, расшпілены на ўсе кручкі і гузікі, жулікаваты з выгляду хлопец.

Спаважна падаў сваю пухлую далонь непаваротлівы мардаты Пшанічны, і пачціва, прыстукнуўшы бруднымі абцасамі, развітаўся чарнявы, прыгожы Аўсееў. Паддаўшы плячом аўтамат, камандзір батальёна нялёгка ўздыхнуў і коўзкім, няспрытным па гразі крокам пайшоў даганяць калону.

Яны засталіся ўшасцёх, агорнутыя самотай ростані, і нейкі час моўчкі пазіралі ўслед капітану, батальёну, кароценькая, зусім не батальённая калона якога, мерна пагойдваючыся ў вячэрняй імгле, хутка аддалялася к лесу.

Старшына быў незадаволены, сярдзіты, унутры яго тужліва варушылася невыразная, шчымлівая трывога за іх лёс і за тую нялёгкую справу, дзеля якой яны засталіся тут. Але ён хутка прыдушыў у сабе нудлівы душэўны гук і прывычна закрычаў на людзей:

– Ну што стаіце? Гэць да працы! Глечык, пашукай, мо дзе ламачына якая. У каго ёсць малыя, давай капаць. Пакуль відно...

Спрытным рыўком ён ускінуў на плячо цяжкі кулямёт і, з хрустам ломячы ссохлы быльнёг, пайшоў над канавай. Байцы адзін за другім неахвотна падаліся за сваім камандзірам.

– Ну вось, адсюль і пачнём, – сказаў Карпенка, укленчыўшы ля канавы і зазіраючы па-над чыгункай на касагор. – Давай, Пшанічны, флангoвым будзеш. Лапатка ў цябе ёсць – пачынай.

Камлюкаваты Пшанічны разваліcтай хадою ступіў наперад, зняў з-за спіны вінтоўку, адклаў яе ў быльнёг і пачаў вымаць засунутую за пояс лапатку. Адмераўшы ад яго якіх дзесяць крокаў уздоўж канавы, Карпенка зноў прысеў, паглядзеў сюды-туды і азірнуўся, шукаючы вачыма, каго прызначыць на новае месца. З яго грубаватага твару не сыходзіла заклапочанасць і злосная незадаволенасць тымі несамавітымі сіламі, якія яму далі.

– Ну, каму тут? Вам, Фішар? Хаця ж у вас лапаткі няма. Во мне яшчэ ваякі! – злосна бурчаў старшына, устаючы з калена. – Колькі дзён на фронце, а лапаткі яшчэ не прыдбаў. Што, мо чакаеце, калі старшына дасць? Ці мо немец у падарунак прышле?

Фішар не апраўдваўся і не пярэчыў, але, бянтэжачыся ад непрывычнай вымовы, толькі няўклюдна горбіўся і без патрэбы папраўляў акуляры ў чорнай металёвай аправе.

– Урэшце, чым хочаце, а капайце, – злосна кінуў Карпенка, пазіраючы некуды ўніз і ўбок. – Мая справа маленькая, але каб пазіцыю абсталяваў як мае быць.

Ён рушыў далей – моцны, эканомны і ўпэўнены ў рухах, з такім выглядам, быццам быў не камандзірам узвода, а па меншай меры камандзірам палка. За ім пакорліва і абыякава падаліся Свіст і Аўсееў. Азірнуўшыся на заклапочанага Фішара, Свіст саўгануў на брыво пілотку і, выскаляючы белыя зубы, бяскрыўдна пакпіў:

– От задачка прафесару, ярына зялёная! Дасца ў знакі...

– Не балбачы. Лепш ідзі пад той белы слупок ля пуці, там і капай, – загадаў старшына.

Свіст збочыў у бульбянішча, яшчэ раз з усмешкай азірнуўшыся на Фішара, які нерухома стаяў на сваёй быльняговай пазіцыі і заклапочана чухаў няголеныя пашчэнкі.

Карпенка з Аўсеевым падышлі да старожкі, старшына па-гаспадарску пакратаў расчыненыя рыпучыя дзверы і пераступіў парог пакінутай будыніны. З двух выбітых вокнаў струменілі пранізлівыя патокі скразняку, матляўся на сцяне надарваны зрудзелы плакат, які заклікаў некалі разводзіць пчол; моцна смярдзела сажай, пылам і яшчэ нечым нежылым і непрыемным. На затаптанай падлозе валяліся кавалкі тынкоўкі, камякі гразі з падэшваў і саламяная

пацяруха. Старшына моўчкі аглядаў скупыя сляды былога чалавечага ўтулку; Аўсееў стаяў ля парога.

– Вось каб сцены таўсцейшыя, было б укрыцце, – падабрэўшым тонам разважліва сказаў Карпенка.

Аўсееў выцягнуў руку – памацаў абабіты бок грубкі.

– Што, думаеш, цёплая? – строга ўсміхнуўся Карпенка.

– А давайце напалім. Раз не хапае інструменту, можна па чарзе капаць і грэцца, – ажывіўся стрыманы дагэтуль баец. – Га, старшына?

– Ты што – да цешчы ў госці прыйшоў? Грэцца! Чакай, вось падыдзе раніца – ён табе дасць прыкурыць. Спякотна стане.

– Ну, дык што ж – спякотна?.. А які сэнс мерзнуць? Давай распалім у печцы, вокны замаскіруем... Га, камандзір? – дамагаўся Аўсееў, лена паводзячы чорнымі цыганскімі вачыма.

– Не балбачы. Ідзі вунь каля Свіста займай пазіцыю і давай асталёўвацца.

Карпенка выйшаў з будкі і сустрэў Глечыка, які цягнуў аднекуль скрыўлены прэнт. Убачыўшы камандзіра, ён спыніўся і зважліва паказаў іржавую жалезіну.

– Вось нібы ломік – раздрабняць. А выкідваць і жменямі можна.

Глечык вінавата ўсміхнуўся, старшына няпэўна паглядзеў на яго, хацеў сказаць нешта строгае, але, змякчэўшы ад наіўнага выгляду маладога байца, сказаў проста:

– Ну, давай. Вось тут будзеш капаць – на гэты бок каравулкі, а я ўжо на той бок – у цэнтры. Давай, не марудзь. Пакуль відно...

2

На змярканні з-за лесу напаўзлі шызыя змрочныя хмары. Сваім шчыльным цяжарам яны зусім загрувасцілі неба, затулілі бліщчастую шчыліну над касагорам; стала пагрозліва, трывожна і сцюдзёна. Вецер з шалёнай восеньскай лютасцю абтрасаў бярозы над шляхам, церабіў, вымятаў лісцвяны маладняк прысадаў, гнаў цераз чыгунку ў шэрую далеч шапатлівыя статкі лісця. Каламутная вада ў лужыне ад напору ветру аж выплёсквалася з дарогі і пырскала на ўзмежак сцюдзёнымі бруднымі кроплямі.

Байцы на пераездзе рупна ўляглі ў работу – капалі, дзяўблі, угрызаліся ў сцвярдзелую залеж зямлі. Пшанічны ледзь не па самыя плечы закапаўся ў рудую кучу гліны; далёка навокал адкідваючы

рассыпастыя камякі, зухавата і весела асталёўваўся разгарачаны Свіст. Ён зняў з сябе ўсе папругі і вопратку і, застаўшыся ў гімнасцёрцы, спрытна сыпаў з яміны малой пехацінскай лапаткай. У дваццаці кроках ад яго, таксама над лініяй, час ад часу спыняючыся, адпачываючы і аглядваючыся на сяброў, крыху з меншым стараннем акопваўся Аўсееў. Ля самай будкі спрактыкавана ладзіў кулямётную пазіцыю старшына Карпенка; на другі бок ад яго старанна дзёўб зямлю расчырванелы, потны Глечык. Нарыхліўшы жалезінай грунт, хлопец рукамі выкідваў яго, пасля прыгаршчамі выгортваў пясок і зноў дзёўб. Адзін толькі Фішар без справы самотна сядзеў у бульнягу, дзе яго пакінуў старшына, і, тулячы ў рукавы азяблыя рукі, гартаў нейкую кніжку.

За гэтым заняткам і ўбачыў яго Карпенка, калі, прыпыніўшы працу, выйшаў з-за старожкі. Старшына быў змораны, заклапочаны і адразу аж перасмыкнуў тварам, убачыўшы бяздзейнасць свайго падначаленага. Вылаяўшыся, ён накінуў на спацелую спіну скарэлы ад гразі шынель і накіраваўся па-над канавай да няўдакі-байца.

– Ну, што? Доўга вы будзеце сядзець? Можа, думаеце, што калі няма лапаткі, дык я вас у батальён адпраўлю, у бяспечнае месца?

З выгляду абыякавы да ўсяго, Фішар разгублена заміргаў пад акулярамі блізарукімі вачыма, няспрытна ўзняўся з долу і, заікаючыся ад хвалявання, хутка-хутка загаварыў:

– М-м-можаце не т-т-турбавацца, таварыш камандзір, гэта выключаецца. Я н-н-не менш за вас раз-з-з-зумею свае абавязкі і зраблю тое, шт-т-то трэба, без лішніх эксцэсаў. Вось...

Крыху здзіўлены і астуджаны нечаканым выпадам гэтага ціхага чалавека, старшына не знайшоў што сказаць далей, толькі перадражніў:

– Іш ты: эсцэксаў!

Яны стаялі так адзін супраць аднаго: усхваляваны, з дрыжачымі рукамі, вузкаплечы баец і ўжо супакоены, упэўнены ў сабе каржакаваты ўладарны камандзір. Карпенка, нахмурыўшы калючыя бровы, з хвіліну гадаў, што зрабіць з гэтым няўмекам, а пасля, успомніўшы, што трэба на ноч выставіць які-ніякі дазор, ужо спакайней сказаў:

– Вось што: бярыце вінтоўку і марш за мной.

Фішар не запытаў, куды і навошта, а з падкрэсленай абыякавасцю запіхнуў за пазуху кніжку, уздзеў на плячо вінтоўку з прымкнёным штыхом і, спатыкаючыся, пакорліва пабрыў за

старшыной. Карпенка на хаду апранаў у рукавы шынель, аглядаў, як акопваліся астатнія. Мінаючы сваю ячэйку, ён коратка кінуў байцу:

– Вазьмі ж лапатку.

Яны выйшлі на пераезд і па заследжанай сотняю ног гразкай дарозе накіраваліся на пагорак з дзвюма бярозамі.

Тым часам паволі цямнела. Неба над лесам зусім счарнела ад хмар, якія шчыльна абклалі прастор і згусціліся на небасхіле змрочнай суцэльнай масай. Вецер усё не ўціхаў і злосна шкуматаў полы шынялёў, сівернай сцюжай пранікаў за каўнер, у рукавы, выпякаў з вачэй сцюдзёныя слёзы.

Карпенка крочыў хутка, не вельмі разбіраючы дарогі і не дужа шануючы свае кірзавыя новыя боты – адзіную адзнаку яго камандзірскай годнасці. Затуляючыся ад ветру каўняром шыняля, у нацягненай на вушы пілотцы, за ім шкандыбаў Фішар. Баец зноў набыў свой звычайны, абыякавы да ўсяго выгляд і, скіраваўшы позірк у загусцелую гразь дарогі, асцерагаўся паварушыць забінтаванай, балючай ад скулаў шыяй. У канавах шапацела на ветры лісце, наўкола тапырылася ржышча асірочанага восенню поля.

З сярэдзіны касагора Карпенка азірнуўся, каб агледзець зводдаль пазіцыю свайго ўзвода, і ўбачыў, што яго падначалены адстаў далёка і ледзьве плёўся, зноў чытаючы на хаду сваю кніжку. Міжвольна падзівіўшыся з гэткай кніжнай цікаўнасці, Карпенка спыніўся і чакаў, пакуль той даганяў яго. Але Фішар не вельмі спяшаўся, ён так паглыбіўся ў свой занятак, што не бачыў і старшыну, забыўся, відаць, куды і навошта ішоў, толькі нешта варушыў сабе вуснамі. Старшына нахмурыўся, але тут яго самога ўзяла цікавасць, і ён не закрычаў, а нецярпліва пераступіў па гразі і строга спытаў:

– Што гэта за кніжка ў вас?

Фішар, відаць, яшчэ не забыўшыся на нядаўнюю сварку, стрымана бліснуў акулярамі і адхінуў чорную вокладку.

– Біяграфія Чэліні.

– А то хто? – Карпенка кіўнуў на фотаздымак, дзе на чорным фоне стаяў нейкі голы з валасатай галавой чалавек і, пазіраючы ўбок, хмурыў бровы.

– Давід! – тым часам абвясціў Фішар. – Славутая статуя Мікеланджэла. Зразумела?

Але Карпенка не зразумеў нічога. Ён яшчэ зірнуў на здымак, акінуў недаверлівым позіркам Фішара і, абыякавы да кніжкі, ступіў наперад. Трэба было спяшацца, каб завідна выбраць, дзе паставіць сакрэт, і старшына шпаркім крокам рушыў далей. А Фішар заклапочана ўздыхнуў, расшпіліў процівагазную сумку і ў дадатак да кавалка хлеба, старога «Огонька» і патронаў, якімі была напіхана яна, ашчадна засунуў туды і кніжку. Пасля, крыху павесялелы, ужо не адстаючы, ішоў за старшыной.

– Вы што – сапраўды які вучоны? – невядома чаму насцярожыўшыся, ваўкавата запытаў Карпенка.

– Ну, вучоны – можа, празмернае вызначэнне для мяне. Я толькі кандыдат мастацтвазнаўства.

Карпенка трохі памаўчаў, намагаючыся зразумець штосьці, а пасля неяк прыцішана, быццам баючыся выявіць сваю цікаўнасць, запытаў:

– Гэта што? Па карцінках спец, ці як?

– І па карцінах, але я галоўным чынам па скульптуры эпохі Адраджэння. У прыватнасці, спецыялізаваўся па італьянскай скульптуры.

Яны выйшлі на пагорак, з-за якога адкрыліся новыя, ужо азмрочаныя вечарам далі – поле, лагчына з хмызняком, далёкі ельнік, наперадзе ля дарогі – саламяныя стрэхі вёскі. Побач, ля канавы, растросшы на ветры тонкае голле, жалобна шумелі зрудзелым лісцем бярозы. Яны былі тоўстыя і, відаць, дужа старыя, гэтыя спрадвечныя вартавыя шляхоў, – з парэпанай ад старасці, счарнелай карою, густа абсыпаныя цвёрдымі капытамі нарастаў, з пазабіванымі ў бакі чыгуначнымі кастылямі. Пад бярозамі старшына збочыў з дарогі, пераскочыў канаву і, зашастаўшы ботамі па ржышчы, накіраваўся ў поле.

– А што ён, гэты голы, з гіпсу злеплены, ці як? – запытаў ён, уступіўшы сваёй нечаканай цікаўнасці.

Фішар стрымана, аднымі вуснамі паблажліва ўсміхнуўся, як да малога, і вытлумачыў:

– О не. Гэтая пяціметровая фігура Давіда высечана з крыцкага мармуру. Наогул гіпс як матэрыял для манументальнай скульптуры ў старажытнасць і ў часы Рэнесансу амаль не ўжываўся. Гэта ўжо атрыбут новага часу.

Старшына падумаў.

– Кажаш, з мармуру? А чым жа ён такую аграмадзіну высек? Можа, якой машынай?

– Ну што вы?! – здзівіўся Фішар, сігаючы побач з Карпенкам. – Хіба можна машынай? Толькі рукамі, вядома.

– Ого! Гэта ж колькі часу трэба было дзяўбці? – у сваю чаргу здзівіўся старшына.

– Два гады, з памочнікамі, вядома. Трэба сказаць, што ў мастацтве гэта яшчэ не вялікі тэрмін, – памаўчаўшы, дадаў баец. – Рускі мастак Аляксандр Іванаў, напрыклад, працаваў над сваім «Месіяй» амаль 22 гады, француз Энгр пісаў «Крыніцу» 40 год.

– Глядзі ты! Відаць, трудна. А ён хто такі, што зрабіў гэтага Давыда?

– Давіда, – рупна паправіў Фішар. – Ён італьянец, ураджэнец Фларэнцыі.

– Што – мусалінец?

– Ды не. Ён жыў даўно. Гэта славуты мастак Адраджэння. Найвялікшы з вялікіх.

Яны яшчэ прайшлі далей, Фішар ужо трымаўся побач, і Карпенка скоса разы два зірнуў на яго. Худы, з запалымі грудзьмі, у кароткім, падпяразаным пад хлясцік шынялі, з забінтаванай шыяй і зашчаціненым тварам, баец меў вельмі ніякаваты выгляд. Адны толькі чорныя вочы пад тоўстымі шкельцамі акуляраў цяпер неяк ажылі і свяціліся адбіткам далёкай стрыманай думкі. Старшына падзівіўся тайком з таго, што вось за гэткім несамавітым выглядам хаваецца адукаваны і, здаецца, неблагі чалавек. Праўда, Карпенка быў упэўнены, што ў ваеннай справе Фішар не многа варты, але ў глыбіні старшыновай душы нешта ўжо расслабла і падабрэла да гэтага байца.

Праз сотню крокаў ад дарогі Карпенка спыніўся на ржышчы, паглядзеў у бок вёскі, азірнуўся назад. Пераезд у нізіне ўжо ледзьве шарэў у вячэрнім паўзмроку, але адгэтуль яшчэ быў відзён, і старшына падумаў, што месца для сакрэту тут будзе здатнае. Ён прытупнуў абцасам аб мяккую зямлю і, пераходзячы на звычайны свой камандзірскі тон, загадаў:

– Вось тут. Капай. Ноччу спаць ні-ні. Глядзі і слухай. Пойдуць – страляй.

Фішар зняў з-за пляча вінтоўку і, аберуч узяўшыся за кароткі тронак старшыновай лапаткі, няўмела калупнуў іржышча.

– Эх ты! Ну хто так капае! – не стрываў старшына. – Дай сюды.

Ён выхапіў у байца лапатку і, лёгка ўразаючыся ёю ў рыхлую зямлю нівы, спрытна растрасіраваў адзіночную ячэйку.

– Вось на. Так і капай. Ты што – кадравай не служыў?

– Не, – прызнаўся Фішар і першы раз шчыра ўсміхнуўся. – Не давялося.

– Яно і відаць. А цяпер вось гора з вамі, гэтымі...

Ён хацеў сказаць «вучонымі», але змоўчаў, не жадаючы ўкладваць у гэтае слова свой былы з'едлівы сэнс. Пакуль Фішар не дужа ўмела калупаўся ў зямлі, Карпенка прысеў у ржышчы і, тулячыся ад ветру, пачаў скручваць цыгарку. Вецер выдзьмуваў з паперкі тытунёвую пацяруху, старшына ашчадна прытрымліваў пальцамі і паспешна загортваў яе.

Прыцемкі тым часам усё шчыльней атульвалі зямлю, увачавідкі зацягваўся змрокам пераезд з будкай і паламаным шлагбаумам, раствараліся ў ночы далёкія стрэхі вёскі, толькі па-ранейшаму несціхана і трывожна шумелі ля шляху бярозы.

Захінаючы ад ветру трафейную запальніцу, старшына згорбіўся, каб прыкурыць, але раптам яго твар уздрыгнуў і трывожна насцярожыўся. Высунуўшы з каўняра жылістую шыю, Карпенка азірнуўся на пераезд, Фішар таксама ўчуў нешта і як быў, укленчыўшы на ржышчы, так і здранцвеў у напружанай позе. На ўсходзе за лесам, што быў за іх пераездам, прыглушаная ветрам, зладна раскацілася ўдалечыні хуткастрэльная кулямётная чарга. Неўзабаве на яе адгукнулася другая, радзейшая, відаць, з нашага «максіма», а затым слабым далёкім водсветам, парушыўшы вячэрні змрок, загарэлася і пагасла мігатлівая чарада ракет.

– Абышлі! – з сярдзітай прыкрасцю сказаў старшына і вылаяўся.

Ён ускочыў, паўзіраўся ў далёкі сцямнелы краявід і зноў са злосцю, роспаччу і трывогай пацвердзіў:

– Абышлі, гады! Чума на іх галаву!

І занепакоены, каб там, на пераездзе, чаго не здарылася без яго, Карпенка шпарка пайшоў па нізе ў напрамку да недалёкай дарогі.

3

На пераездзе першы ўчуў нядобрае баец Пшанічны. Да змяркання ён ужо выкапаў глыбокі, у свой рост, акопчык, прыладзіў на дне прыступак, каб можна было страляць і выглядаць, а таксама

яміну ўбаку, каб пры патрэбе спрытней выбрацца наверх. Пасля старанна прытрусіў хрусткім быльнягом бруствер, аддаў лапатку Глечыку, які ўсё яшчэ калупаў побач жалезінай, і, ускочыўшы, стуліўся на дне новага сховішча.

Тут было зацішна і даволі ўтульна. Кінуты на спод ахапак быльнягу засцерагаў ад зябкай сырасці. Пшанічны захінуў ім свае ногі ў стаптаных брудных чаравіках, выцер аб палу шыняля запэцканыя рукі і развязаў рэчавы мяшок. Там баец трымаў на галодны час акраец здабытага ў нейкай вёсцы сялянскага хлеба і добры кавалак сала. Ён даўно ўжо прагаладаўся і хацеў есці, але на людзях усё не наважваўся рабіць гэта, бо тады трэба было б падзяліцца, а дзяліцца Пшанічны не хацеў. Ён ведаў, што ў іншых, апроч якога кавалка чэрствага хлеба, з яды болей не было нічога, але не яго гэта клопат, хай кожны дбае пра самога сябе, а на тое, каб дбаць пра ўсіх, – ёсць начальства, хоць бы Карпенка, гэты строгі і шчыры служака. І цяпер, напрацаваўшыся і нямала згаладаўшыся, Пшанічны разгарнуў у прыцемках паперку, дастаў з кішэні складаны ножык на медным ланцужку і, адрэзаўшы палову кавалка, пакроіў яго на дробныя тлустыя скрылёчкі. Астатняе ён загарнуў у газеціну і схаваў на спод напакаванай рознай драбязой тарбіны.

Са смакам жуючы не вельмі спраўнымі, пашчэрбленымі ўжо хваробай і часам зубамі, Пшанічны думаў, што трэба было б яшчэ назбіраць быльнягу, каб закапацца ў яго і «прыкімарыць», як кажа Свіст, якую гадзіну ўначы. Праўда, узводны трапіў дужа прыдзірлівы і вельмі службісты, гэты прыдумае яшчэ якую работу да ранку, але Пшанічны не такі прастак, як той Глечык ці падслепаваты Фішар, каб са шчырасцю рабіць усё, што ад яго дамагаюцца. Ва ўсякіх абставінах ён зробіць не болей як для адводу вачэй і як-небудзь сябе не пакрыўдзіць. Гэтыя павольныя і разважныя ў цішы думкі чалавека раптам прыпыніліся ад далёкіх раскацістых стрэлаў. Пшанічны ад нечаканасці прыціх з напханым ядою ротам, услухаўся, потым, хуценька згарнуўшы ў кішэню хлеб і сала, узняўся ў акопе. Над лесам выслізнула ў неба рассыпістая гронка ракет, асвяціла на момант чорныя зубцы лясных верхавін і знікла.

– Гэй! – крыкнуў баец да сваіх таварышаў. – Чуеце? Акружаюць!

Вакол ужо стала зусім цёмна. Беленымі сценамі трошкі шарэла старожка, вырысоўваўся яшчэ ў небе зламаны дышаль шлагбаума, чутна было, як капаўся побач у яміне рупны Глечык і ля чыгункі дзяўблі зямлю Свіст з Аўсеевым.

– Глухлі, ці што, – не чуеце? Немцы ў тыле!

Глечык учуў, выпрастаўся ў сваёй неглыбокай яшчэ яміне, выскачыў з акопа Аўсееў і, прыслухаўшыся, цераз бульбянішча накіраваўся да Пшанічнага. Недзе ў цемры мудрагеліста вылаяўся Свіст.

– Ну што? – казаў з акопа Пшанічны. – Дакапаліся! Каб не я, дык і праваронілі б. Чакалі падмогі з тылу, а там ужо немец.

Аўсееў неяк паныла маўчаў, стоячы побач і ўслухоўваючыся ў гукі далёкага бою. Неўзабаве ля яго з цемры з'явіўся Свіст, падышоў і спыніўся ззаду насцярожаны Глечык.

А там, удалечыні за лесам, зачыналася грымотная начная бойка. Да першых кулямётаў далучыліся іншыя, чэргі іх, напаўзаючы адна на другую, зліліся ў далёкае, прыглушанае ветрам грымоцце, бязладна і нетаропка загрукалі вінтовачныя стрэлы. У чорнае паднябессе яшчэ ўзляцела ракета, потым – другая і дзве разам. Дагараючы, яны знікалі за змрочнымі вяршалінамі дрэў, а на нізкім захмараным небе яшчэ нейкі час мігалі няяркія палахлівыя водсветы.

– Ну? – не сціхаў усё Пшанічны, звяртаючыся да насцярожаных прымоўклых людзей. – Што?

– Што ты нукаеш? Ну, што нукаеш, мурло? – злосна азваўся Свіст. – Дзе старшына?

– Фішара ў сакрэт павёў, – сказаў Аўсееў.

– А тое нукаю, што трэба нешта рабіць. Акружылі ж, вось і ну, – не збавіўшы тону, гарачыўся Пшанічны.

Яму ніхто не адказаў, усе стаялі і слухалі, апанаваныя наплывам благіх прадчуванняў. А там, у далёкай цемры ночы, усё разлягаліся чэргі, бухалі гранаты, ветрам разносілася ўдалячынь нягучнае здалёк рэха. Людзі змаркатнелі, самі сабой апусціліся долу іх натруджаныя рукі, ліхаманкавая трывога ўрывалася ў думкі.

У гэтай панылай маўклівасці і застаў іх старшына, які, цяжка дыхаючы ад доўгага бегу, з'явіўся ля старожкі. Ён, вядома, разумеў, што сагнала людзей да гэтай крайняй ячэйкі, ведаў, што ў такіх выпадках самае лепшае без лішняй разважнасці пусціць у ход сваю ўладарнасць і цвёрдасць. І яшчэ здалёк, не тлумачачы нічога і не супакойваючы, старшына са знарочыстай злосцю закрычаў:

– Ну, што пасталі, як тыя слупы на ўзбочыне? Чаго спалохаліся? Га? Падумаеш: страляюць! Вы што – не чулі стрэлаў? Ну што, Глечык?

Глечык сумеўся ад таго грубаватага звароту, варухнуў у цемры плячыма.

– Ды вось акружаюць, таварыш старшына.

– Хто сказаў: акружаюць?– зазлаваў Карпенка. – Хто?

– Што акружаюць – факт, не булка з макам, – буркліва зазначыў Пшанічны.

– А ты маўчы, таварыш баец! Падумаеш – акружаюць! Колькі ўжо акружалі? У Тодараўцы – раз, у Баровічах – два, пад Смаленскам тыдзень выбіраліся – тры. І што?

– Дык то ж усім палком, а тут што? Шасцёра, – азваўся з цемры Аўсееў.

– Шасцёра! – перадражніў Карпенка. – А гэтыя шасцёра што, дзеўкі? Ці байцы Чырвонай Арміі? Нас вунь у фінскую на востраве трое засталося, два дні адбіваліся, ад кулямётаў снег да моху растаў, і нічога – жывы. А то – шасцёра!

– Дык то ў фінскую...

– А то ў нямецкую. Усё роўна, – ужо крыху спакайней сказаў Карпенка і змоўк, аддзіраючы ад газеціны на цыгарку.

Пакуль ён ладзіў папяросу, усе маўчалі, пабойваючыся выказаць невясёлыя здагадкі і пільна ўслухоўваючыся ў гукі бою. А там, здаецца, пакрысе рабілася цішэй, ракеты болей не ўзляталі, страляніна прыкметна радзела.

– Вось што, – сказаў старшына, слінячы цыгарку, – няма чаго мітынгаваць. Давай капаць кругавую. Ячэйкі злучым траншэяй.

– Слухай, камандзір, а можа, лепей адыдзем, пакуль не позна? Га? – памяркоўна спытаў Аўсееў, зашпільваючы шынель і бразгаючы спражкай сваёй папругі.

Старшына грэбліва гмыкнуў, даючы знаць, што яго здзіўляе такая незразумелая прапанова, і з прыкрасцю запытаў:

– Загад ты чуў? Закрыць дарогу на суткі. Ну і выконвай, няма чаго балбатнёй займацца.

Усе нявесела маўчалі.

– Ну, даволі. Давай капаць, – больш бадзёра і ласкава сказаў камандзір. – Акапаемся і заўтра як у мамкі за пазухай будзем.

– Як у Мурла ў торбе, – жартоўна зазначыў Віцька Свіст– І суха, і цёпла, і гаспадар шануе. Ха-ха! Пайшлі, паніч, давай брацца за справу, ярына зялёная, – тузануў ён за рукаў Аўсеева, і той нехаця падаўся за суседам у змрок ночы.

Глечык таксама пайшоў на сваё месца, а старшына моўчкі пастаяў, зацягнуўся разы два махорачным дымам і прыцішана-строга сказаў Пшанічнаму:

– А ты ў мяне наклічаш бяды. Я з цябе скуру спушчу за твае штучкі. Папомніш...

– Якія штучкі?

– Такія, – пачулася з цемры. – Сам ведаеш.

4

Злосны на старшыну за тую пагрозу і ўзрушаны небяспекай, Пшанічны нерухома пастаяў з хвіліну, разбіраючыся ў пачуццях, а потым, амаль раптам прыняўшы нейкае рашэнне, нягучна кінуў у цемру:

– Хопіць!

Так, хопіць. Хопіць мясіць гразь па гэтых разбітых дарогах, хопіць гібець на сцюжы, галадаць, хопіць пакутаваць ад страху, капаць-перакопваць зямлю, глухнуць у баях, дзе толькі кроў, раны і смерць. Даўно ўжо Пшанічны прыглядаўся, чакаў зручнага выпадку, вагаўся і баяўся, але цяпер, трапіўшы ў тую мышалоўку, канчаткова рашыўся. Свая рубашка бліжэй да цела, а жыццё для яго даражэй за ўсё, і захаваць яго можна, толькі кінуўшы зброю і здаўшыся немцам. Авось не заб'юць, дарма, што столькі баюць пра іх – Пшанічны не дзіця і ведае, што і немцы – людзі.

Вецер усё гудзеў у вушах, астуджаў твар, і, каб затуліцца ад яго і аддацца думкам, Пшанічны зноў схаваўся ў акопе. Траншэю ён вырашыў не капаць, хай гэта робіць Глечык, а ён ужо адкапаў сваё. Пакідаць тут яму не шкада нікога – старшына зубасты і згрызотны, як фельдфебель, Віцька Свіст – блатняк і брахун – усё Мурло ды Мурло. Праўда, ён і астатніх, апроч хіба Карпенкі, таксама называе аднымі мянушкамі – Аўсееў у яго паніч, Фішар – вучоны, Глечык – салага, – але ж яны ўсе маладзейшыя, а ён, Пшанічны, раза ў паўтара старэйшы за кожнага (хіба толькі Карпенка такога ж узросту). Аўсееў-то сапраўды паніч, распешчаны ў дзяцінстве беларучка, майстра на навуку і гультай у працы; Глечык – зусім дзіця зялёнае, паслухмяны, але як трэба не абстраляны, баязлівы, з такім не дужа весела ў баі; Фішар – падслепаваты кніжнік, з вінтоўкі стрэльнуць не ўмее, заплюшчвае вочы, калі націскае на спуск, – вось і ваюй з такімі. Хіба з імі адужаеш тых, абучаных, узброеных адменнай загранічнай, як

цацка, зброяй, аўтаматамі ды кулямётамі, што страляюць, бы швейныя машынкі шыюць...

У зацішку акопа чутна, як непадалёку дзяўбе зямлю Глечык, зрэдку парыпваюць на ветры дзверы старожкі і шуміць, высвіствае сваю восеньскую песню ссохлы быльнёг у канаве. Пшанічны даеў вынятыя з кішэні рэшткі сала і, сашчапіўшы рукі, сцішыўся – аддаўся журбоце думак.

Няладна і гаротна склалася жыццё гэтага чалавека.

Першыя ўражанні крыўды ўчэпіста і доўга трымаюцца ў чалавечых пачуццях. Іван як цяпер памятае тое цяжкае галоднае лета, калі бабы з суседняй вёскі Альхоўкі з Вялікадня выходзілі на ўзмежкі – збіралі шчаўе, крапіву, пухлі з голаду дзеці і старыя, чорныя і маўклівыя ад гора, усю вясну хадзілі ў поле паўз хутар альхоўскія мужыкі. Людзі елі траву, таўклі кару з дрэў, церлі мякіну, рады былі якой жменьцы пазаддзя, каб падмяшаць у травяністую агідную страву, склеіць траўнікі. У іх на хутары таксама было не густа, але травы не елі – даіліся дзве каровы, і ў свірне ў засеках сёе-тое яшчэ мелася. У тое лета лёс звёў трынаццацігадовага Івана з вясковым дзецюком Яшкам. І ад таго, што ў свой час Пшанічны памыліўся ў выбары паміж ім і бацькам, усё жыццё пасля ён горка наракаў на сябе.

Аднойчы на нейкае свята – Пятра ці Сёмуху – у дрымотны летні адвячорак, калі паніжэлае сонца губляе свой спякотны напор, трынаццацігадовы Іванка вяртаўся на хутар. Незадоўга перад тым бацькі прыехалі з кірмашу, і ён адвёў на падлесак каня, спутаў і пусціў пасвіцца. Падыходзячы ўжо да высокае брамы панадворка, хлопец учуў гамонку ў двары, жаласны жаночы голас і рэдкае незадаволенае пакырхванне бацькі. Бацька ў новай святочнай сарочцы і камізэльцы сядзеў на прыступках ганка і пасопваў люлькай, а побач, згорбіўшыся і затуліўшы твар нізка завязанай хусцінкай, стаяла ўдава Міроніха – іх нейкая далёкая сваячка, – яна плакала і нечага прасіла.

У той час як Іван зайшоў на панадворак, якраз наступіла паўза, кабета з просьбай і страхам глядзела на бацьку, прыкрыўшы ражком хусткі рот, а бацька злосна – як адразу заўважыў хлопец – чмыхаў клубамі дыму і маўчаў.

– Ладна, – урэшце азваўся ён. – Хай прыйдзе. Дам з пуд. А заўтра на зорцы каб быў тут. Касы не трэба, касу маю возьме.

Кабета перастала плакаць, высмаркалася і пачала дзякаваць, а бацька ўзняўся і пайшоў з ганка.

Назаўтра ранічкай маці, як звычайна, ласкава разбудзіла Іванку на гары, падала завязаны ў ручнік сняданак – кавалак вяндліны і акраец хлеба. Ён заўсёды ў такую пару насіў бацьку ў поле снедаць, але гэты раз ежы было ўдвая болей, чым калі раней. Іванка здагадаўся, што гэта памагатару. Работнікаў яны наймалі і раней – у касьбу, жніво, малацьбу, але трымалі нядоўга: бацька быў патрабавальны, сам цягавіты ў працы, дужы, і мала хто мог дагадзіць яму.

Выйшаўшы з алешніку, Іван убачыў напалову скошаны лужок і ў канцы яго – бацьку і Яшку Цераха. Але, відаць, нешта там здарылася, бо яны не касілі, а стаялі адзін насупроць другога; бацька адной рукой трымаў зламаную ў шыйцы касу, другой – касільна і злосна пазіраў на Яшку. А дзяцюк, у зрэбнай кашулі, з падкасанымі да калень нагавіцамі, чухаў худыя грудзі і апраўдваўся:

– Дзядзечка Супрон, далібог, незнарок. Замахнуўся, а яна неяк каўзнулася аб камень і адляцела.

– Лайдак пракляты, гультаіна пархатая, – крычаў бацька, трасучы густой зляжалай барадой. – Такую касу спляжыў! Нябось чужое? Га? Каб сваю, то інакш бы глядзеў, басота! Ых ты!

Ён кінуў касу, аберуч схапіў касільна, замахнуўся і, крычучы і ўсё болей звярэючы, пачаў ім біць хлопца па галаве, руках, якія ўзняў той, каб засланіцца.

Іван адчуў, як самлелі ад страху, а болей ад узрушлівай непрыемнасці яго ногі, хлопец баяўся і хацеў закрычаць на бацьку, каб спыніць яго шаленства, яму шкада было ціхага, нядужага дзецюка, аматара рыбнай лоўлі, зайздроснага знаўцу ўсіх навакольных лясных спраў. Але Іван не закрычаў, а памалу ішоў да іх, хоць яму хацелася ўцячы адсюль, каб не бачыць і не чуць нічога.

За зламаную касу Яшка працаваў у іх лішні тыдзень – стагаваў, сушыў, звозіў сена, затым яшчэ памагаў у жніво. Іван да яго ставіўся добразычліва, пасля таго выпадку на сенажаці ён маўкліва адчуваў і сваю вінаватасць, і таемную невыразную крыўду. Яны пасябравалі, хадзілі разам купацца, ставілі на кратоў пасткі і ніколі не гаварылі пра бацьку. Іван ведаў, што Яшка ненавідзіць гаспадара, гэтая яго непрыязнасць неўзаметку перадалася і маладому Пшанічнаму, ён адчуваў, што бацька – сквапны, злы, несправядлівы чалавек, што гэта нядобра.

Мінула некалькі год. Іван улёг у сялянскую працу і, наперакор сабе, ва ўсім цягнуўся за бацькам, які бязлітасна школіў сына ў няхітрай земляробчай навуцы, што спасціг на практыцы сам. Яшка неўзабаве пайшоў на службу ў Чырвоную Армію, адслужыў там два гады і вярнуўся ў вёску інакшым – пасталелым і паразумнелым чалавекам. Праз нейкі час ён стаў завадатарам усіх маладзёжных спраў у вёсцы, пачаўшы гэтую сваю дзейнасць з гуртка ваяўнічых бязбожнікаў.

Іван наогул старанiўся вясковых хлопцаў, у вёску хадзіў калі ў святы на вечарынкі, а так жыў дзікавата – сваім хутарам, гаспадаркай, пад штодзённым бацькоўскім наглядам. Але ўзаемная прывязанасць маладога Пшанічнага і былога парабка Яшкі, відаць, захавалася ў сэрцах абодвух, і вось аднойчы ў познюю восень, сустрэўшыся на вясковым выгане, Якаў запрасіў прыходзіць увечары, паглядзець на рэпетыцыі бязбожнай п'есы. Іван не падумаў тады, як да таго паставіцца бацька, згадзіўся, увечары намазаў дзёгцем юхтовыя боты, апрануў паддзёўку і пайшоў. Там яму спадабалася, хоць ён сам не ўдзельнічаў у п'есе, але затое паглядзець на іншых было цікава. Пасля ён зачасціў у тую пахілую ўдовіну хаціну, бліжэй сышоўся з хлопцамі і дзяўчатамі, яго не крыўдзілі, хоць часам нязлосна кпілі і жартам абзывалі маладым падкулачнікам.

І вось аб гэтым неяк даведаўся бацька і аднойчы ўранку, заходзячыся ад злосці, накрычаў на Івана, выцяў аброццю маці, калі тая заступілася за яго, і пагразіў выгнаць з хаты бязбожніка-сына, які ганьбіў на старасці бацькаву годнасць. Івану было вельмі крыўдна, але даўняя закаранелая прывычка ва ўсім падпарадкоўвацца бацькавай волі ўзяла сваё, і ён перастаў наведваць Яшку. Якаў гэта заўважыў, і аднойчы, разам вяртаючыся з млына, яны шчыра разгаварыліся.

Гаварыў, праўда, Яшка, Іван слухаў, бо па натуры быў маўклівы, але не згадзіцца з хлопцам не мог. А Якаў расказваў пра класавую барацьбу, пра крушэнне прыватнаўласніцкіх звычаяў, пра тое, што стары Пшанічны – вясковы міраед, што ён змардаваў яго, Іванаву, маці, бы батрака заездзіў самога Івана, што ён гатовы задушыцца ад сквапнасці.

«Слухай, як ты жывеш з ім? Я ўцёк бы ад такога злыдня. Хіба ён бацька табе?»

Івану было вельмі кепска. Яны ішлі тады па ціхай пясчанай дарозе за гружанымі вазамі, і ў яго вачах, наганяючы неадольную млосць, мільгалі і мільгалі колы. Ён верыў Яшку і разумеў, што лепей

было б яму парваць з бацькам, пайсці на свой хлеб, як-небудзь пражыў бы, але на гэта не хапала адвагі. Так, як след не самкнуўшыся, назаўжды разышоўся яго шлях з грамадой, з тымі, якія б далі яму веру ў жыццё, уласную годнасць і, можа, засцераглі б душу ад нясцерпных пакут адзіноцтва.

Далей, праз які год ці два, бацьку раскулачылі – забралі ў сельсавет увесь іхні набытак, апісалі будынкі, а самога з маткай саслалі. Іван тую зіму жыў у мястэчку ў дзядзькі і вучыўся ў сямігодцы. Дзядзька быў неблагі чалавек, майстравіты на ўсе рукі, з пляменнікам ён абыходзіўся нараўне са сваімі трыма дочкамі і нічым не дакараў яго. Але па няўлоўных прыкметах і дробязях юнак згадваў, што ён усё ж тут лішні, што ён чужы, і ад таго Івану не было радасці. Вучыўся ён не блага, разумеў і любіў матэматыку і пасля сямігодкі падаў дакументы ў настаўніцкі тэхнікум. Ён чакаў экзаменаў, чакаў і марыў, бачыў у сваім студэнцтве адзіны шчаслівы выхад з таго ліха, у якое яго загнала жыццё. Але на экзамены яго не выклікалі, дакументы неўзабаве вярнулі, і ў казённай паперы холадна тлумачылася, што прыняць яго ў тэхнікум нельга, бо ён – сын кулака.

Гэта было вялізным горам для маладога Пшанічнага, большым за тое раскулачванне, якога яму не давялося бачыць, першай сапраўды незагойнай крыўдай душы. Іван падумаў, што ён не такі, як усе, што бацькаў цень, як праклён, цяпер будзе засціць жыццёвы шлях сына. Але перайначыць што, здавалася яму, ужо было позна.

Пасля няўдалай спробы вучыцца далей Пшанічны – ужо рослы, прывычны да працы дзяцюк – з год прызвычайваўся каля дзядзькі да мулярскае справы, а затым пайшоў у горад шукаць свайго хлеба і свайго шчасця.

У Бранску ён паступіў у мулярскую арцель, трапіў у брыгаду такіх, як сам, маладых хлопцаў, мураваў фабрычныя гмахі, па вузкіх дашчаных сцежках ганяў тачкі з рошчынай, па страмянках цягаў на паверхі цэглу. Сябе ён не шкадаваў, працаваў з запалам, з бацькавай цягавітасцю, і гэта неўзабаве заўважылі сябры і начальства. Яго хвалілі на сходах, ставілі ў прыклад іншым, і хлопец пакрысе пачаў забывацца на сваю ўшчэрбнасць і няшчаснасць. Пра бацькоў ён не гаварыў нічога, пісьмаў ад іх не атрымліваў і не ведаў, дзе яны і што. Часам, калі ўночы снілася што-небудзь з дзяцінства, тады агартала жаласлівасць да ціхай, забітай маткі, бацьку ён не спагадаў, ведаў, ён і там гэткі ж сквапны, злы і зацяты.

У той час на будоўлі стварылі камсамольскую ячэйку, многія хлопцы паўступалі ў камсамол і, вядома, пацягнулі туды і лепшага

муляра Пшанічнага. Ён падумаў, крыху разважыў, а пасля, заахвочаны давер'ем і павесялелы ўжо ад былое нягоды, паверыў, што і ён можа стаць чалавекам, і напісаў заяву. На сходзе запатрабавалі расказаць усё пра сябе, бацькоў і радню, і калі пачулі, што ён сын кулака-хутаранца, у прыёме Пшанічнаму адмовілі.

Ён цяжка перажываў, дзён колькі не хадзіў на працу, пластом ляжаў у інтэрнаце. Здарылася так, што не знайшлося нікога, хто быў бы да яго бліжэй за ўсіх, суцешыў у тую хвіліну, абнадзеіў. Да яго раптам перамяніліся ўсе дружбакі, пачалі чужацца хлопца, трымацца асобна сваёй камсамольскай кампаніяй. Гэта была незабыўная да смерці крыўда, Іван Пшанічны ўжо канчаткова ўверыўся ў сваю адвержанасць, і яго ўпартае сэрца прагнула помсты.

Ён паехаў з Бранска, жыў колькі часу ў Данбасе, працаваў на шахтах і ўсюды памятаў, што ён не раўня іншым, што ён – класавы вораг, што між ім і людзьмі пралегла глыбокая праваліна ў жыцці. Часам ён імкнуўся забыцца на гэта ў працы, часам – у гарэлцы, але яна не забывалася, не міналася ніяк і нідзе. Аб тым яму напомнілі ў ваенкамаце, калі прызывалі ў войска. «Ты – сын кулака і будзеш служыць у рабочым батальёне», – сказаў заклапочаны мітуслівы капітан. І Пшанічны стаў чырвонаармейцам працоўнага батальёна – трохі вучыўся вайсковай справе, а больш працаваў: будаваў чыгункі, масты, тунелі. Гэта было ў Сібіры, узімку ён налаўчыўся ездзіць на лыжах, у спаборніцтвах аднойчы заняў першынство. І калі неяк сталі арганізоўваць лыжны агітацыйны прабег на 200 кіламетраў, то ў ліку лепшых лыжнікаў запісалі і Пшанічнага. Ён быў рады вылучыцца хоць гэтай сваёй якасцю, але і тут чорным катом з'явілася на яго дарозе мінулае. Ужо са старту яго вярнуў камісар, сказаў, што яму ехаць нельга, бо ў яго, чырвонаармейца Пшанічнага, не ўсё ў парадку з біяграфіяй.

Пасля яшчэ было многа дробных і вялікіх крыўд, якія параджаліся яго бацькоўскім мінулым, і Пшанічны скарыўся, саступіў убок, не лез болей туды, дзе былі не такія, як ён, людзі. Толькі – сам сабе, сам для сябе, наперакор усім – такі воўчы дэвіз засвоіў пакрысе Іван Пшанічны. Ён не грэбаваў нічым, калі тое трэба было – хлусіў, краў, ашукваў, да слабейшых у яго заўжды накіпала нянавісць, дужэйшых ён пабойваўся і ненавідзеў. Ён разумеў, што рабіўся нягодны, нялюдскі, злы і нядобры, як бацька, але перайначыць сябе ўжо не мог і каціўся ўсё болей туды, куды гнала чалавека ягоная крыўда і злосць.

Калі пачалася вайна і нямецкія войскі хлынулі на нашыя землі, сярод вялізнага мора бяды і слёз быў адзін чалавек, які таемна радаваўся. Гэтым чалавекам быў баец запаснога батальёна Іван Пшанічны, які затым стаў франтавіком і сёння вось займеў канчатковы намер здацца ў палон.

5

К ночы вецер памалу сціхаў, але затое аднекуль з шумлівай цемрадзі пачаў накрапваць дождж. Адразу намоклі аблавухія пілоткі на галовах байцоў, пакрысе набрыньвалі вільгаццю і цяжэлі каляныя шынялі. Свежа раскапаная зямля хутка бралася граззю і наліпала да чаравікаў.

Поўныя маўклівай невясёласці, байцы зноў уляглі ў працу. Болей вобмацкам, чым што-небудзь бачачы, яны скраблі ў цемры лапаткамі – капалі траншэю, каб злучыць ёю ўсе стралковыя ячэйкі. Тая трывога, што нечакана ўзгарэлася ў іх ад нядаўняй перастрэлкі ў тыле, спакваля сціхала, наткнуўшыся на суровую непахіснасць старшыновай упэўненасці ў сваю сілу і ўдачу. Карпенка, здаецца, быў спакойны, ранейшы, хіба толькі меней пакрыкваў на людзей і трохі прымоўкуначы. Але іншыя таксама працавалі моўчкі, болей слухалі – ці мала чаго магла прынесці гэтая франтавая непагодная ноч?

Напрацаваўшыся і аддаўшы лапатку Аўсееву, старшына прысеў на бруствер і сцішыўся. Чым болей мінала часу з моманту іхняй ростані са сваім батальёнам, тым усё шчыльней агарталі яго клопатыдумкі. За дзень яны адарваліся ад ворага, знясілены бамбёжкамі полк спяшаўся адступіць за лес, акапацца, наладзіць абарону і як-небудзь утрымацца на лясным рубяжы. Дарогу – подступ да гэтай абароны – камбат загадаў абараняць суткі. Ноч стаіць вось ціхая, а хто ведае, які будзе заўтрашні дзень? Ці немцы пойдуць дзе іншым шляхам, ці наваляцца на гэтую дарогу, і тады, вядома, ім, шасцярым, прыйдзецца сербануць гора. Гэтая думка ўвесь час грызла старшынова нутро, пакуль ён памагаў Аўсееву капаць ці сядзеў, услухоўваючыся ў гукі ночы. З выгляду спакойны і заўжды ўпэўнены ў сваіх учынках, Карпенка на самай справе быў не такі. Але за працяглы час камандзірства ён засвоіў сабе правіла: усё няпэўнае хаваць у сабе, а напаказ выстаўляць толькі скамянелую ўпэўненасць і непахісную цвёрдасць волі. «Твая праўда ці не, а сказаў – трымай сваё», – так некалі вучыў яго старшына звыштэрміновай службы Бровараў, і Карпенка на ўсё жыццё запомніў мудрыя словы старога служакі.

Дождж усё капаў і капаў рэдкімі дробнымі кроплямі, ад якіх макрэў твар, і па скронях, сцякаючы да шыі, непрыемна каціліся халодныя струмені. Старшына ўстаў з бруствера і агледзеўся, дбаючы пра асцярогу, забывацца аб якой ім тут не выпадала. Усе капалі. Побач Свіст і Аўсееў, з таго боку старожкі – чутна было – варушыўся Глечык, а так з усіх бакоў абкладвалі зямлю глухая ноч, непагадзь, халадэча і цьмяная, як даўні забыты клопат, неўразумелая трывога.

Нічога не ўчуўшы, Карпенка ўзяў з бруствера свой мокры «ручнік» і, каб засцерагчы яго ад дажджу, паставіў пад сцяну старожкі. Пасля ён туды ж перанёс дзве скрынкі патронаў і спыніўся ля гразкай зямлі над траншэяй, дзе, сапучы і пакрэктваючы, варушыўся Аўсееў. Баец пачуў старшыну і, не разгінаючыся і ўсё дзеўбучы лапаткай, паскардзіўся:

– Сізіфава праца – дзяўбеш, дзяўбеш і ніякага следу.

– Дрэнна дзяўбеш, значыць,– думаючы аб іншым, сказаў Карпенка.

Аўсееў кінуў у цёмную яму лапатку і выпрастаўся.

– А наогул на якога д’ябла ўсё гэта? Полк адышоў, а намі прыкрыўся? Як гэта называецца?

Ён быў змораны, цяжка дыхаў і гаварыў з даўно набалелай злосцю.

– Гэта называецца: выставіць заслон, – спакойна адказаў старшына.

– Ага, заслон? А чым канчаецца такі заслон, табе, камандзір, вядома?

– На што ты намякаеш? Га? – зазлаваў Карпенка.

Аўсееў заварушыўся ў траншэі, шпурнуў у цемру груду і сказаў тонам, які гаварыў: дарэмна спрачацца аб тым, што і так зразумела:

– Што намякаць! Ты і сам ведаеш: смертнікі мы, вось хто!

– Ведаеш што, Аўсееў? – памаўчаўшы, зацята сказаў старшына. – Ты думай, што хочаш, але балбатаць не смей! Чуеш?

Ён не хацеў болей размаўляць з гэтым байцом, які дужа хутка здагадваўся аб усім, чаго лепей было б не ведаць яму, і пайшоў прэч. Боты коўзаліся па размоклых камяках зямлі, змoранае цела вярэдзілі зябкія дрыжыкі. У чорным наваколлі спорна шумеў дождж, бубніў на даху старожкі аб нейкі кавалак бляхі.

Старшыне было непрыемна, што яго затоеныя ад самога сябе здагадкі і падазрэнні так лёгка разгадаў гэты хітраваты, башкавіты

баец. За колькі дзён службы з ім Карпенка так і не ведаў, які на самай справе гэты Аўсееў і як яму, камандзіру, ставіцца да яго. Было б гэта ў мірны час, дык, бадай, з Аўсеева выйшаў бы неблагі баец – такі на палітзанятках атрымліваў бы адны пяцёркі, лепей за многіх упраўляўся б з фізо, ды і наконт іншых навук таксама шмат каму давялося б пазайздросціць яму. Але цяпер, у ліхі час вайны, Аўсееў сваёй хітрасцю, празмернай здагадлівасцю і кемнасцю наконт розных ходаў-выхадаў не падабаўся старшыне. Праўда, прамых прычын для абурэння яшчэ не было, і таму не было цвёрдай упэўненасці ў справядлівасці свайго пачуцця.

– От добра, – задаволена сказаў Карпенка, падыходзячы да Глечыкавай пазіцыі.

У цемры ночы невыразна чарнеў высокай хрыбцінай ладны бруствер, які накапаў гэты баец, а недзе ў цёмнай глыбіні траншэі ўсё шоргалі і шоргалі з лапаткі новыя камякі сырой зямлі.

Карпенка памаўчаў, задаволены стараннем маладога байца, хацеў пахваліць яго, але стрымаўся. Такія паслухмяныя, як Глечык, у мірны час пры пэўных здольнасцях таксама бываюць добрымі чырвонаармейцамі, дысцыпліны яны не псуюць, за іх учынкі да начальства не выклічуць. Але які ён будзе заўтра, гэты ціхманы, пакорлівы Глечык? Пэўна, уткне галаў у кут сваёй траншэі і будзе дрыжаць, пакуль наўкола адгрыміць бойка, а мо і горш? Самае цяжкае ў такім выпадку, як старшына ведаў па сабе, гэта – пачатак. Перажыць яго, вытрымаць, а там пачне ўжо гартавацца сапраўдны баец.

– Ты скуль, Глечык? – запытаў Карпенка, стоячы над траншэяй.

– Я? З Беларусі. Бешанковіцкага раёна, калі чулі, – сціпла адказаў баец.

– А як жа ты тут апынуўся, у Расіі?

– Уцёк. Быў у Віцебску, у ФЗН вучыўся, а як немцы падышлі, уцёк. У Смаленску пайшоў у ваенкамат – прынялі ў армію.

– Добраахвотнік, значыць? – знарок здзівіўся старшына.

– Ды не. Мой год пачалі ўжо прызываць. Якраз у той дзень у ваенкамат загад прыйшоў – браць дваццаць трэці год.

– Дык колькі ж табе?

– Ну лічыце – з дваццаць трэцяга года, ужо васемнаццаць.

– Так, небагата, – задуменна зазначыў Карпенка. – А чаго гэта ты адзін капаеш? Дзе Пшанічны?

– Ды ладна, я і адзін спраўлюся, – сціпла адказаў з цемры Глечык.

– Пшанічны! – паклікаў старшына. – Давай памагай. Што на аднаго хлопца наваліў гэтулькі капаніны?

Недзе побач, не дужа паспешна вылазячы з ячэйкі, заварушыўся ў быльнягу Пшанічны, адарваны ад сваіх затоеных думак. Гэты раз ён не пярэчыў, паслухмяна ўскочыў у Глечыкаву траншэю і ўзяў з яго рук лапатку.

А дождж усё спарнеў. Цяжэйшы рабіўся на плячах шынель, боты чвякалі ў набрынялым вільгаццю доле. Ад чыгункі старшыну клікнуў Свіст – Карпенка падышоў да яго.

– Прымай работу. Усё, – абвясціў баец.

Старшына ўлез у траншэю, прайшоў крокаў колькі, у адным месцы яна была да пояса – не болей.

– Давай глыбей, так не пойдзе.

Віцька Свіст мудрагеліста вылаяўся, пастаяў, аддыхаўся і, заўзята папляваўшы на далоні, зноў пачаў працу.

6

Ужо, відаць, пад поўнач выгнутая дугой траншэя сяк-так злучыла пяць стралковых ячэек. Не ўсюды яна была патрэбнай глыбіні – на дзялянцы Пшанічнага, якому разам з Глечыкам выпаў яшчэ і Фішараў участак, яна даходзіла не болей чым да калена. А пра зграбнасць ужо не было чаго і казаць – выйшла яна крывая і нягладкая – вядома, начная работа, ды на гэта цяпер не дужа зважалі ні байцы, ні іх камандзір.

Яны ўсе вельмі намоклі, і апоўначы Свіст, першы скончыўшы сваю працу, зайшоў у старожку, затуліў нейкім рыззём абодва акенцы і ўзяўся распальваць у грубцы. Старшыне, які прыйшоў туды следам, гэтае самаўпраўства не вельмі падабалася, але ён усё ж не пярэчыў ні Свісту, ні Аўсееву, калі той неўзабаве далучыўся да гэтага занятку. Карпенка разумеў, што як-ніяк, а людзям трэба адпачыць да ранку, бо заўтра чакае іх нямала іншага клопату і іншай, куды больш цяжкай справы.

Так спакваля ў гэтую пакінутую людзьмі будыніну сышліся яны ўсе пяцёра. У расчыненай грубцы весела гарэлі хвойныя сухія шчэпкі, і дбайны Свіст усё нешта трушчыў на падлозе сваёй незаменнай пехацінскай лапаткай.

Утульнасці тут было небагата: дзьмула з вокнаў, дым не хацеў ісці ў комін і, расплываючыся пад нізкай столлю, выядаў людзям вочы, але ўсё гэта здалося ім раем пасля той непагадзі, ад якой яны схаваліся сюды. Галоўнае – тут было суха, макрата і холад засталіся з таго боку дзвярэй і напаміналі аб сабе толькі невыразным шорхатам ветру і лёскатам дажджавых кропель па даху.

Карпенка прылёг на тапчане, выцягнуў аблепленыя гразёй ногі. Цела адразу адолела салодкая знямога, так і карцела заплюшчыць вочы і сцішыцца, задрамаць колькі хвілін.

Каля грубкі, бы зачараваныя, уставіліся на мігатлівы агонь Аўсееў і Свіст, у прыцемках ля парога, крэкчучы і сапучы, пераабуваўся Пшанічны. Ззаду за ўсімі прыткнулася цьмяная постаць Глечыка.

– Эх, ярына зялёная, думаю, калі і дзіўлюся, як гэта бязладна чалавек зроблен, – разважна казаў Віцька Свіст, калупаючы трэскай у прыску. – Калі ёсць многа, дык хочацца яшчэ больш. А калі няма нічога, дык якая драбніца – мара. Надоечы пад Шчарбакамі, калі нас пласталі танкі, я толькі і марыў, каб сцямнела хутчэй. Здавалася, усё аддаў бы за адну хвіліну цемры. А цяпер вось і немца няма, і танкаў не чуваць, дык хочацца яшчэ і цяпла і сухога месца. Дзіўна...

– Адкрыў Амерыку, – буркнуў Аўсееў. – Яшчэ Шэкспір пісаў: «Каня, каня! Паўцарства за каня!» Разумееш? За аднаго каня.

Ён ашчаперыў калені белымі пальцамі і сядзеў так, пазіраючы ў грубку, – змораны, раздражнены і невясёлы.

– А што гэта немец сёння: згубіўся ці заблудзіў? Не чуваць нешта, – накручваючы абмотку, асцярожна зазначыў Пшанічны.

Свіст злосна зірнуў на яго.

– Гэ, чакай, заблудзіць ён табе. Прыйдзе ранак – пачуеш. – Ён яшчэ папароў трэскай у печы і раптам ускрыкнуў: – Хлопцы! Ідэя! Давайце вячэру згатуем. А то, брат, кішка з кішкой сварыцца. Пшанічны, даставай свой кацялок!

– А што зварым?

– Ну, браце, – што ў каго ёсць. У мяне – паўпачка пшонкі.

– У мяне гарохавага канцэнтрату трохі было, – азваўся Глечык.

– Цудоўна. Давай кашаварыць на згубу фашызму, – разахвоціўся Свіст. Яго белабрысы танкагубы твар поўніўся захапленнем ад новае справы. – Мурло, нясі вады, ды чыстай набяры, як з-пад крана.

– Дзе яе набярэш цяпер чыстай? Усюды гразь.

– Эх, дзівак, ярына зялёная. Пад дах падстаў. Забыўся, як баба начоўкі налівала, а ты салдацкага кацялка не набярэш?

Пшанічнаму не хацелася зварушвацца з месца, але не было ахвоты і заводзіцца з гэтым Свістам, і ён нязграбна ўзняўся з падлогі, завязаў сваю тарбіну і выйшаў. Як толькі за ім зачыніліся дзверы, Віцька ўраз падхапіў гэты напакаваны мяшок і спрытна запусціў туды руку.

– Так, папружку камандзірскую на канец вайны Мурло прыпасае, нейкая банка, новая кашуля, сухія анучкі – на, салага, на падмену трымай. – Ён тыцнуў Глечыку пару ануч і зноў расхінуў торбу. – Ага, вось ён, акрайчык, так, так... цукру драбок... о, братва, сала! Ура Пшанічнаму, от малайчына, не ўсё з’еў. Каша будзе з салам.

Ён хуценька завязаў лямкі гэтай тарбіны і шпурнуў яе ў кут.

– Слухай, Свіст, нядобра робіш, – сказаў з тапчана Карпенка. – Трэба спытацца.

– Ого, спытацца! Скулу ты з яго возьмеш: скнара.

Неўзабаве прыйшоў з вадой Пшанічны, падаў кацялок Свісту і ціха сеў на сваё месца ў куце. Свіст, міргнуўшы белымі вейкамі, хітравата паглядзеў на яго.

– Братачка Пшанічны, ці няма ў цябе якога куса да агульнай кучы?

Пшанічны моўчкі пакруціў галавой. Свіст зноў падміргнуў сябрам.

– Ну, што ж... Абыдземся грэчка-аўсянай сумессю.

Хутка кацялок з вадой, уціснены ў грубку, зашыпеў на вуголлях, а Свіст на разасланай пале шыняля пачаў церці ўсохлыя кавалкі канцэнтрату. Аўсееў паныла глядзеў у агонь, спаважна туліўся за спіной Свіста Глечык, і ў куце невыразна варушылася шырокае аблічча Пшанічнага. Старшына, падпёршы голаў рукою, ляжаў на баку, пазіраў на свой малалікі ўзвод і думаў. Хто ведае, як ім пашанцуе заўтра справіцца з той задачай, дзеля якой іх пакінулі тут? Ці хопіць у іх сілы і ўмельства, ці ўсе адолеюць страх, каму суджана будзе датрываць да канца? Камандзір усё не мог пагадзіцца, што людзей яму далі без выбару, першых, што трапіліся камбату, а гэта, на яго думку, было няправільна. Старшыне не падабалася сённяшняя надзьмутасць Аўсеева, няшмат чаго здатнага чакаў ён ад Глечыка, ведаў, што заўтра трэба будзе яго, камандзірскі, нагляд за ўсім і за ўсімі. Яму даспадобы быў Свіст, ён нядрэнна паводзіў сябе за гэтыя

тыдні адступлення, але хто яго ведае?.. Чалавек сядзеў у турме, і хоць з выгляду вясёлы і свойскі, але невядома, што ён носіць у сабе.

Яшчэ думалася пра Фішара. На момант старшыне чамусьці стала шкада таго вучонага, разумнага чалавека, не прызвычаенага да нягод ваеннага жыцця, слабага і кволага. Як яны ад батальёна, так і Фішар ад узвода падстаўлены цяпер пад першы ўдар, ад якога, хто ведае, ці будзе які паратунак. Думалася, каб ён хоць не заснуў там пад ранак, бо тады можа здарыцца ліха, ад якога і ім не ўратавацца. Пра сябе Карпенка дбаў не надта, ён сам для сябе быў зразумелы і просты і без ніякіх сумненняў ці ваганняў ведаў, што калі панадзеяліся на яго камбат і камандзір палка, дык ён спраўдзіць тыя надзеі. Можа, заб'юць яго, можа, параняць, але калі застанецца цэлы, дык ён зробіць усё, што ад яго патрабуецца.

Гудзела, пырскала іскрамі грубка, за сцяной недзе цурчала з даху вада, шумеў у завуголлі вецер, і вельмі хацелася спаць. Але старшына напружаннем волі адганяў дрымоту і ляжаў. Байцы сядзелі на падлозе і пільна глядзелі за кацялком у грубцы.

– Так, так... Уліплі мы на гэтым чортавым пераездзе, – тужліва сказаў Аўсееў, кладучы падбародак на скурчаныя калені. – Гэта ўжо аксіёма.

Яму ніхто не азваўся – ні запярэчыў, ні падтрымаў тых невясёлых думак, толькі Глечык уздыхнуў у цішыні ды Пшанічны гучна высмаркаўся.

– Аўсееў, – глухаватым, але рашучым голасам пасля паўзы сказаў Карпенка, – бяры вінтоўку – і на варту.

Аўсееў крута павярнуўся на падлозе.

– А чаго я? Што я, горшы за ўсіх?

– Без размоў.

– Давай, давай, паніч, – загаварыў Свіст. – Не бойся, кашы не празяваеш. Пакінем, клянуся салёным агурком з хвастом асяледца.

Аўсееў пасядзеў яшчэ, пасля нетаропка зашпіліўся і неахвотна выйшаў, мацней чым трэба прыстукнуўшы дзвярыма.

Каша выдалася надзіва смачная. Свіст неўзаметку паклаў на спод кацялка выцягнутае ў Пшанічнага сала, ад чаго ўсё гэта несалёнае месіва атрымалася вельмі тлустае і наварыстае. Елі ўсе разам, з адной пасудзіны, згодна шкрэбаючы драўлянымі і алюмініевымі лыжкамі, а Свіст – нават трафейным відэльцам на

тронку лыжкі. Калі ўжо на сподзе засталося няможна, Карпенка аблізаў лыжку і сказаў:

– Годзе. Рэшта Аўсееву і Фішару...

– Ну, братка Мурло, як кашка? – хітравата спытаў Свіст.

– А нішто. З галадухі сама ў роце растае, – задаволена сказаў Пшанічны. На яго мардаты, з тлустымі вуснамі твар лягла ленаватая сытасць.

– За гэта дзякуй самому сабе. Добрае ў цябе было сальца.

Пшанічны здзіўлена залыпаў вачыма, здагадаўся і адразу ўхапіўся за торбу.

– Зладзюга ты, Свіст, вось хто, – злосна кінуў ён з цемры, мацаючы свой напакаваны мяшок. – За такія ўчынкі табе трэба морду біць, блатняга.

– Для твайго ж бруха, дзівак, – жартаваў Свіст. – А то кокнулі б цябе заўтра, галоднага, і які-небудзь Ганс пакроіў бы тваё сала тоненькімі скрылікамі на свой бутэрброд. А так вось і жысць павесялела, бы сто грамаў прапусціў.

Пшанічны яшчэ бурчаў нешта ў сваім куце, а разморaны сытасцю Свіст соладка разлёгся на падлозе, раскінуўшы крываватыя ногі.

– Ну вось і цудоўна, – казаў ён, пагладжваючы свій жывот. – Даўно такой асалоды не меў. Хіба тады, як з лагера выйшаў, от.

– Слухай, Свіст, а завошта ты ў лагер трапіў? – спытаў Карпенка, скручваючы цыгарку.

Ён зноў размясціўся на тапчане, таксама падабрэў ад цяпла і ежы і стаў па-хатняму просты, свойскі, прыязны – такі, як і ўсе.

– Ат, доўгая гісторыя. Гісторыя з геаграфіяй. Была справа, ага.

– Можа, нізавошта?

– Не скажу, – адразу пасур'ёзнеўшы і нешта ўспамінаючы, сказаў Свіст. – Было за што. Маглі б і болей прыпаяць, адбрыкаўся двума гадамі. Магу расказаць, калі цікавіць.

Ён памаўчаў, пазіраючы ў задымленую столь, услухаўся ў гукі непагоды знадворку, пасля ўздыхнуў і пашураваў у грубцы. Там нешта стрэльнула ў прыску, ярчэй загарэліся дровы, асвяціўшы насупленага ў куце Пшанічнага, цікаўны кірпаты твар Глечыка і задуменныя твары астатніх байцоў.

7

– Дурны я чалавек... вось. Шалёны, безгаловы... – казаў Свіст. – Наогул абармот. Толькі цяпер зразумеў гэта. Як кажуць, не вошы мяне заелі, а маладосць загубіла. Жыў у Саратаве, на Манастырцы. Любата гарадок, скажу вам, першы сорт – Саратаў... так... – Ён памаўчаў, летуценна прыпамінаючы штось і ўсё пазіраючы ў грубку– Чатыры гады ўжо як не быў, душа занылася. Так... Дык вось, вучыўся троху. Вучыцца не любіў. Ды і з дысцыплінай не ладзілася. Матка, бывала, ходзіць, ходзіць у школу па выкліках, лупіць мяне, а толку мала... А наогул мала біла. Трэба было б болей, тады, можа, і чалавек выйшаў бы, а так – аскалёпак.

Падрос крыху, зашыўся ў кампанію – дружкі-мілушкі, ярына зялёная. А ўсё ж ладны быў час. Раздолле, асабліва ўлетку. Маці на працы (на падшыпнікавым заводзе рабіла), а я – бы ў раі. Па могілках у вайну гуляем – дарэчы, там у нас Чарнышэўскі, пісьменнік, пахаваны, – дзелавіта паведаміў Свіст, паварочваючыся да Карпенкі. – Такі помнік вялізны, як будан, стаіць. Дык вось – на могілках, на Лысай гары, у сасняку, а калі вырвемся і на Волгу. От, браце, шчасце, ярына зялёная, сто чарцей і бочка рому. Ніхто там не бачыў Волгі? Не? О, гэта ёсць на што паглядзець. Шыр, прастор, вада, сонца, неба і, каб вы ведалі, райскі куток – Зялёны востраў насярэдзіне. Схопім чыю лодку, перабяромся туды і – забаў на два дні. Маці шукае – і ў міліцыі, і ў калоніі, і ў турме, а мы на востраве кінжалы выстругваем і разбойнікаў строім.

Пасля пайшоў працаваць. – Віцька ўздыхнуў, запхнуў у грубку канец нейкай дошкі, заклапочана пашураваў там шчэпкай. – Спачатку Рыгор Сымонавіч, сусед наш, мяне да такарнай справы прыладзіў. Працаваў на тым жа падшыпнікавым, утулкі рабіў. Спярша нішто, а пасля абрыдлі – гарчэй за рэдзьку. Уранку – утулкі, увечары – утулкі, учора – утулкі і заўтра – утулкі, зімой і летам – адны ўтулкі. Ужо гэтыя кольцы ды дзіркі сніцца ўначы пачалі – атрута! З нуды да гарэлкі прыладзіўся. Выпіваў. Неяк у піўной пазнаёміўся з адным чалавекам – Фраловым звалі, каб яму дышла ў пуза! Так лоўка да мяне падʼехаў, і так і сяк, гляджу – мілы чалавек. І грошай не шкадуе. Пілі. Спрытна ён мне жытуху атруціў, і не прыкмеціў, як ачмурыў дурня. Ты, кажа, свой хлопец, нашто табе мазоль натруджваць? Хочаш уладжу, работка – лахва. І што ж? Уладзіў прадаўцом у хлебны магазін. Працую месяц, другі. Не скажу, каб вельмі падабалася. Праўда, наеты (а тады галаднавата было на Волзе), а так амаль як і на падшыпнікавым – нудная праца, знай, рэж

кілаграмы. Пяць тон сёння, пяць тон заўтра. Не глядзі, што хлеб, а нарэжашся за дзень, дык горш, чым на заводзе, зняможаш.

Хацеў ужо драла даць з гэтага шчасця, ды аднойчы з'явіўся гэты Фралоў. Кажа, прыходзь у «Паплавок», справа будзе. Прыходжу. Сядзяць у куце пад пальмай – мой Фралоў і яшчэ адзін, дзядзькам Агеем звалі. Што, думаю, за справа? Выпілі, закусілі, нічога не кажуць, яшчэ выпілі, закусілі – маўчаць. Яшчэ і яшчэ. А пасля Агей і кажа: так і так, маўляў, падкінем пару пудзікаў звыш накладной – прадасі? Прадам, кажу, не залежыцца: тавар ходкі. Ну вось, парадачак, хлопец свойскі, цешыцца Агей. А мне з п'янкі і не ўпрыцям, што гэта – першы мой крок быў чорту ў зубы. Добра на душы, смеласць так і прэ, дагадзіць хочацца людзям – вось і згадзіўся. А не ведаў таго, ярына зялёная, што сёння – пару пудоў, а заўтра – дзесятак, а пасля – тонамі падкідваць мне хлябец будуць. Прыйдзе машына, пачнуць згружаць – гэты самы Агей і яшчэ адзін, гляджу на вазе – дзве тоны. А накладную даюць на паўтары. Астатняе – наша. Грошы лішкі – усё ім аддаваў. А яны дзяліліся. Спачатку скрабло ў мяне на сэрцы, думаю – да дабра не дойдзе. Але пасля грошы тыя збілі з панталыку – павалілі кучай. Не прывык столькі мець, што рабіць з імі? Не прап'еш: паўлітэрка шэсць рублёў, і толькі.

– Ну, гэта ты брэшаш, – уставіў Пшанічны. – З грашмі яшчэ ніхто не меў клопату.

– Не меў? – з'едліва перапытаў Свіст. – Што ты разумееш, Мурло, душа капеечная...

– Ладна, годзе вам. Давай далей, – абарваў сварку Карпенка.

– Ага. Ну, тут разгарэлася мая фантазія, захапіўся я фота. Купіў апарат, усякія да яго прычындалы, пачаў псаваць паперу і пласцінкі. Знімаў. І на Волзе, і на Зялёным востраве, і ў парку. Налаўчыўся з часам – ніштo выходзіла. Падумаў быў – ці не паступіць мне ў фотаарцель? Сказаў аднойчы Фралову – той толькі зубамі заскрыпеў. Спрабуй, кажа.

Так, жыву далей. Абрыдла фота, купіў байдарку і ўвечары, у выхадныя – на Волзе. О, гэта я любіў. Відаць, душа такая: заўсёды на прастор лезе. Фралоў з Агеем таксама калі прыходзілі, катаў. Пасля прадаў байдарку, купіў маторку. Зноў Зялёны востраў, ды ўжо – не разбойнікі, а жулікі і не гульня, а на самай справе. Пʼём, рыбу ловім. Туды ж адзін раз прывезлі яны Лёльку. Дзеўка, брат, такая, ярына зялёная, во! Пальчыкі абліжаш. Агнявая, баявая, вясёлая, і захмялела мая галава ў адзін вечар – і гарэлкі не трэба. Купаліся, пілі, і там, у

кустах, налаўчыўся я, згроб яе і пацалаваў. Думаў, у морду ляпне, а яна куды там – абхапіла мяне аберуч за шыю, упілася ў вусны, і дух мне заняло, быццам у якую прорву рынуў.

Закруціла мяне любоў з гэтай Лёлькай, месца сабе не знайду. Кажу, давай пажэнімся, жыць будзем па чэсці, а яна толькі смяецца. Ходзіць да мяне на спатканні, цалуецца, але ўсё тайком, каб Фралоў не ведаў. Што ты, кажу, малая ці ён – бацька твой, чаго баішся? Нельга, кажа, каб ведаў, і ўсё. Не ведаю, чым бы гэта скончылася, каб аднойчы такая гісторыя не сталася.

У нейкае свята дамовіліся сустрэцца, прыходджу, а яна стаіць ля танцпляцоўкі ў парку з гэтым самым Фраловым. Пачуў я нядобрае, але падышоў, а Фралоў бярэ мяне за локаць і выводзіць на бакавую алейку. Думаю, нешта будзе, а ён гэтак мне кажа: кінь Лёльку, не чапай – не твая. Лютасць ва мне забушавала. А чыя, кажу, мо твая? Мая, кажа, і вочы, як у воўка, гараць, а рука ў кішэні нешта намацвае. Ну, я не зважыў на гэта, злаўчыўся ды ладна яму садануў у скулу. Распачалі мы бойку, парнуў ён мяне фінкаром у лапатку, але і я кулака адважыў. Пазбягаліся людзі, закрычала Лёлька, ну, нас і ўзялі. Прывялі ў аддзяленне – пратакол і так далей. Гляджу – гэты сабака чужое нейкае прозвішча падстаўляе за сябе і дакумент у яго адпаведны ў кішэні. Узбунтавалася ва мне кроў – ах ты, гад, думаю, зноў некім засланіцца хоча. Вядзі, кажу канвою, да галоўнага. Паклікалі начальніка, узяў я і расказаў усё – і пра хлеб, і пра Агея, і пра нашы шахер-махеры. Нічога не ўтаіў – утаіў толькі Лёльку. Чула маё сэрца, што і яна не так сабе, таксама ў гэтым кодле, а назваць не мог. Не назваў...

Свіст чагосьці прымоўк, задумаўся, загледзеўшыся ў грубку. Наўкола, чакаючы, сядзелі таварышы. Карпенка, падпёршы галаў рукою, ляжаў на тапчане і таксама чакаў. Свіст яшчэ памаўчаў, пагладжваючы гарачыя калені і, відаць, нанова перажываючы колішнюю сваю бяду.

– Пасадзілі нас у КПЗ, пачалі следства. Да мяне нябдага адносіліся ўсе – і міліцэйскія, і турэмшчыкі, і следчыя, а тут аднойчы заўважаю: нешта перамянілася, падазрона гэтак паглядваюць і ўсё ловяць на чымсьці. У чым справа, пытаю, я ўсё вам па шчырасці. А ці ўсё, кажа адзін чорны такі, каўказскі на выгляд чалавек. А чаму пра Злотнікаву маўчыш? Якую Злотнікаву? Пра Лёльку, адказвае і гэтак углядаецца, бы праз вочы ў нутро хоча зазірнуць. Аказваецца, гэты гад Фралоў ужо выдаў яе.

Ну і вот, судзілі. Цэлую шайку. Як глянуў я на судзе, дык аж спалохаўся. Ярына зялёная, аказваецца, я толькі кончык ніткі падаў, а ўвесь клубок разматалі без мяне. Чалавек дваццаць розных зладзюг. І Лёлька. Цяжка мне было, паверыце, бачыць яе там. За сябе не так крыўдна, як за яе. А яна ў вочы мне не глядзіць, не размаўляе. Няўжо, думаю, мяне даносчыкам лічыць? Маўклівасць гэтая мне душу выварочвае, карціць загаварыць, а нельга.

Ну, далі каму колькі. Фралову – 10, Лёльцы – 3, мне – 5. Пасля папаўзла жысць турэмная, лагерная. У Сібіры лес пілаваў. Піхта, елка. Снег да зада, сопкі, мароз. Дым ад кастроў аж цяпер уначы калі чую – сніцца ўсё. Усё, здаецца, ім прасмярдзела. Траляваλі ў распадак. Пайкі хлеба, баланда, нормы. Люд розны. Каторыя нішто, душэўныя, каторыя – сволачы. Ахова таксама. Трудна было. Пасля прывык. З залікамі адбыў два гады. Выпусцілі. Куды падацца? Кажуць бывалыя: на захад не ткніся: цяпер ты з блямбай на векі вечныя. Там ты – як воўк у аблаву. Усе атукаць будуць – судзімы. Гайда на ўсход. Паверыў, падаўся на ўсход. На Сахалін прыбіўся, парабіў у шахтах – не спадабалася. Успомніў Волгу – пайшоў матросам на сейнер. Крабаў у Татарскім праліве лавілі, селядцы, у пуціну – ласосяў. Трудная жытуха, марская, а прывык – нішто. Мора, яно прываблівае – і муштруе, і не адпускае, як капрызная каханка. Часам дапячэ за шторм, свет белы праклянеш, а сціхне, улагодзіцца – лепшага і не трэба: прастор, вецер – мілая душа, ярына зялёная.

І тут – вайна. Ага, забыўся вам расказаць. Быў яшчэ ў маім жыцці чалавек, любіў я яго, паважаў. Няшмат каго паважаў, а яго паважаў, гэта па шчырасці. Уладзімір Кузняцоў. Лётчыкам быў. Капітан. Яшчэ, помню, я малым падшывальцам на Манастырцы ў сады лазіў, а ён прыязджаў у водпуск – у шызай гімнасцёрцы, жоўтых рамянях і фуражцы з залатым крабам. Але асабліва нам падабаліся яго значкі на грудзях – памятаю – варашылаўскі стралок, ПВХО, ГСО і парашутысцкі. Любілі мы, пацаны, за ім бегаць, і ён не стараніўся, дружыў з намі. Аднойчы я запіску ад яго Інцы Галашчокавай насіў – была такая ў нас прыгажушка. Ну вось, а пасля гэты самы Уладзімір знік – ні слыху ні дыху. Бацька яго Рыгор Сымонавіч – той самы, што мяне да такарства прызвычаіў, – ходзіць маўклівы, сярдзіты, маці ўсё бядуе, а дзе ён – ніхто не ведае. Але праз год ці два з'яўляецца Уладзімір Рыгоравіч. Ужо, брат, тры шпалы на пятліцах, замест значкоў – два ордэны Чырвонага Сцяга, але, ведаеш, нешта са здароўем нелады. Паранены, аказваецца, быў, і думаеш дзе? У Іспаніі. З франчукамі ваяваў, за рэспубліку. Пасля ён сам мне гэта па сакрэту

расказваў. Звольнілі яго са службы з-за той раны, і пачаў ён чарнець ад нейкага гора, як той кацялок ад сажы. Стаў сумны, маўклівы і ўсё адзін. А ўбачыць калі самалёт над горадам, дык, паверыце, зажмурыць вочы, пазірае, пазірае – той ужо схаваецца дзе ці пасадку зробіць, а ён усё стаіць і ўзіраецца. А на вачах слёзы. От, брат, гора было чалавеку! Калі я спутаўся з гэтай чортавай фралоўскай кампаніяй, ён штосьці заўважыў, – вядома, па суседству нядоўга што ўтоіш – і ўсё казаў мне: кінь ты, Віцька, не тое робіш. Ну, а я не паслухаў. Хацеў і не мог. Ну, а любіў яго вельмі. І цяпер так шкадую, што не паслухаў яго, хоць, канечне, ён не ведаў усяго, а толькі здагадваўся. Але што тыя здагадкі!

І вось атрымліваю на Сахаліне пісямцо з Саратава ад пляменніцы, піша – таго ўзялі, таго прызвалі, а Кузняцова сын на другі дзень вайны сам пайшоў. Не хацелі браць у лётчыкі, бо здароўе непрыгоднае, дык ён у пяхоту выпрасіўся. Ну, думаю, карціна, ярына зялёная. Што, думаю, за гады тыя фашысты, калі ўжо такі чалавек гатовы ў пяхоце з імі біцца? Ну і вось усе мае знаёмыя, былыя дружбакі – на фронце, адзін Свіст у тыле. То быў у турме, а цяпер – у цёплым месцы на рыбфлоце. Не, думаю, я таксама чалавек, не скаціна. Падаў заяву – давайце разлік – не пушчаюць. Кажа начальнік кадраў: «Кінь, Свістуноў – усё мяне Свістуновым зваў, – кажа, кінь харахорыцца. Тут ты за мілую душу да канца вайны адседзішся, што табе перціся фашысту на ражон?» – «Ах ты, сабака, кажу, там людзі жыцця не шкадуюць, а тут – сядзі. Не ў турме ж я, адсядзеў сваё – давай грошы!»

Усё ж выбіў у іх касую і прыкаціў у Маскву. Па старой звычцы пайшоў да начальніка НКВД – так і так: былы зняволены, хачу на фронт. Памажыце.

І памаглі. Даў палкоўнік паперку, з ёй мяне – на папаўненне ў стралковую дывізію і на фронт. Пад Полацкам акружылі. Ледзьве з дружбаком адным – Алёшкам Гарэлікам – ногі вынеслі. Вось на вас наткнуліся. Узяў ваш камбат. Распытаў усё – як і што, куды і адкуль – і ўзяў.

У старожцы пацямнела, пад столлю клубіўся дым, часам залятаў у вокны вецер. Карпенка курыў, лежачы на спіне, усе маўчалі.

– Так, зазнаў ты, відаць, ліха, – сказаў старшына. – Гэта не салодка – турма. Але было за што: вінаваты, як ні круці.

Свіст неяк заварушыўся ад тых слоў, відаць было, яны блізка кранулі нешта набалелае ў яго затоенай душы.

– Было за што – гэта праўда. Было. Далі пяць – згадзіўся. Далі б дзесяць – ні слова б не сказаў. Усё б адбыў. Чорт з ім: заслужыў – атрымаў па справядлівасці. Толькі, ведаеш, не хачу, каб увесь век папракалі. Што было, то мінула, трэба – яшчэ адсяджу, стрываю, толькі без біркі, без штэмпеля – чалавек я, ярына зялёная... І хоць злыдзень, безгаловы, дурны, але чую не горш за многіх – ціхенькіх, роўненькіх... Вот...

Карпенка на гэта не сказаў нічога, усе маўчалі, і чуваць было, як выў у завуголлі несціханы восеньскі вецер.

8

Выйшаўшы са старожкі, Аўсееў спыніўся і прыслухаўся. Пасля святла з грубкі, хоць і мізэрнага, у гэтай цемрадзі нічога не было відаць – адно шапаценне дажджу ды сутаргавыя парывы ветру. Байца адразу ахапіла восеньская начная няўтульнасць, цела скаланулася ад волкіх дрыжыкаў, ён наставіў каўнер і нерашуча ступіў у змрок ночы.

Пад чаравікамі чвякала гразь, лапацеў і лапацеў дождж па намоклай спіне, пілотцы, і невясёлае прадчуванне ўсё глыбей і глыбей караскалася ў душу байца.

Адно з двух, думаў Аўсееў, ці ўсе яны на чале з старшыной – круглыя асталопы, ці ён сам – ныцік і трус. Але трусам ён не палічыў бы сябе ніколі, бо памятаў у жыцці выпадкі, калі Алік Аўсееў наважваўся на такія ўчынкі, на якія іншыя зусім не былі здольны. Проста ён разумеў тое, чаго не хацелі або не маглі разумець ні старшына, ні Свіст, ні Глечык, ні Фішар, і гэта не на жарт трывожыла яго. Ну, вядома ж, іх пакінулі ў заслон не для таго, каб яны, пасядзеўшы спакойна суткі, маглі затым дагнаць батальён. Калі паставілі ўжо на гэтай дарозе, то, значыць, тут ёсць небяспека – пойдуць нямецкія сілы, ад якіх хоча засцерагчыся полк. Але што яны, шасцёра, могуць зрабіць той фашысцкай навале, калі з ёй чацвёрты месяц не зладзіць уся наша армія? З першага ж удару іх тут прыб'юць, як таго камара на лбе. І хто гэта надумаў такое ахвяраванне? Яўны пралік, дурная задумка, нікчэмная мера, і толькі. І гэты цвердалобы недалёкі Карпенка ўпёрся, як баран у новыя вароты, і толькі ведае: загадана – дык выконвай.

Аўсееў прайшоў разы два па ўзмежку, далёка не адыходзячыся ад старожкі, прыслухаўся і зайшоў пад страху. Калі так прыціснуцца да самай сцяны, дык трошкі можна засцерагчыся ад макраты і

халоднага ветру. Адубелыя рукі самі шукаюць цяпла за пазухай і ў кішэнях, са старожкі чуецца размова, нешта там апавядае балбатун Свіст. Нейкі незразумелы ён чалавек, гэты Свіст. Сам быццам і нішто – разумны, спрытны і свету пабачыў, а ніякага крытычнага падыходу да абставін. Дзіўна нават, як ён, блатняк па натуры, можа так згодна падпарадкавацца ўсякаму начальству? Спачатку, калі ён толькі з'явіўся ў іх роце, Аўсееў хацеў пасябраваць з ім, бо болей нікога здатнага тут не было – усё нейкія нехлямяжыя дзецюкі, калгаснікі, з якімі – ні паразважыць, ні ўспомніць. Але спакваля Аўсееў пераканаўся, што гэты Свіст болей горнецца да іншых, любіць трымацца кампаніі, і Аўсееў махнуў рукой – чорт з ім.

Аўсееў у палку жыў сам па сабе, гэта было не дужа весела, але хлопец проста не бачыў паблізу нікога вартага, усё здавалася яму, што ён куды разумнейшы, вышэйшы густам, пачуццем, чым усе тыя, хто ў гэтым армейскім жыцці быў побач з ім. Многімі ён пагарджаў, на іншых, такіх, як Глечык, проста не звяртаў увагі.

Пакрысе прызвычаіўшыся да цемры, Аўсееў стаў бачыць цьмяную лінію чыгункі, невыразныя слупкі на пераездзе, чуў, як маркотна шумелі маладыя прысады. На гары, на дарозе ўсё было ціха, сапраўды, немцы чагось замарудзілі ці мо заначавалі дзе па такой непагодзе – а то было б ліха. А можа, было б лепш? Уначы – дык яшчэ здолелі б адарвацца ад ворага, схавацца ў цемры, адысці, а вось заўтра – наўрад. Заўтра будзе пагібель – гэта пэўна.

А гінуць, пражыўшы толькі дваццаць год неблагога жыцця, Аўсееў зусім не хацеў. Усё яго нутро, кожная часцінка цела нема пратэставалі супраць пагібелі і прагнулі – жыць, жыць. Да д'ябла гэта вайна, да д'ябла мукі і кроў, калі чалавеку трэба адно толькі – жыць. Гэтулькі асалод у гэтым жыцці – пазнаных і яшчэ не пазнаных, – гэтулькі радасці і шчасця, што гінуць у самым яго пачатку – злачынства ў адносінах да сябе. Гэты цвердалобы Карпенка гатовы разбіцца ў шчэпкі, каб толькі выканаць які бязглузды загад. Аўсееў жа заўсёды прывык разважаць, рэвізаваць, думаць і знаходзіць лепшае для сябе з усёй сумы магчымага.

Такія звычкі ён набыў даўно, яшчэ ў школе, калі ўразумеў, што большага часам можна дасягнуць малымі сродкамі. Ён шмат чытаў, вучыўся лёгка і сярод настаўнікаў і таварышаў лічыўся здольным, развітым вучнем. Без асаблівых турбот даваліся яму гуманітарныя навукі, матэматычныя ён таксама ведаў, але чым далей вучыўся, тым болей іх недалюбліваў. Яны патрабавалі крапатлівасці, настойлівасці, уедлівасці да дробязей, а гэта было не па нутры легкадумнай натуры

Аліка. Бясконцыя хатнія заданні па алгебры, трыганаметрыі, фізіцы атручвалі яго вольны час, які патрэбны быў для спорту, асалод і забаў. І ён змовіўся з аднакласнікам Шугайлам – недалёкім пераросльм вучнем, які нядрэнна спраўляўся з матэматыкай і другагоднічаў у восьмым класе з-за абсалютнай няздольнасці да моваў. Гэты Шугайла рабіў за Аліка ўсе хатнія заданні па матэматыцы, пісаў за яго кантрольныя, аблягчаў усе яго матэматычныя абавязкі. Алік дапамагаў яму на дыктантах і сачыненнях, але рабіў гэта хітра, і калі па матэматыцы адзнакі ў іх былі аднолькавыя, то па моўных работах ацэнка ў Шугайлы мала калі ўзнімалася да «4». Алік жа чацвёркі меў рэдка, ён быў выдатнік.

Бацька яго, ваенны ўрач трэцяга рангу Аўсееў, у справы юнака-сына ўмешваўся мала, ён быў поўны ўласных клопатаў, затое маці, ужо немаладая і вельмі сардэчная жанчына, даглядала адзінага свайго сынка за пяцярых бацькоў і пяцярых матак. З маленства яна бачыла ў Аліку тысячу талентаў і незвычайных здольнасцей. Варта было маломy, дурэючы, кранууць клавішы піяніна, як маці ўжо захаплялася і хвалілася перад бацькам, суседзямі, знаёмымі: «Ён жа цуда-дзіця – узяў акорд! О, ён будзе кампазітар!» Калі Алік пэцкаў на паперы пасліненым алоўкам якія крывулякі, маці падхоплівала тую паперку і бегла паказваць іншым – во якія здольнасці ў яе сына! Калі сынок крыўдзіў каго з малых на двары і на яго скардзіліся суседкі, тая, зачыніўшы дзверы, казала: «Малайчына, сынок. Не дазваляй, каб над табою бралі верх».

Падросшы, Алік пайшоў у музычную школу, няблага правучыўся там два гады, але затым кінуў. Маці вельмі пакутавала ад таго, здзіўляліся педагогі, чаму гэта ён, здольны да музыкі хлопец, раптам згубіў да яе ахвоту. Аўсееў нікому не тлумачыў нічога, але сам ведаў пэўна, што зрабіў правільна. «Лепш быць першым у Галіі, чым другім у Рыме», – вычытаў некалі Алік і зразумеў, што ў музычнай школе яму ніколі не быць першым. Першай там была Ніна Машкова, а на іншае месца для сябе Алік не мог пагадзіцца.

Праз месяц ці два Аўсееў запісаўся ў студыю выяўленчага мастацтва, купіў вялізны альбом, мядовыя акварэльныя фарбы і ўсю зіму пісаў нацюрморты. Аліку здавалася, што яго малюнкі не горшыя за працы іншых студыйцаў, але выкладчык Леанід Яўгеньевіч, старэнькі чалавек у зашмальцаваным талстоўцы, часам, спыніўшыся ля яго мальберта, шкрабіў вузенькую бародку і невядома чаму пытаўся:

– Вы, Аўсееў, спорт паважаеце?

– Паважаю, – жвава паварочваючыся да яго, казаў Алік, і настаўнік згодна ківаў бародкай.

– Правільна, футбол, напрыклад, – цудоўны занятак для юнака.

Спярша Аўсееў не разумеў, а пасля здагадаўся пра тыя цьмяныя намёкі і перастаў наведваць студыю. Якраз пачыналася вясна, прыгравала сонца, на дзіцячым стадыёне да позняга вечара бухалі мячы, і Алік Аўсееў аддаўся спорту.

Пасля некалькіх трэніровак яго залічылі ў юнацкую футбольную каманду раёна, якая затым у спаборніцтвах на першынство горада заняла першае месца. Здымак каманды-пераможцы надрукавалі ў мясцовай газеце. Алік у рашаючым матчы забіў два галы і адчуў у сабе такое, быццам ён намнога пасталеў за свае 16 гадоў. Яго перасталі цікавіць аднакласнікі і нават настаўнікі, якія выказвалі да юнака-спартсмена прыкметную ўвагу. Ён убачыў, як дзяўчаты пазіралі на яго закаханымі вачыма і таварышы згаралі ад зайздрасці да яго поспехаў. Усё гэта прыемна казытала яго пачуцці, і Алік пачынаў ужо думаць, што знайшоў сваю каляіну ў жыцці, калі ў пачатку лета на іхнюю каманду пасыпаўся шэраг няўдач. Тры разы запар на адказных спаборніцтвах яны ганебна прайгралі, аднойчы Аліка вывелі з ігры за грубасць і ўрэшце замянілі другім хлопцам.

Доўга пасля таго Аўсееў самотна перажываў свае жыццёвыя няўдачы, але маці суцяшала сына, даводзячы, што ён вельмі здольны, усебакова таленавіты, трохі ленаваты, а калі пастараецца, то будзе проста геніяльны чалавек. Гэты засвоены з дзяцінства довад пакрысе супакойваў Аліка, напаўняў яго пагардай да іншых і даваў падставу глядзець на сябе як на выключнасць. Але людзі чамусьці ўпарта не хацелі заўважаць выключнасці Аўсеева і зусім не так, як таго патрабавала яго натура, ставіліся да маладога чалавека. Асабліва гэта праявілася, калі Алік Аўсееў прыехаў у Ленінград і паступіў у артылерыйскае вучылішча.

Вучачыся ў дзесятым класе, Алік зразумеў, што мастацтва – музыка, жывапіс, а таксама спорт – гэта не яго стыхія, бо там трэба фанатычныя бязлітаснасць да сябе, упартасць і праца. А ўсё тое, што даецца вялізным намаганнем, праз цяжкасці, тое – ведаў Аўсееў – перастае несці асалоду, радасць таго засмучаецца цяжарам дасягнення. Вайсковае ж вабіла яго рамантыкай быту і прыгажосцю формы. Ён любіў глядзець на чырвонаармейскі строй у час парадаў, яму падабаўся зухаваты выгляд маладых камандзіраў, апяразаных рамянямі, з сумкамі і пісталетамі на баку, любіў магутнасць баявых машын і захапляўся пазнанымі з кніг геройскімі ўчынкамі ў часе

вайны. Бацька не пярэчыў супраць гэтай схільнасці юнака Аўсеева, маці ж, ва ўсім дагаджаючы сыну, саступіла са сваіх ранейшых жаданняў наконт яго бліскучай мастацкай будучыні, і за год да вайны Аўсееў стаў курсантам ваеннага вучылішча.

Але сталася так, што з першых жа дзён свайго вайсковага жыцця курсант Аўсееў адчуў расчараванне. Камандзірам аддзялення, у якое залічылі Аўсеева, назначылі мешкаватага тугадума Тодарава. Гэты няўклюдны чалавек з тупой упартасцю і асаблівым стараннем імкнуўся выканаць усё, што ад яго патрабавалася, не зважаючы ні на чые і ні на якія перавагі. Ён зусім не хацеў бачыць, што Аўсееў разумнейшы за яго і за шмат каго з курсантаў, што ён болей развіты і спрытнейшы, куды лепш выхаваны. Дарэчы, гэтага не хацелі заўважаць і старшына, і камандзір узвода – яго школілі так, як і ўсіх. І калі ён спрабаваў вылучыцца, паказаць свае веды і здольнасці, даказаць, што ён варты лепшага, тады яго не злюбілі таварышы.

Праўда, тыя нягоды хутка скончыліся. Улетку, калі пачалася вайна, яго ў ліку вялікай групы курсантаў адклікалі з вучылішча і з маршавай ротай накіравалі на фронт. Аўсееў спачатку ажно ўзрадаваўся і, па пыльных дарогах дабіраючыся да перадавой, быў поўны рашучасці на які-небудзь геройскі ўчынак, усё карцела яму паказаць людзям, на што здатны Аўсееў. Але ў першым жа баі яго аглушыла грымоццем страляніны, асляпіла страхам блізкае смерці, апаліла болем няўдачы і разгрому. «Не, – сказаў сабе Аўсееў, – гэта не для мяне» – і далей ужо толькі і дбаў, каб як уцалець.

Дагэтуль яму сяк-так шанцавала, але, здаецца, прыйшоў канец яго ўдачам. Аўсееў вельмі непакоіўся, чула яго сэрца – будзе непапраўнае ліха, і ўсё думалася, што зрабіць, каб як абмінуць пагібель.

Так, стоячы пад застрэшкам і марна думаючы, як выйсці цэлым з гэтай бяды, Аўсееў і не заўважыў, калі сціх дождж. Уначы пацішэла, перасталі ляскатаць кроплі па даху, здаецца, патроху сунімаўся і вецер. Невядома, колькі было часу, Аўсееў адчуваў млявую знямогу ва ўсім целе і, злосна падумаўшы пра тых, у старожцы, якія гэтулькі часу не змяняюць яго, адчыніў дзверы.

9

Са старожкі шуганула цяплом, дымам, кіслай парнасцю мокрых салдацкіх шынялёў. Не пераступаючы парога і трымаючы насцеж расчыненыя дзверы, Аўсееў запытаў:

– Ну што? Вы мяне зменіце сёння?

– Нешта ты хутка, – сказаў з тапчана Карпенка. – Яшчэ, мабыць, і дзвюх гадзін не мінула.

Ён нетаропка выцягнуў з кішэнькі стары «кіраўскі» гадзіннік на ланцужку, угледзеўся, павярнуўшыся да скупога святла з грубкі.

– Эге, пяць гадзін! Хутка і світанне. Ну хто? Глечык, давай ты!

Глечык з гатоўнасцю ўзняўся, але побач усхапіўся Пшанічны.

– Пастой. Я пайду. Хай адпачне Глечык. Ён капаў многа, так што...

Не чакаючы камандзіравай згоды, баец захінуў шынель і палез у дзверы. Аўсееў паставіў у кут вінтоўку і пачаў ладкавацца ля грубкі.

– Дождж сціхае, здаецца? – спытаў Карпенка.

– Сціх, – сказаў Аўсееў, выцягнуўшы да агню счырванелыя рукі.

Побач, размораны гарачынёй і падкурчыўшы пад сябе ногі, мясціўся Свіст. Ён усё, відаць, не мог адолець свайго разважлівага настрою і з раздумным спакоем у светлых вачах, утаропленых на вуголле ў печцы, казаў:

– Паглядзеў я на людзей і там, і тут, смерці нагледзеўся і думаю: эх, чалавек, чалавек, не ведаеш ты, што табе трэба. Вымуштроўваеш ты, як малое распешчанае дзіця, пакуль табе гарачы певень у зад не дзюбне. А дзюбне, тады ўраз розум дойме. Тады ты ўцяміш, як жыць трэба. Гэта я з самога сябе даўмеўся, вот, ярына зялёная.

– Яно так, – азваўся Карпенка, выцягваючы на тапчане ногі. – Але хай яна згарыць, вайна гэтая. Колькі ліха, колькі гора! Мне дык яна ўсё жыццё парушыла. Толькі на ногі ўзняўся, на сваю каляю ўзбіўся, а тут трах-трах – павяло...

– Гэта праўда, – згадзіўся Свіст. – І калі ўжо мы яго здужаем, гада? Прэ і прэ, паразіт!

– Нічога, здужаем. Да Масквы ўжо не пусцім. Гэта пэўна.

Аўсееў, грэючы мокрыя пальцы, непрыязна бліснуў на старшыну чорнымі сцюдзёнымі вачыма, у якіх былі здзек і пагарда.

– Ага. Можна падумаць, што Масква за Уралам.

– За Уралам не за Уралам, а Маскву не аддамо.

– Гэта мы ўжо чулі, – чмыхнуў Аўсееў. – А тры месяцы адступаем...

– Глупства, – жыва азваўся Свіст. – Кутузаў таксама адступаў. Тут, брат, план, можа, такі, як з французам. А што? Заманіць глыбей

у лясы, балоты, акружыць і кокнуць к чортавай матары, каб ніводнага не засталося.

Карпенка курыў, пускаў у столь шырокія струмені дыму і нешта думаў. Аўсееў, нагрэўшыся, узяўся даядаць кашу, Віцька зграбаў ля печкі апошняе паліва, а Глечык, поўны ўвагі на круглявым хлапечым твары, абапёрся на руку і слухаў. Дровы ў грубцы дагаралі, зіхацела жарам куча вугалля, змрок затульваў постаці людзей, невыразна свяціліся толькі твары, рукі.

– Ах, гады, гады! Што зрабілі з Расіяй, – казаў Свіст, падбіраючы ў цемры рэшткі паліва. – Ну чакай, дабяромся – нікому літасці не будзе.

– Нашто так, – падумаўшы, заўважыў Карпенка. – Усіх не трэба пароўну мераць. Ёсць і ў немцаў людзі. Падпольшчыкі. Відаць жа, яны сваю справу робяць.

– Што, можа, пралетарскую рэвалюцыю рыхтуюць? – нявесела ўсміхнуўся Аўсееў. – Я чуў, адзін палітрук пра рэвалюцыю ў Германіі агітацыю разводзіў. Кажа, хутка нямецкі пралетарыят падымецца супраць Гітлера.

– А што? Можа, і падымецца. Што ты думаеш? Мы не ведаем, а там, магчыма, справа ідзе. Не можа ж быць, каб усе рабочыя там – за Гітлера.

– Ага, чакай, – буркнуў Аўсееў.

– Эх ты, разумнік, – зазлаваў Карпенка. – Нешта ты дужа знайка вялікі, гляджу. Усё ты знаеш, усё разумееш.

– І разумею, а што ж!

– Разумееш! Вось я пагляджу заўтра, які ты будзеш разумны.

Аўсееў змоўчаў. Стала ціха. Глечык насупіўся, Свіст разважна казаў:

– Гэта нічога, нічога. Хай! Пэўна што ліха, але няма ліха без дабра, а дабра без ліха. Перамучымся, але бяда жыць навучыць.

Заскрыпеўшы тапчаном, Карпенка павярнуўся на другі бок і заціх. Седзячы, прытуліўся да цёплай печкі прамоклы Аўсееў, на падлозе з галавой ухутаўся шынялём Свіст. Глечык падсунуўся бліжэй да грубкі і, ашчаперыўшы калені, маркотна глядзеў на рэшткі агню.

Калі зусім дагарэлі дровы, яшчэ доўга яркай чырванню зіхацела вугалле, па ім дзе-нідзе прабягалі сінявата-празрыстыя агеньчыкі, але іх усё менела, і з імі ўсё гусцеў змрок у гэтай хаціне. Пасля на вугаллі пачала ўвачавідкі расці тоненькая смуга попелу, яна варушылася,

гайдалася, усё шырэй распаўзалася ў грубцы. І ад гэтага затухання ці ад чаго іншага ўсё жаласней сціскалася ў грудзях Глечыкава сэрца, поўнае даўніх, балючых турбот.

10

За гэтую страшную пару нязмерных людскіх пакут Глечык ужо парадкам агрубеў нутром і перастаў заўважаць дробныя нягоды жыцця. Не вельмі дапякалі хлопцу маршы і акопы, сцюжа, голад, прызвычаіўся ён да патрабавальнасці камандзіраў, і толькі адно вялікае перажыванне, ніколі не сціхаючы, дзень і ноч тачыла яго душу.

Ён быў нясмелы і маўклівы хлопец, зважлівы да старэйшых і байчэйшых за яго, ніколі нікому не адкрываў сваіх пакут, усё слухаў другіх, думаючы, што ягонае гора – не гора. Праўда, ад таго не было лягчэй, і ўсё чарнела ўнутры ад непазбыўнага болю мінулага...

Эх, каб можна было спыніць час, перайначыць жыццё спачатку, «сабраць з дарог каменні тыя, што губяць сілы маладыя»! Не зрабіў бы, можа, і Глечык тае крыўды роднаму, найбліжэйшаму чалавеку – маці, крыўды, ад якой цяпер так балюча і трывожна ў яго душы.

Ціхае і прыгожае было маленства Васількі Глечыка. Цагельны завод на краі пасёлка, агромністыя старыя кар'еры з шырокімі лужынамі жоўтай вады, доўгія сушыльныя павеці і мноства цэглы – сырой, падсохлай і абпаленай. На сырой можна было напісаць сваё прозвішча, намаляваць зорку, абпал чырванеў, як медзь, быў жорсткі і звонкі. У кар'ерах пасялковыя падшывальцы лавілі ўлетку палонікаў, дурэлі, купаліся, прападалі ля вады з ранку да вечара, пакуль на абрыве не з'яўляўся Васеў бацька і не гнаў іх дадому.

Глечыкаў бацька, вядома, меў дачыненне да таго завода, ён працаваў абпальшчыкам – гаспадаром доўгай, як пячора, абпальнай гофманскай печы, якая заўжды патыхала пылам і жарам. Бацька быў добры, ніколі не лаяў Васю, у палучку прыходзіў трошкі пад хмелем, прыносіў яму цацкі і цукеркі. Маці тады хмурылася, і малы Васілька ніяк не мог зразумець, чаму яна сярдуе на бацьку, ён жа ў такія часіны быў яшчэ ласкавейшы, дабрэйшы і весялейшы, чым заўсёды.

Ну, але калі маці крыўдзілася, то і Васілька не мог адчуваць сябе шчаслівым, і ён таксама перажываў тое і трохі наракаў на бацьку. Васілька вельмі любіў маці – дужа ласкавую, прыгожую і добрую жанчыну, з якой усе людзі ў пасёлку абыходзіліся вельмі прыветна. Яна ніколі не ведала сярдзітага, грубага слова, была заўжды вясёлая,

бывала, кожны, хто сустракаўся з ёю, адразу радасна і светла ўсміхаўся. І вельмі шчасліва жылося тады на гэтым заводзе. Васілька вучыўся ў школе, быў па матцы старанны, сумленны і зважлівы і да пятнаццаці год не ведаў, што такое сапраўднае гора.

Але гора здарылася – нечаканае, недарэчнае і страшнае. Аднойчы ў дажджлівы, як сёння, восеньскі вечар яны ўсе – бацька, маці, Васілька і трохгадовая Настачка – сядзелі ў пакоі за сталом і слухалі тыдзень таму назад куплены патэфон. Бацька асцярожнымі, не прывучанымі да драбніц пальцамі ўстаўляў у мембрану іголку і асцярожна апускаў яе на пласцінку. Маці слухала, аблакаціўшыся на падаконнік, – яна была вельмі прыгожая тады, нейкая летуценная і ціхая. І вось у такі час знадворку пачуўся дзікі, нечалавечы крык.

Яны ўсе здрыгануліся, бацька кінуўся да акна, затым – да дзвярэй, сунуў ногі ў боты і як быў – у адной кашулі, без шапкі – скочыў на вуліцу. Васілька таксама выбег следам і адразу за рогам ля плота ў святле недалёкага ліхтара ўбачыў страшнае. З мокрага ад дажджу, невысокага слупа электрасеткі спаўзаў уніз чалавек, іх сусед Трошкін, а на зямлі, распрастаўшыся ў гразі, ляжаў нерухомы бацька. Васілька кінуўся туды, закрычаў, выбегла маці, пазбягаліся людзі. Але ўжо нічога нельга было зрабіць ці дапамагчы – бацьку забіла токам.

У той вечар скончылася Васількава шчаслівае дзяцінства, і ён зазнаў пачатак вялікага гора. Бацьку пахавалі, маці счарнела ад пакутаў і слёз. Васілька таксама плакаў, але рабіў гэта, хаваючыся ад усіх, нечакана ён адчуў сябе мацнейшым па характары ў гэтай асірацелай сям'і і стрымліваўся як мог. Ім стала цяжка, сумна і пакутна. Ён тады скончыў сямігодку, але маці хацела, каб сын вучыўся далей, а сама пайшла на завод фармаваць чарапіцу. Зарабляла яна няшмат, грошай на ўсё не хапала, і яны ашчаджалі кожную капейку і як-кольвечы жылі. Васілька таксама зарабляў дзе мог – збіраў металалом, памагаў рамантаваць ваганеткі, грузіў на машыны цэглу. Маці патроху ачуняла ад гора, супакоілася і, калі-небудзь паклаўшы спаць Настачку, садзілася да сына і казала: «Нічога, не бядуй, сынок, як-небудзь пражывём. Усё ж нас двое, работнікаў». Поўная замілаванай пяшчоты, яна гладзіла яго па каротка астрыжаных віхрах, а Васільку было вельмі ніякавата ад той яе ласкі, і ён сарамяжліва ўхіляўся. Але ў тыя хвіліны хлопец гатовы быў на ўсялякія турботы, каб хоць трошкі аблегчыць спакучанае жыццё маці. Пасля смерці бацькі ён стаў любіць яе ўдвая болей.

Толькі маці неўзабаве павесялела сама. Неяк у пагодлівы выхадны дзень яна добра прыбралася, надзела свае белыя, некалі

купленыя бацькам туфлі, узяла маленькую сумачку і пайшла, наказаўшы Васільку дагледзець Настачку і нікуды не ісці з дому. Вярнулася яна пад вечар, вясёлая, жвавая, па-ранейшаму прыгожая і ласкавая. Яна доўга і радасна забаўлялася з Настачкай, пагладзіла па галаве Васільку, але ў сынавай душы раптам узнялася да яе незразумелая, крыўдлівая варожасць. Ён тады не сказаў ёй нічога, пайшоў к кар'еру і да змяркання праседзеў на абрыве.

Праз колькі дзён тая крыўда забылася, маці была добрая, шмат працавала, увечары прыходзіла змораная і суцішаная. Але аднойчы на нейкае свята яна ўстала дужа раненька, збегала ў краму, старанна прыбрала ў пакоі, нарыхтавала посуд і сказала Васільку, што ён, калі хоча, можа пагуляць, бо да іх прыйдзе госць. Васілька адчуў нядобрае, насупіўся, гуляць не пайшоў, а, залезшы на дах хлеўчука, пачаў выглядаць таго ненавіснага госця. Госцем аказаўся Кузьмічэнкаў – бухгалтар іхняга завода, не дужа ўжо малады чалавек, які заўсёды ездзіў на веласіпедзе з прышпіленым да рамы партфелем. Васілька зноў уцёк на кар'ер і да поўначы не паказваўся дадому.

А маці ў той вечар доўга не клалася спаць: усё чакала яго. Яна, пэўна, ужо нешта згадала ў яго настроі, уздыхнула, калі ён, прыйшоўшы, моўчкі заваліўся на ложак, пасля паплакала крыху і сказала, што ён яшчэ малы і не разумее ўсяго, што трэба было б зразумець. Тады нейкая жаласць да маці коратка варухнулася ў яго душы, але зразумець яе зусім ён сапраўды не мог, а галоўнае – не хацеў.

Нешта ў ім заартачылася, ён страціў сваю былую шчырасць, пазбягаў заставацца з ёй адзін на адзін. І калі год назад маці прывяла да іх таго Кузьмічэнкава і сказала, што ён цяпер будзе іх бацькам, Васілька зразумеў, што тут яму жыць нельга.

Праз дзень ці два ён узяў сваю новую рубашку, зімовую бацькаву шапку, тры чырвонцы надоечы атрыманых ім грошай і пайшоў на станцыю. Там ён сеў у прыгарадны цягнік і прыехаў у Віцебск. У кішэні яго была пацёртая газета з аб'явай аб прыёме навучэнцаў у школы ФЗН. Так праз пару дзён Васіль Глечык узбіўся на свой хлеб і адцураўся матчынай ласкі.

Дома ён не сказаў нікому, куды паехаў, чаму і на каго пакрыўдзіўся. Маці, відаць, нямала перажыла, пакуль знайшла яго ў Віцебску, прыехала, прасіла вярнуцца, а галоўнае – не крыўдаваць, але ён маўчаў, ні слова не сказаў ёй пры сустрэчы, не адказваў на пісьмы. Калі ж пачалася вайна, ён даведаўся, што Кузьмічэнкаў пайшоў у войска, а маці з Настачкай засталіся адны. І хлопец тады

завагаўся. Ён ведаў, што ён патрэбны там, што неяк трэба ратаваць маці ад той навалы, якая няспынна кацілася на ўсход, але былая крыўда не давала яшчэ забыцца на яе.

Пакуль ён разважаў і вагаўся, немцы падышлі да Віцебска, і трэба было ратавацца самому. Васілька прычапіўся на станцыі да апошняга вагона апошняга цягніка і дзе пехатой па шпалах, а дзе ў эшалонах дабрыў да Смаленска. Відаць, у людскіх нягодах вялікае буры растварылася хлопцава крыўда і засталося толькі балючае ўсведамленне ўласнай несправядлівасці да маці, якая так любіла яго.

...Глухая цемра запанавала ў старожцы, патухлі апошнія іскрынкі ў грубцы, стала халадней. Дружна саплі хлопцы, прыхрапваў старшына, а Глечык шырока раскрытымі вачыма нерухома пазіраў у змрок і нудзіўся. Заўтра можа здарыцца з ім што цяжкае, ён можа загінуць, гэта будзе першы яго бой з ворагам, але не страх смерці, не жаль да сябе дапякалі хлопца ў гэтыя апошнія хвіліны спакою.

– Маці, адзіная мая, дарагая матуля, – шаптаў у бяздонную цемру Глечык, – ці даруеш ты мне калі маё непаслушэнства, мае дураслівыя выбрыкі? Чаму я такі быў дурны, не разумеў твайго сэрца, якое хацела свайго чалавечага шчасця, навошта пакінуў цябе – родную, адзіную маю? Як ты цяпер там, у варожым палоне, адна? Што з табой зробяць крывавыя вылюдкі і хто заступіцца за цябе?..

11

Тым часам старшыне Карпенку сніўся маркотны доўгі сон.

Прыплялося яму, быццам у гэтай вось старожцы ля грубкі, на тым месцы, дзе разлёгся Віцька Свіст, сядзіць яго, Рыгора Карпенкі, бацька. Ён – строгі, заклапочаны, згорблены ад нялёгкай жытухі стары – закручвае раскудлачаны сівы вус і сіпатым старэчым голасам гаворыць камусьці:

– Вось што, сыны. Як сабе хочаце, а надзел болей дзяліць не будзем. Пакуль я жывы – не дам. Дадзяліліся – з сахой павярнуцца недзе. Ляксей хай жыве, астатнія гэць у свет – свайго хлеба шукаць.

І тут, бачыць Карпенка, з цемры выступаюць ягоныя браты – старэйшы Ляксей, кульгавы Цыпрон, сварлівы Мікіта і з гэтага боку – ён, малодшы Рыгорка. Як і некалі, гадоў пятнаццаць назад, злосны, гарласты Мікіта ў адказ на тыя бацькавы словы сарваў з галавы зашмальцаваную ад поту шапку і гэпнуў яе вобземлю.

– Ага! Любімчыку, старшанькаму – чорта яго матары! А мы што? Куды мне чацвярых блазнюкоў дзяваць? Куды? Кажы, бацька! – б'ючы сябе кулаком у расхрыстаныя грудзі, крычаў Мікіта.

Браты загулі, заварушыліся, нездаволеныя бацькам, выцягнулі жылаватыя рукі і пачалі насоўвацца на яго, гатовыя разарваць старую згорбленую постаць ля грубкі. Але бацька сядзеў спакойны, строгі, зусім не баязлівы, быццам ён ведаў нейкую сілу, якая магла абараніць. Грышка спалохаўся, што здарыцца страшнае, і, кінуўшыся да старога, засланіў яго.

Тады браты замахалі ўгары доўгімі, як абламаны шлагбаум, рукамі, растапырылі над ім кіпцюрастыя кашчавыя пальцы, прагна пацягнуліся да яго шыі.

– Ага, – шыпеў з цемры Мікітаў голас– Добра табе: ты ў армію пойдзеш, ты да камандзіра даслужышся, ты жалаванне палучыш, а мы што? Што мы-ы-ы?

Тыя кіпцюрастыя братавы пальцы ўхапілі Грышку за горла, за грудзі, за ногі і рукі, сціснулі, ён стаў задыхацца, але адбіваўся як мог. А бацька ўсё сядзеў ля грубкі і, пазіраючы на бойку, агідна хіхікаў:

– Ага, ага! Во, так яго, так, так, так...

Рыгор ірвануўся неяк, выслізнуў з гэтых кастлявых абдымкаў і кінуўся прэч.

Пасля нешта перайначылася ў сне, ён апынуўся ўжо за станковым кулямётам пад агромністым заснежаным валуном, на беразе таго безыменнага возера ў Фінляндыі, дзе сяржант Карпенка зрабіў свой першы вайсковы подзвіг. За другім такім жа каменем туліўся з «ручнікам» узводны – лейтэнант Хіль. Болей у іх роце не засталося нікога, і яны трэція суткі з двух кулямётаў адбіваліся ад фінаў. Толькі цяпер, у сне, на іх чамусьці наступалі не лыжнікі асобага батальёна «Суомі», а нямецкія эсэсаўцы – яны роўным густым ланцугом хутка беглі па заснежаным лёдзе возера. Карпенка страляў і страляў, але яго кулі недзе знікалі, не робячы ворагу шкоды. Ён спахапіўся, што не паставіў на планцы прыцэл, і тады аказалася, што няма і самой планкі, што яе адбіла асколкам, а кулі з перагрэтага ствала падаюць на снезе перад самай яго пазіцыяй. Дацяты жахам трапіць у рукі немцаў, Карпенка схапіў у абедзве рукі апошнія дзве «лімонкі» і з крыкам: «За Радзіму, за Сталіна!» замахнуўся на ворагаў. І тады ён пачуў ззаду знаёмы прастуджаны голас іхняга камандзіра батальёна, які ўчора пакінуў іх тут, на гэтым пераездзе:

– А здорава ты, Карпенка, разышоўся!

Здзіўлены старшына павярнуўся з паднятымі гранатамі і чамусьці ўбачыў Аўсеева, які спакойна даядаў з кацялка згатаваную Свістам кашу і казаў:

– Ты дзівак, камандзір. Чаго так артачышся? Давай лепей есці кашку з катлетамі. Хіба не бачыш – то ж нашы.

Яшчэ болей здзівіўшыся, ён угледзеўся ў ланцуг на лёдзе і зразумеў, што гэта сапраўды ішлі нашы, чырвонаармейцы ў будзёнаўках, а Аўсееў, аблізваючы лыжку, казаў далей:

– Ну вось, камандзір, цяпер у цябе медальку і адбяруць. Нашто ў сваіх страляў?

Змучаны жахамі, ён баязліва зірнуў на свае грудзі, дзе побач са значком «Выдатнік РСЧА» заўжды вісеў яго медаль «За баявыя заслугі», і адчуў там нечую руку, што ласкава гладзіла яго. Ён узняў галаў – побач стаяла Каця – Кацярына Сымонаўна, яго маленькая маладая жонка, якая немаведама як апынулася тут. Яна гладзіла яго грудзі, роспачна чаплялася за яго шыю і плакала, плакала, як у той дзень, калі праводзіла яго ў ваенкамат – на другую, куды болей страшную вайну з немцамі.

– Дык глядзі ж, – казаў Карпенка, вялікімі рукамі абдымаючы худыя вострыя плечы Каці. – Народзіцца – беражы, шануй яго...

– Ой, родненькі, ніколі ён для цябе ўжо не родзіцца, – закінуўшы галаў, праз слёзы і енкі прыгаворвала жонка. – Загінеш ты, прападзеш, любы, харошы мой...

Гэта было нясцерпна. Апанаваны жахамі, Карпенка неяк натужыўся, каб скінуць іх, і прачнуўся.

У старожцы панаваў суцэльны сляпы змрок. Мерна соп на падлозе Свіст, недзе стрымана і роўна дыхаў Аўсееў. Карпенка спусціў з тапчана ногі. Цела застыла ад холаду, які ўжо запанаваў у гэтай дзіравай будыніне, і старшына зябка захінуўся ў шынель. Ён намацаў кішэні, выцягнуў капшук, вобмацкам у цемры згарнуў цыгарку. Запальніца чамусьці не загаралася, толькі выпстрыквала маленькія сіняватыя іскрынкі і гасла. Карпенка схаваў яе назад у кішэню і, намацваючы ў цемры людскія целы, ступіў да грубкі. У попеле яшчэ дзе-нідзе тлелі вугольчыкі, старшына дастаў адзін і, узяўшы яго пальцамі, прыкурыў. Папяровы кончык цыгаркі ўспыхнуў зыркім палахлівым агеньчыкам, асвяціў на момант сонны насуплены твар старшыны, бліснуў у насцярожаных сумных вачах скурчанага ля печкі Глечыка. Старшына кінуў вугаль у грубку, зацягнуўся і зноў адступіў на тапчан.

– Ты чаго не спіш, Глечык? – запытаўся Карпенка з цемры.

– Так, не спіцца.

– Дарма. А заўтра, бадай, не ўдасца, – заўважыў Карпенка і, памаўчаўшы, зазначыў сабе, думаючы пра сон: «Ат, лухта! Навярзецца ўсякага...»

Ён зноў разлёгся на тапчане, курыў і думаў аб тым, што навеяў яму гэты благі недарэчны сон.

Так, нялёгкае было жыццё сялянскага хлопца Карпенкі. Адслужыўшы тэрміновую памочнікам камандзіра ўзвода, ён застаўся яшчэ і год з дзесяць служыў старшыной роты. Неспакойная гэта служба, хто ведае – не пазайздросціць старшынскаму хлебу. Цяжкавата было Карпенку, але неяк прывык, уцягнуўся ў бясконцыя казарменныя клопаты. Ды і мусіў цягнуць, бо вяртацца дадому на Арлоўшчыну не выпадала, у бацькавай хаце жыў са сваёй вялікай сям'ёй Аляксей, усе астатнія браты разбрыліся па свеце. Праўда, пасля стаў калгас, не трэба была свая гаспадарка, зямля, але калгас той доўгі час ледзьве ліпеў, з цяжкасцю становячыся на ногі. І ўсё ж да мірнага працоўнага жыцця вельмі цягнула старшыну Карпенку. Пакрысе жыццё наладжвалася, станавілася лягчэй і ў вёсцы і ў горадзе, але тады распачалася вайна з фінамі. На ёй Карпенку давялося сербануць ліха, яго параніла, пасля ён атрымаў баявы медаль і ўрэшце здзейсніў свае даўнія мары – звольніўся ў запас. Як удзельніка вайны і ўзнагароджанага, яго прызначылі намеснікам дырэктара льнозавода, далі добрую кватэру ў другой палавіне папоўскага дома, дзе была заводская кантора, і Карпенка неўзабаве ажаніўся з Кацяй або Кацярынай Сымонаўнай, маладзенькай настаўніцай тутэйшай пачатковай школы.

Заводскія справы яго захапілі. Па старой вайсковай звычцы ён не шкадаваў свае працы, часу, стараўся разам з дырэктарам, аднарукім чырвоным партызанам Шорацам, і іх завод быў адзін з лепшых у раёне. Ён стрымана, па-свойму, без асаблівай ласкі, але моцна кахаў сваю Кацю – Кацярыну Сымонаўну – і з незвычайнай, ніколі не адчуванай пяшчотай чакаў неўзабаве малога.

І тут зноў – вайна.

Цяжка і няўдала пачалася яна, кожнага дня гінулі сотні людзей, але Карпенку на фронце ўсё ж шанцавала. Іх дывізію ўлетку разбілі пад Оршай, аднак рэшткі палка, у якім служыў старшына, неяк выкарабкаліся з акружэння, вынеслі зброю і сцяг. Праўда, загінулі ў баях тры камандзіры яго роты, змянілася некалькі камбатаў, ужо

зусім мала засталося тых, з кім старшына вытрымаў першы бой, а Карпенка ўсё быў цэлы. Урэшце ён ужо прывык да сваёй неўязвімасці, дбаў пра іншых і ніколі асабліва не клапаціўся аб сабе. Здаралася, ён заставаўся на нядоўга камандзірам батальёна, даўжэй – камандзірам роты, немцы асабліва яго нідзе не білі, звычайна выходзіла так, што і Карпенка, налаўчыўшыся, даваў добрай здачы. Ён не вельмі палохаўся сам, пільна сачыў за боем, не даваў спуску баязліўцам, байцы трошкі крыўдавалі на яго за лішнюю строгасць, але ў баях цанілі крыклівага старшыну.

Карпенка дакурыў цыгарку, паляжаў яшчэ. Сон болей не ішоў, у старожцы па-ранейшаму было цёмна, але чуйны да часу старшына здагадваўся, што хутка наступіць ранак. Ён зноў узняўся, захінуўся ў шынель і, пераступіўшы цераз Свіста, расчыніў дзверы.

На дварэ марудна світала. Змрок паволі радзеў, адпаўзаў з пераезда, ужо прыкметны быў насып чыгункі, дарога з блішчастай лужынай. Чорнай расплывістай паласой цягнуліся ў шэрасць прысады. Вецер уціх, пацяплела, з лагчыны цераз пуці сунуліся шэрыя космы туману.

Старшына агледзеўся, шукаючы вартавога Пшанічнага, але таго нідзе не было. Ён абышоў старожку, зазірнуў у траншэю, гукнуў. «Дзіўна, – падумаў Карпенка, – няўжо задрамаў дзе?» Ён яшчэ паазіраўся, вылаяўся ад прыкрасці, і тады на шляху за бярозамі чуйную ранішнюю ціш праламіла гулкая кароткая чарга.

12

Застаўшыся адзін у вячэрнім ветраным полі, Фішар нейкі час слухаў далёкую страляніну за лесам, глядзеў на палахлівае мігценне ракет і думаў, што іх справы тут, відаць, кепскія. Калі ўжо немцы зайшлі з тылу, дык утрымаць тую дарогу наўрад ці будзе магчыма. Праўда, зайсці ў тыл магла і невялікая група фашыстаў, асноўныя ж іх сілы не мінуць гэтай адзінай, прыгоднай для аўтамабіляў дарогі. Калі толькі рынуцца яны і якія гэта будуць сілы, ці ўдасца ім, шасцярым байцам, утрымаць пераезд на суткі? – вось гэтыя думкі-сумненні ўсё настойлівей турбавалі байца.

Калі страляніна за лесам сціхла, Фішар схамянуўся ад свае трывожнай задуменнасці і схапіў лапатку. Ужо зусім сцямнела: неба, поле, дарогу з бярозамі завалакло туманным змрокам, трохі відаць было ржышча ля ботаў і ў ім – няроўная баразёнка старшыновай адмецiны акопа. Фішар узяўся капаць – імпэтна, бязладна

разгортваць у бакі мяккую ад вільгаці глебу з іржышчам. Неўзабаве ў яго атрымалася нейкая ямка, накшталт невялічкай варонкі, далей зямля стала цвярдзейшая і зусім не хацела паддавацца. Баец парадкам змарыўся, расшпіліў папружку, зняў процівагазную сумку, паслухаў трохі, адпачыў і ўжо далей пачаў працаваць спакойней.

Ад тае аднастайнай працы і ветранай начной цішыні да Фішара прыйшла прывычная патрэба разважаць – дабірацца да сэнсу з'яў і акалічнасцей яго вайсковага лёсу. Супярэчлівае і незразумелае пачуццё мроілася ў ім у адносінах да старшыны Карпенкі. Фішар не паважаў гэтага чалавека, яго прыгнятала пастаянная нязменная патрабавальнасць старшыны, крыклівая злоснасць яго салдацкай натуры. Часта, калі старшына грубым, бесцырымонным тонам за якія-небудзь дробязі крычаў на байцоў, Фішару карцела абурыцца, патрабаваць добразычлівых, роўных адносін да людзей. Карцела, але ні Фішар, ні хто іншы з тых, што сам сабе абураўся старшыновымі наскокамі, не наважыўся зрабіць гэта. Самаўпэўненасць старшыны абяззбройвала, блакіравала волю, і Фішар адчуваў часам, што ён проста пабойваецца ўзводнага. Карпенка, відаць па ўсім, не любіў інтэлігентаў-разумнікаў і, як натура элементарна простая, ніколі не таіў гэтых сваіх адносін. Фішар часам пагарджаў старшыной, часам ненавідзеў, але варта было таму хоць на хвіліну проста, па-людску падысці да яго, стаць Карпенкам-таварышам – і Фішар ужо забываўся на сваю непрыязнасць і гатовы быў дараваць яму ўсе ранейшыя крыўды.

Вось і цяпер, пасля кароткай іх стычкі на пераездзе, стычкі, у якой, накапіўшыся, выбухнула даўняе Фішарава абурэнне, варта было Карпенку загаварыць з байцом проста і зважліва – і той адразу абмяк. І хоць яму было вельмі няёмка тут, у гэтым сцюдзёным ветраным полі – і самотна, і боязна, і гарэлі на далонях свежыя мазалі ад лапаткі, і недзе марнела маленькая крыўда, – чаго на такую справу прызначылі яго, а не іншага, – але баец маўкліва цярпеў. Ён ведаў, што гэта патрэбна палку, батальёну, ім шасцярым на пераездзе, ён разумеў гэта, але яшчэ было і затоенае жаданне – дагадзіць камандзіру.

А дагадзіць было цяжка. Чым глыбей у зямлю, тым усё болей нязручна было капаць у цеснаце вузкай ячэйкі – ні сагнуцца як след, ні выкінуць поўную лапатку, якая тыкалася ў сцены і рассыпала зямлю. Фішар усё часцей выпростваўся і, цяжка дыхаючы, услухоўваўся ў ноч.

Але тады ён адразу пачынаў мерзнуць на ветры, які ўсё не сціхаў, поўніў ноч шамаценнем бяроз на шляху, шорхатам іржышча і

яшчэ нейкімі невыразнымі ветранымі гукамі; пачаў накрапваць дождж. Ужо можна было сяк-так схавацца ў гэтым акопчыку-ямцы, але старшына загадаў акапацца як мае быць, і баец, адпачыўшы, згінаўся ў чорную цеснату сховішча.

Дзіўна, думаў Фішар, як гэта атрымліваецца, што ён, малады, здольны, як раней прызнавалі многія, вучоны, знаўца шматлікіх мастацкіх ісцін, хоць таемна, але ўсё ж такі хоча спадабацца нейкаму малапісьменнаму салдафону, якім здаваўся яму старшына. Няўжо справа ў грубай сіле ці ў тых дысцыплінарных правах, якія дае камандзіру Статут, або ў нахабнаватай самаўпэўненасці гэтага чалавека? Здавалася, што гэта не так. Цьмяна неяк адчувалася, што Карпенка мае нейкія сапраўдныя перавагі над ім, нейкую патэнцыяльную сілу, на якую абапіраецца і ён, баец Фішар, але ў чым была тая сіла, Фішар зразумець не мог. Не мог жа дапусціць ён, што гэты старшына разумнейшы за яго ці болей і лепш разбіраецца ў вайсковых абставінах, ад якіх штосчас залежаў іх лёс. Фішар хоць і не быў вайскоўцам, але за час франтавога жыцця навучыўся ўжо разбірацца ў ваенных абставінах, як ён думаў, не горш за гэтага саманадзейнага служаку Карпенку.

Дождж усё настойлівей лапатаў па спіне, пілотцы, па твары сцякалі сцюдзёныя кроплі, змокла перавязка на шыі. Фішар выпрастаўся, выцер гарачай далонню мокрыя калючыя сківіцы і жаласліва паглядзеў у неба, нібы там можна было што ўбачыць. Затым ён прымераўся да глыбіні – бруствер яшчэ не дасягаў і грудзей, але ўжо браўся граззю. У той гразі выпацкаліся мокрыя полы шыняля, рукі, пудовыя камякі наліплі да чаравікаў. Нідзе не было ў гэтую ноч паратунку ад сцюдзёнай агіднай макраты, якая напоўніла сабой усё наваколле.

Фішар пастаяў хвіліну, аддыхаўся і рашыў, што ўжо годзе. Не вылазячы на адкрыты вецер з ямы, ён разгарнуў сяк-так бруствер, дастаў з іржышча абсыпаную зямлёй вінтоўку, наставіў каўнер і скурчыўся на дне сховішча.

Неадольная, усёабдымная стома апанавала чалавека, адразу пахілілася яго галава – вельмі захацелася спаць. Але спаць было нельга, ды і зморанае разагрэтае цела неўзабаве скаланулі першыя дрыжыкі. Холад з кожнай хвілінай усё далей запускаў сваю ледзяную руку, прымушаў байца сціскацца, туліцца і дробна дрыжаць. Дождж гусцеў, ужо зусім змокла пілотка, зябла на ветры нядаўна астрыжаная галава. Сашчапіўшы ў рукавах рукі, Фішар дрыжаў, варушыў

плячыма, тупацеў нагамі і паныла думаў, як бы паменшыць свае пакуты. Але сагрэцца не было як.

І з часам, пэўна, прызвычаіўшыся да таго з-за безвыходнасці ці мо ўжо атупеўшы ад холаду, ён неяк змірыўся з пакутамі і хоць мёрз усё болей, але ўвага яго аддалася новым адчуванням-развагам.

Вось ужо некалькі дзён у прывычныя пакутлівыя пачуцці яго – пачуцці гора і болю за вялікія няўдачы вайны, адступлення – неяк паступова ўваходзіла невыразная нотка незадаволенасці сабою, цьмянае адчуванне нейкай сваёй памылкі. Як след разабрацца ў гэтым усё было некалі – то бамбёжкі, то марш, кароткія баі на выпадковых рубяжах і зноў адступленне. Ён баяўся прызнацца сабе самому, але, здаецца, недзе надламаліся несакрушальныя дагэтуль асновы яго быцця, асновы, якія змалку засвоіў сабе Барыс Фішар і на якіх ладзіў сваё жыццё.

Ён ужо быў не надта малады – нядаўна мінуў чалавеку трэці дзесятак, і за ўсе пражытыя гады ні на адзін момант не з'явілася ў яго сумненне ў спрадвечнай сіле мастацтва. Усё самае цудоўнае, самае вечнае бачыў ён у вышэйшым праяўленні чалавечага духу – у мастацтве.

Ён гадаваўся ў Ленінградзе. У яго бацькі, старога доктара Фішара, была каштоўная бібліятэчка манаграфій пра вялікіх мастакоў свету, і першыя малюнкі, якія захапілі хлопчыка, былі рэпрадукцыі з альбомаў жывапісу і скульптуры. Барыс рос ціхім, не па гадах сур'ёзным хлопчыкам, неахвотна і рэдка спускаўся ў цесны захламлены двор, у якім заўжды было сцюдзёна і сыра, і часта падоўгу разглядаў малюнкі ў бацькавых кніжках.

Пасля ён сам з трапяткой нецярплівасцю ў сэрцы ўзяўся за пэндзаль і фарбы, маляваў тое, што бачыў з акна кватэры – дамы, вуліцы, коней, сабак. Людзі хвалілі, а хлопчыку хацелася плакаць ад прыкрасці, што ўсё так прыгожа было ва ўяўленні і дрэнна выходзіла на паперы. Наперакор людскім перакананням аб яго здольнасцях Барыс ведаў, што мастака з яго не выйдзе ніколі. Але канчаткова ўпэўніўся ў гэтым ён, відаць, позна, тады, калі ўжо ўся шчырая душа яго была без рэшты захоплена вялікай сілай мастацтва і хлопец ужо не мог існаваць без яго. Незразумелым болем замілавання душылі яго слёзы перад босымі нагамі «Блуднага сына», немы крык гневу і жаху заўжды рваўся з горла перад катастрофай Пампеі, хлопцу хацелася маліцца на «Джаконду», бясконца разглядваць незвычайныя твары, позы, адзенне славутай іванаўскай «Месіі», буйная сарамяжная радасць жыцця ахоплівала яго ля палотнаў Рубенса.

І ён, не стаўшы мастаком, усё ж звязаў сваё жыццё з мастацтвам. Падросшы, вучыўся, чытаў, думаў, даследаваў сам і ў дваццаць пяць год абараніў дысертацыю на званне кандыдата мастацтвазнаўства. Бліжэй за ўсіх у гэтую пару яму стаў Іванаў з яго бескарыснай самаадданай душой, згарэўшай у шматгадовых пошуках вышэйшага сэнсу жыцця, з яго фанатычнай прыхільнасцю да мудрасці і праўды. Фішар схіляўся перад яго «Месіяй», любаваўся паветранай тонкасцю яго італьянскіх пейзажаў, але асабліва захапілі яго біблейскія эскізы мастака. Ён знайшоў у іх куды болей, чым спадзяваўся, – Іванава, цудоўнага майстра-графіка, і Іванава-філосафа, нястомнага шукальніка вечнага. Яго «Вірсавія» здавалася Фішару нечуваным гімнам жыццю, зенітам акварэльнага майстэрства – шэдэўрам генія, які стварае, не падазраючы пра веліч свайго тварэння.

Мастацтва здаўна і назаўжды зачаравала яго істоту, напоўніла дух неспатольнай прагай цудоўнага. Пасля дысертацыі ён шэраг год даследаваў італьянскае Адраджэнне, напісаў манаграфію пра Мікеланджэла. Бязмерная веліч захапляючага і высокага адкрывалася яму ў кожным з вялікіх дзеячаў мінулага, і ён шкадаваў вельмі, што так хутка ішоў час і так каратка жыццё чалавека. Ён не дужа цікавіўся палітыкай, тым неспакойным, шматтурботным жыццём, што бурліла, плыло, абганяла яго. Вучонага мала краналі планы і падзеі надзённасці – змалку ён адасобіўся ад усяго, што не складала чароўнай прывабы мастацтва. З гэтай, відаць, прычыны ён не разумеў і не дужа цікавіўся братам – інжынерам-канструктарам самалётаў. З юнацтва яшчэ яны ўзаемна аддаліліся, сустракаліся рэдка і па духу былі адзін аднаму чужыя. Апошні раз яны з'ехаліся гады два назад на пахаванне бацькі і тады ж пару дзён правялі разам.

Брат быў зусім не такога, як ён, характару. Энергічны, жвавы, учэпістага, вёрткага розуму, ён ва ўсякай справе адчуваў сябе звыкла і ўсё разумеў з ходу. Тады яны збіраліся ўжо расстацца і ў апошні той вечар пацiху ішлі па праспекце. Было парна і душна, з Фантанкі прыемна патыхала прахалодай, адна за адной на яе сярэдзіне выслізнулі з-пад Анічкава моста тры байдаркі. Браты спыніліся ля трэцяй статуі клодтаўскага ўтаймавання і лена пазіралі на згодныя рыўкі грабцоў.

– Вось так і ў нас з немцамі, – працягваў ранейшую раз-мову брат. – Быццам і згода, і дружба, і мір, а на самай справе...

Ён не скончыў, змаўчаў, глядзеў у рачную каламуць, а Барыс, думаючы аб тым, не мог зразумець, што азначала гэтае «на самай справе». Яму здавалася, што брат утрыруе, бо даўняя варожасць з Германіяй уладжана, дагавор заключаны, газеты друкуюць германскую інфармацыю аб вайне на Захадзе, ваўсю развіваецца гандаль. Чаму ж тады гэтае «на самай справе»?

Ён сказаў аб тым брату, а той толькі ўсміхнуўся, зацягнуўшыся папяросай. Пасля, памаўчаўшы, ён растлумачыў:

– Адстаў ты, Барыс, ад часу. Занафталініўся ў старажытнасці. Вядома, твая справа, але ў наш час гэта нават дзіўна. Свет коціцца к вялікай вайне, зразумей, брат.

Ён тады не паверыў, а яна неўзабаве накацілася, гэтая страшная вялікая вайна. Усчалася нечакана, нечакана, нечакана, неспадзявана, знянацку – Фішар прыпыніў на 48-й старонцы новую сваю манаграфію і ўжо болей не ўзяўся за яе.

Апынуўшыся ў войску, ён адчуў сябе белай варонай, няўмекам, самым няўдалым з усіх у гэтай гаманлівай, асаблівай, ні на што вядомае яму не падобнай грамадзе разнастайных людзей. Ён ніяк не мог навучыцца хадзіць у нагу, хутка ўскакваць на пад'ёме, няўклюдна пад рогат таварышаў аддаваў чэсць, заняткі па штыкавому бою ўшчэнт знясільвалі яго. Спярша ён горка перажываў, балюча зносіў уціск крыклівых сяржантаў, каяўся за няўвагу да вайсковай справы ў інстытуце і думаў, што ён самы няздольны чалавек на зямлі. Пасля трохі асвойтаўся, трапіў на фронт, іншыя, большыя страхі і клопаты зацямнілі яго кволае інтэлігенцкае самалюбства. Ён быў чалавек удумлівы і разумеў, што гэта пакутна і марудна нараджаўся ў ім той, на каго ён менш за ўсё рыхтаваў сябе, – нараджаўся баец. І яшчэ Фішар з вялікай тугой заўважаў, як усё менёй і меней заставалася ў ім ад яго былога – ад мастацтвазнаўцы Фішара. Грубае, страшнае жыццё штодзённа і няспынна сцірала з яго душы вялікае значэнне мастацтва, якое ўсё болей і болей саступала сваё месца інстынктам барацьбы – выходзіла, што тое высокае і нязменнае, чым дыхаў ён трыццаць гадоў, цяпер проста было непатрэбным у гэтым страшным хаосе вайны. І тады прыйшло гэтае таемнае сумненне, у якім ён сёння ўрэшце прызнаўся сабе: ці сапраўды яно – тое адзіна вялікае і вечнае, чаму ён аддаў свае лепшыя маладыя гады? Ці не памыліўся ён, узяўшы яго за адзіны свой крыж, ці не лепш зрабіў брат, які аддаў веку і людзям свае намаганні іншага парадку – намаганні, што ўвасобіліся цяпер у рэальную сілу, здольную ўратаваць свет?

Невядома, колькі мінула часу, чорнае ветранае неба ўсё сыпала ў ноч спорны лапаткі дождж. Фішар зусім скалеў, аж балела нутро ад няспынных сутаргаў, крывіла сківіцы, але нейкае змярцвелае здранцвенне не давала варухнуцца, каб сагрэць сябе. На спіне і плячах баец адчуваў халодную ліпкасць мокрага адзення, па сценах з бруствера плылі струмені гразі, у якой, усё глыбей тонучы, на дне агідна хлюпалі ногі. Фішар падкурчыў іх да самага твару, затульваў калені мокрымі поламі шыняля. Калі ад нясцерпнага холаду асабліва моцна скалынадася цела, ён тады абуджаўся ад свае змярцвеласці і трывожна ўслухоўваўся ў ноч. Наваколле па-ранейшаму поўнілася густым шамаценнем ветру і частым лопатам кропель.

Так пакрысе мінала гэта пакутная, золкая ноч. Пад ранак Фішар прыкархнуў, атупелы ад мардавання на холадзе, нібы праваліўся некуды ў мутнае бяздонне думак – пра сябе, старшыну Карпенку, пра гістарызм Вазары, наватарства Мікеланджэла і пра тое, як страшэнна цяжка зрабіцца здатным байцом.

13

Прычыніўшы за сабой дзверы старожкі, Пшанічны з рашучай выразнасцю адчуў, што ён назаўжды ўжо адарваўся ад гэтых пяцярых людзей, з якімі звёў яго недарэчны вайсковы лёс. З самой гэтай хвіліны, як ён ступіў у мокрую цемру ночы, ён апынуўся адзін, не звязаны ўжо ні з кім ва ўсім белым свеце. Усё яго няладнае мінулае засталося адрэзаным на парозе той цёмнай задымленай старожкі – засталося па сваёй волі пакінутае ім, будучае было недзе на гразкай дарозе.

Нейкі нядоўгі час Пшанічны перасільваў нечаканае хваляванне ў сабе ад таго, што гэтак шчыльна наблізіўся ён да ажыццяўлення даўняй сваёй задумы. Нечакана для яго самога непрыемна заварушылася ўнутры нейкае шкадаванне, нібы нясмелы боязны дакор сабе, і ён, адчуўшы, што гэта міма-волі можа спляжыць выпеставаны ім намер, у думках аблаяў сябе: «Не кісні! Няма па кім».

Ён выправіўся да чыгункі, пераскочыў цераз траншэю, узышоў на невысокі чыгуначны насып і ўгледзеўся ў цемру. Дождж перастаў, патроху слабеў і вецер. Ноч зусім пачарнела, утапіўшы ў восеньскай глухамані ўсё наваколле. Пшанічны ведаў, што хутка пачне світаць, а на світанні, магчыма, з’явяцца на дарозе немцы, і тады будзе позна. Тады ён можа апынуцца між двух агнёў, і таму трэба было спяшацца.

Баец пастаяў, услухаўся, азірнуўся на старожку, з якой даносіўся сцішаны Свістаў гоман, і сказаў сабе: «Давай!» Потым ён паспешлівым крокам злодзея збег са жвіровага насыпу, пераскочыў канаву і, не выбіраючы – па гразі і лужынах, пайшоў дарогаю.

Узышоўшы на гулкі насціл мастка ў нізінцы, Пшанічны яшчэ азірнуўся і зноў адчуў у сабе самотную тугу і з асаблівай сілай – пачатак невядомай свае адзіноты. Гэтае адчуванне міжвольна ахапіла яго так моцна, што ён аж спыніўся, але затым зноў зазлаваў на сябе і, прыпомніўшы злосную заклапочанасць Аўсеева, падбадзёрыўся. Так, ён не памыляецца, ён задумаў правільна ўжо хоць бы таму, што яны там асуджаны на смерць. А ён урэшце памкнецца асядлаць свой лёс, заслужыць, даказаць свае права на людскае жыццё, жыццё, якога ён варты, нягледзячы ні на якія няўдачы.

З гэтымі запальчывымі думкамі, якія пакрысе запанавалі ў яго галаве, ён шпарка крочыў, распырскваючы чаравікамі лужыны, коўзаючыся ў гразі і асцерагаючыся збочыць у канаву. Тым часам пачало днець, мутным святлом наліўся краявід, патроху заблішчала гразкая макрата дарогі. Пшанічны ўзнімаўся на пагорак з бярозамі, ён ведаў, што тут недзе ў сакрэце павінен быць Фішар, і трохі прыцішыў крок. Фішара ён не баяўся, з гэтым «вучоным»-няўдакам управіцца яму, калі б што здарылася, было б няцяжка, але ўсё ж лепей, каб усё абышлося ціха. Пшанічны зняў з пляча вінтоўку, павярнуў галаў, прыслухоўваючыся, – нідзе нікога не было.

Так ён паціху мінуў бярозы, што вынікалі на яго шляху, адышоўся далей, зрэдку насцярожана азіраючыся. Усё болей святлела, цьмяная шэрань золаку, вынікаючы невядома адкуль, адслойвала зямлю ад неба, расхінала туманны прастор, паступова адваёўвала ў цемры дарогу, канавы, рэдкія кусты хмызняку.

Парадкам ужо аддаліўшыся ад пераезда і бяроз, Пшанічны адзначыў, што самае страшнае пройдзена. У яго адлягло на сэрцы, з'явілася лёгкасць, некаторая зухаватасць у думках. Ён перакінуў з рукі ў руку вінтоўку і падумаў, што зброя ўжо не спатрэбіцца, а пры сустрэчы з немцамі можа толькі пашкодзіць яму. Не прыпыняючы хады, баец ухапіў яе аберуч за штых, размахнуўся ў паветры і шпурнуў за канаву ў поле. Пачуўшы, як яна пляснулася аб размяклую зямлю, Пшанічны крыва ўсміхнуўся сваім мардатым няголеным тварам. Цяпер яго ўжо нічога не звязвала з арміяй, з абавязкамі грамадзяніна Савецкай краіны, цяпер ён застаўся адзін між небам і зямлёю. Гэта было незвычайна – адчуваць сябе адзінокім, без найменшай залежнасці ад людзей. Але ён ведаў, што так не

пражывеш доўга, каб уратавацца ад смерці і прыдбаць якую-ніякую долю, у яго абставінах найлепшым было здацца немцам – на іх літасць і ўладу.

Ад паспешнай хады Пшанічны разагрэўся, расшпіліў каўнер шыняля і трохі суцішыў крок. Тым часам ранак ужо разагнаў цемру, можна было выбіраць дарогу, і ён, абыходзячы лужыны, ішоў па абочыне. Аднастайнасць хады ўжо зусім суняла яго кароткую ўзрушанасць, Пшанічны захацеў есці і, падумаўшы, што трэба скарыстаць спакой і адзіноту, на хаду развязаў свой мяшок. Тут ён нядобрым словам яшчэ раз памянуў Свіста, які выцягнуў яго сала, але хлебны акраец з цукрам здаўся яму смачным, і Пшанічны, жуючы, паглыбіўся ў свае думкі.

Перш за ўсё цікавіла, як да яго паставяцца немцы. Добра, калі б адразу сустрэўся які інтэлігентны, разумны афіцэр, уцякач паказаў бы яму нямецкі пропуск-лістоўку, некалі знойдзеную ў полі і руплівa прыхаваную на ўсякі выпадак. Пасля ён папрасіў бы адвесці яго ў штаб і там расказаў бы якому начальніку, хто ён і чаму добраахвотна здаўся ў палон. Калі б патрабавалі даць звесткі пра свой полк, ён не таіўся б. Навошта? Усё роўна раней ці пазней полк разаб'юць канчаткова, гэта зусім не залежыць ад таго, пасведчыць аб ім Пшанічны ці не. Калі запатрабуюць яшчэ чаго, ён зробіць усё, бо ўсё гэта будзе для яго і супраць тых, ад каго ён досыць напакутаваўся на сваім вяку. Не можа быць, каб немцы не ацанілі як трэба яго шчырасці і не аддзячылі яму. У лагер яго як добраахвотнага перабежчыка не павінны адправіць, відаць, адпусцяць на волю, а можа, нават паставяць на якую кіраўнічую пасаду ў горадзе ці сельскай мясцовасці. Гэта было заманліва. О, тады Пшанічны паказаў бы свае здольнасці, даказаў бы яго апекунам, што яны не памыліліся ў ім. Ён бы не пашкадаваў ні сябе, ні людзей, гэтых пакорлівых працаўнікоў, якіх немцы за некалькі месяцаў прымусяць скарыцца. Немцам, вядома, патрэбны адданыя людзі, каб кіраваць вялізным абшарам заваяванай Расіі, і Пшанічны, калі добра возьмецца, магчыма, дарасце да якіх чыноў. Скончыцца вайна, і тады няблага было б прыдбаць невялікую ды ладную сядзібу і ў спакоі па-людску зажыць хоць на старасці год.

У сярэдзіне гэтых мараў-развагаў блізка наперадзе пачуўся нечы адрывісты голас. Пшанічны насцярожыўся, да болю ў вачах імкнучыся пранікнуць у затуманены прасцяг дарогі, што-кольвечы ўбачыць у ім, і паціху ішоў над канавай. Неўзабаве з туману цьмянымі постацямі выніклі стрэхі хацінак, голае вецце дрэў, пасля

плот з забытай анучай на жардзіне. За рогам крайняй хаты, куды паварочвала дарога, чулася прыглушаная туманам прысутнасць людзей, і Пшанічны яшчэ болей устрывожыўся ад думкі – хто там? Яму страшна было зноў напаткаць сваіх, рускіх, якія невядома як аднесліся б да яго, бяззбройнага. Зноў жа – стала боязна і немцаў, Пшанічны на момант упершыню адчуў невыразную прыкрасць ад свае паспешнасці, але ўжо было позна.

З-за рога хаты раптам высунуўся танклявы, падпяразаны, у казыркастай шапцы салдат; упіраючыся нагамі ў зямлю, ён ускаціў на сухое матацыкл і, не выпускаючы з рук руля, паставіў нагу на завадны педаль. Пшанічны не адразу зразумеў, хто перад ім, і спыніўся ад нечаканага страху. Матацыкл тым часам загыркатаў, і тады немец убачыў разгубленага Пшанічнага. Салдат устрапянуўся, крыкнуў, схапіўся за аўтамат, што боўтаўся на яго грудзях. З-за хаты выбег яшчэ адзін немец у плямістым, як жаба, камбінезоне, і Пшанічны, адчуўшы, як у грудзях яго нешта абарвалася, няспрытна і з нейкай раптоўнай нязладнасцю ў душы ўзняў рукі.

Немцы сталі ля матацыкла, трымаючыся за аўтаматы, а ён, ледзьве перастаўляючы замлелыя ногі, боязна ішоў да іх. Яны не стралялі, толькі гыркнулі злосна і варожа нешта незразумелае, і адзін, той, што заводзіў матацыкл, – белатвары, з абвіслай губой мужчына, – ступіў да яго насустрач. Ён нешта закрычаў па-свойму, Пшанічны не зразумеў і, не апускаючы рук, паспрабаваў вытлумачыць:

– Я – плен, плен. Рус капут...

Ён апусціў адну руку, спрабуючы дастаць з-за пазухі недаравальна забыты ў такую хвіліну пропуск-лістоўку, але немец пагрозліва крыкнуў і тыцнуў яму аўтаматам у грудзі.

Другі, маладзейшы, стаяў зводдаль і, наставіўшы на яго зброю, цікаўна аглядаў перабежчыка сваімі лянівымі вачыма.

Так Пшанічны стаяў з узнятымі рукамі пад скіраванымі на яго аўтаматамі. На гоман з двароў яшчэ выбягалі немцы, падкаціла некалькі матацыклаў з каляскамі, з якіх тырчалі ручныя кулямёты. Той, маладзейшы, салдат і яшчэ адзін падступілі да яго, сцягнулі з плячэй рэчавы мяшок, абмацалі кішэні, бесцырымонна сарвалі з ланцужка ножык. Пшанічнаму не шкада было свайго барахла, яго прыгнятала толькі гэтая беспрычынная злосць у іх рухах і тварах, насцярожаная падазронасць да яго. Ён усё спрабаваў пераканаць то аднаго, то другога, што ён не мае дрэннага намеру і па сваёй волі

здаецца ў палон, пры гэтым крыва ўсміхаўся з незатухлым страхам у вузкіх вачах і бубніў:

– Я плен, камарад немец... сам плен, сам...

Ён аглядаў гэты дзесятак салдат з матацыкламі, спрабуючы згадаць дабрэйшага або ўгледзець афіцэра, і яго позірк сустрэўся са змрочным паглядам немца ў фуражцы і шынялі з чорным аксамітным каўняром. Адчуўшы, што ўсё пайшло не так, як ён марыў, і ад таго не могучы ўжо адолець уладарнай тужлівасці, ён кінуўся да гэтага немца-камандзіра.

– Пан афіцэр! Я ж сам, я ж плен, плен... – узмаліўся Пшанічны.

Афіцэр, аднак, не глядзеў на яго, ён нешта казаў салдатам, нацягваючы на жылістую руку рудую скураную пальчатку. Пшанічны тады зусім спалохаўся – ён адчуў упершыню, што сталася нешта непапраўна благое.

Немцы загергеталі між сабой, абыякава пазіраючы на яго, камандзір яшчэ нешта сказаў, і той, з абвіслай губой, што першы ўбачыў яго, тузануў Пшанічнага за рукаў і махнуў уздоўж дарогі. Ён зразумеў, што трэба ісці, і, азіраючыся, пайшоў, думаючы, што немец пойдзе за ім канваірам. Але салдаты засталіся на месцы і, бачачы яго нерашучасць і, відаць, жадаючы падбадзёрыць, замахалі рукамі ўздоўж пустой ранішняй вуліцы. Ён здзівіўся, што яны не хацелі суправаджаць яго, нешта жахлівае і незразумелае ўпілося ў яго душу, у балючай грымасе скрывіўся твар, і ён, раз-пораз азіраючыся, баязліва пайшоў, куды паказвалі яму.

Так ён аддаліўся крокаў на сотню, немцы ўсё стаялі ззаду, адзін матацыкл, гыркнуўшы маторам, зрабіў паўкола і скіраваўся на яго. Ад благога прадчування Пшанічны ўжо траціў уладу над сабой і, не ведаючы, куды і нашто, віхлява крочыў па гразі, скрэмзанай слядамі гумавых колаў. У паваленых варотах абгароджанага парканам двара нечакана паказалася спалоханая кабета ў тоўстай хустцы з пустымі вёдрамі на каромысле. Пшанічны аж пахаладзеў нутром ад нечаканасці гэтай нядобрай у такі момант сустрэчы і ў той жа час здрыгануўся ад кароткага грому кулямётнай чаргі ззаду. Грудзі яго маланкай пранізаў пякельны боль, і ён, падламаўшыся ў каленях, асеў на гразкі дол вуліцы.

Напаследак, сутаргава хапаючы ротам паветра, Пшанічны ўчуў роспачны лямант кабеты і нема замычаў – ад болю, ад усведамлення канца і апошняй лютай нянавісці да немцаў, якія забілі яго, да тых,

на пераездзе, што яшчэ заставаліся жыць, да сябе, ашуканага сабою, і да ўсяго белага свету...

14

Тая кулямётная чарга, што скончыла зацятае жыццё Пшанічнага, абудзіла з паўсоннага забыцця і Фішара. Яшчэ не ўсвядоміўшы таго, што сталася, ён прахапіўся, ускочыў у акопе і зноў упаў на дно, не ўтрымаўшыся ад болю ў заседжаных нагах.

Ужо добра развіднела, але поле і лес засцілала рэдкая кісяя туману, было ціха і золка. Ля шляху нерухома і расплывіста маячылі ў мутным небе бярозы, дарога ляжала пустая, за лагчынаю белым бокам ледзь вырысоўвалася старожка. Вёскі, завалочанай туманам, адсюль зусім не было відаць.

І тады з туманнай далечы, дзе знікала дарога, бязладны трэск матораў прарваў цішыню. У Фішара маркотна заныла ў грудзях, аслабелі рукі, насцярожаным поглядам уставіўся ён удалячынь і з тугою адчуў, што надышоў той час, калі вызначыцца ўвесь сэнс яго жыцця. Сяк-так сабраўшы рэшткі душэўнай сілы, ён тузануў затворам і ўжо не зводзіў блізарукага позірку з затуманенага пачатку дарогі, дзе павінны былі паказацца немцы. Але ці то ворагі ехалі вельмі марудна, ці зусім ужо аслаб зрок байца: ён нічога не бачыў там, а матацыклы ўсё працягвалі трашчаць. Некалькі гэтых хвілін перадышкі далі Фішару прыдушыць хваляванне, і чалавек зразумеў, што яму тут прыйдзецца кепска. Але ў такіх абставінах, калі ўся яго дзейнасць у гэтым полі была на віду ў старшыны, ён, сам таго не ўсведамляючы да канца, хацеў, каб старшына ўрэшце перамяніў сваю думку аб ім. Гэта не было фанабэрыяй навабранца і не жаданнем паддобрыцца да камандзіра – проста так трэба было Фішару. Відаць, за гэтую пакутную ноч роздуму немудроная старшынова мерка салдацкіх вартасцей у нейкай меры стала і для Фішара эталонам жыццёвай годнасці.

Так ён чакаў, ад напружання і ўвагі дробна ляскаючы сківаццамі і да болю ўціскаючы ў плячо прыклад вінтоўкі. Схіліўшыся, ля мушкі далікатна трымцела на лёгкім ветры нейкая ўсохлая сцяблінка. Ад частых гарачых выдыхаў пацелі шкельцы акуляраў, але Фішар баяўся зняць, каб працерці іх. Ён вельмі дакладна адчуваў свой абавязак і ўжо набраўся рашучасці да канца выканаць яго.

А ўвогуле яму было нялёгка, і ён намагаўся падбадзёрыць сябе, суцешыць тым, што і тыя геніі, якія стваралі мастацтва вечнага – і

Мікеланджэла, і Чэліні, і Верашчагін, і Грэкаў – у свой час браліся за шпагу, мушкетон ці вінтоўку і выступалі на ворагаў. Відаць, барацьба за права жыць была важней за мастацтва, і ёй, пэўна, суджана пераўжыць яго. Гэты нечаканы вывад трохі супакоіў Фішара, і баец адчуў ужо болей сілы ў сабе.

Калі ўрэшце ў канцы дарогі з дымчатай завесы туману выніклі невыразныя прыземістыя сілуэты матацыклаў, Фішар упёр локці ў гразь бруствера і прыцэліўся. Але ад доўгага напружання зрок яго ўсё болей мутнеў, туман і праклятая блізарукасць не давалі як трэба разгледзець цэль. фішар пераведў дыханне, прыклаўся яшчэ раз і тады сцяміў, што трапіць у ворагаў зусім няма шанцаў.

Тое адкрыццё было жахлівае, баец спалохаўся і зноў разгубіўся. А матацыклы тым часам, усё болей набіраючы хуткасць і штораз выразней акрэсліваючыся ў тумане, шпарка сунуліся па гразі дарогі.

Не ведаючы, што зрабіць болей, каб як спыніць ворагаў, баец усё ж сяк-так прыцэліўся і стрэліў. Прыклад балюча штурхнуў у плячо, у твар патыхнула гаркатой пораху, а матацыклы на дарозе каціліся далей. Пераўжыўшы нядоўгае змярцвенне, Фішар хуценька перазарадзіў і зноў стрэліў, пасля яшчэ і яшчэ.

Выпусціўшы абойму, ён шырока расплюшчыў вочы і ўгледзеўся. Нідзе ва ўсёй калоне не было ніякага знаку яго стрэлаў – ніхто не спыніўся, не паглядзеў у той бок, дзе сядзеў Фішар. Пярэдні матацыкл ужо шпарка набліжаўся к бярозам, і байцу трэба было ўцякаць ці стаіцца. Але тут яму з незвычайнай выразнасцю ўявіўся строгі скуласты Карпенкаў твар, і Фішар амаль наяве чуў яго звычайны зняважлівы вокліч: «Разява». Гэта балюча сцебанула па яго пачуццях; не ведаючы яшчэ, што ён зробіць, Фішар увапхнуў у магазін новую абойму і скіраваў вінтоўку ў бок недалёкіх бяроз.

Гэта было самае пэўнае і самае небяспечнае з усяго магчымага ў тых надзвычайных абставінах. За нядоўгі час, пакуль баец, душачы ў грудзях трапяткое сэрца, прыціскаўся да бруствера і вёў, вёў ствалом за матацыклам, ніводнае выразнай думкі не з'явілася ў яго галаве. Ён канчаткова страціў тады са свайго адчування і жыццё, і мастацтва, і развагі аб годнасці свае асобы – увесь свет у той час абмежаваўся для яго толькі дакорлівым позіркам злосных старшыновых вачэй і гэтым імклівым ланцужком матацыклаў.

Пярэдні матацыкл, стрымана пагойдваючыся ў калдобінах і віхляючы з боку ў бок, старанна аб'язджаў лужыны і не дужа імкліва, але ўсё шпарчэй набліжаўся. Ужо стаў відаць плячысты вадзіцель у

шынялі і казыркастай шапцы, які, ні разу не варухнуўшыся, здавалася, зліўся ў адно з машынай; ніжэй, у калясцы, бачны быў другі немец – на ім высока тырчала фуражка і цямнеў чорны каўнер шыняля. Баец не думаў тады, што яго могуць расстраляць раней, чым паспее стрэліць ён сам, ён не дужа хаваўся ў акопе і ўсё вёў, вёў ствалом за тым блізкім пярэднім ворагам, пакуль ён не параўняўся з бярозамі, і тады стрэліў. Той, што сядзеў у калясцы, адразу хіснуўся на сядзенні, аберуч ухапіўся за грудзі і размашыста дзябнуў ілбом аб жалеза каляскі. Нейкім абвостраным, ненатуральным слыхам Фішар учуў у грукаце матораў той гук, і зараз жа страшэнны гром вострым болем расшчапіў яго галаву. Баец выпусціў з рук вінтоўку і, абцярушваючы рукамі мокрую зямлю, споўз на дно акопа.

Нейкі час ён яшчэ быў жывы, але ўжо не адчуваў нічога. Не бачыў баец Фішар, як кінуліся немцы да першага і адзінага забітага ім ворага, як беражна ўклалі яго, акрываўленага, у люльцы, як двое ці трое саскочылі з матацыклаў, шастаючы ў іржышчы ботамі, падбеглі да акопчыка і разрадзілі ў яго свае аўтаматы. Малады аўтаматчык у плямістым разведчыцкім камбінезоне з раўнадушнымі вачыма нагнуўся над ім, іррануў за мокры каўнер яго шыняля і гідліва кінуў, мякка стукнуўшы скроняй аб мокрую сцяну акопа. Ён пастаяў над забітым, не ведаючы, што зрабіць яшчэ, і пасля з абыякавасцю піхнуў ботам процівагазную сумку, звечара забытую на брустверы. З сумкі вылецеў кавалак счарсцвелага хлеба, некалькі абоймаў патронаў і пашкуматаная старая кніжка ў чорнай вокладцы – «Жыццё Бенвенуто Чэліні, фларэнційца, напісанае ім самім». Адляцеўшы ў іржышча, яна расхінулася, і ранішні вецер, які пачаў ужо разганяць туман, паціху заварушыў яе зачытаныя, пашкуматаныя старонкі...

15

Учуўшы далёкую, знаёмую па тэмпу чаргу нямецкага кулямёта, Карпенка рвануў дзверы і зычным голасам, здольным узняць полк, закрычаў у старожку:

– У ружжо!!!

Глечык і Свіст, жмурачы заспаныя вочы на замурзаных, нямытых тварах, кінуліся ў дзверы. Свіст спрасонку не мог трапіць у рукаў шыняля, няспрытна распінаў яго і так выскачыў са старожкі, няўцямна азіраючы абшар. Аўсееў бліснуў спалохам на раптоўна збялелым твары, хуценька скочыў у траншэю і прытуліўся ў ячэйцы.

Карпенка тым часам таксама заняў сваё ўкрыццё і залязгаў затворам, зараджаючы кулямёт.

Нейкі час яны ўсе чакалі, баючыся патрывожыць цішыню, але наперадзе не было нікога. Тады трывога пакрысе ўлеглася, байцы агледзеліся, пачалі меркаваць, і Карпенка, успомніўшы пра знікненне Пшанічнага, гучна і злосна вылаяўся:

– Дзе Пшанічны, д'ябальская морда? Што гэта такое?

Свіст і Аўсееў, якія ўпершыню ўчулі, што прапаў баец, здзіўлена паглядзелі на старшыну. Гэтая падзея з Пшанічным непрыемна ўразіла іх, але трэба было сачыць за дарогай, бо, чулі яны, там здарылася нешта важнейшае.

Абапіраючыся рукамі аб не дужа высокі ўскраек акопа, старшына пільна ўзіраўся ў туман і злосна думаў пра гэтага Пшанічнага, няўмеку Фішара, які маўкліва сядзеў у полі, не падаючы ніякага знака, і пра тую невядомую падзею наперадзе, што прарвалася стрэламі. Карпенка не сумняваўся, што ў вёсцы ўжо немцы, ён толькі не ведаў, калі яны пакажуцца з туману, і баяўся, каб Фішар, заснуўшы, не трапіў у іхнія рукі. На якое там стойкае супраціўленне гэтага няўмелага байца-«вучонага» камандзір і не спадзяваўся, ён палічыў бы за лепшае, каб той проста цяпер уцёк да сваіх.

Але Фішар не бег, і яшчэ праз трохі часу на пераездзе пачулі далёкае фыркатанне матацыклаў. Карпенка зірнуў на Свіста, які, бяспечна высунуўшыся з акопа, азіраў дарогу, на Аўсеева, што нізка прыхінуўся да бруствера, і таксама ўпіўся ўдалячынь. Глечыка за рогам старожкі яму не было відаць, і старшына ўладарна скамандаваў:

– Увага! Да мяне не страляць! Замры!!!

Ён і сам прыпаў да прыклада свайго «дзегцяра», па-драпежнаму самкнуў над пераноссем шырокія густыя бровы і напружана сцяўся. І ў той час усе пачулі, як на пагорку затахалі рэдкія адзіночныя стрэлы і з туману выпаўзлі матацыклы.

– Нашто? Нашто? – не разумеючы, чаму не ратуецца Фішар, закрычаў старшына. – Цікай давай! Эх ты, раз-зя...

Ён не дакончыў свайго папроку, бо стрэлы ў той час сціхлі, а матацыклы шыбавалі сабе далей. Карпенка чакаў, што Фішар, можа, яшчэ выбежыць у нізінку, а пасля ён стаў думаць, што баец стоіцца, прапусціўшы немцаў, але неўзабаве грымнуў адзінокі стрэл, які, відаць, адразу і затрымаў усю матацыклетную калону. Старшына здзівіўся, зусім не ведаючы, як разумець тое, і скамянеў, збянтэжаны

незвычайнай сутычкай, што разыгралася ў полі ля дзвюх закаржэлых бяроз.

Яго вывеў з гэтай недаўменнай змярцвеласці пагрозлівы вокліч Свіста:

– Ах вы, сабакі! Я ж вам зараз уляплю!

Ён ухапіўся за свой ПТР, але было яшчэ рана, і старшына крыкнуў:

– Стой! Я табе ўляплю!

Бранябойшчык нездаволена азірнуўся, але паслухаўся і, відаць, зрабіў добра. Не прайшло і хвіліны, як ля бяроз выплылі з туману два бронетранспарцёры, яны спыніліся ля пярэдняга матацыкла, нешта пастаялі і пасля ціўшэй, чым дагэтуль, відавочна асцерагаючыся, пачалі спускацца па дарозе ўніз. За імі рушыла чарада матацыклаў.

Ужо зусім развіднела, скрозь разарваны ветрам туман паказалася ўгары клочча невысокіх аблокаў, дзе-нідзе між іх густой завалачы сіратліва бліскалі прагалы блакіту.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшына сабраў усю немалую сілу свае натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для гэтага рубеж на дарозе – масток крокаў за дзвесце ад пераезда.

– Свіст! – гукнуў ён бранябойшчыку– Глядзі, брат, пачнеш з задняга. Чуеш?

– Будзь спок! – коратка азваўся Свіст, наводзячы на машыны доўгі ствол свайго «пэтээра».

Пераезд сціх. За лініяй чыгункі ў траншэі стаілася яго чацвёра абаронцаў. Заклапочаны Карпенка ўжо не азіраў сваіх байцоў і не бачыў, як самотна зморшчыўся за рогам старожкі малады твар Глечыка, як засцярожліва стаіўся за бруствeрам Аўсееў, як напружыўся за нацэленым «пэтээрам» Свіст. Бегучы сюды, у траншэю, баец недзе згубіў пілотку і цяпер уцяў у плечы галаву на якой ва ўсе бакі тырчалі яго абстрыжаныя льняныя віхры.

Пярэдні транспарцёр яшчэ не дасягнуў мастка, калі з яго нечакана і глуха раздалося «бу-бу-бу-бу...», і адразу ж на чыгунцы, брустверы, на даху старожкі і яшчэ недзе ззаду, з імпэтнай лютасцю раскідваючы зямлю і трэскі, прагрукатала чарга разрыўных буйнакаліберных куль. Карпенка схамянуўся, калі на яго шчаку пляснула гразёю, але выцірацца ўжо не было калі. Падумаўшы, што

ворагі заўважылі іх, старшына старанна прыцэліўся і даў першую доўгую чаргу.

Скрозь грукат стрэлаў ён чуў, як побач звонка стукнуў Свістаў ПТР і на брані пярэдняй машыны бліснула злая іскрынка. Транспарцёр крутнуўся ўбок, тыцнуўся пярэднімі коламі ў канаву і стаў. Старшына адпусціў пад пальцамі курок, у той час другі транспарцёр выскачыў наперад. Зноў побач, балюча аддаўшыся ў вуху, грымнуў другі стрэл Свіста, і машына, збавіўшы хуткасць, паволі спынілася. Матацыклы закруціліся на дарозе, бы растрывожаныя вадзяныя жукі, бязладна заляскаталі іх кулямёты, і кароткі імпэтны посвіст куль зноў скрамсаў паветра над пераездам.

Карпенка хацеў крыкнуць Свісту, каб той хутчэй дабіў бранявыя машыны, але ён баяўся адарвацца ад кулямёта, каб не ўпусціць момант замяшання і не даць матацыклістам схавацца за транспарцёры. Жалезнай хваткай сцяўшы кулямёт, ён біў па іх кароткімі і доўгімі чэргамі і, здаецца, зрабіў сваю справу. Праз якую хвіліну два ці тры матацыклы ўжо кульнуліся ў канаву, адзін стаяў пасярэдзіне, пакінуты седакамі, толькі задні, спрытна завярнуўшы, памчаў па дарозе ўгору.

Карпенка павярнуў ствол і, спяшаючыся, каб не празяваць яго, разы тры націснуў спуск. Але матацыкл усё ж узляцеў на пагорак і, мінуўшы бярозы, выскачыў з-пад агню.

Тады старшына адарваў ад пляча кулямёт і зірнуў у нізіну. Транспарцёр на дарозе ўжо гарэў, ахоплены мігатлівымі языкамі полымя, і слаў над полем хвост чорнага касмылявага дыму. Другі стаяў у канаве, задраўшы на абочыну доўгую плямістую скрынку кузава, нечым падобную на труну, а ўздоўж канавы адзін за адным уцякалі к бярозам немцы.

Старшына зноў схапіўся за кулямёт, але дыск ужо апусцеў, і, мяняючы яго на зараджаны, камандзір азірнуўся на сваіх байцоў. Віцька Свіст таропка біў запальнымі кулямі, стараючыся падпаліць другі транспарцёр; з ажыўленым натхнёным тварам высунуўся з акопа Аўсееў, а за рогам падзёўбанай кулямі старожкі часта і нават неяк весела грукала і грукала вінтоўка Глечыка. Карпенка, не тоячы сваёй радасці, закрычаў:

– Агню, агаю давай! Бі, Аўсееў, ядроны корань! Палі гадаў!

І яны яшчэ білі ў нізінку, па ўцекачах на пагорку, пакуль некалькі ўцалелых ворагаў не схавалася за бярозамі. На дарозе, у

канавах, ля транспарцёраў засталіся нерухомыя целы, адна падбітая машына гарэла дымным, хісткім на ветры полымем.

Тады байцы зразумелі, што адбілі першую атаку, перамаглі, і вялікая радасць ахапіла байцоў. Свіст мудрагеліста вылаяўся, агледзеўся і з зухаватым выразам на вясёлым свавольным твары падышоў да Карпенкі. Радасна і стрымана ўсміхаўся ў сваёй ячэйцы Аўсееў, недзе за старожкай з відавочнай неахвотай спыніў страляніну Глечык.

– Віцька, – маладзец, дай пяць, – сказаў Карпенка і моцным поціскам страсянуў руку бранябойшчыка.

А той, ззяючы радасцю на кірпатым твары, тлумачыў:

– Разумееш, думаў, па заднім, а калі пярэдні даў чаргу, рашыў: не! Гад, такой траскатні нарабіў, ужо думаў, галаву прадзіравіць. Ну, я яму проста ў лабаціну і звезданув.

– Халера, а мне пад самы ствол разрыўную ўсмаліў, ледзь вочы не заляпіў, – казаў Карпенка, выціраючы рукавом запэцканы твар. – Ну, цяпер уціхамірыліся.

– А я матацыкл падбіў, – уставіў Аўсееў, – Вунь, што ў канаву зваліўся. Мая работа.

Яны трошкі выхваляліся, шчасліва радуючыся першай перамозе, кожны быў поўны ўласных уражанняў, і ніхто не азірнуўся назад, дзе ля рога старожкі стаяў са сваёй драгункай сарамяжлівы Глечык. Невядома, як вытрымаў ён гэтае сваё першае выпрабаванне вайны, але цяпер у яго хлапечых вачах, звернутых да таварышаў, было сапраўднае шчырае захапленне.

Старшына Карпенка, аднак, нядоўга радаваўся, хутка ён успомніў Фішара, які нечакана стойка загінуў ля старых бяроз.

– Глядзі ты, а вучоны наш стрываў. Не збаяўся, – сказаў старшына і нахмурыўся.

Свіст і Аўсееў паглядзелі туды, дзе ледзьве прыкметнай плямкай выдзяляўся ў іржышчы акопчык Фішара. Яны не сказалі нічога, толькі кароценькая самота варухнулася ў іхніх вачах.

– А я на яго наракаў, – разважна казаў Карпенка. – А ён маладзец, глядзі ты.

Аднак кароткае захапленне-радасць хутка мінулася, людзі аддаліся новым развагам-клопатам пра сваё хуткае будучае. Старшына ведаў, што неўзабаве трэба яшчэ чакаць немцаў, ды ўжо куды большае сілы, чым гэтыя, што былі, пэўна, разведкай. Ён загадаў

Свісту, Аўсееву і Глечыку падрыхтавацца і сам пачаў набіваць патронамі два апусцелыя магазіны. Свіст адышоўся ў сваю ячэйку, стаў воддаль Аўсееў, а Карпенка, прысланіўшыся спіной да сцяны траншэі, шчоўкаў у дыску патронамі і думаў.

Неяк трошкі прыкра было камандзіру ад таго, што надоечы накрычаў ён на Фішара, што наогул не раз пагарджаў гэтым байцом, можа, нават зневажаў яго. Старшына ніяк не мог зразумець, як гэты інтэлігент-кніжнік наважыўся на такую самаахвярную смеласць. І Карпенка, які ўсё жыццё паважаў людзей простых, зразумелых і рашучых, як ён сам, цяпер першы раз усумніўся ў сваёй праўдзе, адчуўшы, што ёсць яшчэ нейкая невядомая яму сіла, апроч сілы мышцаў і знешняй відавочнай рашучасці.

– Але дзе ж гэты Пшанічны? Няўжо ўцёк?.. – сам у сябе запытаўся Карпенка і пакруціў галавой, падумаўшы, што і тут ён правароніў – нечага недагледзеў у чалавеку.

16

Аліку Аўсееву рыхтавацца-такі не было чаго: патронаў хапала, вінтоўка была ў спраўнасці, акоп даволі глыбокі, і баец, расшпіліўшы кручкі шыняля, узваліўся грудзьмі на бруствер і пазіраў на дарогу.

Якіх паўгадзіны назад у грымоце кароткага бою ніхто не заўважыў, што пасля першай чаргі з транспарцёра Аўсееў затуліўся галавой за бруствер і так не крануўся з месца. Баец зусім не бачыў дарогі, па якой ехалі немцы, і не страляў, толькі збочыў голаў, каб як-небудзь бачыць Карпенку. Пакуль грукацелі стрэлы, Аўсееў пакутаваў і ўсё папракаў сябе, прадчуваючы хуткую пагібель, папракаў, што не знік ноччу, калі стаяў на варце, не ўцёк за лес, дзе можна было б далучыцца да якога падраздзялення і ўнікнуць недарэчнай пагібелі. Нейкім асаблівым абвостраным пачуццём ён згадваў, што Пшанічны ўцёк назаўжды, і яму было дужа крыўдна за сваю нядаўнюю нерашучасць, за якую прыйдзецца цяпер плаціць галавой. Супраць гэтай блізкай пагібелі ў ім роспачна пратэставала ўсё цела, увесь настырны Алікаў дух, кожная клетачка крычала, патрабуючы жыць.

Але мінула нямнога хвілін, а пагібелі ўсё не было, ды і асаблівага страху – таксама. Стрэлы з дарогі сціхлі, толькі грукала збоч ПТР ды тарахцеў старшыноў кулямёт, і Аўсееў асцярожна выглянуў.

Тое, што ўбачыў ён на дарозе, адразу сагнала з яго панічны настрой, зніклі пакуты, баец схапіў вінтоўку і пачаў страляць. Ён біў у немцаў, якія ўцякалі па канаве, аднойчы яму здалося, што адзін з іх

упаў, забіты яго куляй. Гэта аказалася нават прыемна – змагацца і перамагаць, і хоць Аўсееў ведаў другое і даўно вызначыў свае адносіны да гэтай барацьбы, нешта ў ёй мімаволі захапіла яго. Але бой хутка скончыўся, і ён аж пашкадаваў, што гэтак мала дасталося яму зухаватай радасці.

Пасля чым болей мінала часу, тым усё настойлівей пачалі з'яўляцца іншыя думкі – што добра зрабіў, застаўшыся тут, не паддаўшыся слабасці і страху, што цяпер і ён можа не толькі пахваліцца, але і адчуць у душы ніколі яшчэ не адчуванае і даволі прыемнае шчасце перамогі. Думкі ляцелі далей, і Алік згадаў ужо, што калі ім пашанцуе як выкараскацца адсюль, то ўсіх іх, відаць, узнагародзяць, і тады і ў Аўсеева будзе медаль або ордэн – гэта было незвычайна зманліва і абяцала нямала прыемнасцей.

Так ішоў час, а навокал усё было ціха. Недзе за парадзелымі, прадранымі да нябеснай сіні аблокамі прагракаталі і сціхлі самалёты, аднекуль данесліся па ветры глухія выбухі бомб. Дзень зноў пачынаўся ветраны, па-асенняму няўтульны і сцюдзёны, але цяпер нягоды надвор'я адступалі на другі план.

Свіст па-ранейшаму не мог зладзіць са сваім ажыўленнем. Ніколькі не асцерагаючыся, ён вылез з гразкай траншэі і ў незашпіленым шынялі з настаўленым каўняром рассеўся на тыльным брустверы. Праўда, асцерагацца, можа, і не трэба было, бо дарога і поле наперадзе скрозь пуставалі. Транспарцёр яшчэ дыміў, але ўжо дагарэў, выставіўшы ветру закураны жалезны бок. Там жа стаялі пакінутыя пабітыя матацыклы, і Свіст, усё пазіраючы туды, не вытрымаў.

– Камандзір, – гукнуў ён Карпенку, які лапаткай выкідваў гразь з ячэйкі, – давай туды збегаю на хвіліну.

Карпенка выпрастаўся, паглядзеў у поле, паморшчыўся: відаць было, што ён не ўхваляе гэтай задумы, хоць і не хоча адмовіць Свісту.

– Га, камандзір? – пытаўся бранябойшчык. – Можа, з яды што прыдбаем. А то ўжо пуставата, турэцкі бог, ярына зялёная.

Карпенка яшчэ агледзеўся і нехаця дазволіў:

– Ну ідзі, толькі глядзі, каб дзе ранены не падстрэліў.

– О, мы яго хутка прыкокнем, – узрадаваўся бранябойшчык і пераскочыў траншэю. – Аўсееў, гайда са мной.

– Не, лепш ідзі сам.

– Эх ты, баягуз! – пагардліва кінуў Svіст і гукнуў Глечыку: – Пайшлі, салажонак, трафеі збіраць.

Глечык збянтэжыўся, не ведаючы, што рабіць, – хацелася паглядзець і было боязна вылазіць з траншэі на паверхню, дзе нядаўна лютавала смерць. Але адмовіцца ён усё ж не здолеў, тым больш што Свіст ужо пагардліва кінуў:

– Чаго трусіш? Пайшлі.

Тады ён узяў вінтоўку і вылез у вольны, вельмі прасторны і боязны свет. Яны перайшлі чыгунку і выправіліся па дарозе ў лагчыну.

Глечык даволі ніякавата адчуваў сябе тут, у гэтай прасторы, усё карцела адстаць ад Свіста, прыхавацца за яго спіну, думалася, што вось-вось ад тых варожых машын загрукаціць чарга і смерць-боль праніжа яго цела. Аднак там пакуль што не бачна было нікога, і хлопец стрымліваў, перамагаў свій страх і ішоў поплеч з таварышам. Так яны перайшлі масток і набліжаліся к пабоішчу, ніхто не страляў у іх, і Глечык паспакайнеў. Свіст жа досыць рашуча, з гранатай за дзягай, на якой блішчала вялікая флоцкая спражка, падышоў да транспарцёра, што стаяў на дарозе, абышоў яго, зазірнуў у адчыненыя ззаду дзверы. Жывога тут не відаць было нікога, воддаль на гразі ляжаў ніцма забіты немец, ля яго ў канаве другі, смярдзела паленай гумай, смылельым рыззём і фарбай. Не бачачы небяспекі, Глечык таксама падышоў да машыны.

Зірнуўшы туды-сюды, Свіст ухапіўся за дзверцы і скочыў у нутро транспарцёра. Глечык з нарыхтаванай вінтоўкай зазірнуў следам і аж адскочыў са страху. На чорным цыратавым сядзенні, адкінуўшы голаў і звесіўшы на дно нерухомую руку, ляжаў забіты гітлеравец. Пасля, трохі асмялеўшы, хлопец цікаўна і палахліва ўгледзеўся ў яго бяскроўны белабрысы твар, ён хацеў убачыць у ім які выраз, якую рысу – разгадку той ваяўнічай сквапнасці, што несла ў Расію шматмільённая армія гэтых чужынцаў. Але твар немца быў звычайны, хударлявы, парадкам няголены, і ні следу болю, ні чаго іншага з былога пачуцця ўжо не было ў ім. Свіст жа, безуважны да забітага, бесцырымонна пераступіў яго і, лязгаючы нейкім жалеззем, пачаў корпацца ў чэраве машыны.

– Эй, Глечык, трымай!

Ён падаў у дзверы новенькі і нічуць не абгарэлы зграбны варанёны кулямёт. Глечык узяў яго, а Свіст яшчэ пакапаўся нешта і саскочыў з бярэмкам набітых патронамі стужак. Іх ён таксама аддаў

хлопцу, а сам падхапіў на дарозе пакінуты аўтамат, нагой перавярнуў на спіну яго забітага гаспадара і гідліва плюнуў. Глечык увесь час адчуваў сябе ніякавата і боязна. Забітыя былі зусім як жывыя: у шынялях, рамянях, з круглымі бляшанкамі процівагазаў, толькі не рухаліся, але, здавалася, у кожнае імгненне яны могуць ускочыць з долу і кінуцца на іх. А Свіст гэтым часам, не звяртаючы на мерцвякоў асаблівай увагі, агледзеў матацыкл, абышоў другі транспарцёр, той, што засеў у канаве, і цераз борт таксама пералез у яго кузаў.

– Халера, няма нічога, – з прыкрасцю сказаў ён адтуль. – Пагарэў увесь харч, ярына зялёная.

Глечык дык аж узрадаваўся, што яды не знайшлося (якая там яда сярод гэтай гідоты). Доўга тут расходжвацца яны не сталі і неўзабаве падаліся назад.

Хлопец валок кулямёт, цяжкі маток металічных стужак і цяпер ужо не адчуваў таго страху, з якім ішоў сюды. Гэтая экскурсія нават спадабалася Глечыку, і ён усё перажываў захапленне сваімі сябрамі, якія ўчынілі такі вялікі разгром. Цяжка было нават уявіць сабе, што тыя звычайныя, простыя людзі гэтак удала панішчылі магутную германскую тэхніку, пабілі на дарозе тых самых немцаў, якія заваявалі Еўропу і якіх ад самай граніцы не маглі спыніць нашы дывізіі. Хлопец не мог зразумець усяго, але адчуваў, што і Карпенка, і Свіст, можа, і Аўсееў за знешняй сваёй прастатой і нехлямяжасцю маюць нешта ўмелае, дужае і надзейнае. І толькі ён, Глечык, відаць, не меў у сабе ніякай вайсковай сілы і таму баяўся і пакутаваў: гэтулькі страху ў нядаўнім баі вынесла яго хлапечае сэрца. Але ён пяўся, душыў у сабе той страх, стараўся хоць чым-небудзь памагчы ў той агульнай справе, што рабілі яны. Цяпер жа, пазнаўшы першую перамогу і супакоіўшыся, ён немаведама што гатовы быў зрабіць для камандзіра Карпенкі, для смелага слаўнага Свіста, да слёз шкада было Фішара, з якім яны трохі нават пасябравалі ў апошнія дні і елі суп з аднаго кацялка. Маладая, адзінокая і шчырая душа Глечыка гарнулася да іх – гэтай маленькай купкі байцоў, у якой і ён пакрысе пачынаў знаходзіць свой жыццёвы прытулак.

– От гэта ладна, – сказаў Карпенка, калі яны падышлі да траншэі. – От гэта хвалю.

Ён пераняў у Глечыка яго ношу, беражна агледзеў новенькі кулямёт, ухапіўшы вялізнай пяцярнёй, пацягнуў рукаятку.

– Трафей, – засмяяўся Свіст, скакаючы ў траншэю да камандзіра. – А глямянуць няма. Была торба галет, ды і тая абгарэла.

А гэта табе, камандзір, – усё трохі лягчэйшы за твайго пудовіка «дзегцяра».

Карпенка ўсё круціў у руках кулямёт, аглядаючы яго з усіх бакоў, паляскаў затворам, пацэліўся, ускінуўшы на руку. Кулямёт яму падабаўся, але старшына ўсё нешта разважаў з сабой.

– А патроны? – спытаў ён Свіста. – Гэта і ўсё? Не, брат, не падыдзе. На, Аўсееў, асвойвай, ваяваць будзеш, а мне мой болей здатны.

Свіст, здзівіўшыся, свіснуў і крануў на віхрах пілотку.

– Ну і дарма. Я яго сам схапіў бы, ды ПТР – з двума не зладзіш.

Аўсееў без усякай радасці ўзяў кулямёт, а Свіст, запусціўшы руку ў глыбокую кішэню свайго шыняля, нешта выняў у сцятым кулаку.

– Ну, а на гэта што скажаш? Га?

Карпенка далікатна ўзяў з яго далоні круглы кішэнны гадзіннік на доўгім бліскучым ланцужку, заскарузлымі вялікімі пальцамі беражна расчыніў футляр, пакруціў галоўку. Гэта быў добры кішэнны гадзіннік з секунднай стрэлкай, выпуклымі фосфарнымі лічбамі на крэмавым цыферблаце.

– Пятнаццаць камянёў, анкерны ход – вот, брат, трафей! – хваліўся Свіст. – Хочаш, бяры. На імяніны не дам, а цяпер – калі ласка.

– Глядзі ты, ладная штуковіна: пятнаццаць камянёў, кажаш? – не то ўсур’ёз, не то з іроніяй казаў старшына. – Маладзец ты, Свіст, малайчына. Так праз год-два з цябе выйдзе выдатны марадзёр, ці не так, ярына зялёная?

– Ну, яшчэ што скажаш: марадзёр! – засмяяўся Свіст. – Не хочаш – давай сюды.

Ён працягнуў руку, але Карпенка, не зважаючы на гэта, размахнуўся з усяе свае немалое сілы і так ляпнуў гадзіннікам аб пашчэрбленую сцяну старожкі, што аж пасыпалася тынкоўка і з тонкім звонам разляцеліся ў бакі, пэўна, усе пятнаццаць каменьчыкаў.

– Вось і ўсё, і маўчок – справа скончана, – сказаў камандзір і адвярнуўся да свайго кулямёта ў ячэйцы.

Свіст пачухаў патыліцу, па-блазенску падміргнуў Глечыку і сапраўды ые сказаў ні слова.

17

Зацікавіўшыся новаю зброяй, Глечык падышоў да Аўсеева, і яны ўдвух пачалі даследаваць гэты трафейны кулямёт. Аўсееў чамусьці зноў стаў невясёлы і маўклівы, і нельга было зразумець, што рабілася ў яго душы. Дэманстратыўна, не прыкмячаючы Глечыка, ён паставіў на бруствер трафей, здзьмухнуў пыл і расчыніў затворную каробку.

– «Эмга трыццаць чатыры», апошняй мадэлі, – буркнуў ён. – У вучылішчы мы вывучалі. Хуткастрэльнасць велізарная – не раўня нашаму «дзегцяру».

Глечык уважліва глядзеў, слухаючы болей за сябе спрактыкаванага таварыша, і думаў, што той пакажа, як абыходзіцца з кулямётам. Але Аўсееў з незразумелай варожасцю закрычаў на хлопца:

– А наогул на якога д’ябла! Ты прынёс – ты і страляй!

– Дык я ж не ўмею, – шчыра прызнаўся Глечык. – А чаму ты не хочаш?

Аўсееў памаўчаў, пашчоўкаў затворам і злосна гыркнуў:

– Мне яшчэ жыць хочацца.

Глечыку ён не хацеў казаць усяго, што разумеў сам, – таго, што з кулямётам куды больш небяспечна ў баі, чымся з вінтоўкай, што ў першую чаргу б’юць кулямётчыкаў, што цяпер яму не схавацца ў траншэю, бо Карпенка запатрабуе агню і зноў Аўсееву прыйдзецца рызыкаваць галавой. Адразу чорным ценем азмрочыўся яго спачатку праяснелы настрой, зноў у галаў шыбануў жаль, што, паддаўшыся нерашучасці і стоме, праспаў такую здатную для паратунку ноч. Трывожнае пачуццё асуджанасці ўсё больш ахоплівала яго, і Аўсееў, напружыўшы ўсе сілы розуму, узяўся шукаць выйсця.

Ён прыкінуў, што калі перадаць кулямёт Глечыку і дамовіцца з ім, дык можна было б, прыкрываючыся ад старшыны рогам старожкі, па траншэі і канаве як-небудзь прабрацца к лесу. Думалася яму, што напалоханы ў першай сутычцы Глечык можа пагадзіцца на ўцёкі, а ён паабяцае, што затым паможа знікнуць і яму. Таму, раптам перамяніўшы свае адносіны да маладога байца, Аўсееў па-сяброўску спытаў:

– Слухай, хочаш кулямёт? Страляць я цябе навучу.

– Ага, навучы, – згадзіўся Глечык і падступіў бліжэй.

Аўсееў ужо акрыяў ад першай удачы і ўзяўся тлумачыць, як зараджаць кулямёт, калі ад старожкі пачуўся строгі Карпенкаў голас:

– Не хітруй, Аўсееў. Тут табе не кірмаш – таргавацца. Табе загадана, ты і выконвай.

Звузіўшы на ветры злосныя вочы, Аўсееў з нянавісцю паглядзеў на старшыну і прыкусіў губу.

– Сабака, – ціха сказаў ён праз зубы. – Фельдфебель. Чорта лысага ты тут да вечара пратрымаешся. Паб'юць, як мышэй.

Глечык з раптоўнай трывогай у душы зірнуў на яго, памаўчаў, прыкідваючы сэнс благіх слоў, і не паверыў таварышу.

– Няўжо паб'юць? А мы з кулямётаў, ды «пэтээр» ёсць.

– З кулямётаў! – пагардліва чмыхнуў Аўсееў. – Прафан ты ў гэтых справах. Невук зялёны.

Глечык збянтэжана пацёраў рукавом варанёную сталь кулямёта. Настойлівая ўпэўненасць Аўсеева ў благім урэшце ўстрывожыла і яго, але хлопец не хацеў верыць у тое, бо ўжо звыкся з думкай аб іх удачы, і з кепскім проста не было сіл пагадзіцца.

– Пшанічны вось змыўся, – змрочна паведаміў Аўсееў. – І, пэўна, зрабіў правільна.

– Як змыўся? – прастадушна здзівіўся Глечык, узняўшы на хлопца вялікія чысцютка-сінія вочы.

– Так. Махнуў у тыл і цяпер дзе-небудзь у абозе анучы сушыць.

Глечык паныла змоўчаў, стараючыся зразумець таямнічае знікненне Пшанічнага. Як можна было пакінуць таварышаў, узвод, уцячы ў тыл, – гэтага Глечык, як ні стараўся, ніяк уявіць не мог. У галаве паўставалі неадольныя ў яго разуменні перашкоды для такога ўчынку – загад камбата, які належала выканаць, гнеў таварышаў, каторы ў такіх умовах нельга было стрываць, вечная ганьба трусасці, што разадрала б яго душу, урэшце – такія далёкія, але ўладарныя панятці, як прысяга і абавязак перад Радзімай.

Пакуль хлопец пакутліва меркаваў, Аўсееў адступіў у траншэю і пільна пазіраў на яго. Першы план паратунку праваліўся ў самым яго пачатку, і цяпер хітры Аўсееў цяміў, што прыдумаць яшчэ. Згаворвацца з Глечыкам было, відаць, марнай справай, бо хлопец ён недалёкі і цяпер трохі абстраляўся, пасмялеў і на ўцёкі, пэўна, не згодзіцца. Не адважваючыся канчаткова раскрываць яму свой намер, Аўсееў усё думаў, пакуль грымотны голас Карпенкі зноў не ўстрывожыў увесь пераезд:

- К бою!!!

Міжвольна падпарадкуючыся камандзе, Аўсееў ухапіўся за кулямёт, палахліва кінуўся на сваё месца Глечык, а старшына ўладарна і сурова распараджаўся далей:

– Свіст, на прыцэл – танкі! Аўсееў – па пяхоце! Глечык – гранаты к бою! Замры! Агонь па маёй камандзе!

Зноў смяротная небяспека падступіла да пераезда. Удалечы добра бачнай дарогі на выездзе з вёскі, стрэхі якой ледзьве тырчалі з-за ўзгорка, паказаліся немцы. Гэта была вялікая, відаць, калона, яна марудна пасоўвалася з некалькімі танкамі ў галаве.

Над шэрым восеньскім полем, над скрыжаваннем дарог і далёкім лесам, за якім быў такі зманлівы для гэтых людзей паратунак, сумнай усмешкай бліснула нізкае сонца.

Толькі на адзінае імгненне ясным прасветам слізганула яно па сырой гліне траншэі, шэрай сівізне ржышча, полымем кранула рэдкае пажоўклае лісце бяроз, і гэта яго ціхая ласка вострым болем тугі працяла людскія сэрцы. Глечык скіраваў удалячынь вінтоўку, асцярожна загааў у патроннік патрон і ўціснуў у плячо пашкрэбаны драўляны прыклад. Ён трошкі пабялеў, зябка ўздрыгваў і, каб суняць тую дрыготкую самоту, тужэй прыціскаўся да зямлі і мацней сціскаў ложа. Карпенка высунуў наперад цяжкую сваю сківіцу, у дзесятак маршчын сцяў нізкі шырокі лоб. Аўсееў зморшчыўся, нібы ад зубнога болю, і здзічэлым позіркам лыпаў па абшарах, шукаючы, пэўна, ратунку. У гэтым пакутным напружанні раптам незвычайна і дзіўна прагучала заўзятая Свістава прымаўка:

– Эх, ярына зялёная, вышэй голавы, тужэй дзягі! Слухай байку.

Глечык, якому за рогам старожкі не відзён быў гэты дзівакаваты чалавек, аднак учуў яго і здзівіўся. Здзіўлена варухнуў брывамі зацяты заклапочаны камандзір, нервозна вертануўся к суседу Аўсееў. А Свіст, прыгарнуўшы да бока абшыты кірзай прыклад свайго «пэтээра» і сочачы за ворагам, казаў:

– Ось, браткі. Сядзяць у турме два басякі. Аблаялі ўрадніка, вось і сядзяць галодныя і пра жратву думаюць. Кажа адзін: «Давай, Ягор, зробім падкоп і ўцячом», – «Давай», – згаджаецца Ягор. «Пасля давай зломім замок і ўлезем у хлебную лаўку». – «Давай», – кажа Ягор. «Возьмем бохан і ходу». – «Давай». – «Схаваемся дзе ў падваротню і па чарзе: я кусь, ты кусь...» – «Ага, – аблізваецца Ягор. – Ты кусь, і я кусь... кусь». – «Я кусь, а ты кусь-кусь! – як зараве Пііп. – Во табе!» – і кулаком у рыла Ягору. Той і завыў: «Ты ж сам два разы кусь-кусь». І

давай яны біцца. Уляцеў надзірацель, разняў і абодвух у карцэр – на адну ваду. Вось. Можна смяяцца, – жартоўна абвясціў Свіст.

Але і гэты раз ніхто не смяяўся. Карпенка не спускаў вачэй з калоны, якая ўсё расла і расла на дарозе, ужо чуваць было, як дрыжала зямля ад танкаў, як ляскацелі іх цяжкія шырокія тракі. Пяхоты, здаецца, было небагата – некалькі машын, а далей у калоне ішлі гружаныя аўтамабілі. Крыху не дасягнуўшы бяроз, якраз на самым пагорку, пяхота пасаскаквала з кузавоў і тут жа пачала разбягацца абапал дарогі ў няроўны мітуслівы ланцуг. Машыны спыніліся, і далей уніз пайшлі танкі – тры грукатлівыя сталёвыя аграмадзіны.

– Віцька! – сярод наплыўшага густога грукату ўстрывожана крыкнуў Карпенка. – Глядзі не спяшайся!

Свіст не спяшаўся. Недзе ўнутры яго маркотна заныла нядобрае прадчуванне: ведаў баец – пачнецца нялёгкае. Але гэта на адзін толькі кароценькі момант. Хлопец адразу ж перайначыў сябе на звычайны зухавата-дзелавы настрой і сачыў за ворагам. Трохі засмучала яго, што танкі ішлі ў лоб. Хоць бы адзін крутнуў дзе ўбок, падставіў борт, і тады Віцька напэўна пранізаў бы яго. Але яны ішлі прама, а ля дарогі, не спраўляючыся за імі і адстаючы, разгортваўся ланцуг.

З сярэдзіны пагорка пярэдні танк, не спыняючыся, грымнуў стрэлам – над пераездам нешта фыркнула, і ззаду ў полі скалануў зямлю выбух. Другі снарад ударыў у чыгунку перад траншэяй – байцоў аглушыла, абдало пылам, зямлёй, кіслым смуродам тратылу. На лініі ўздыбілася некалькі вывернутых з насыпу шпал, задраўся ўгору сагнуты канец перабітай рэйкі.

Пагойдваючыся і пакалыхваючы гарматамі, танкі ішлі ў лагчыну, а пераезд маўчаў. Пярэдні ўжо набліжаўся да абгарэлых транспарцёраў, дасягнуў іх, сапхнуў у канаву пакінуты матацыкл і павярнуў крыху, каб абысці завернутую ўпоперак дарогі машыну. І тады без каманды Карпенкі, але вельмі ў час звонка грукнула Свістава ружжо, і танк адразу стаў. Яшчэ нічога не было відаць – ні дыму, ні полымя, але збоку ўжо адскочыла накрыўка люка, з якога, бы тараканы са шчыліны, кінуліся на дарогу чорныя танкісты. Старшына даў першую чаргу, і пераезд азваўся беспарадачным грукатам.

Яшчэ праз хвіліну ўвесь гэты восеньскі панылы абшар напоўніўся бязладным грымоццем стрэлаў. Трапіўшы пад кулямётны абстрэл, пяхота ў полі залягла і адкрыла па пераездзе агонь. Другі

танк асцярожна пасоўваўся па дарозе, адпіхнуў убок транспарцёр і, прыпыніўшыся, навёў гармату.

– Лажысь!!! – галасіста крыкнуў Карпенка, і не паспеў яшчэ яго крык патануць у грукаце бою, як страшэннае сілы выбух чорнай земляной хмарай накрыў пераезд-траншэю, людзей, старожку.

Калі пыл здзьмула ветрам, стала відаць, што ад той дарожнай будыніны разляцеліся ў бакі кавалкі дошак, тынкоўкі, ад даху не засталося і следу, а ў тым месцы, дзе некалі была грубка, курылася вялізная варонка з мучніста-мяккай зямлёй.

Пераезд змоўк, здавалася, нікога жывога ўжо не засталося ў траншэі. Аднак у самым канцы яе мільганула зацярушаная пяском постаць Свіста – ён ухапіў ружжо і роспачна-злосна вылаяўся. Яго ўлюбёная зброя, якая не раз ужо выратоўвала людзей з бяды, недарэчна пазірала з бруствера кароткім перабітым ствалом.

– Старшына, братка! Што нарабілі, гады паўзучыя! Ах, чортавы вырадкі! – лямантаваў Свіст, без патрэбы ляпаючы затворам сваёй сапсаванай зброі.

І тады з акопа ўзнялася збялелая ў твары, дзіўна павольная і расслабленая постаць Карпенкі. Невідушчым позіркам змярцвелых вачэй старшына паглядзеў на дарогу, дакрануўся рукой да разбітай галавы, з якой на плечы шыняля, на бруствер і прыклад кулямёта лілася густая неўтаймаваная кроў.

– Свіст!.. Не пушчаць! – слабым дрыготкім голасам выкрыкнуў ён і паваліўся ў траншэю.

Свіст кінуўся да яго, мінаючы Аўсеева, які, уцяўшы голаў у плечы, курчыўся ў ячэйцы. Бранябойшчык падхапіў старшыну, прыўзняў яго, той цяжка, задышліва соп, круціў галавой і асіпла прасіў:

– Танкі, танкі... Бі, не спазніся...

Ён не ведаў, што біць танкі ўжо не было чым, і Свіст яму не сказаў пра гэта. Крывавячы свае рукі, бранябойшчык пацёртым у кішэні пакетам перавязваў яго галаву са зліплымі ад крыві валасамі, услухоўваўся ў грукат бою і недарэчна супакойваў параненага:

– Нічога, нічога! Ты ляжы, ляжы...

Пасля баец ускочыў у траншэю, працяты благой думкай, што немцы ўжо побач, а іх засталося ўсяго двое. Але ў гэты час з боку ад руін старожкі забахалі стрэлы Глечыка, Свіст узрадаваўся і схапіў кулямёт старшыны. Немцы ў полі пакрысе перабягалі ў нізіну, а два

танкі вельмі асцярожна, адзін па правым баку дарогі, другі па левым, мінулі транспарцёры і набліжаліся да мастка. Кулі з іх кулямётаў секлі зямлю, чыгунку, быльнёг, верашчалі ўвысі, рыкашэцячы ад рэек. Разрывы і стрэлы поўнілі наваколле грымотным жахлівым стогнам.

Свіст быў чалавек дзеяння, не ў яго характары было разважаць і думаць нават у спакойны, здатны для гэтага час. Цяпер ён бачыў, што, прарваўшыся на пераезд, танкі падушаць іх у траншэі і, нікім не затрыманыя, пойдуць далей, да лесу. Адзінае месца, дзе можна было затрымаць іх, – гэта на мастку, абапал якога ляжала гразкая балацявіна. Гэтая думка імгненна ўзнікла ў яго галаве, калі пярэдні танк быў ад мастка ў якіх пяцідзесяці кроках.

Бранябойшчык кінуў кулямёт і, бегучы ў свой канец траншэі, крыкнуў усё яшчэ скурчанаму ў ячэйцы Аўсееву:

– Давай к кулямёту! Прыкрый!

Ён ухапіў у абедзве рукі дзве цяжкія супрацьтанкавыя гранаты, на локцях і каленях вылез з акопа, перваліўся цераз бруствер, ускочыў, прыгнуўшыся, разы тры сігануў да чыгункі і кульнуўся ў выбітую снарадам варонку. Там ён агледзеўся. Танкі ўсё ішлі, б'ючы з кулямётаў, кулі коратка, люта фыркалі над самым насыпам. Ён трошкі марудзіў, цяжка дыхаў і збіраўся на апошні, рашучы скачок. Разбіваючы сырую зямлю, наўскасяк ад шпалаў к канаве прабегла чарга – вжык, вжык, вжык, – і на абочыне застаўся роўны ланцужок чорных плямак-адмецін. Свіст ускочыў і што было сілы кінуўся ўніз, пад прыкрыццё невысокага дарожнага насыпу.

Па сцягае яго ўсё ж сцебанула, баец адчуў, як пацёк да калена гарачы ліпкі струмень крыві, але боль быў невялікі, і баец не зважаў на яго. Прыгнуўшыся за насыпам, на каленях і локцях, ён кінуўся да мастка, на які, замарудзіўшы ход, быццам конь, які абнюхвае трываласць апоры, ужо выходзіў пярэдні танк. Удушлівая горыч перахапіла дыханне, ад стомы ў грудзях разрывалася сэрца.

Яны сышліся якраз на мастку – ушчэнт зморансы, паранены баец і гэтае грымлівае крыжастае страшыдла. Свіст, слаба размахнуўшыся, адну за адной шпурнуў пад гусеніцы абедзве свае цяжкія гранаты, але сам ні схавацца, ні адбегчы ўжо не паспеў...

18

Невядома, што здалося немцам, але пасля таго, як пярэдні іх танк, падарваны Свістам, праваліўся пад мост, уткнуўшыся гарматай у тарфяністую багну балота, яны ўзняліся са схілу пагорка і,

адстрэльваючыся, пачалі адыходзіць назад. Другі танк даў задні ход і таксама папоўз угору. Страляніна паменшала, і, абцярушаны зямлёй, замурзаны, спакутнелы, Глечык адарваўся ад сваёй вінтоўкі.

Увесь ён аж калаціўся ад перажытага і ледзьве асільваў сябе, каб не заплакаць, не спарахнець ад пакут і мінулага жаху. Пачуццё і розум не маглі пагадзіцца, што няма ўжо і Свіста, што нерухомая яго постаць, выбухам адкінутая ў травяністую мокрую забалаць, ніколі ўжо не ўстане, не загамоніць, нават не паварухнецца. Але самае страшнае было ў пакутным бяссіллі заўжды ўладарнага, руплівага старшыны, без якога Глечык адчуў сябе зусім маленькім, слабым і разгубленым. Ён не парадаваўся нават з таго, што немцы пачалі адыходзіць. Агорнуты новай трывогай, хлопец падбег да Карпенкі.

Старшына, відаць, вельмі пакутаваў. Твар яго неяк раптоўна схуднеў, шчокі запалі, збялелі пад натапыраным шчаціннем, якое цяпер адразу пабольшала. Ён ляжаў на баку, адкінуўшы галаў, у набрынялай крывёю павязцы, уздрыгваў, курчыўся ад болю і ціха варушыў вуснамі. Глечык, укленчыўшы побач, нагнуўся, яго спакучанае сэрца балюча сцялася ад нясцерпнага гора страты.

– Што, што? Ну што вам, таварыш старшына? Свіста няма, няма, – бы да малога, лагодна і жаласна казаў ён, прытрымліваючы знявечаную галаву камандзіра.

– Стой... Стой... – відаць, не пазнаючы байца, ціха шаптаў старшына. Яго засмяглыя вусны ледзьве ўжо варушыліся, усё больпалі паўзы між словамі.

– Свіст... Бі!

Глечык зразумеў, і ў яго скрывіліся вусны – ад жалю да камандзіра і сябе, да мёртвага небаракі Свіста, ад страху і роспачнай адзінокай безнадзейнасці. Не ведаючы, чым дапамагчы параненаму, ён усё папраўляў яго галаў, падклаў пад яе сваю пілотку, але старшына не ляжаў на ёй, усё кідаўся, скрыгаў зубамі, хмурыў, паводзіў брывамі, быццам назіраў бойку, і натужна патрабаваў:

– Свіст... Свіст... Раз-зява!..

– Яны ўжо адступілі,– усё сіліўся вытлумачыць Глечык. – Адышлі.

Старшына быццам учуў тое, прыціх, услухаўся, цяжка, з нама-ганнем узняў павекі і далёкім, незнаёмым позіркам паглядзеў на хлопца.

– Глечык!– неяк нібы супакоена і нават трошкі ўзрадавана вымавіў старшына. – Глечык, ты?

– Што вам, таварыш старшына? Можа, вады? Можа, шынель падаслаць? Свіста няма ўжо, – казаў Глечык, адразу акрыяўшы ад таго, што старшына ачнуўся.

Гэтая нечаканая радасць узбадзёрыла хлопца, і тое, што гэты суровы, паважаны камандзір меў патрэбу цяпер у яго дапамозе, натхнёнай самаадданасцю запаліла Глечыка. Ён адчуваў, што мог бы цяпер перамагчы найцяжэйшае, перасіліў бы ўсялякі страх і гатовы быў на самае вялікае, калі б тое спатрэбілася старшыне. Але камандзір зноў заплюшчыў вочы і сцяў зубы – сказаць ужо ён, здаецца, не мог нічога. І тады ў траншэі з'явіўся Аўсееў. Прыгнуўшыся, з вінтоўкай у руцэ, ён таропка сігануў цераз Карпенку, абсыпаўшы яго зямлёй са сцяны, і нечакана і загадкава кінуў Глечыку:

– Цякай к чортавай матары!

Усё прытрымліваючы старшынову галаў, Глечык не зразумеў і вялікімі змярцвелымі вачыма няўцямна пазіраў услед таварышу, які адразу ж знік за паваротак траншэі. І калі праз момант усё стала страшэнна ясна, Глечык амаль фізічна адчуў, як пакутна сутыкнуліся ў яго душы два варожыя неўразумелыя пачуцці – прагнасць паратунку, пакуль была на тое магчымасць, і свежая яшчэ, толькі што пазнаная і гордая рашучасць стрываць. Хлопец збянтэжыўся і аж застагнаў ад гэтай нязноснай раздвоенасці. А на дне траншэі кідаўся непрытомны камандзір, яго акрываўлены, спатнелы твар пыхаў жарам і вялікаю мукай, а з вуснаў слабым шэптам сыходзіла адна толькі фраза:

– Свіст, агонь! Агонь, хутчэй агонь... ох!

Нешта гарачым варам шыбанула ў галаў Глечыка, з вачэй яго, няпрошаныя і нястрымныя, пырснулі слёзы, пякучая крыўда апаліла яго шчырую душу. Ён ускочыў у траншэю, ужо не тоячыся ад ворага, і ўбачыў Аўсеева, які, мільгаючы падэшвамі, шалёна адмахваючы левай рукой, з вінтоўкай у правай, шпарка бег па канаве да лесу. Глечык захлябнуўся слязьмі і крыўдай і па-хлапечы звонка з неспатольнай здзічэлай роспаччу закрычаў услед:

– Стой!! СтойН Што робіш, зладзюга?! Стой!!!

Аўсееў на бягу азірнуўся і яшчэ хутчэй замільгаў нагамі, відаць было, не затым ён пабег, каб спыняцца. Тады Глечык дрыготкімі рукамі ўхапіў старшыноў кулямёт, перакінуў яго на тыльны бруствер і, амаль не цэлячыся, выпусціў наўздагон Аўсееву ўсё, што было ў недастрэленым дыску.

Калі ён, узрушаны і дзіка зацяты ад жаху, адняў ад прыклада замурзаную шчаку, дык убачыў далёка ў канаве шэры нерухомы бугарок шыняля, што горбіўся на спіне Аўсеева, і болей аж да самага лесу нідзе не было нікога. Знясілены Глечык гаротна апусціў рукі. Восеньскі вецер хутка сушыў яго слёзы, баец раптоўна апусцеў, сціх і, хістаючыся, невядома куды пабрыў па траншэі.

Ён хадзіў так па ёй, можа, гадзіну ці дзве. Хадзіў, слепа натыкаючыся на сцены, на зваротку ля сваёй ячэйкі, погляд яго стаў нерухомы, і ў акруглелых вялікіх вачах была пустата. Адзін раз ён наткнуўся на старшыновы ногі ў кірзавых ботах, спатыкнуўся аб іх і апусціўся да былога свайго камандзіра. Старшына ляжаў ціха, раскінуўшы ў бакі сагнутыя ў локцях рукі і трошкі ашчэрыўшы шырокія зубы. Нічога ў ім ужо не было ад былой рупнай камандзірскай строгасці, толькі цьмяна ўгадвалася ў рысах твару нейкае запытанне, здзіўленне – можа, адбілася гэта ўчарашняя развага аб тым, каму з іх, шасцярых, суджана будзе закончыць бой. І, можа, адчуў ён або зразумеў, што побач адзін толькі Глечык, і таму спазнелым нямым здзіўленнем азначыўся гэтым змярцвелы твар.

19

У полі запанавала цішыня. Вецер настойліва гнаў з неба нізкае ашмоцце хмар, шмат дзе ў вышыні блішчалі прагалы блакіту з беражкамі далёкіх белых аблокаў. Між імі зманлівай скупой радасцю праглядвала восеньскае сонца, і шырокія імклівыя цені няспынным агромністым статкам хутка-хутка плылі па зямлі.

Гэтая маўклівая сцішанасць мала-памалу пачала вяртаць да жыцця збалелага нутром Глечыка. Як ні жахліва і безнадзейна было яму заставацца ў адзіноце на месцы смерці сваіх таварышаў, але, забіўшы Аўсеева, ён адчуў, што прыйдзецца трываць да канца. І хлопец няспешна і без былой баязлівасці, безуважны ўжо да сябе, хадзіў па траншэі і ладзіў зброю. Ён перанёс старшыноў кулямёт у Свіставу ячэйку, трафейны паставіў на другім флангу. Пасля ён туды ж пераваалок стужкі, апроч таго, у Карпенкавай ячэйцы ўзяў апошнюю супрацьтанкавую гранату, развінціў, паглядзеў, ці зараджана, і паклаў на броўку траншэі.

Немцы на пагорку чамусьці маўчалі, але не знікалі і ўсё хадзілі ўдалечыні за бярозамі, нешта выглядалі. Аднойчы, збочыўшы з дарогі ля вёскі, у поле выехала некалькі машын з гарматамі ззаду. Глечык разумеў, што яны нешта рыхтуюць, але ранейшага страху ў хлопца

ўжо не было, была толькі маўклівая зларадиасць ад іх шматлікіх намаганняў супраць яго, аднаго.

Так ішоў час, ужо, мабыць, настаў поўдзень. Неба ўсё праяснілася, зганяючы хмары, усё часцей і даўжэй паказвалася негарачае сонца. Вецер добра сушыў начную макрату, святлелі размяклыя груды бруствера, бралася ў падсохлыя плямы дарога, толькі Глечыкаў шынель усё быў вогкі, ушчэнт запэцканы глеем і пудовым цяжарам душыў плечы. Міжвольна горнучыся да цяпла і сонца, баец вылез з сырой засені акопа і сеў на бруствер, звесіўшы з калень бязвольныя рукі.

Так, перажыўшы страх і дакучлівую асцярогу за сваё жыццё, маўкліва сядзеў ён на пераездзе тварам да таго поля, дзе варушыліся, ездзілі і хадзілі ворагі, рыхтуючы чарговы ўдар, і ў галаве яго мроіліся невясёлыя, цяжкія думкі.

Перш за ўсё да свядомасці дайшло адчуванне мізэрнасці і марнасці ўсіх яго колішніх пякельных крыўд. Які ён быў дурны, крыўдуючы калісьці на маці, айчыма, балюча перажываючы дробныя нягоды вайсковай службы – старшынову строгасць, нячуласць таварышаў, сцюжу і голад, страх смерці. Якое ўсё гэта было далёкае і надзіва нязначнае, дробязнае ў параўнанні з толькі што перажытай трагедыяй пагібелі тых, каму болей, чымся сабе, верыў ён і каго гэтак паважаў у жыцці. Відаць, гэтае няшчасце было яго першым пасля смерці бацькі сапраўды жахлівым няшчасцем. Хлопец невыразна адчуваў, што, перажыўшы яго, ён ужо не мог застацца ранейшым – ціхманым, боязкім Глечыкам, нешта новае – мужнае і цвёрдае – уваходзіла ў яго характар.

Але, здаецца, выжыць яму не давядзецца. У поле з вёскі выехала яшчэ некалькі машын, яны падаліся ў аб'езд, у бок лагчыны. На пагорку, відаць, на прамую наводку, ставілі, акопвалі некалькі гармат – ворагі рыхтаваліся грунтоўна і пэўна. А жыць так хацелася – хоць як-небудзь: у сцюжы, голадзе, страху, хоць у такім жудасным пекле, якім была вайна, – усё роўна хацелася жыць.

Глечык, зажмурыўшыся, усім нямытым, запэцканым слязьмі тварам паглядзеў угору на сонца – яно было яшчэ высока і свяціла, не спяшаючыся на сустрэчу з ноччу, якая так патрэбна была байцу. У той жа момант да яго слыху даляцелі дзіўныя журботныя гукі, ад якіх ён яшчэ вышэй задраў галаву і ўгледзеўся ў паднябессе. Ён заўсміхаўся і тужліва, з незразумелым, нечакана салодкім болем у душы доўга глядзеў у неба. Марудна пасоўваючыся пад аблокамі і самотна-квола курлыкаючы, ляцеў там у невядомую далеч невялікі ланцужок жураваў.

У спапялелую ад гора душу байца дыхнула замілаванай шчаслівай мінуўшчынай яго дзяцінства, шчымлівым болем па ўсім тым, што пражыта, пакінута і назаўжды ўжо страчана для васемнаццацігадовага юнака. Ён ледзьве ўтрымаў крыўдлівую спазму ў горле і глядзеў, глядзеў услед чародцы родных з маленства птушак, якія прынеслі ў яго пачуцці дзесяткі да болю нясцерпных адчуванняў... І калі ўжо яго зрок ледзь-ледзь нашчупваў у шэрай засмужанай высі тую рухавую рыску, з неба зляцеў на зямлю другі, роспачна-абрывісты гук, поўны трывогі, просьбы і безнадзейнага журботнага клічу:

– Курл!.. Курл!.. Курл!..

Наўздагон за зніклай чарадой, з апошніх сіл перабіраючы крыллямі, не дужа высока ляцеў, быццам шкандыбаў у паветраным абшары, адсталы падбіты журавок. Ад яго амаль чалавечай роспачы аж здрыгануўся здзіўлены Глечык, нешта суладнае сваім затоеным пакутам пачуў ён у тым жалобным голасе, і грымаса болю і жалю скрывіла яго круглявы хлапечы твар. А жуpавель крычаў, кідаў у ветраны прастор дарэмныя гукі трывогі, махаў і махаў аслабелымі крыламі, пяўся наперад сваёй доўгай выгінастай шыяй, але дагнаць чародку не мог.

Ад жахлівае роспачы птушкі нясцерпнай самотай захлынула хлапечае сэрца. Глечык аберуч ухапіўся за галаву, зацяў вушы, напяўся, з усяе сілы сціснуўся, каб толькі стрываць. Так ён сядзеў доўга, зусім змярцвелы і абыякавы да ўсяго, збіты з панталыку тым нестрываным жураўліным сумам. Пасля ён адняў ад вушэй рукі і, нават не зірнуўшы ў неба, у якім даўно растала бедная птушка, усё яшчэ чуў перапоўнены горам і роспаччу тужлівы крык жураўка.

А ў душы, прарваўшыся з памяці ад таго незвычайнага напамінку, ужо шырыліся, грымелі тугой пяшчотныя, дарагія ўспаміны з таго далёкага, што стала ўжо мінулым і такім нясцерпна замілаваным. Як жывая паўстала ў памяці маці – маладая і прыгожая, але не такая прыветная і пяшчотная, як была заўсёды, а з гаротай на твары па ім, яе сыну. Успомнілася настаўніца Клаўдзія Якаўлеўна, якая любіла яго ў школе, несучы яму са свае шчодрай на ласку душы сарамяжлівую і цёплую жаночую прыхільнасць. З'явіўся перад вачыма непаседлівы Алёшка Бондар і з ім – дураслівыя іх забавы, паходы ў Селіцкую пушчу і такія тады зманлівыя гульні ў вайну – самае праклятае з усіх ліхаў, заведзеных жыццём на зямлі. Зашчымела ў душы старое раскаянне за Людку, выдуманым каханнем да якой некалі дражнілі яго ў школе, за што ён зненавідзеў і

аднойчы пакрыўдзіў гэтую бялявую дзяўчынку з задуменнымі сінімі вачыма.

Ахоплены ўладарнаю сілай успамінаў, не адразу заўважыў ён, як узняўся аднекуль суцэльны далёкі гул. Хлопец ачнуўся, калі на пагорак абапал дарогі выпаўз статак крыжастых страшыдлаў, загрукатала ўсё наваколле і да самага споду задрыжала зямля. Скочыўшы з бруствера, Глечык схапіў адзіную сваю гранату, прыціснуўся спіной да дрыготкай сцяны траншэі і чакаў. Ён разумеў, што гэта канец, і з усяе сілы зацяў у сабе нясцерпную журботу душы, у якой вялікаю прагай да жыцця ўсё біўся далёкі прызыўны жураўліны крык...

1959

ТРЭЦЯЯ РАКЕТА

1

Я ляжу ў акопе на разасланым шынялі і доўга гляджу ўгору, у сінюю бездань летняга неба. На паверхні ціха – ні стрэлу, ні выбуху, наўкола ўсе спяць; трохі далей, ля снараднай нішы, нехта моцна сапе, здаецца, вось-вось пяройдзе на храп. Дзень стаіць ветраны, спёка не дужа вялікая, сонца схавалася за бруствер і кіруе ўжо на захад. На беражку акопа матляецца-ляскоча аб высахлы ком чарназёму нейкая былінка, а над усім гэтым высока ў небе лётаюць буслы. Дзве вялізныя птахі, распластаўшы крылы, узнімаюцца ў самую высь і кружацца там, бы купаюцца ў сонечнай раздольнай прасторы. Ветраныя патокі, відаць, патроху адносяць іх убок, за камкаваты акопны бруствер, але яны, лена і важна перабраўшы крыламі, зноў вяртаюць сабе ранейшую вышыню і кружаць, кружаць там доўга.

Буслы часта з'яўляюцца тут у сонечныя надвячоркі, лятаюць і кружацца, пэўна, выглядаючы дзе якую балацявіну, трысняговую старыцу, лужок, каб палавіць спажывы, напіцца, а то і проста па буслінаму звычаю пастаяць у роздуме на адной назе. Але цяпер яны нікуды не могуць спусціцца, бо скрозь – ля старыц, у прырэчных балацявінах, на ўсіх лужках і дарогах – людзі. Не спраўляюцца буслы нагледзець што здатнае, як на зямлі пачынаюць грукатаць стрэлы – недзе там, у ветранай прасторы, злосна фыркаюць нябачныя чмялі-кулі, буслы палахліва кідаюцца прэч – адлятаюць на захад, некуды ў бок недалёкіх Карпат.

Без буслоў бяздоннае сіняе неба становіцца пустым і нецікавым, у ім няма на чым зачапіцца позірку, я прыжмурваюся і дрымотна прыціхаю...

Раптам на брустверы над маёй галавой нешта гучна лопае, бы хто ляскае дубцом па ссохлай пыльнай зямлі, – і я прахопліваюся са сваёй санлівай задумы. У акопе па-ранейшаму ціха, усе спяць, толькі на прыступках туліцца пад бруствeрам Лёшка Задарожны, наш зараджаючы. Ён у адной, вельмі заношанай, нацельнай сарочцы з матузамі-завязкамі на грудзях; голыя да локцяў, ушчэнт статуіраваныя рукі камечаць зашмальцаваную гімнасцёрку, на якой вісіць канец новага недашытага каўнерыка. Хітраватыя Лёшкавы вочы на круглявым брывастым твары няўцям міргаюць, як гэта бывае ў чалавека, які зрабіў нейкае глупства.

– Сабака! – невядома да каго кажа Лёшка. – Глядзі ты! Я ж цябе падражню...

Ён кладзе на прыступкі сваю гімнасцёрку са свежаначышчаным гвардзейскім значком і хапае рыдлёўку, што стаіць побач. Я яшчэ не цямлю, што здарылася, як Лёшка, дурасліва ўхмыляючыся ўсім сваім поўным, паголеным – увогуле прыгожым – тварам, ціхенька вытыркае з-за бруствера точаны чаранок рыдлёўкі.

«Чвік!» – і на брустверы ўшчэнт разлятаецца вялікая ўсохлая груда.

Лёшка коратка ўздрыгвае, але свавольна ўхмыляецца і, заўважыўшы, што я згледзеў ягоны занятак, ужо смялей высоўвае з акопа рыдлёўку. Недзе ў варожым баку слаба кахае стрэл, і тут жа новая куля адшчэпвае ад чаранка тоўстую трэску.

– Не псуй рыдлёўкі! – кажу я Лёшку. – Знайшоў занятак.

– Ерунда там рыдлёўка! Я ўжо яго падражню, сабаку!..

І ён зноў выторквае рыдлёўку, але зараз жа хавае яе, і ў той жа час выразна чуецца «чвік», «чвік» – з бруствера пырскае зямля.

– О, о, законна! Пазлуйся, пазлуйся, – задаволена кажа Лёшка, забаўляючыся з рыдлёўкай. Ён і яшчэ хоча нешта сказаць, але толькі раскрывае рот, як устаялая ціш над акопам узрываецца траскучым грукатам разрыўной буйнакалібернай чаргі. Пясок, груды і ашмоцце кукурузы з бруствера разлятаюцца ў бакі, абсыпаюць твары, галовы, спіны сонных людзей у акопе. Але чарга кароценькая; нарабіўшы вялікага грукату, яна раптам сціхае, і вецер паволі здзьмухвае з бруствера пыл.

– Што гэта? Што такое? Свінячае рыла! – крычыць з канца акопа наш камандзір Жаўтых. Ён, як і ўсе, прахопліваецца са сну, і, напэўна, нейкае камандзірскае адчуванне падказвае яму, што хтось правінаваціўся. Прыгнуўшыся, без папругі, у расшпіленай гімнасцёрцы, на якой пагойдваецца паўтузіна медалёў, ён цераз людскія целы пералазіць па акопу да Лёшкі.

– Табе што?.. Цесна ў акопе? – пытаецца старшы сяржант і строга глядзіць на Лёшку. Той, не варухнуўшыся, сядзіць у доле, абсыпаны зямлёй, і, паказваючы свае прыгожыя здаровыя зубы, нахабнавата ўхмыляецца.

– Нейкі Ганс ледзьве іголкі з пальцаў не выбіў, зараза!..

– Іголку ў яго не выбіў! Ты што – малалетак? Сысунок? Растлумачыць табе, што да чаго? Футбаліст мне!

З хвіліну Жаўтых злосна пазірае зверху ўніз на Лёшку, але скрозь усё ціха, і старшы сяржант, супакойваючыся, пачынае абтрэсваць з

вусоў і галавы пясок. Потым ён пераводзіць свой яшчэ незадаволены позірк на нас, яго падначаленых. Вочкі ў яго маленькія, няпэўнага выцвілага колеру, яны хаваюцца пад налахмачаныя строгія бровы, і пажылы ўжо, сіні, пабіты порахам твар яго не абяцае дабра.

– Чаго разлёгся? – буркатлівым, глухаватым голасам гыркае ён на мяне. – Курорт табе, такую матары! А ну, марш назіраць!

Я пачынаю ўставаць з шыняля, у душы лаючы Лёшку за яго недарэчныя жарты з немцамі, а камандзір тым часам стаіць і азірае іншых.

– А ты, Аднавухі! Няма чаго прытварацца: бачу, не спіш! Падъём! – камандуе ён снараднаму Крывёнку, які нерухома ляжыць у доле, насунуўшы пілотку на чарнявы, скасабочаны шрамам твар. Але Крывёнак не варушыцца, і Жаўтых, нахіліўшыся, тузае яго за рукаў.

– Хопіць дурня строіць! Каму кажу?

Салдат нехаця расплюшчвае цьмяныя сярдзітыя вочы і незадаволена пазірае на прыдзірлівага камандзіра.

– Не нукай! Не запрог!

– А што ж – кланяцца?

Крывёнак ляніва ўстае, ямчэй месціцца пад сцяной акопа і, утупіўшы ў дол позірк, бурчыць:

– Парадкі. Не паспееш задрамаць – падъём.

Жаўтых пераводзіць позірк у кут на астатніх, але тых ужо будзіць не трэба. Ціхманы і худы, як жардзіна, Лук'янаў зважліва сядзіць на шынялі, старанна лыпае вачмі і робіць выгляд, быццам зусім не клаўся. Як заўжды, калі камандзір лаецца, у сіняватых вачах гэтага маладжавага, але дачасна абвялага салдата з'яўляецца пакорная сцішанасць, куточкі яго тоненькіх вуснаў сціскаюцца – ён яўна перажывае сварку. Астатнім жа ад гэтага хоць бы што, бо ўсе мы ўжо даўно папрывыкалі да камандзірскае строгасці, крыку, патрабавальнасці. Побач ужо варушыцца наводчык якут Папоў. Ён, відаць, адчувае, чым кончыцца гэты камандзіраў гнеў, і, не чакаючы загаду, выцягвае з нішы скрынку з недачышчанымі ўчора снарадамі. Папоў паводзіць сябе з гаспадарскай упэўненасцю, без Лук'янавай боязі і Крывёнкавай санлівае незадаволенасці. Выгляд у яго пры гэтым трошкі надзьмуты, шырокі скуласты твар засяроджаны ў сабе, і вейкі вузкіх вачэй прыпухлыя, – але гэта не ад сну і не ад характару – гэта ад прыроды.

– Ну, а вы чаго гледзіцё? – гыркае Жаўтых на салдат. – Думаеце, калача дам? Не чакайце! Задарожны, Лук'янаў, Крывёнак – за працу! Няма чаго дрыхнуць, дармаеды!..

2

Мы – саракапятчыкі. Яшчэ нас называюць ПТА (процітанкавая абарона), яшчэ «пушкары», або з абразаю – «Бывай, радзіма». Апошняе часам злуе нас, мы гатовы тады сварыцца з абразнікам і паказваем яму на нашага камандзіра, старшага сяржанта Жаўтых, які з сорак першага ваюе пры гэтых гарматках і нішто вось – жывы. Але, відаць, абраза таму і дзейнічае, што ёсць у ёй нейкая доля праўды, якой не хочам прызнаваць мы. Вайна ў шмат чым змянілася за тры гады, змяніліся зброя і тактыка, пацяжэлі нямецкія танкі, з'явіліся «тыгры», «пантэры», «фердынанды», а саракапятка ў нас усё тая ж, што і ў сорак першым, з якой тады стралялі па танкетках і лёгкіх каробачках-танках. Вядома, што часам нам бывае нялёгка. Памалу варушачыся, хлопцы бяруцца за справу. Крывёнак, нялёгка ўздыхнуўшы, падступае да расчыненай скрынкі, твар яго крывіцца, праз усю шчаку ад рота да вуха са сну ярка чырванее нядаўні шрам – след нямецкага асколка. Замест вуха ў Крывёнка толькі невялічкая адтуліна ў галаве. Папоў з Лук'янавым ужо труць снарады анучамі. У Папова гэта выходзіць спрытна, спрактыкаваныя яго рукі так і мільгаюць удоўж бліскучых латунных гільз. Лук'янаў жа неяк раздумна, адною рукой павяртае слізкі снарад і няўпэўнена шаруе яго маленькай анучкай, сціснутай у двух пальцах. Крывёнак прымошчваецца побач, а Задарожны, уздзеўшы на крутыя плечы цеснаватую гімнасцёрку, зазірае цераз хлопцавы галовы ў скрынку.

– Ну, ерунда! Яны і ўтрох справяцца, – кажа ён. – Што таўчыся ўсім...

Вядома, Задарожны пэцкацца не будзе. Ён сядае ў самы кут акопа і пачынае свой любімы занятак – ссоўваць ніжэй на костачкі каляныя кірзавыя халявы сваіх новых ботаў. Гэта – дзеля таго фарсістага спрыту, які нябачна адзначае ўсю ладную Лёшкаву постаць – і яго кароценькую, з падрэзаным падолам гімнасцёрку, і шырачэзныя суконныя галіфэ колеру хакі, і ліха ссунутую на самае вуха пілотку – і поўніць бесклапотна-гарэзным выразам увесь яго зухаваты брывасты твар. Жаўтых, відаць, хоча нешта прыкрыкнуць на Лёшку, але толькі бурчыць сам сабе, яўна любуючыся нахабнаватаю прыгажосцю гэтага хлопца.

– Футбаліст!.. Гультаіна!.. Глядзі мне!

Я прымошчваюся на прыступкі, дзе сядзеў Лёшка, і асцярожна вытыркаю з-за бруствера вострым кончык перыскопа-разведчыка. У маленькім яго вочку-акуляры зыбаецца здаўна знаёмы прасцяг – незасеянае з вясны, парослае лебядой і пырнікам поле. Яно скрозь парэзана шэрымі і рудымі крывулякамі акопаў і хадоў зносін, за імі, на нейтралцы, хаваецца ў траве высахлая ручаіна, і ля яе стаіць-іржавее з вясны закураны, з парасчыненымі люкамі танк. Далей горбяцца няроўныя, выгінастыя хрыбціны пагоркаў, на якіх сядзяць немцы. Што робіцца там, у іхніх траншэях і ў тыле, нам нічога не відаць, затое яны зверху аглядаюць усе нашы пазіцыі, траншэі перадавой лініі, хады зносін, усе пратаптаныя ўначы сцежкі, дарогу ўбаку. Адзінае якое-ніякое сховішча ў нашым тыле – гэта вузкая палоска сланечніку, якая ад румынскае вёскі трохі не даходзіць да нашай агнявой. Вёскі, праўда, амаль што няма. Пасля красавіцкіх баёў ад яе мазанак засталіся толькі груды гліны, вываракціны абгарэлага бярвення, парослыя муравой падворкі, бяздомныя каты і скрозь ямы-варонкі.

Мы стаім тут, на травяністым палетку з параскіданымі сям-там кучамі высахлай леташняй кукурузы. Адна такая куча, крыху большая за іншыя, хавае і нашу гарматку, да якой з аднаго боку прымыкае гэты кароценькі, крокаў на пяць, акоп-ровік.

Старшы сяржант, напэўна, ужо не злуецца. Згарнуўшы цыгарку памерам ледзь не з буйнакаліберную кулямётную гільзу, ён сядзіць на дне, курыць, і клубы шызага духмянага дыму напаўняюць акоп. Гэта нам тут даюць такі тытунь з трафейных румынскіх прыпасаў, – Жаўтых калі ўвечары прынясе кілаграмовую нізку вялікага зжоўклага лісця, і мы тыдзень курым яго ўсім разлікам. Вядома, каб накурыцца такому курцу, як наш камандзір, трэба згортваць цыгарку памерам ледзь не з гаўбічны ствол.

– Слухай, Лук'янаў, – кажа праз дым Жаўтых, – ты не палікмахерам да вайны быў?

– Не, – сур'ёзна адказвае Лук'янаў і ўзнімае на камандзіра вочы. – Я на архітэктара вучыўся, толькі... вайна.

– А-а... А я думаў, палікмахер. Ужо дужа далікатна ты анучку трымаеш, – кажа Жаўтых і раптам загадвае: – А ну, тры мацней! Не разарвецца, не бойся!

Лук'янаў відавочна бянтэжыцца, зацінаецца ў сабе, пачынае церці хутчэй, але слізкі снарад вышчоўквае з рук і падае ў пясок.

– Ну от, гарота! – махае рукой Жаўтых. – Ідзі сюды, другую работу дам.

Салдат змрочна выцірае ад пяску снарад, пасля – аб падол гімнасцёркі рукі, а Жаўтых дастае з свае кірзавае сумкі пацёртую, пакамечаную картку ПТА.

– Ты гэта вось... намалюй як трэба. А то прыходзяць – чапляюцца, чаму няма? Хаця б не было каму, а то поўны разлік грамацеяў: архітэктар, футбаліст ды настаўнік, – не забываецца ён намякнуць і на маю колішнюю вучобу ў настаўніцкім тэхнікуме. Я, аднак, змоўчваю.

Лук'янаў прыкметна весялее, новая работа яму, вядома, больш па характары. Падкурчыўшы пад сябе ногі, ён прысланяецца спінай да акопнай сцяны і пачынае чарціць схему нашых арыенціраў і агню. Жаўтых сядзіць насупраць і пільна, з затоенай цікавасцю назірае за кожным рухам ягонага алоўка.

– Во тут, бачу, ты майстар. І куст якраз такі, двайны, як спарыш... І танк – як «тыгр», далібог. Добра.

Я таксама пазіраю на невялічкі аркуш паперы, адарваны ад бланка «баявога лістка» – нічога асаблівага, звычайны чарцёж. Жаўтыху, вядома, не па сіле такія малюнкі, бо хоць ён і камандуе разлікам, аднак, здаецца, мае самую нізкую ад усіх нас адукацыю – два ці тры класы. Праўда, ніхто пэўна таго не ведае, але ва ўсякім разе ніхто ў нас ніколі не бачыў, каб Жаўтых што пісаў ці чытаў услых. Усякае пісьмовае афармленне, што трэба разліку (імянны спіс, картка ПТА, справаздачы на снарады), ён даручае Лук'янаву, Папову або мне, кажучы пры тым, што ў яго няма часу, а сам заўжды сядзіць побач і курыць. Лук'янаў, вядома, самы пісьменны тут і, напэўна, самы разумны – не бяда, што ён так няўмела-асцярожна ўпраўляўся са снарадамі. У нас ён прызнаны аўтарытэт наконт розных навук, і нават Задарожны, які наогул не прызнае нікога разумнейшым за сябе, часцяком звяртаецца да яго, калі трэба ўдакладніць, у якіх фільмах здымаўся Чарлі Чаплін, колькі год Вялікаму тэатру ў Маскве, каму перад вайной прайграў маскоўскі «Спартак» або хто такая Марыя Сцюарт. Лук'янаў без цікавасці паслухае пытанне, неахвотна, бы маломў, коратка адкажа, але відаць, што ведае ён яшчэ не такое, а куды больш значнае. Праўда, на вайне яму не шанцавала. Ён быў у палоне, нешта перажыў кепскае, і ўвесь ён нейкі надламаны, пакрыўджаны, але, здаецца, неблагі, хоць у нас ён нядаўна і мы яго ведаем мала.

Куды лепш ведаем Лёшку Задарожнага, ён хітрэц і лежабока – вунь і цяпер снарадаў так і не чысціць, а ўсё аходжвае, камечыць свае боты. Але Задарожны вельмі дужы хлопец, а гэта ў нашай артылерыйскай справе – немалаважная якасць. Праўда, ён мае прывычку часам злоўжываць сваёю сілай, памучыць каго, жартуючы, і тут перападае таму ж слабаку Лук'янаву і калі-нікалі Крывёнку. Адзіны, да каго ён адносіцца з нейкай павагай (пасля камандзіра, вядома), – гэта якут Папоў. Але Папоў асаблівы ў нас чалавек, і пра яго трэба сказаць асобна.

Асаблівы ён ужо хоць бы таму, што наводчык. Усе нашы розныя няўдачы адбываліся па розных прычынах, але ўсе нашы поспехі – падбітыя ў красавіцкіх баях два танкі, спалены аўтамабіль, расстраляныя два кулямёты – справа спрытных рук і зоркіх вачэй Папова. Вочы ў яго сапраўды вельмі відушчыя, такія маленькія, трошкі нават занадта вузенькія і скошаныя, як у мангола, але другіх такіх вачэй у нашай батарэі няма. Гэткія ж асаблівыя і яго рукі – спрытныя і даўгапалыя, нібы ў музыканта. Гэтымі рукамі ён увесь час майструе што-небудзь – то футарал для прыцэла, то наразае ўзор на дзюралевым партсігары, то са снараднае гільзы выпілоўвае камсастаўскую спражку з зоркай. І ўсё ў яго выходзіць такое ладнае, адмысловае, што не розніцца бадай з фабрычным. Яшчэ ён дужа ўжо рупны, клапатлівы і старанны, асабліва калі давядзецца часова застацца за камандзіра гарматы. Тады ўжо ён замуштруе і нас і сябе, і мы ў такі час трошкі наракаем на яго. Я зайздрошчу яго ўмельству, яго вытрымцы і тайна сам сабе мару стаць калі-небудзь гэткім наводчыкам, як ён. Жаўтых заўжды беражэ яго ад працы, ад сцюжы, ад стомы – калі трэба зрабіць што цяжкае, куды збегаць ці пастаяць лішнюю гадзіну на варце, – камандзір ніколі не назначыць на тое Папова, а ўсё болей мяне ці Лук'янава або Лёшку, калі той чым-колечы не аднекаецца.

Вось так мы і жывём тут – невялічкі артылерыйскі разлік, шэсць чалавек, – курчымся доўгія дні ў вузкім акопе і з нецярплівасцю чакаем змяркання, калі пачынаецца іншая пара сутак са сваімі справамі і сваімі, адметнымі ад дзённых, клопатамі.

3

Перш за ўсё: голад – не цётка. Пад вечар усе мы так нагаладаемся, што не памагаюць ні курыва, ні вялізныя цяжкія галовы сланечніку з мяккімі, яшчэ зялёнымі семкамі, якіх мы назапашваем з ночы. Хочацца есці. У гэты час рэдзенькая крупчастая

кукурузная каша, якую пасля, паеўшы, усе мы дружна бэсцім, – гэтая каша цяпер здаецца нам незвычайным, жаданым прысмакам. Гэткім жа смачным уяўляецца нам і хлеб – чэрствы, калючы, напалам з кукурузнай мукой. Ад сняданку ў нас застаўся невялікі кавалак яго – рэшта нечае пайкі, – ён ляжыць на верхняй снараднай скрынцы, і кожны з нас міжвольна паглядае ў той бок. Першы не вытрымлівае Лук'янаў. Пакінуўшы на хвіліну сваю чарцёжную справу, ён неяк сарамліва дастае яго запэцканымі пальцамі і, не гледзячы ні на кога, пытаецца:

– Хлеба ніхто не хоча?

Коратка зірнуўшы на яго, мы ўсе маўчым. Тады ён аб'яўляе:

– То я з'ем.

І ён грызе гэты кавалак, ледзь не вывіхаючы сківіцы пад тонкаю скурай худых, нездаровых шчок, а мы глытаем слінку і адводзім позіркі ўбок.

Лук'янаў толькі нядаўна вылез з-пад шыняля, бо кожнага дня зранку і пад вечар яго трасе малярыя. Увечары ён трохі ачуньвае, жвавее, і мы даруем салдату яго галодную нястрымнасць, бо ведаем, што ён дужа нагаладаўся ў палоне і дагэтуль не можа наесціся. Хлебны кавалак ён зжоўвае ўвесь да крошкі і пазірае ў неба, на якім журботна дагараюць залацістыя водсветы сонца. На сцяне акопа і на брустверы няма ўжо ніводнага промня, дол увачавідкі засцілае цень, халадае – хутка змярканне.

Усе мы нецярпліва чакаем гэтага часу. Чакае яго Жаўтых, – увечары ён ходзіць да начальства ў пяхоту, дзе ў яго багата знаёмых, яго ўсе тут ведаюць, бо старшы сяржант – ветэран палка. Чакае вечара Папоў, які адразу, як толькі вылезе з акопа, пачынае аходжваць гармату – выцірае запылены за дзень казённік, прыцэл, страсае чахлы і абнаўляе маскіроўку. Лёшка ўвечары, нібы малады мядзведзь, качаецца на зямлі ля агнявой або сноўдае вакол – ён любіць усялякія дробныя прыгоды, а больш за ўсё дбае пра тое, каб выпіць дзе і закусіць. Лук'янаў наядаецца, як толькі прыносяць вячэру, і дзе-небудзь ціхенька садзіцца, думаючы свае, невядомыя нам думы. Я чакаю вечара, бо тады схоўней, зацішней, можна пасядзець на брустверы і паназіраць ноч, у якой усё прытаілася, прыціхла, але скрозь поўна таемных, далёкіх і блізкіх гукаў. У безлічы гэтых гукаў я стараюся ўчуць крокі – ціхія лёгкія крокі на тылавой сцяжыне. Я чакаю іх доўгія пакутныя суткі, чакаю насуперак сваёй волі, сам не рады сабе.

Паволі, вельмі паволі цямнее. Неба пакрысе гасіць свой залацісты раздольны водсвет, з усходу на яго наплывае сінявата-шызая мутнасць. У акопе змрачнее, асабліва хутка ў снараднай нішы і пад палаткаю, якой накрыт дальні канец нашага сховішча. Жаўтых падпяразваецца шырокаю румынскаю папружкай з мноствам дзірачак, не дужа зграбна абцягвае гімнасцёрку і падыходзіць да мяне.

– А ну, дай – зірну!

Я аддаю яму перыскоп, і камандзір, стуліўшы голаў, водзіць туды-сюды тоненькай трубкай.

– Ось маячыць, глядзі ты, думае, не ўбачым, – кажа ён, нешта прыкмеціўшы ў варожым баку. – Спяць, дармаеды, снайперы гэтыя. Вось калі б хлопнуць! Шкада – не з рукі: далёка, – кажа ён, аддае мне перыскоп і, раздзьмуўшы вусы, з натугаю, глухавата камандуе:

– А ну падрыхтавацца за вячэрай! Пойдуць сёння... – на момант ён прыціхае, аглядваючы нас. – Пойдзе Лук’янаў і...

Ён секунду раздумвае, каго прызначыць другім, але побач ускоквае Задарожны.

– Што гэта ты такі хуткі сёння? – здзіўляецца камандзір. Лёшка ладна надзімае свае крутыя аб’ёмістыя грудзі, вялікімі пальцамі спрытна рассоўвае пад дзягай зборкі; каўнер яго гулліва расшпілены на два гузікі і бялее свежай палоскаю марлі.

– Трэба, – усміхаецца Лёшка і падміргвае адным вокам.

– А-а! – здагадваецца Жаўтых. – Вядомая рэч. Ну што ж: справа маладая. Не тое што нам, старыкам...

Чорт бы яго ўзяў, гэтага хвацкага Лёшку, думаю я. Заўсёды ён арыентуецца першы, першы скарыстае момант, які я празяваю. Гэта ж сёння на нашай кухні дзяжурыць Люся, санінструктар, малодшы сяржант медыцынскай службы – тая самая наша Сінявочка, якую чакаю я і якую цяпер першы ўбачыць Лёшка. Адразу робіцца нецікавым увесь гэты вечар, не радуе і хуткая вячэра, мне хочацца толькі маўчаць і пакутаваць сабе ў адзіноце.

– А што ж – законна! – кажа Лёшка сваё любімае слова і прысланяецца плячом да сцяны акопа. Яшчэ трэба трошкі счакаць, бо светлавата.

Урэшце змрок шчыльней захутвае зямлю, зблізку відаць кучы кукурузы і сям-там чорныя плямы варонак, але варожыя пагоркі ўжо

стуліліся ў дымчаста-змрочным тумане, і на небе загараюцца адзінокія зоркі.

Мы вылазім на волю. Дзіўна, як хараша тут – прывольна і шырока – і як багата паветра, і я думаю, што зусім мала трэба чалавеку, каб адчуў ён неадмысловую асалоду жыцця, кароценькую, на некалькі хвілін, шчаслівасць, бо, пачакаўшы, шчаслівасць знікае: чалавек занадта ўжо хутка прывыкае да добрага і перастае адчуваць яго.

Пяхота таксама заварушылася – недзе наперадзе чуецца лаянка, нехта прыцішана гукае нейкага Солада, бразгаюць у змроку кацялкі. Задарожны з Лук’янавым выпраўляюцца наўскасяк да палоскі сланечніку.

Хутка будзе вячэра. Я кладуся на закіданым кукурузаю брустверы і гляджу ўгору. У высокім і яшчэ светлаватым небе сям-там гараць маленькія рэдкія зоркі – іх неяк дужа мала, зусім не тое што ўзімку. Я ледзьве знаходжу ўгары коўш Вялікай Мядзведзіцы, па даўнім школьным звычаі праводжу ад яго роўную лінію і бачу Палярную ў хвасце Малой Мядзведзіцы. Там, далёка на поўначы, збоч адрогаў Карпат, што сіняватай смугою выступаюць на гарызонце ў ясны сонечны дзень, – там ляжыць недзе мой край, мая зняволеная, знявечаная Беларусь. Хутка ўжо споўніцца доўгі і пакутны год, як я пакінуў яе, – пакінуў ледзьве жывы, абвязаны бінтамі, з перабітым сцягном. Самалёт перанёс мяне да жыцця і паратунку, я зноў узяў у рукі зброю, але там недзе засталіся мае землякі, мае старэнькія бацькі, сёстры, засталіся ў лясах партызаны роднага мне атрада «Мсцівец». Я не трапіў да іх назад – вайсковы лёс закінуў мяне на самы левы фланг вялікага фронту, але мая душа там – у далёкае лясное старонцы. У вялікім горы, як той бусел, кружыць яна над яе палямі, пералескамі, вялікімі і малымі шляхамі, над пазелянелымі ад моху стрэхамі нашых нябогаў-вёсак. Не зыходзяць з думак, стаяць уваччу нашыя хлопцы – сціплыя, цярплівыя да ўсіх нягод партызаны з «Мсціўца» – жывыя і тыя, каго ўжо няма на свеце. І ў гэтым невялічкім разліку я заўсёды нашу ў сабе стрыманы, маўклівы гонар, што я – беларус. Я не крыўдую, калі, сказаўшы не так якое расейскае слова, чую ад Задарожнага абразлівае «трапка», – хай сабе я не скажу гэтак прыгожа, як ён, але ёсць у мяне свая вартасць, і ён, як бы ні хацеў, не можа абразіць мяне.

Побач на мулкія сцяблы маскіроўкі апускаецца Крывёнак. Ён не кладзецца, як я, а моўчкі сядае і пазірае ў ноч. Мне знізу добра відаць яго насцярожаная, ваўкаватая ў рухах постаць. Галава ў Крывёнка вялікая, лабатая, пілотка на ёй абыякава перакручана ўпоперак.

Хлопец ён дробнай касці, але з норавам, маўчун і, як кажа Лёшка, зусім без пачуцця гумару, таму яны прынцыповыя ворагі. Мяне ён таксама не вельмі вабіць сваім характарам, але мы тут маладзейшыя з ім, гэта міжвольна нейкай маўклівай агульнасцю з'ядноўвае нас. Яшчэ мы з ім пэўным чынам дарослыя сіроты. Нашыя сэрцы глухія да хвалюючага слова «пошта», мы не кідаемся, як усе, да салдата, што прыносіць са штаба пісьмы, ніхто нам ніколі не прыслаў і аднаго трохкутнічка. Мае бацькі гэтага не могуць, бо ў акупацыі, у Крывёнка ж даўно іх няма.

Але ўвогуле ён някепскі таварыш, хоць і ўпарты, і гэтая ўпартасць не раз ужо карала яго няшчадна. Некалі здарылася так, што ён, вяртаючыся з санбата, дзе яму залечвалі рассечаны твар, спаткаў на дарозе разведчыкаў з двума немцамі. Немцы гэтыя былі «языкі», за імі некалькі начэй запар поўзалі хлопцы ў тыл к ворагу і цяпер з радасцю ад труднай удачы вялі іх у штаб. Але дзе Крывёнку было разбірацца ў тым, калі яшчэ балела шчака і помста распірала яго нутро. І ён не стрываў. Не паспелі канваіры здзівіцца, як іхнія «языкі» ўжо ляжалі на дарозе пабітыя. Ашалелыя хлопцы замест немцаў прывялі ў штаб Крывёнка, пад вокам якога расплываўся вялізны сіняк.

У штабе яго бязлітасна вылаялі разведчыкі, штабныя камандзіры, палітработнікі і ўрэшце для канчатковай расправы прывялі да камандзіра дывізіі. Той, таксама не шкадуючы, збэсціў дурня салдата, які сапсаваў гэткую важную справу. Крывёнак не сказаў ніводнага слова ў сваё апраўданне, увесь час маўчаў, і палкоўніку напэўна здалося, што ён каецца. Таму, накрычаўшы, камандзір запытаў:

– Ну, ты зразумеў? Зробіш для сябе вывады?

Крывёнак, насупіўшы пакалечаны твар, маўчаў.

– Ты зразумеў, што нарабіў? Адказвай, я ў цябе пытаюся!

– Трапяцца – усё роўна пазабіваю, – зацята паабяцаў баец.

Гэты адказ і вырашыў яго лёс. Неўзабаве Крывёнак быў ужо ў штрафной роце, дзе яму, аднак, пашанцавала: ён выжыў тры доўгія месяцы і нават не быў паранены. Пасля на шматлікіх дарогах вайны ён адшукаў сваю часць і аднойчы, нікім не чаканы, з'явіўся ў батарэю. Як напамінак аб няўдалым мінулым, ён прывалок з сабою трафейны кулямёт – нейкую няўклюдную чорную тарахцёлку, і Жаўтых, разважыўшы, залічыў яго ў кулямётчыкі, вядома, па сумяшчальнасці з абавязкамі гарматнага нумара.

– Слухай, Крывёнак, – пытаюся я ў хлопца, – адкуль ты родам?

– А ніадкуль.

– Як гэта?

– А так. Радзіўся пад Смаленскам. Пасля, як маці памерла, дзе толькі не бадзяўся. Усе дзетдомы абышоў.

– Дрэнна ўсё ж так... без роднага кутка.

– На чорта мне куток. Табе многа карысці з яго?

– Многа, – кажу я, падумаўшы. – Ты не ведаеш гэтага.

– А мне пляваць. Гадаў біць усюды няблага, – буркае Крывёнак. Голас у яго раздражнены, абрывісты, без усякае адзнакі сцішанай чалавечай лагоднасці.

– Чаго гэта ты нервовы такі? – пытаюся я, стараючыся як-небудзь тонам ці словам не раззлаваць таварыша. Але Крывёнак лаецца.

– Ты б не быў нервовы. Распісалі б табе так морду – нябось занерваваў бы.

– Ну, твар – не рукі, не ногі. Людзі з усякімі тварамі жывуць.

– Жывуць! – Хлопец ёрзае на зямлі і адхінаецца ўбок на локаць. – Ведаю, як жывуць. Кожнаму, хто размаўляе, адвярнуцца хочацца.

– Гэта ты дарэмна. Дзяўчат жа ў нас няма. Чаго саромецца?

– Каб жа не было...

«Каб жа не было». Ага! Вядома, гэта ён мае на ўвазе Люсю. Гэта праўда, яна заўсёды мяняецца, суравее і змрачнее з твару, калі сустракаецца позіркам з Крывёнкам, хоць і паводзіць сябе з ім, як і з іншымі. Ды і Крывёнак, здаецца, стараецца быць далей ад яе, ніколі не загаворыць, не павітаецца... І тут раптам мяне азарае здагадка, ад якой ажно халаднее на сэрцы. Няўжо? Але пэўна ж так. І Крывёнак, нібы ў пацвярджэнне маёй думкі, кажа:

– Надвячоркам задрамаў – Люся прыснілася. І быццам да ранення гэта. Твар мой – як у людзей. Ажно прачынацца цяжка было...

Ну вось! Так яно і ёсць. І яму яна не дае спакою ў жыцці, і ён, напэўна, гэтак жа, як і я, пакутуе з-за яе. Дык вось чаму ён стаў нервовы, грубы да ўсіх, асабліва калі прыходзіць яна.

Стаіўшы дыханне, я чакаю, што яшчэ скажа ён, але Крывёнак маўчыць. І я таксама маўчу, бо што я магу сказаць яму? Сказаць, што і мне яна снілася двойчы, што і я вось цяпер ляжу і думаю, ці прыйдзе, – так хочацца бачыць яе, чуць яе голас, чым-небудзь

дагадзіць ёй. Незвычайная, незразумелая і ніколі не адчуваная пяшчота да гэтай дзяўчыны перапаўняе маё нутро.

Эх, Люся, Люся! Калі я прыйшоў у полк, яна яшчэ была ў гэтай батарэі санітарным інструктарам. Нямала я бачыў дзяўчат-санінструктараў і ў іншых часцях, – яны неяк з гонарам ставіліся да нашага брата, болей гарнуліся да афіцэраў, але гэта і адштурхоўвала нас ад іх. Люся ж была надзіва таварыская, простая і ў той жа час вельмі прыгожая дзяўчына. Невялічкая, жвавая, з выгляду зусім яшчэ дзяўчо гадоў на шаснаццаць, яна не спакушалася афіцэрскім сяброўствам і паводзіла сябе так, нібы і не ведала, якая яна слаўная.

У нас яна мела такую да сябе прыхільнасць усіх – і байцоў, і камандзіраў, і маладых, і старых, – што ўсе мы ледзь не навыперадкі хацелі зрабіць ёй штосьці прыемнае, як-небудзь аблегчыць яе нялёгкае франтавое жыццё.

Праўда, яна не з тых, што ахвотна прымалі заляцанні і спагаду іншых, – яна сама рабіла нам нямала турбот сваімі клопатамі пра наша здароўе, быт, гігіену. Мусіць, таму, а мо з якой іншай прычыны, начальства і вырашыла, што лепей будзе, калі забраць яе ў палкавую санчасць.

Яе перавялі ад нас, але на яе месца нікога не далі. І гэтая дзяўчына ўсё не забываецца на сваю батарэю, амаль кожную ноч наведвае нашы агнявыя, і, здаецца, палавіна з нас употай закахалася ў яе. А яна нібы нічога з таго і не бачыць, па-ранейшаму вясёлая, клапатлівая, аднолькавая да ўсіх, па-ранейшаму дбае пра наша акопнае жыццё. І ўсё ж часта здаецца мне, што гэта не так сабе, што нехта з нас таемна прывяражыў да сябе яе сэрца, інакш не прысохла б яна так да нашай батарэі.

Вось такая яна, гэта дзяўчына, наша Сінявочка, як завуць яе ў палку.

Мы маўчым і цярпліва чакаем, услухоўваючыся ў кожны гук з тылу. Гукаў наўкола многа, акопныя людзі ўночы павылазілі з зямлі, толькі тых, якіх мы чакаем, не чуваць.

– Так, ну што ж, – адказвае Крывёнак на нейкія свае думкі. – Позна ўжо.

І здаецца мне, што гэта ён пра яе, што і ён чакае, і ў мяне ўжо ные-баліць нутро, бо думаецца: Люся не прыйдзе.

4

Але яна ўсё ж прыходзіць.

Прыходзіць, калі мы ўжо не чакаем яе і моўчкі, паныла сядзім на брустверы. Побач, на агнявой, нешта лязгае затворам Папоў; Жаўтых стаіць на пляцоўцы паміж станін і па-старэчы глуха пакашлівае.

Мы чакаем толькі нашых хлопцаў з вячэрай і здалёк яшчэ чуем у змроку іх крокі. Поўныя іх кацялкі цяпер не бразгаюць, хлопцы мякка ступаюць гумавымі абцасамі сваіх «кірзачоў», але да нас даносіцца іхняя гаворка, і мы ўслухоўваемся. Нешта невыразна буркае адзін голас, – напэўна, Лук'янаў, потым адзываецца другі, гучнейшы, – гэта, відаць, Задарожны, і раптам чуецца тоненькі шчыры дзявочы смех. Крывёнак міжвольна ўздрыгвае, устаўляецца ў цемру засяроджаным пільным поглядам і не кратаецца.

– Вячэра ідзе, – як заўжды глухавата, але з прыкметнай бадзёрасцю ў голасе аб'яўляе Жаўтых. – А ну давай цягні палатку! Ну, што сядзіш? Не чуеш? – буркае ён на Крывёнка і дастае з кішэні вялікі ў драўляным тронку ножык. Гэтым нажом старшы сяржант, як бацька ў вялікай сям'і, заўсёды кроіць у нас хлеб, распячатвае кансервы і б'е цукар.

Пакуль Крывёнак вытрэсвае заплямленую і запыленую за дзень палатку, яны падыходзяць утраіх. Задарожны весела зубаскаліць нешта, яўна адрасаванае Люсі, і яна тоненька, сцішана смяецца.

– Палундра! – жартоўна гукае ён, змрочным ценем падышоўшы да агнявой. – Лыжкі к бою, гвардзейцы!

– Добры вечар вам, – кажа да нас такі незвычайны тут, нейкі мілагучны і любасны голас дзяўчыны. Мы ўсе рознагалоса вітаемся:

– Здрасце!

– Добры вечар!

– Законна! Вечар на «пяць»! – развязна аб'яўляе Задарожны. Ён ставіць на дол кацялкі з крупнікам і чаем, Лук'янаў вымае з-пад пахі бохан і кладзе яго на разасланую Крывёнкам палатку. Але мы ўжо забыліся, што згаладалі, – мы не ведаем, як нам сустракаць, як трымаць сябе перад гэтаю ўвесь дзень чаканаю госцяй. Добра, аднак, што яна не чакае нашага запрашэння – яна тут з намі як дома, – адразу падступае да Жаўтыха, апускаецца на калені і расшпільвае сваю таўшчэзную медыцынскую сумку.

– Вось мазь, – аб’яўляе яна камандзіру. – У нас не было, дык прасіла аднаго – прывёз з медсанбата. Мазаць тры разы на дзень. І вось бінт, новенькі, для перавязкі.

– Ну, дзякуй. Але колькі я ўжо іх перамазаў...

Жаўтых рады ад яе клопату, задаволена сапе і пхае ў кішэню мазь. У яго на назе экзема, якая нямала турбуе камандзіра ў спякотныя дні і якую Люся настойліва лечыць вось ужо каторы тыдзень.

– То былі так сабе. А гэта не такая. Гэта новая, – запэўнівае яго Люся. – Толькі не палянуйцеся мазаць тры разы ў дзень... Яшчэ забылася: медкамісія будзе ў чацвер. Так што, можа, яшчэ які водпуск атрымаеце.

– Ого! – не вытрымлівае Лёшка. – От гэта да! На Кубань! Да Дар’і Амяльянаўны. Здорава.

– Ну, ты!.. Рана яшчэ ржаць! Пабачымо, – кажа Жаўтых і бярэцца за хлеб. Да Люсі нясмела, бы да начальства, падыходзіць Папоў.

– Таварыш Люся. Многа, многа прасіл хачу, – кажа ён і змаўкае.

– Ну што, Папоў, кажы.

– Жона многа, многа пісьмо не слал. Чаму не слал – не знай Папоў. Нада штаб дакумент пішы. Папер пячатка стаў.

– Пасլаць запытанне? – здагадваецца Люся.

– Во-во: запытанне...

– Добра. Я папрашу заўтра ў штабе. А скажы мне свой адрас.

Папоў чухае патыліцу і ўздыхае.

– Якуція. Раён Оймякон...

– Гэта ён баіцца, што жонка к шаману перабегла... Пакуль ён тут кукурузу есць, – зазначае Лёшка. Люся крыўдліва папракае яго:

– Ну што вы, Задарожны? Заўсёды з жартамі. Ці нельга сур’езней?

– Жона нету хадзі шаман. Шаман нету Якуція, – сур’ёзна кажа Папоў, робячы націск у слове «Якуція» на «і».

– Не слухай ты яго, Папоў. Я зраблю заўтра, – проста абяцае Люся, збіраючы сваю сумку.

– Ну, давай бліжэй ды павячэрай з намі, – запрашае камандзір Люсю. Тая, аднак, ускоквае з долу.

– Не, не. Вы ешце. Я ўжо...

Яна зашпільвае на баку сумку, і мне раптам становіцца вельмі крыўдна ад таго, што яна вось-вось пойдзе і застануцца адно толькі мае думкі і маё доўгае чаканне новага няскорага вечара. Яна спяшаецца і на хаду заканчвае справы.

– А як у вас з акрыхінам, Лук'янаў, вы ўсё хварэеце? Акрыхін папілі?

– Яшчэ на два прыёмы максімальна, – сцішана, але з нейкаю годнасцю адказвае Лук'янаў.

– Гэта мала. Наце вам яшчэ трохі. Толькі прымаць рэгулярна. А то некаторыя выплёўваюць...

– Ого! З такіх ручак выплёўваць! – прытворна здзіўляецца Лёшка. – Ось мяне ніякая халера не бярэ! А то б з тваіх, Сінявочка, ручак па кілаграму гэтай атруты з'ядаў. Далібог! Каб я здох! Толькі па адной штучцы з пальчыка.

– Ох і весялун вы, Задарожны! Насмешнік! – смяецца Люся.

Жаўтых тым часам раскладвае на палатцы шэсць роўных салдацкіх паек і, бачачы, што мы марудзім разбіраць іх, прывычна гыркае:

– Ну, чаго чакаеце? Калача? А ну хапай мне жыва!

Не, нам няёмка паказаць перад гэтай дзяўчынай нашу галодную нястрыманасць, мы марудзім яшчэ, адзін толькі Задарожны, так, нібы нікога тут чужога няма, усаджваецца на зямлю, па-турэцку падкурчыўшы ногі. Вялізнаю пяцярнёй ён лапае акраец і адразу адкусвае ад яго ладны кавалак.

– Нечага драмаць – крупнік прастыў. Налягай, гвардзія! Сінявочка, калі ласка, да мяне, будзем на пару, так сказаць, есці і так далей, – з лёгкасцю слабадскога дзецюка звяртаецца ён да дзяўчыны. Люся спрабуе яго абысці.

– Не. Вы ешце, а мне яшчэ ў другі разлік, да Скварышава трэба.

– Без цябе? Ні ў жысць, – ускоквае і загароджвае ёй шлях Лёшка. Ён наглавата разводзіць свае разлапістыя рукі і затрымлівае дзяўчыну. – Только зняць пробу. Ну хоць адну лыжачку...

Люсі, відаць, зусім не хочацца есці, але паспрабуй адчапіся ад гэтага Лёшкі. Крывёнак нерухома сядзіць на брустверы і, мне здаецца ў змроку, толькі кусае вусны, гледзячы, як распінаецца Лёшка. Мне таксама чамусьці вельмі ніякавата ад гэтага і вельмі хочацца, каб яна не паслухала Лёшку і пайшла. Па-ранейшаму сумна расставацца з ёю, але гэтая прыліпчывасць Задарожнага становіцца зусім ужо

нясцерпнай. І ўсё ж яна не ідзе, а ён далікатна і настойліва бярэ дзяўчыну за яе вузенькія плечы і падводзіць да свайго месца каля палаткі. Мне здаецца, што Люся адштурхне яго нахабныя заграбастыя рукі, я ўжо хачу крыкнуць: «Адчапіся, прытвора!», ды Люся раптам паслухмяна і лёгка сядае з ім поруч, Лёшка рад, ён дамогся свайго і, змяніўшы лісліва-салодкі голас на грубы, гукае ў наш бок:

– Гэй, Крывёнак! Не ясі – дай лыжку!

– Ідзі да д’ябла, – буркае Крывёнак і выцягваецца ў доле, а я ў нейкім бяздумным імкненні дастаю з-за халявы лыжку і даю Люсі. Толькі Люсі яна не дастаецца – Задарожны вырывае яе з маіх рук, а сваю з нахабнаватай услужлівасцю перадае дзяўчыне.

– Ну, я толькі паспытаць, – смеючыся, але, здаецца, задаволена кажа Люся. – Калі вы ўжо такія гасцінныя...

– Мы? Ого! Мы і самога румынскага караля кукурузай накармілі б. Пальчыкі б аблізаў! – самаўпэўнена хваліцца Задарожны. Люся дробненька смяецца і зачэрпвае крупніку. Нейкі час усе маўчаць, бразгаючы ў кацялках, пасля Жаўтых аб’яўляе:

– А крупнік быццам і нішто: есці можна... Ну, што там чуваць у вашых медыцынскіх тылах? – пытаецца ён у дзяўчыны. – Ці хутка нам, дармаедам, у наступленне? А то ўсю малдаўскую кукурузу паямо.

– Ерунда! Куды спяшацца?! Ад кукурузы гэта не залежыць, – кажа Задарожны. Але Жаўтых не любіць, калі яму хто пярэчыць.

– От шмат ты разумееш. Не залежыць! А ну скажы, Лук’янаў, ці залежыць наступленне ад харчу?

– Безумоўна, залежыць, – ціха зазначае Лук’янаў. – Харч – эканамічны фактар, састаўны элемент усіх дзеючых на вайне сіл...

Люся слухае гутарку, з’ядае з Лёшкавага кацялка некалькі лыжак крупніку, але кідае позірк убок і бачыць нас двух на брустверы.

– Што ж гэта: я ем, а хлопцы сядзяць галодныя...

– Ерунда, жывы будуць. Госцю першае месца. Законна!

– Мы не хочам, – бадзёра пацвярджаю я. Крывёнак усё маўчыць, і Люся грозіць мне пальцам.

– Ой, ведаю: змовіліся! І вы, Лазняк, хлусіць сталі – не спадзявалася.

– Ну што вы? – кажу я нейкім не сваім, блазняцкім голасам. – Мы так...

Люся, аднак, ужо ўглядаецца ў панылую постаць Крывёнка.

– А што ж гэта мой рыцар надзьмуўся сёння? Ці, можа, пісьма не дачакаецца? Са шпіталю? – смяецца Люся. Хлопец ёрзае на брустверы і груба кідае:

– А табе якая справа?

– Ну не сярдуй, Паўлік, я ж пажартавала. Ты харошы! – сур'ёзнее Люся.

Крывёнак нешта чмыхае і, пэўна, каб як пераадолець сваю няёмкасць ад дзявочай увагі, пачынае закурваць. Курыць у такі час і гэтак адкрыта нельга, але хлопец, мусіць, забываецца пра гэта і яркім агеньчыкам раздзімае сваю цыгарку.

– А ну асцярожней там! – строга гукае да яго Жаўтых. – Што раскачагарыў!

– Будзем есці, – кажу я Крывёнку. Той не адказвае, маўчыць, і я не настойваю, бо разумею, што робіцца ў яго душы. Але і мне не лягчэй.

«Ось табе і радасць! – думаю я. – Ось і дачакаўся і цяпер вось трывай».

З новым пачуццём болю і прыкрасці я пазіраю на цьмяную постаць Люсі, ледзь не з нянавісцю – на Задарожнага і не магу даўмецца, як гэта яна не бачыць яго прысаладжанай нагласці, не заўважае яго грубаватага жарту, адносіцца да яго так, быццам ён тут найлепшы сярод нас, і мне нават здаецца, што ёй добра так сядзець з ім і есці суп.

– Ну вось так! Павячэралі – дай бог паснедаць, – кажа Жаўтых, выціраючы вусы, і бярэцца за другі кацялок. – Будзем піць чаёк і закурым...

Але папіць чаю яму не ўдаецца. Не спраўляецца ён падняць кацялок, як угары нечакана і таму незразумела спачатку, візгліва ўзвывае:

– Пі-у-у... Пі-у-у... Пі-у-у-у-у-у!!!

– Тр-рах! Тр-рах! Тр-рах! – ірве ў цемры навокал нас. Гарачыя хвалі ўдараюць у спіны, у твары, абдаюць дробнай зямлёй. Бліскае полымя на момант вырывае з цемры спалоханыя, знямелыя постаці, асляпляе. І зноў угары вые: «Пі-у-у... Пі-у-у!!! Тр-ра-ах!»

– Лажысь! – пагрозліва крычыць Жаўтых. – У акоп!!!

Прыгнуўшыся, хлопцы ўскокваюць, я пераваліваюся цераз бруствер і падаю з усімі ў чорную цемру акопа. Нехта навальваецца на мяне, балюча выцяўшы абцасам у спіну. Зямля пад намі рвецца,

уздрыгвае раз, другі, трэці: па галавах, скурчаных спінах лапочуць груды, і нечакана зноў усё сціхае.

– Сабакі! – кажа ў напружанай цішы Жаўтых. Штурхаючыся ў цемры, ён пачынае ўставаць. – Засеклі ці наўгад?..

За камандзірам варушацца іншыя, здаецца, усе цэлыя.

– А божачка! І напалохалася ж, – раптам зусім блізка ля мяне адзываецца Люся, і я ўздрыгваю – яе цёплае пруткае і трошкі дрыготкае цела толькі што прыціскалася да маёй спіны. З незразумелай няёмкасцю я паварочваюся, абсыпаю спінай зямлю ў акопе і даю дзяўчыне месца.

Мы ўсе ўстаём у акопе і ўслед за Жаўтыхом пачынаем вылазіць на паверхню, а ля палаткі, быццам нічога і не здарылася, сядзіць Лёшка і даядае суп з кацялка.

– Ну і хуткія ж на пад’ем! – напаўжартоўна і здзекліва кажа ён. – Трах-бах, і ўжо ў траншэі. Ваякі!

Яму ніхто не адказвае, Жаўтых стаіць, услухоўваючыся ў трывожную ціш. Наперадзе, над пагоркамі, узлятае ў неба першая сёння ракета; губляючы агняныя кроплі, яна разгараецца, міргае па кукурузных кучах далёкім мільготкім агнём і гасне.

– А ты не дужа таго! – кажа Жаўтых. – Глядзі, каб калі бокам не вылезла. Дажартуешся.

– Хе! Ерунда! Дзвюм смярцям не бываць – адной не мінаваць. Што мне, падумаеш!..

Хлопцы зноў прысядаюць каля палаткі, недаверліва азіраючыся на чорныя пагоркі, а Люся, пэўна, яшчэ не пераждыўшы свайго страху, стаіць на выхадзе з акопа.

– Ой, няўжо вы не баіцеся? – роўным голасам пытаецца яна ў Задарожнага.

– А чаго? І не падумаў.

– Смелы! Зайздрошчу смелым, – кажа яна і ўздыхае. – А я ўсё не прывыкну. Колькі нацярпелася, і ўсё боязна. Трусіха такая...

І тады я бачу Крывёнка. Нікім не заўважаны, ён зацята і маўкліва сядзіць на ранейшым месцы ля бруствера. Трошкі апанураны ад свае нястрыманасці перад дзяўчынай, я бяру з палаткі акраец. Крупніку ўжо няма: перакулены наш кацялок валяецца на зямлі.

Задарожны тым часам са смакам даядае, устае на ўвесь свой немалы рост, пацягваецца, адчуваючы застаялую сілу ў маладым дужым целе, і зноў гаворыць да Люсі:

– Смялей, дзяўчынка! З намі не прападзеш! Хадзем, правяду цябе да другога разліку.

– Не, дзякуй – я сама, – адказвае Люся і выходзіць з агнявой. – Дзе гэта мая сумка? Не памятаю, дзе і кінула.

– Ось тут. У мяне, – нейкім прыдушаным голасам упершыню адзываецца Крывёнак. Лёшка выхоплівае ў яго сумку і аддае Люсі. Яна надзявае яе цераз плячо і абыходзіць агнявую, каб выйсці на сцяжынку ў другі батальён. Поруч ідзе Задарожны.

– Дзякуй за вячэру, хлопчыкі. Да пабачэння.

– Аўфідэрзэй! – па-блазнерску кідае нам Задарожны.

– Прыходзь калі, – кажа Жаўтых Люсі. – Не забывай нас.

– Дзівакі! Як жа вас забыць? Вы ж мае родненькія, – даносіцца зводдаль ласкавы голас, і ў мяне сціскаецца сэрца. Крывёнак пераварочваецца на жывот, і з грудзей яго вырываецца цяжкі, як стогн, уздых.

5

Мабыць, апоўначы ўсходзіць месяц. Ён неяк неўпрыцям выпаўзае з-за небасхілу і, залазячы ўсё вышэй, пачынае свой нетаропкі рух па ўскрайку святлявага чэрвеньскага неба. Неба ўжо так і не цямнее да ранку, яно скрозь свеціцца нейкім невыразным унутраным святлом, прыглушаным да мутнай сінявы на ўсходзе і з зеленаватым адценнем на захадзе. Цёплы паўднёвы ветрык нясе з сабою невыразныя шолахі, таемныя, нібы чалавечыя, уздыхі, рэшткі далёкага гулу – недзе не то грукацяць танкі, не то тужацца на пад'ёме машыны. Далёка, напэўна, па той бок Прута, узлятаюць угору тоненькія зеленаватыя пункцірыкі трасіруючай чаргі. Дасягнуўшы нейкага месца ў небе, яны адзін за адным гаснуць, нібы хаваюцца за якую нябачную хмарку.

Прыслухоўваючыся да наваколля, мы сядзім укупе ля запарушанай пяском палаткі, на якой ужо не засталося і крошкі ежы. Жаўтых, адкінуўшыся на бок, курыць са жмені, побач сядзіць Папоў; Лук'янаў непадалёк мые рэшткаю чаю нашы запэцканыя кацялкі (сёння яго чарга); Лёшка, вярнуўшыся з недалёкіх праводзін, соладка качаецца ў доле, сапе і стогне ад лішкаў маладое сілы і нейкага душэўнага задавальнення. Адзін толькі Крывёнак не падыходзіць да ўсіх і моўчкі сядзіць наводшыбе.

– Любата на вайне, га? – пытаецца Жаўтых з сытай задаволенасцю ў голасе. – Любата! Цяпер у нас, на Кубані, ой як горача! Ад зары да зары, бывала, у стэпе. Праца да сёмага поту, а тут ляжы... Спі... Паеў і – на бакавую. Так і ад вайны адвыкнеш. Праўда, Лазняк? Ты колькі ў шпіталі праваляўся?

– Дзевяць месяцаў без трох дзён.

– Добра, відаць, цябе цюкнула? У нагу?

– У бядро, – кажу я.

– Та-а-ак, – няпэўна выдыхае Жаўтых і, разважыўшы, дадае: – А наогул прападзі яна пропадам, гэта вайна. У японскую ў мяне дзеда забіла. У тую германскую – бацьку. Японцы над тым Халкіным голам...

– Правільна: Халхін-Голам, – тут жа папраўляе Лёшка.

– Ну, пад Халхін-Голам... Дык гэта брата Сцёпку пакалечылі. Прыйшоў без рукі, з адным вокам. Цяпер – я. Праўда, тут ужо нічога не скажаш. Тут трэба. Але ўсё думаецца: няўжо і маім дзецям без бацькі расці?

Пэўна, штось цікавае ўдумаўшы, ускоквае з долу Лёшка.

– Слухай! Вось ты кажаш: вайна, вайна. А ты падумай, хто ты да вайны быў? Ну хто? Радавы калгаснік! Быкам хвасты закручваў! Кізякі голымі нагамі мясіў! Законна?

– Ну і што? – насцярожваецца Жаўтых.

– А то. Быў ты нікудыка. А цяпер? Паглядзі, кім цябе вайна зрабіла? Старшы сяржант. Камандзір гарматы. Кавалер ордэна Айчыннай вайны, трох медалёў «За адвагу». Член партыі...

– От сказаў! – з’едліва здзіўляецца Жаўтых. – Кавалер! Ці ведаеш ты, што ў майго бацькі крыжоў болей было, чым у мяне медалёў. І што? Думаеш, што змянілася? А то кавалер! – кажа Жаўтых і злосна ёрзае ў доле.

– Ерунда! – аб’яўляе Лёшка, зноў разлёгшыся на траве. – Мая праўда!

– Праўда! Я б усе медалі аддаў, толькі б дзяцей зберагчы. Вунь – не скончыцца вайна да новага года – старшы мой, Дзмітрый, пойдзе. Дапрызыўнік. Васемнаццаць год хлопцу. Возьмуць, трапіць у пяхоту, і што, думаеш? Маладое, дурное – у першым-другім баі і пакладзе галаву. Не жыўшы, не ведаўшы. А то медалі! Добра табе, халасцяку, ні кала, ні двара, сам сабе галава. А тут – чацвёра ў доме, і малыя!

Лёшка маўчыць, камандзір уздыхае, лагодны яго настрой псуецца.

– Толькі тое і радасці, як падумаеш, што гэтая вайна – ужо апошняя. Даваюем, і баста. Ужо другой такой не будзе. Не павінна быць. Сам я гатовы на ўсё. Але каб апошні раз. Каб дзецям не давялося.

– А што, хай пакаюць, – не то ўсур'ёз, не то жартам – яго не зразумееш – пярэчыць Задарожны. – Разумнейшыя будуць. Вайна – таксама быццам акадэмія.

– Акадэмія! Эх ты! Сам вось скончы гэтую акадэмію, а пасля кажы.

– Ерунда! Ваююць жа хлопцы. І дзеўкі нават. Вунь Люська, напрыклад. Чым яна горшая?

– Ну і што ж? Думаеш, правільна гэта? Ці лёгка ёй, дзяўчыне, сярод гэткіх вот, як ты... бугаёў?

– А што?

– А нічога! Праўда, Люся – дзяўчына харошая, – кажа Жаўтых. – Даваяваць, ды даў бы ёй бог шчасця. Яна варта...

Мы ўсе маўкліва згаджаемся (хто ж з нас скажа што супраць Люсі), Жаўтых зацягваецца – ружовым агеньчыкам узгараецца і гасне заціснутая ў яго кулаку папяроса.

– На добрай зямлі вырасла. У добры час. Што вы думаеце: ад зямлі ўсё. І чалавек. Якая зямля – такі чалавек. Нямеччына – паганая зямля. На ёй, пэўна, адны мухаморы ды порхаўкі розныя растуць. І фашысты яшчэ. Зямля, зноў жа жыццё. Калі жыццё ў маленстве ператрэ добра – будзе чалавек. Залашчыць – прапаў чалавек.

– Ну, гэта ты загінаеш, – кажа з долу Лёшка. – Ерунда гэта! Пры чым тут зямля, мухаморы... Гэта яна табе дагаджае, Люська, дык ты ўжо так за яе.

– Дагаджае! – злуецца Жаўтых. – Эх ты, галава яловая. Дагаджае! Не ведаеш ты яе. А я ведаю. Адкуль у яе гэта возьмецца? У яе гэтага і ў крыві не было. Бацька яе вунь які герой быў! Арол! Рэвалюцыю ў нас, на Кубані, рабіў. Васемнаццаць ран меў. Рана памёр. А яна ў чужых людзей гадавалася. Думаеш, соладка было? Думаеш, так гэта – ветрам надула. Таму і такая... справядлівая.

Але Задарожны ўсё не згаджаецца.

– Цябе тады перад генералам апраўдала, дык ужо і справядлівая.

– А што ж – і апраўдала. Уратавала. Калі б не яна – расстралялі б заніпто. Дурная справа – не хітрая. Шпокнулі б, і ўсё. Хіба няма дурняў і сярод генералаў? А так вось жыву.

Я ведаю – хлопцы расказвалі ўжо пра гэты не дужа даўні выпадак.

На пераправе цераз Буг атрымалася няўстойка. Немцы атакавалі, наша пяхота і артылерыя, што не паспела яшчэ закапацца на плацдарме, рынулася назад. І тут адкуль ні вазьміся – нейкі крыклівы генерал. Ён спыніў на беразе наш разлік і загадаў Жаўтыху развярнуць гармату і біць па ўсіх – па сваіх і немцах, што беглі на гэты бераг. Хлопцы развярнулі гармату, але Жаўтых скамандаваць «агонь» не наважыўся, ды і ў астатніх не падняліся рукі гармату зарадзіць для такой справы. Стаяць яны, а пераправа аж гудзе ад народу. Затор утварыўся. Тады на «вілісе» зноў падлятае той генерал, здзірае са старшага сяржанта пагоны, аўтаматчыкі хапаюць яго і валакуць пад абрыў.

Хлопцы ўсе знямелі, не ведалі, што і думаць. Камбат Перабежчыкаў збялеў і схаваўся недзе за перакулены аўтамабіль. Начальнік артылерыі падвярнуўся паблізу, але калі згледзеў генеральскую папаху, адразу падаўся кудысь далей ад гэтага ліха. Здавалася, Жаўтыхова жыццё ўжо скончана самым паганым чынам.

І тады да разлютаванага генерала кінулася Люся. Яна дагнала ягоны «віліс», спыніла яго на пераправе – хлопцам з гэтага берага не чутно было, што адно аднаму крычалі яны, толькі раптам з «віліса» выскоквае ад'ютант, бяжыць да абрыву, Люся – за ім, і там яны з-пад самых аўтаматаў вывалакваюць Жаўтыха.

– От! Не памог ні камбат, ні якія геройскія хлопцы. А дзяўчына ўратавала. Ось што значыць зямлячка, – з гонарам кажа Жаўтых.

Месяц паціхеньку сунецца ў небе; на ўтаптаным доле варушацца нашы кароткія цені; пахне травой, раскапанай зямлёй, роснаю свежасцю дыхае сонны абшар.

– Такое не забудзецца, такое доўга помніцца будзе. Да магілы, – разважна прадаўжае Жаўтых. – Ну, але і мы аднойчы яе выручылі. Тут, мабыць, не ўсе ведаюць. Каторыя маладзейшыя – не былі. Не чулі. Хто ўжо адтуль застаўся? – азіраючы нас, пытаецца камандзір. – Папоў, раз, ну, Крывёнак. Астатнія навічкі.

Неяк надвячоркам на фланг нас перакінулі, – зацягнуўшыся, кажа Жаўтых і затоптвае абцасам цыгарку. – Сталі ў вішанніку, я якраз перaабувацца сеў. Хлопцы акоп капаюць. Гразь – на кожным боце паўпуда. Аж прыбягае салдацік – так і так. У хутары немцы раненых акружылі. Дваццаць чалавек там і адна дзеўка. Адбіваюцца, памажыце. А хутар – вунь ён: кіламетр з гакам. Чуем, страляніна ідзе.

Але дзе яна не ідзе – скрозь грыміць. Не дакапалі мы акоп, кінулі лапаткі, я з салдатамі – аўтаматы ў рукі і туды. А Папоў зарадзіў і давай паліць. Адзін, а ладна так, браце, паліў – беглі і радаваліся.

– Снарад туды страляй, снарад сюды страляй. Хата не чапай, – задаволена ўсміхаецца ў змроку Папоў.

– Ага, ладна прылаўчыўся. З гадзіну мы караскаліся на той бугор, а Папоў не пускаў немцаў. Са сцен той мазанкі ўсю гліну пазбіваў, але сваіх не зачапіў. Падбеглі, ударылі збоку, немцаў турнулі і – у хату. А там пехацінцы, сапёры і, глядзім, – Люся, параненая ў нагу. Павыцягвалі ўсіх, пасля як хто з-пад агню выбіраліся. Люсю Крывёнак выносіў. Абшчапіла яна яго за шыю, так ён і валок дзеўку цераз усё поле. А з мінамёта немец лупіў – думаў я, прападуць абое. Але абышлося. Толькі я з тыдзень баяўся – а ну, думаю, камбат снарады праверыць. Засталося з дзесятак. Папоў і бранябойныя расстраляў. Добра, што танкі тады нас мілавалі... Было!..

– Было, законна! – пацвярджае Лёшка і бесцырымонна ўрываецца ў наш сцішаны, па-начному раздумны настрой. – Вось у мяне такое было! У шпіталі. Як родная стала. Нават больш. От гісторыя...

І ён у жывапісных выразах пачынае нам маляваць «гісторыю», што здарылася з ім у Палтаве, дзе стрэлася яму такая «ягадка-сястрычка», і як даставала яна абмундзіроўку, і як ён, пераапрануўшыся, выходзіў да яе за агароджу, і пра ўсё, што было далей. Мы моўчкі слухаем. Яно і цікава, гэтыя Лёшкавы прыгоды, і трохі аддае ад іх нейкаю агідай, калі хочацца не паверыць, перабіць, сказаць: «Няпраўда! Хлусіш!» Але ніхто нічога не кажа яму, усе з прытоенай цікавасцю слухаюць да канца.

Калі ён змаўкае, Жаўтых прыўстае на каленях і ўглядаецца ў чорныя пагоркі.

– Вы не заўважаеце: штось дужа ціха ў фрыцаў? – кажа ён. – І ракет не кідаюць. Можа, мяняюцца, ці што?..

Але хто ведае, што там робіцца ў немцаў? Толькі, сапраўды, тое, што яны сёння не свецяць ракетамі, трошкі трывожыць нас сваёй незразумеласцю і загадкавасцю. Праўда, пакуль усё ціха, і не хочацца думаць пра што благое.

Зводдаль ад пехацінскай траншэі, здаецца, нехта ідзе. У начным месячным змроку відаць, што гэта чалавек, але хто – разгледзець яшчэ нельга. Толькі падходзіць ён усё бліжэй і кіруе да нас. Здаецца, там двое, і ідуць яны не па сцежцы, дзе ходзяць усе, а наўпрасткі па прасцягу. Яшчэ праз нейкі час мы бачым дваіх у касках і чуем

знаёмы голас, ад якога адразу змаўкае Лёшка і ўсе губляюць цікавасць да яго баек.

– Ну што, артылерысты? – гучыць з цемры надломлены барытон нашага камандзіра батальёна, капітана Троцкага. – Дружна спіце?

– Ніяк не, таварыш капітан, – кажа Жаўтых і спаважна ўзнімаецца насустрач. Мы сядзім, дзе сядзелі, толькі паварочваемся да камбата і насцярожваемся, бо ведаем, што так сабе капітан не прыходзіць. І сапраўды, Троцкі набліжаецца да пляцоўкі агнявой і строга, з затоенай да часу пагрозаю пытаецца ў Жаўтыха:

– Чаму вартавога няма?

– Дык мы ж усе тут. Ніхто не спіць, таварыш капітан, – тлумачыць наш камандзір. Але яго тлумачэнне і асабліва зварот «таварыш капітан» гучыць як апраўданне.

– Ага, усе тут! А хто назірае за праціўнікам?

– Дык вось усе назіраем...

– Гм!..

Ён ідзе далей уздоўж акопа, моўчкі мінае нас; з ім побач тупае прыціхлы Жаўтых і ззаду валачэцца сувязны з аўтаматам упоперак грудзей. Ля гарматы Троцкі спыняецца, нешта думае і пытаецца ў Жаўтыха:

– Колькі вы тут сядзіце, на гэтай агнявой?

Жаўтых пераступае з нагі на нагу і разважна ўдакладняе:

– На гэтай агнявой? На гэтай мы, таварыш капітан, так з дзесятага ці дванаццатага – чатыры дні, значыць...

– І за чатыры дні, старшы сяржант, вы не маглі выкапаць укрыцце для гарматы?

– Дык загаду не было. Думалі, можа, яшчэ куды пераставяць. Увесь час жа перастаўляюць, перасоўваюць.

– Перасоўваюць! – з’едліва кажа капітан. – Яны думалі! Вы што, першы дзень на вайне?

Жаўтых маўчыць, а Троцкі ва ўпор падступае да яго.

– Вы мне менш думайце. Вы салдаты. Хай генералы думаюць, – са стрыманай злосцю кідае Троцкі. – Вы мне заўтра знішчыце кулямёт, вунь той буйнакаліберны, – тыцкае ён пальцам у цемру. – Дзесяць снарадаў вам на тое і дзесяць хвілін часу.

– Адсюль? – пытаецца Жаўтых.

– Адсюль. Адкуль жа яшчэ?

– Адсюль нельга, таварыш капітан, – пярэчыць камандзір гарматы. – Тут нас накрыюць.

– Магчыма, – згаджаецца капітан, і ад таго, якім тонам сказана гэта, агідны халадок западае ў нашыя грудзі. Адзін за адным мы ўстаём і падступаем да камбата. – Калі вы не акапаецеся як мае быць, могуць і накрыць.

– Як тут акапаешся, калі для бліндажа ніводнае палкі! – злуецца і Жаўтых. – Усё на соплях.

– Гэта вашая справа, – абыякава адказвае капітан. – Шукайце.

– Не, так няможна, – кажа Жаўтых, падумаўшы. – І разлік і гармата прападуць. А што, з закрытай пазіцыі нельга? Вунь гаўбічнікі, дармаеды, ні разу за цэлы тыдзень не стрэлілі... Ось ім і задаць бы гэтую задачу...

Мы ўсе маўчым, бо разумеем, што ад нас патрабуецца, уяўляем сабе, што можа быць заўтра, і ўнутры само па сабе вырастае жаданне, каб Жаўтых як аднекаўся, пераклаў гэтую задачу на каго іншага. Але Троцкі не такі, відаць, камандзір, каб даць угаварыць сябе, адмовіцца ад уласнага намеру, мы ўжо ведаем яго, гэтага прыдзіру, самага строгага з усіх трох у палку камбатаў.

– Вы зразумелі задачу? – холадна пытаецца ён у Жаўтыха.

Але і наш камандзір таксама з характарам і, калі яго раззлаваць, можа паказаць сваю ўпартасць хоць каму хочаш.

– Што задача? – пераходзіць ён у наступ на камбата. – Трэ было раней яе ставіць, ён вунь тры дні лупіць адтуль. А гэтак і кулямёт не разаб'еш, і гармату загубіш. Тут жа пад самым носам. Трэба падрыхтавацца.

– Рыхтуйцеся!

– Ага, рыхтуйцеся! Трэба агнявую змяніць, акапацца як след, гэта не жарты. За ноч не зробіш...

– Вось што! – абразае яго капітан ужо іншым, катэгарычным тонам. – Мы не на кірмашы, таварыш старшы сяржант. Падрыхтавацца і ў тры ноль-ноль далажыць аб гатоўнасці.

Камбат паварочваецца і роўна скіроўвае некуды ў змрок, за ім, як цень, валачэцца маўклівы сувязны, а Жаўтых моўчкі стаіць на месцы і няўцямна глядзіць ім услед. Побач гэтак жа моўчкі топчамся мы. Першы не вытрымлівае Задарожны, са спазнелаю злосцю ён плюе ў траву.

– Чорт бы іх там пабраў, камандзіраў гэтых. Ім лацвей – у бліндажыках сядзець, а тут паспрабуй стрэльні! Ён табе задасць такога, што за дзень трупы не адкапаеш...

– Галоўная небяспека – мінамёты, – уздыхае Лук'янаў. – На водараздзеле іх карэкціровачны пункт.

Жаўтых нейкі час маўчыць, услухоўваецца ў цемру, напружана стараецца нешта зразумець і ні на кога не зважае, быццам не чуе, што кажуць хлопцы. Пасля, вылаяўшыся, лезе ў акоп, паўхвіліны поркаецца ў цемры і вылазіць з палявою сумкай на баку і аўтаматам на грудзях.

– Я хутка, – кажа Жаўтых. – Папоў, застаешся за мяне. Крывёнак, шагам марш!

Салдат, падумаўшы, нетаропка ўстае, вешае аўтамат і ідзе за камандзірам.

– Да начарта пайшоў, – кажа Лёшка. – Можа, абыдзецца.

Начальнік артылерыі – даўні Жаўтыхаў знаёмы, ён паважае гэтага камандзіра гарматы і зважае на яго прэтэнзіі. Але хто ведае, ці ўдасца цяпер Жаўтыху перайначыць загад камбата?

Хлопцы, здаецца, таксама занепакоіліся, прыціхлі і сядаюць на брустверы бліжэй адзін да аднаго – як заўжды перад няпэўнасцю або небяспекай. Цяпер неяк і Лёшка Задарожны пачынае здавацца мне звычайным, някепскім хлопцам, ураз адступае ў даўнюю далеч усё дрэннае ад яго, што паўгадзіны назад атручвала маё жыццё. Падсвядома мы адчуваем, што галоўнае ў нашым лёсе – тое нашае заўтра, сілы для якога мы можам узяць толькі ў сабе і спадзявацца толькі адзін на аднаго.

– Яму-то што! – рэзка кажа Задарожны. – Яму абы загадаць. А мы тут свае галовы паложым. Па-дурному!..

– Нашто так гаворыш – па-дурному?! – адгукаецца з цемры Папоў. Ён калі пры Жаўтыху не скажа за дзень і аднаго слова, а застаўшыся за камандзіра, вельмі ўжо чулы да кожнага слова і да кожнага ўчынку. – Мы прыдадзены пяхоце... Мы далжон страляць!

– Ерунда! Прыдадзены не прыдадзены, а будзеш выконваць усё, што ім уздумаецца, – дык і тыдня галавы не праносіш. А да Берліна яшчэ вунь колькі!

– Чаму не праносіш? У галаве розум ёсць – праносіш. Няма розум – не праносіш! – пераконана зазначае Папоў. Лук'янаў хутаецца ў

шынель і раз-пораз уздыхае. Цяпер, без камандзіра, ён крыху жывее і далікатна, стараючыся нікога не перабіць, кажа:

– Звычайны канфлікт: камандзір пасылае – баец баіцца, здаецца, што загад несправядлівы. Псіхалагічная непадрыхтаванасць да ахвяравання. Адсюль і ўсе непаразуменні.

Задарожнага, аднак, не пераконваюць ніякія довады, ён крыху маўчыць, ловячы не зусім выразны ход думак Лук'янава, і затым са злосцю пярэчыць:

– Ну ўжо ерунда! Калі загад правільны, дык я нутром яго разумею. А калі не, дык ты мне нічым не дакажаш. Як ні круці.

– Навошта даказваць? – паціскае плячыма Лук'янаў. – Загады не даказваюцца. Тут важна не чыё алібі, а патрэбен вынік.

– Ох, які ты разумны! – прадаўжае злаваць Задарожны. – Вынік! Ты б сказаў гэта Троцкаму. Мо ён цябе камандзірам паставіў бы.

Лук'янаў змоўчвае крыху, пэўна, прыкідваючы, ці варта адказваць на грубасць, а затым спакойна заўважае:

– Што з вамі спрачацца не па сутнасці!

– Падумаеш, знайшоўся мне «па сутнасці». Разумнік такі! Думаеш, я дурней за цябе? Так думаеш? Ось дудкі! Я, брат, хоць інстытутаў не канчаў, але і ў палон не здаваўся. Немцам рукі не паднімаў, не тое, што ты!

Мы ўсе прыціхаем, з прыкрасцю адчуўшы, што спрэчка пераступіла мяжу добразычлівасці і што будзе сварка. Але Лук'янаў сядзіць як сядзеў – у нерухомасці, уражаны грубасцю Лёшкі, які, мяркуючы, што яго перамога, змаўкае да часу. Такое абыякава стрываць нельга.

– Сволач ты, Задарожны, – коратка і як мага спакайней кажу я.

Лёшка зараз жа паварочваецца да мяне.

– Чаго гэта я сволач? Што я няправільна сказаў? Што? Самі вы сволачы!

І тады на яго, як заўжды запальчыва і з акцэнтам, накідваецца Папоў.

– Нашто так гавары? Нядобра гаворы, Лошка (ён заўжды так называе Задарожнага, не вымаўляючы як трэба яго імя), – Лук'янаў правылна казаў, ты нядобра казаў. Ты нядобры таварыш.

Задарожны сапе і лаецца:

– Пайшлі вы ўсе да д’ябла: нядобра, нядобра! Што я, ізвіняцца павінен? Ось паглядзім, што заўтра будзе – добра ці нядобра.

– Дурны Лошка! Нядобры Лошка! Эх ты! – ківае галавой Папоў. Задарожны ўскоквае з бруствера, адыходзіць убок і раззлавана сядае зводдаль – паныла і злосны. Мы маўчым, тоячы прыкрасць на яго, – не хапала аднаго клопату, дык вось яшчэ гэтая сварка. І ў часе гэтай маўклівасці з-за варожых пагоркаў даносіцца глухі, быццам падземны, грукат, нібы дзе далёка заводзяць танк, – ён прагрукоча і сціхае, потым, пасля нядоўгага часу, пачынае зноў. Хлопцы міжвольна ўслухоўваюцца, стараючыся разгадаць сэнс гэтага загадкавага гулу.

– Лазняк! – гукае мне Папоў. – Вартавым трэба. Трэба слухай. Добра слухай. Сёння не харошы Гітлер.

6

Уздзеўшы на плячо аўтамат, я хаджу па агнявой і ўглядаюся ў святлявае паўзмрочнае наваколле. Месяц лезе ўсё вышэй, ён някепска свеціць сваім трошкі прыплюснутым з аднаго боку вокам; дробненька трымцяць угары так і не пагусцелыя зоркі. Невялікі клопат, калі побач не спяць, хадзіць вартавым і слухаць, дзе што робіцца, ды яшчэ ў такую месячную ноч, калі навокал відаць на добрых сто метраў. Але неўзабаве цяжар новага абавязку пачынае сціскаць мае пачуцці, і мне вельмі карціць прысесці цяпер разам з усімі на яшчэ цёплы звечара бруствер і маўчаць. Толькі страціўшы гэтае права, я пачынаю адчуваць, якое жаданае яно, як гэта добра – вольна ляжаць на траве і глядзець у неба, на зоркі, і, адагнаўшы прэч благія прадчуванні, думаць пра іншае, былое жыццё, пра маю далёкую радзіму, на якую гэтак жа мільготка пазіраюць з начное бездані тыя ж самыя зоркі...

Цяпер ужо пэўна, што заўтра чакае нас нялёгкая справа. Хлопцы трошкі аблянелі за гэты ціхі спакойны тыдзень, адвыклі ад франтавых нягод і цяпер устрывожыліся. Трошкі боязна і мне, трошкі трывожна, яно і зразумела – так добра, калі ціха наўкола, не трэба ўвесь час напружвацца і пакутна чакаць самае горшае з усяго, што можа напаткаць на вайне. Толькі мне прагнуць спакою нельга.

З даўніх часоў жыве ва мне несціханы трывожны боль, ён перасільвае маю звычайную чалавечую палахлівасць, жалобай і лютасцю пячэ маё сэрца. Я не ведаю, што гэта – злосць ці нянавісць або няздзейсненая прага помсты, толькі адчуваю, што ў жыцці мне спакою не будзе, пакуль не сціхне той гарачы боль у грудзях. І я ўжо

не маю ахвоты шукаць дзе лягчэйшага – мушу ісці насустрач труднаму і трываць усё да канца.

Пачалося ўсё тое ў клёклы восеньскі ранак на роднай, далёкай адсюль зямлі, ля невялікай віцебскай вёсачкі, якая мела няшчасце асесці па-над тою жахлівай прыфрантавою дарогай…

Дарога была звычайная, якія тысячы на зямлі: і не дужа роўная, і не дужа гладкая, але яна вяла на станцыю, якую чамусьці ў тую восень упадабалі для сваіх бандыцкіх спраў немцы. На станцыі яны выгружаліся з вагонаў, платформаў, наладжвалі свае грузавікі, транспарцёры, бранeвікі і валакліся к фронту. Ішлі нудныя восеньскія дажджы, і варожыя колы прарэзалі на той дарожцы дзве доўгія і глыбокія, па калені, каляіны…

Гэтымі каляінамі мы, шасцёра атрадных разведчыкаў, у глухі змрок вераснёўскае ночы прыйшлі ў вёску.

Што тут нам трэба было, аб тым ведаў наш камандзір Колька Буйневіч, які і прывёў нас да патрэбнае хаты. Пакуль ён там рабіў сваю справу, мы стаялі на варце за хляўком і на гародчыку пад мокрай рабінай. Немцаў у вёсцы, здаецца, не было, вялікая калона іх надвячоркам прайшла па дарозе. Было ветрана, сцюдзёна, восеньская золь пранізвала да касцей. Вёска спала. І ўсё ж знайшліся паганыя людзі, высачылі, данеслі. Мы ж заўважылі кепскае трохі позна.

Якраз пачало світаць. Адстрэльваючыся, мы беглі па агародах, затым па дарозе, паўзлі па тых глыбокіх, як раны, каляінах. Даганяла нас з паўсотні паліцаяў і немцаў. Многія з іх палеглі на вуліцах тае вёскі. Але перапала і нам. Застаўся ў каляіне Вася Шумскі, цяжка параніла Колю Буйневіча, усадзілі кулю ў сцягно і мне. Хлопцы вывалаклі нас на пагорак і прытаіліся пад вялізным валуном збоч ад дарогі. Думалі, ён будзе нашым помнікам. Але ворагі чамусь не пабеглі за намі, а, пастраляўшы, вярнуліся ў вёску.

Патронаў у нас было мала, і ісці далей не было як. Наўкола ляжаў шырокі адкрыты прасцяг, да лесу было далёка. І мы ляжалі пад каменем, чакаючы, што будзе далей.

І дачакаліся горшага, чым калі б загінулі ўсе.

Апоўдні немцы і паліцыі пачалі выганяць жыхароў вёскі на гэтую дарогу. Выганялі ўсіх – дарослых і малых, жанчын і дзяцей. На ўскраіне ўсіх строілі ў дзве доўгія, нібы чэргі, калоны. Затым пачалі класці ў каляіны. Над дарогай усчаўся лямант, забухалі стрэлы. Людзі нехаця, адчуваючы нешта страшнае, кляліся ў гразь і ваду.

На тым канцы вёскі пад’язджалі і спыняліся машыны, бронетраспарцёры і ўсюдыходы.

Праз гадзіну пачалося жахлівае.

Калона машын рушыла па дарозе. Па тых самых каляінах, дзе ляжалі людзі...

Гэтага забыць нельга. Мы то настаўлялі, то зноў хавалі свае аўтаматы – было далекавата, ды і што мы маглі зрабіць з нашай паўсотняй патронаў? Мы толькі глядзелі. Побач паміраў Колька Буйневіч, сцякала крывёю дрэнна перавязаная мая нага. Сыпаў дробненькі дождж...

Затым гарэла вёска. Раўлі не выгнаныя на пашу каровы, кудахталі куры, вішчалі свінні. У полі наўкол пажарышча бегалі ашалелыя авечкі, траскалі аўтаматныя стрэлы.

Увечары хлопцы перанеслі нас цераз поле і дабраліся да лесу. Буйневіча там закапалі.

...З таго дня пачаліся мае пакуты. Я думаў, здурнею ад болю і бездапаможнасці, бяссільнае ярасці, што туманіла маю свядомасць. Зубамі я шматаў ноччу ватоўку ў лагерным шпіталі, удзень сварыўся з доктарам Фрумкіным, які хацеў мне адрэзаць нагу. Я тады стаў лаяцца, нізавошта крыўдзіў сястру і таварышаў. Я хацеў сілы, дужасці, каб устаць і ўзяць аўтамат, але сілы было вельмі мала, а нястрываны боль у назе прымушаў выць. Тады я рашыў памерці, і як найхутчэй. Я не еў, выплёўваў лякарствы, не даваў рабіць уколы. Доктар, напэўна, спалохаўся за маю нагу, а яшчэ болей – за розум і адправіў мяне на аэрадром.

У ціхім тылавым шпіталі мне стала лепш. Нагу не аднялі, я супакоіўся, хоць часам хацелася завыць, як у тым лесе. Але дактары былі чужыя, незнаёмыя людзі, ці яны маглі зразумець недарэчныя мае пакуты? Патроху гаілася нага, і я займеў надзею вярнуцца на фронт. Я зрабіўся самым старанным хворым, рабіў усё, што мне раіла медыцына, прымаў усе лекі, нават вітаміны, расходжваў нагу, рэгулярна займаўся лячэбнай гімнастыкай, якой цураліся параненыя. Я ж мусіў яе любіць: мне трэба было вярнуць сабе сілу, трапіць на фронт і сквітацца з ворагам. Быццам дражнячы мае пачуцці, у шпітальнай палаце вісеў плакат з надпісам: «Воін Савецкай Арміі, адпомсці!» Пасля ўсяго, што я перажыў, плакат мне не дадаваў ярасці, я і без яго прагнуў схваткі і не сумняваўся, што, калі толькі дарвуся да жывых немцаў, аб маім подзвігу даведаецца свет.

Сталася трошкі інакш. Калі я трапіў на фронт, войскі спыніліся ў абароне, жыццё на перадавой было сумнае і аднастайнае, але я не траціў надзеі. Я набраўся трывання, зацяў у сабе мой боль і цярпліва чакаў, верачы, што мой час прыйдзе.

І вось цяпер гэтае заўтра!.. Невядома, якое будзе яно, але вельмі хочацца спатоліць свой боль. Хлопцы трошкі турбуюцца, трошкі непакояцца, мне ж завельмі турбавацца аб сабе не выпадае – такую раскошу не дазваляе мой лёс.

Але вось, здаецца, зноў нехта ідзе ад перадавой, – невыразны цень шмыгае ў адным месцы сцежкі, потым у другім. Спакваля становіцца бачнай постаць чалавека – яна хуценька, пэўна, подбегам, шыбуе да нас.

– Стой! Хто ідзе? – прывычна, з франтавою прыцiхласцю пытаюся я, калі чалавек набліжаецца, і чакаю.

– Свае, свае, хлопчыкі! – чуецца з месячнага паўзмроку, і ад гэтага водгуку ў мяне ранейшым пакутна-радасным болем заходзіцца сэрца. Я папраўляю дзягу, спражка якой разам з дыскам спаўзла набок, набіраю паветра ў грудзі, крышачку на правае вуха, як у Лёшкі, хілю пілотку, і мае думкі скіроўваюцца ўжо іншым, весялейшым шляхам.

Лёгкай дзявочай хадой, як начная бясшумная птушка, яна неўзабаве падыходзіць да агнявой, мінае акоп. Хлопцы ўраз губляюць задумлівую нерухомасць. Лёшка ўскоквае з долу і імклівай хадой кідаецца насустрач.

– Люсёк! Ужо ўправілася? Малайчына! А мы тут чакалі-чакалі ды ўсе чаканкі паелі, – радаснай балбатнёй сустракае ён дзяўчыну. – Ідзі да мяне. Пасядзім трошкі, памарым пра тое-гэта.

– Не, хлопчыкі, пайду. Няма калі. Добрай вам ночы, – кажа яна, і нешта ў мяне нема і настойліва прагне: застанься, пабудзь. Невядома, чаму мне так хочацца, бо пячэ мяне і другое адчуванне – што не будзе мне ад гэтага радасці, але ўсё роўна я вельмі хачу, каб яна засталася.

– І тое няблага, я правяду цябе! – кажа Лёшка і спрытна падсоўвае пад дзяўчынін локаць сваю руку. Але Люся гэтак жа спрытна адводзіць локаць убок і смяецца. – Калі не супроць, вядома, і так далей. Не супроць жа? Ну, скажы праўду.

– Не супроць, – смяецца Люся. – Толькі без рук. Мы ж не мартышкі, праўда?

– Праўда! Хай без рук, – усмешыста згаджаецца Лёшка, але ўсё ж ціхенька бярэ яе за плечы, і яны па сцяжыне ідуць у тыл. Тады з бруствера ўскоквае Папоў.

– Хто дазваляў? Таварыш Задарожны! Чаму без дазвол?

– Ерунда, чаго там! Пяць хвілін! – чуецца зводдаль, і Папоў, пэўна, не ведаючы, што зрабіць, нерухома застаецца на брустверы. Лёшка змаўкае, пасля ўдалечы за кукурузнымі кучамі чуецца ціхенькі радасны смех Люсі.

І ад гэтага смеху вострая зайздрасць пранізвае мяне. Я разумею, што Задарожны нядобры салдат, што нельга гэтак, як ён, не слухаць камандзіраў, хоць бы і часовых, такіх, як Папоў, але пачынае здавацца, што гэтая яго характэрная непаслухмянасць робіць хлопца дужэйшым, больш сталым і смелым, чым я – дысцыплінаваны малады франтавік. Я разумею недарэчнасць майго жадання, але ўсё ж мне горыччу робіцца гэтая мая рупнасць і хочацца Лёшавай непаслухмянасці, яго самастойнасці, яго, можа, і не заўжды разумнай, рашучасці. Я згадваю ў ім нейкую ўладарную сілу перад жанчынамі, і думаецца цяпер, што ўсё тое, у шпіталі, аб чым расказваў Лёшка, так і было на справе. І яшчэ здаецца мне, што ён паволі і ўсё болей падабаецца Люсі, і падабаецца менавіта тым, чаго не хапае мне або Крывёнку, – грубаватаю мужчынскаю мажнасцю, самавітасцю, упэўненасцю ў сабе і, вядома, сваёй мужчынскаю дужасцю. І я зайздрошчу яму. Я хачу як мага пасталець, набыць усё тое, што ён ужо мае, як найхутчэй пражыць дваццаты свой год. Невялікія мае гады здаюцца мне зусім яшчэ хлапечым узростам – мне трэба сталасці, самавітасці, фізічнае дужасці, і ў гэтым сэнсе Задарожны раптам вырастае ў пакутны, чымсьці непрыязны, але і жаданы мой ідэал.

Я ведаю Лёшкава жыццё (ён ніколі нічога не тоіць ад іншых), ведаю, што ён былы футбаліст, грубаваты, фанабэрлівы і не дужа таварыскі хлопец. Здаецца, ён залішне самаўпэўнены; гэта, вядома, ад таго, што яму заўжды шанцавала ў жыцці, можа, і не вельмі, але ва ўсякім разе больш, чым мне ці Крывёнку. Ліха звычайна мінала яго – мінала, калі ён яшчэ да вайны жыў у Новарасійску і рана пачаў бадзяцца па прыстанях, кірмашах і розным гарадскім завуголлі. Аднойчы, як ён расказваў нам, кампанія гэткіх жа, як і ён, свавольнікаў з цэментнага завода злавіла аднаго флоцкага, з якімі яны заўсёды вялі вайну, і добра дала яму ягонаю ж шырокаю дзягай з бляхаю. Біў яго і Лёшка, але калі, нейкі час счакаўшы, флоцкія дзеля

помсты «зацапалі» іх у парку, дык дастаў ножыка ў бок ягоны сябар. Лёшка ж выйшаў з гэтага здарэння сухі.

Шанцавала яму і пасля, у вайну. Трапіўшы пад Варонежам на фронт, ён, аднак, не дайшоў да перадавой, а нейкім выпадкам апынуўся ў ахове якогась генерала ў штабе. Генерал, відаць, не быў страявым камандзірам і не дужа любіў раз'язджаць па перадавой, таму Задарожнаму разам з пяцёркаю іншых, што ўваходзілі ў яго світу – два ардынарцы, шафёр, кухар і цырульнік, – заставалася толькі дбаць пра бытавыя зручнасці і бяспеку начальніка. Гэтае шанцаванне прадаўжалася аж да таго нешчаслівага ранку, калі генеральская машына выпадкам наляцела на супрацьтанкавую міну, пакінутую немцамі на ўзбочыне тылавой дарогі. Адных пахавалі, адправілі ў шпіталь генерала, а аглушаны Лёшка, пасланяўшыся са два тыдні ў санбаце, трапіў урэшце ў стралковы полк. Тут ён дзеля важнасці аб'явіў сябе танкістам, але паколькі танкаў у палку не было, яго паслалі ў процітанкавую батарэю, бо, каб цягаць гарматы, патрэбна была сіла, а Задарожны, здаецца, трохі накапіў яе на генеральскіх харчах. Спачатку ён трошкі фанабэрыўся, не дужа слухаўся Жаўтыха, зусім не прызнаваў Папова, усё любіў успамінаць, як «мы з генералам ехалі...» або «мы з генералам разважылі». Але мала-памалу абламаўся, пацішэў, тым болей што Жаўтых не вельмі зважаў на ягоныя «з генералам» подзвігі.

Маўклівая і трывожная ноч плыве над затоенай, прыціхлай зямлёй. Час ужо, мусіць, пераступае за поўнач, коўш Вялікай Мядзведзіцы пераварочваецца на хвост, вялізным сваім чарпаком задзіраецца ўгору, месяц узабраўся ў самую высь і свеціць на поўнае вока. Пад кукурузнымі кучамі туляцца кароткія і зусім чорныя глухія цені. Часам здаецца – нехта шмыгае там ад кучы да кучы, позірк сам сабою напружваецца, але я ведаю: колькі ні ўглядайся – нічога не ўбачыш – гэта здаецца. На перадавой ціха, нават вельмі ціха, немцы маўчаць. Чорныя гарбатыя пагоркі, нібы хрыбціна распластанага на зямлі волата, ледзьве шарэюць на гарызонце. Маторны гул неўпрыцям неяк заціхае ці, можа, аддаляецца куды; у начную цішу ўрываюцца далёкія і блізкія выпадковыя гукі – недзе ззаду ў вёсцы трывожна ржэ конь, у траншэі наперадзе лязгае нешта, пэўна, перазараджаюць кулямёт, зводдаль угары гудзе і сціхае самалёт, – мабыць, начны разведчык. Папоў ідзе ў акоп і грукае там, – мусіць, нешта шукае. Лук'янаў маўчыць з таго часу, як яму нагрубіў Лёшка, і нерухома сядзіць на чорным брустверы.

Я памалу хаджу ля агнявой і думаю пра Люсю. Вось яна пайшла з Лёшкам, ёй, відаць, добра і весела з ім (інакш не смяялася б яна так гарэзна і шчасліва), і той яе смех, скіраваны другому, вострай пілой рэжа маю душу. Але я ведаю, што Люся – вельмі, вельмі харошая дзяўчына. Апроч таго, што яна мілая і прыгожая, яна яшчэ невыказна ласкавая да ўсіх – і да знаёмых і незнаёмых, маладых і старых, – і гэтая яе ласкавая спагадлівасць, ад якой так даўно ўжо адвыклі нашы загрубелыя душы, п'яніць мяне болей, чым самае моцнае малдаўскае віно. І яшчэ яе ласкавасць ды іскрыстыя смяшынкі ў зіхатлівых вачах неяк даюць мнё спадзёўку, што не вельмі ўжо благі і я, замковы Лазняк, што яна – сябар усіх, у тым ліку і мой, і для асаблівай і абсалютнай шчырасці між намі не хапае толькі чагосьці наспелага ўжо, гатовага, але яшчэ не сказанага. І, здаецца мне, варта толькі знайсці яго, азначыць патрэбным словам, і мы ўдваіх ашчаслівімся навек вялікім шчасцем...

Але Крывёнак!.. Хіба не тое ж носіць у сабе і ён? Не, відаць, ён адчувае яе неабходнасць куды мацней, ён куды болей пакутуе, ён наогул крыху здурнеў з-за яе, гэтай чароўнай дзяўчыны. Я думаю, што калі ўжо ён не стаіў у сабе гэтага пачуцця да яе, дык яно ўжо мацней за яго самога, тое яго пачуццё. Я ж вось яшчэ трываю. Пэўна, я нізавошта не скажу нікому пра мае недарэчныя турботы, хоць і вельмі хочацца прызнацца ва ўсім, – думаецца, што за тым прызнаннем пачнецца штосьці незвычайнае. Але для гэтага ў мяне не хапае рашучасці. І яшчэ, цвяроза падумаўшы, я разумею, што ўсё ж мала ў мяне таго, што б прыйшлося да душы гэтай дзяўчыне. От калі б я быў хоць такі, як Лёшка!

Так я разважаю, думаю і пакутую ў цішы, як раптам грукатлівая чарга дзесь у першай траншэі абуджае ноч. Стрункі пучок трасіруючых бліскавак разгоніста мільгае над «нейтралкаю» ля падбітага танка, некалькі куль з рыкашэту адскокваюць ад зямлі і бліскавіцамі разлятаюцца ў бакі. Над перадавой узмывае ўгору ракета, даносіцца кароткі яе пошчак-стрэл, і пад імклівым святлом вынікае з цемры светлая плямка долу. Мне не відаць адгэтуль, што там заўважылі пехацінцы, але іх кулямёты пачынаюць мільгаць трасёрамі, да іх далучаюцца траскотныя аўтаматы, рэдка і важка бахаюць вінтоўкі.

Я падыходжу да Лук'янава, сюды ж выскоквае з акопа Папоў, ён насцярожаны, але, здаецца, спакойны. Над перадавой зноў загараюцца дзве ракеты. Трасёры веерам снуюць над нейтральнай паласой,

скрыжоўваюцца і разлятаюцца ў бакі. Немцы маўчаць, не адказваюць ніводным стрэлам, і гэта яшчэ больш незразумела і дзіўна.

– Трэба ідзі ў акоп. Не трэба сядзі тут, – кажа Папоў, і мы з Лук'янавым неахвотна падпарадкуемся яму. У акопе я спыняюся на прыступках, Папоў становіцца за гармату, мы слухаем, глядзім і чакаем.

– Можа, прыкрываюць разведку, – кажа Лук'янаў. Яго голас трошкі дрыжыць, нібы ад холаду, але ноч цёплая і ціхая.

– Каб свая разведка, не пускалі б ракеты, – пярэчу я.

Папоў маўчыць, а пасля ідзе па пляцоўцы ў кут, дзе ляжаць нашы снарады, вымае з-пад скрынак ніжнюю і кладзе бліжэй да станін. Я ведаю, гэта ён нарыхтаваў карцеч, значыць, праніклівы наводчык разумее, што ўсё там, на перадку, – не так сабе.

Але перапалох на перадавой праз нейкі час аціхае, даносіцца адтуль нечы голас, мусіць, якая каманда, і сціхаюць апошнія стрэлы. Ракеты яшчэ ўзлятаюць раз-пораз, і іх далёкае зыркае святло блукае па шэрым прасцягу перакапанага поля.

– Паганы сволач! – лаецца Папоў. – Гітлер у разведку хадзіл.

Мы ўтрох збіраемся на пляцоўцы каля гарматы. Лук'янаў сядае ніжэй, на станіну, а мы з Паповым усё ўглядаемся ў ноч.

Тут нас і застае Жаўтых з Крывёнкам.

7

Наш камандзір прыбягае на агнявую задыханы, здаецца, раззлаваны, і з першых яго слоў мы адчуваем, што сталася нешта кепскае. Яшчэ не дабегшы да гарматы, ён незадаволена і сіпавата гукае:

– Ну што?! Дзе рыдлёўкі? Лазняк – ты? Давай сюды ўсе рыдлёўкі – капаць будзем. Жыва! Нечага рот разяўляць! Чулі ось? Ну дык жыва!

Мы яшчэ дрэнна разумеем яго, а ён ужо хапае з прыступкаў першую рыдлёўку, якой надвячоркам Лёшка дражніў снайпера, і збоч ад гарматы пачынае раскопваць зямлю.

– Лук'янаў! – гукае Жаўтых. – Мерай адсюль восем крокаў і пачынай. Дзе Задарожны?

– Задарожнага няма, – кажа Папоў. – Задарожны без дазвол пашол з Люсяй.

– Куды пайшоў? Дармаед! Ну, хай прыйдзе! Свавольнік! Валацуга! – злуецца камандзір і сапе, раскопваючы бруствер. – Лазняк! – зноў гукае ён мяне. – Прыбяры кукурузу. Убок яе.

– А што, усё ж страляць будзем? – з затоенай трывогай пытаецца Лук'янаў. Жаўтых здзіўляецца:

– А то як жа? Чулі, што робіцца? Немец праходы размініруе. Зразумеў?

Лук'янаў няўцямна выпростваецца з рыдлёўкай, паварочваецца да гарматы Папоў – здзіўленыя, мы глядзім на нашага камандзіра і чакаем тлумачэнняў.

– Ну, што раты разявілі?! – крыкліва злуецца Жаўтых і перастае капаць. – Не зразумелі? Заўтра зразумееце. Чулі – гуло?

– Чулі, – кажу я.

– Ну от! Дарма не гудзе – запомніце! – кідае Жаўтых і зноў з ярасцю налягае на бруствер, у якім трэба пракапаць шырокую траншэю – сховішча для нашай гарматы.

На нейкі час мы заміраем ад нечаканасці і прадчування ліха, што ўсё бліжэй падступае да нас. Зноў трывожны клопат агартае душы – але пакутаваць няма калі. Папоў першы пераадольвае здранцвенне і моўчкі бярэцца за рыдлёўку. Пачынаем капаць і мы.

Яшчэ праз колькі часу ўсе мы дружна налягаем на рыдлёўкі, ва ўсе бакі выкідваем з яміны зямлю, – часу да ранку засталося не дужа многа, а выкапаць трэба багата. Нядаўняе наша нежаданне рабіць – ужо забыта, мы цяпер разумеем, што заўтра хопіць гора ўсім – і пяхоце, і гаўбічнікам, і нам і што дзяліцца тут няма чым.

– Значыцца, так! – цяжка сапучы і адкашліваючыся, кажа наш камандзір. Ён убівае ў зямлю рыдлёўку, знімае сумку, распяразваецца і адкідвае ўсё гэта далей, да гарматы. – Значыць, так. Заўтра першнаперш на золку разбіваем кулямёт. У што б там ні стала! Камандзір палка сам загадаў. Так што трэба пастарацца.

Жаўтых плюе ў далоні і зноў дыхавічна бярэцца за працу. Побач з ім капае Лук'янаў. Ён ашчадна, бы зямля – якая дарагая рэч, калупае рыдлёўкай, падбірае з долу і паціху выносіць на бруствер. Пасля некалькіх выкінутых рыдлёвак спыняецца і адпачывае з хвіліну. Гэткі працоўны тэмп Лук'янава калісьці раздражняў нас, Задарожны нават сварыўся з ім, але пасля мы прыгледзеліся і зразумелі, што гэты слабасільны, тонкі, надламаны палонам чалавек інакш і не можа. Цяпер мы прывыклі да яго і не звяртаем на тое ўвагі. Папоў, як і заўжды, робіць у нас самую тонкую справу – раўняе

скос у доле, па якім заўтра прыйдзецца закочваць гармату ў сховішча. Ён робіць гэта старанна і ўвішна, – усё калупаецца і калупаецца, сагнуўшыся ў чорным доле. Крывёнак кідае зямлю рыўкамі: то вельмі часта, з тупою ярасцю, то замаруджвае тэмп, часам спыняецца, быццам задумваецца аб чымсьці, і ўсё азіраецца туды, назад, у наш тыл. Я ведаю, каго ён чакае, і здагадваюся, што непакоіць яго, але рашаю сам сабе маўчаць, адно толькі капаць, капаць да пякоткіх мазалёў на далонях. Але вось Крывёнак выпростваецца і паварочваецца да мяне:

– Чуеш? Даўно была?

– З гадзіну назад, мусіць.

– Доўга? Гутарылі?

– Ніколечкі. Адразу пайшла, і ён за ёй.

Крывёнак змаўкае і самотна паглядвае на сцежку. Нашу размову, напэўна, чуе Лук'янаў. Асцярожна ўпраўляючыся з рыдлёўкай, ён кажа:

– Распусцілі яго. Чалавека такога жывёльнага інтэлекту трэба выхоўваць. А ў нас ён на поўнай самастойнасці.

– Ага, выхаваеш яго! – глуха і зморана адзываецца Жаўтых. – Ён выхавацелям усе пальцы адгрызе. Глядзі, дакуль няма! Ну, хай прыйдзе, дармаед, футбаліст гэты. Ён у мяне папомніць!

Ад рыдлёўкі разгінаецца Папоў і кажа з заўсягдашняй сваёй развaжнасцю:

– Лошка смелы. Лошка дужы – добра! Лошка хітры, Лошка ўпарты – нядобра. Марал чытай многа – не трэба. Марал чытай мала – трэба. Так я думай.

– Я яму дам, – сапе Жаўтых, шырока адмахваючы рыдлёўкай. – Хай толькі прыйдзе! Праўда, Аднавухі? – пытаецца ён у Крывёнка.

– Не гразіліся б, а даўно далі б.

– Даўно не было як. А тут не спушчу. Іш, прыліп да дзеўкі! І Люська, глядзі ты, не адшые.

– Люся нічога, – кажа Лук'янаў. – Яна разумная дзяўчына.

– Разумная? – з'едліва передражнівае Жаўтых. – Пры чым тут розум? Ён вунь які бугай – на тое глядзі! А то – разумная.

– Мне здаецца – нічога асаблівага! – перастае капаць Лук'янаў. – Яны людзі розных узроўняў. А гэта даволі стрымліваючы фактар.

Жаўтых няпэўна чмыхае, сморкаецца, таксама выпростваецца і прыхінаецца да сцяны сховішча.

– От кажаш – фактар! Ведаеш, у нас было дзела, на Кубані. Фельчарка адна была ў станіцы, маладая, нішто сабе з аздобы, адукаваная, вядома, і так далей. І што думаеш? Адна, а вакол усе простыя. Прыспела дзеўцы замуж і выскачыла за нашага хахла. Так нішто быў хлопец. А пасля заганарыўся: як жа – жонка – фельчарка! Разбэсціўся, піць пачаў. І біў. І колькі яна нацярпелася ад яго. Мусіла цярпець, бо дзеці. От табе і фактар!

– Магчыма і такая сітуацыя, – падумаўшы, кажа Лук'янаў. – Але гэта нетыпова. Жанчына таксама выбірае. І куды больш старанна, чым гэта робіць мужчына. Асабліва такі, як Задарожны.

Праз гадзіну сховішча амаль што гатова, застаецца толькі падчысціць скос ды прарэзаць вузкую шчыліну ў беразе – для ствала. У гэты час на агнявой з'яўляецца Лёшка. Ён нячутна са змроку падыходзіць да нас марудлівым крокам і зморана сядае наверсе – на свежы, толькі што выкінуты з ямы глей. Я, мабыць, першы заўважаю яго крутаплечую постаць, пасрэбраную месцамі, і нешта нядобрае, помслівае з'яўляецца ў маім нутры.

– Усё ж капаем? – кажа Задарожны са здзеклівым спачуваннем. – Ну і ну!

Хлопцы паварочваюцца да яго і маўчаць, перастаўшы капаць, адзін толькі Папоў калупаецца ў самым глыбокім месцы – ён праразае шчыліну.

– Прыйшоў, дармаед?! – пагрозліва пачынае Жаўтых. – Дзе бадзяўся? Хто табе дазваляў? Мы што – ішакі на цябе працаваць? Га? Адказвай!

Але Задарожны не адказвае і не бянтэжыцца ад такой сустрэчы, – ён нават усміхаецца – мне зблізку відаць, як бліскаюць у яго роце шырокія чыстыя зубы.

– Эхма! Ну што крычыце?! Што вы разумееце ў высокіх матэрыях! – спакойна і крышку фанабэрыста кажа ён.

– Глядзі ты! – амаль крычыць камандзір. – Ён яшчэ нас дакарае! Ах ты нягоднік! А ну марш капаць! Я табе пакажу брындаць усю ноч! Вайна тут табе ці пагулянкі?

Задарожны, аднак, зусім не звяртае ўвагі на камандзіра, бы і не чуе яго.

– Усё ерунда, браткі! – нейкім развіжным, уціхаміраным тонам аб'яўляе ён. – Капітуляцыя. Была Люська і кокнула! Законна!

Ад тых слоў з хлопцамі штосьці робіцца. Я адчуваю, як побач уздрыгвае Крывёнак, як насцярожваецца і пільна ўзіраецца ў Лёшку Лук'янаў, нават Жаўтых і той на момант перастае крычаць і нібы слупянее.

– Капітуляцыя! – смяецца Задарожны, адзначыўшы наша здзіўленне. – Гітлер капут і так далей! А дзяўчынка першы сорт, свежанінка! От пабрыкалася!..

– Паганец! – сіпата кідае яму Жаўтых, і я мярцвею, толькі цяпер зразумеўшы сэнс усёй гэтай яго пахвальбы. Крыўда, злосць і нянавісць да яго скручваюць маю волю ў тугі, балючы вузел, сціскаюцца зубы, і душу раздзірае немы крык: «Паганец! Сволач! Гад!» Збянтэжаны і прыдушаны, я стаю з рыдлёўкай, не ведаючы, што і думаць, і толькі заўважаю, як гэтая вестка неяк нейтралізуе гнеў Жаўтыха і ён, здаецца, не ведае, што сказаць.

– Бяры рыдлёўку, і капаць! – паспакайнеўшы пасля прыпадку злосці, загадвае Жаўтых, і мяне абурае, што ён гэтак хутка адышоў ад свайго грознага гневу, – я ж прагну Задарожнаму кары. Але Задарожнаму хоць бы што. Ён не спяшаецца выконваць загад, а сядзіць на брустверы, лена раскінуўшы калені, і месяц цьмяна высвечвае яго круты лоб.

– От насовачка на памяць, глядзі! – бессаромна хваліцца ён. – Заўтра прыйдзе зноў. У адно месца. Хоць жаніся цяпер. Законна! Хе-хе.

Хлопцы капаюць сабе, роўна блішчыць у небе месяц, а ва мне раптам узгараецца нейкае сляпое шаленства. Чорная хваля гневу кідае мяне з яміны, я падскокваю да задаволена-ўціхаміранага Задарожнага і з усяго маху моцна б'ю яго кулаком у твар – раз, другі, трэці.

– Ух! – ускрыквае Лёшка і з дзівосным спрытам ускоквае на ногі. Прыгнуўшы па-бычы галаў, ён адразу рынаецца на мяне, б'е мне галавой у грудзі, збівае з ног і навальваецца ўсім сваім цяжкім здаравенным целам. У мяне запінае дыханне, але шаленства надае мне сілы, я як мага выкручваюся, стараюся вырвацца і яшчэ садануць у яго ненавісны ўкормлены твар.

– Стойце! Стой!!! – крычыць недзе Жаўтых. – Ашалелі, сабакі!

Я рвуся што ёсць моцы, ад Задарожнага патыхае лютаю сілай, ён шалее, заломвае мае рукі і б'е патыліцай аб зямлю. «Ух ты, сволач!»

– крычу я ў думках, напружваюся, ускідваю нагамі, і мы абодва з бруствера рынаем у сховішча.

Тут я адрываюся ад яго, ён зараз жа кідаецца зноў, але тут сцяна, я ўстойваю на нагах і сустракаю яго кулакамі.

Нас, аднак, разнімаюць. Жаўтых, Папоў і Крывёнак хапаюць Задарожнага ззаду, адрываюць ад мяне, я выкручваюся ўбок, трошкі апамятваюся, – здаецца, я даў яму – хай помніць. Задыханы, выходжу на пляцоўку, прысланяюся да нашай гарматы і ледзьве стрымліваю сэрца ў грудзях.

– Сапляк! Сволач! Я табе морду ў біфштэкс перараблю! Біцца мне? – таксама задыханы, грыміць здаля Задарожны і тузаецца з рук хлопцаў.

– Лошка! Лошка! Не трэба! – угаворвае Папоў.

– Якога д'ябла! – са знарочыстай строгасцю ў голасе сіпіць Жаўтых, стоячы перад ім. – Ашалелі, дурні! Апомніцеся! Завошта?

Лук'янаў, прыціхлы і, здаецца, збянтэжаны, стаіць у кутку з рыдлёўкай у руках. У такіх схватках ён, вядома, не ўдзельнічае.

Я аддыхваюся і маўчу. Я не скажу завошта – хай здагадаецца ён, калі здольны на гэта, а іншым не трэба і ведаць. Мне толькі крыўдна трохі, што, здаецца, мне болей, чым яму, перапала ў гэтае бойцы, а так усе яны – і Лёшка, і Люся, і іншыя, хто заадно з імі, – няхай яны ідуць да д'ябла.

Доўга пасля гэтай сутычкі старшы сяржант усё бурчыць – абураецца на нас, а я стараюся працаваць, падбіраю з долу пясок і думаю, што ад Задарожнага чаго іншага і не выпадала чакаць. Але чорт з ім, з Задарожным, у маіх пачуццях пачынае расці-разрастацца гідлівая пагарда да той нашай «чараўніцы», да Люсі. Вядома, што ні ў чым яна не вінавата перад намі і вольная ў сваіх учынках, але я цвёрда перакананы, што ў адносінах да ўсіх нас яна зрабіла нешта злачыннае, за што варта вялікае ганьбы. Яна ашукала нешта светлае ў нас, збэсціла сабою ўвесь людскі род, я не хачу цяпер верыць нікому, я хачу крычаць у ноч брыдкія, паганыя словы ёй, я ненавіджу і яго, і яе – абое яны паўстаюць прада мной аднолькава мярзотныя, агідныя і нізкія.

8

Урэшце ўкрыцце гатова. Папоў таксама канчае сваю працу, мы выходзім на пляцоўку за гарматай, кідаем у кучу рыдлёўкі, Жаўтых

дастае з кішэні трафейны швейцарскі гадзіннік, асцярожна зашпільвае на руцэ бранзалет і ўглядаецца ў зеленаватыя лічбы на чорным цыферблаце.

– Так... Лазняк, Лук'янаў, марш за сняданкам. І жыва! Хутка развіднее.

Лук'янаў паслухмяна збірае кацялкі, я вешаю на сябе аўтамат, і па вузенькай сцяжынцы ў траве мы ідзём ад нашай агнявой у маўклівую, трывожную цемру поля. Ноч, відаць, дабірае апошнюю гадзіну. Месяц, узлезшы ў паўнеба, пачынае ўжо ніжэць, бліщчастая кісяя хмаркі, што ўсю ноч вісела ўгары, некуды сплывае з празрыстае сіні, зоркі бліщчаць трохі вастрэй. Сіняваты змрок цяпер гусцее над варожымі пагоркамі, усходні небакрай хоць яшчэ цёмны, але ў параўнанні з заходнім святлее, здаецца, і зорак там менш, і відны адны толькі большыя. На зямлі блукаюць-варушацца няпэўныя цені; палосы, лапінкі, плямы месячнага святла санлява ляжаць на травяністым, падзёўбаным варонкамі полі.

У мяне яшчэ не мінула злосць на Лёшку, яна сваёю ўладарнаю сляпою сілай засланяе трывогу за ранак, у які чакаюць нас чарговыя выпрабаванні вайсковага лёсу. Але чорт з ім – з заўтрам, – я не люблю загадзя чакаць кепскага, мне заўжды лепш, калі яно грымне як нечакана, а так напакутуешся напярэдадні і, як гэта часта бывае, – дарэмна.

Я тупаю наперадзе па сцяжыне і апроч тае трывожнай няўпэўненасці адчуваю ў сабе пустотную лёгкасць ад чагось пераажытага, страчанага, што ўжо адступіла, не хвалюе, толькі яшчэ халодным попелам ляжыць у душы. У мяне ўжо няма ні былое зайздрасці да Лёшкі, ні нястрымнага, пакутнага імкнення да Люсі, я нешта зразумеў, перажыў і, думаецца, нават пасталеў і паразумнеў за гэтую ноч.

Мы ідзём моўчкі, ціхенька парыпвае дужка на кацялку; Лук'янаў ззаду маўчыць – ён заўсёды такі задумёны і няўклюдны. Я прыпамінаю, як нядаўна Лёшка абразіў яго палонам, а ён змоўчаў, стрываў – перанёс усё ў сабе.

– Што вы яму па мордзе не далі тады? – пытаюся я, азірнуўшыся. – Варта было б.

Лук'янаў трохі маўчыць, уздыхае, затым разважна адказвае:

– А ці варта? Ці варта чапацца! Гэта глупства. Не ён першы, не ён апошні. Я ўжо прывык.

– Дарма. Так ён і будзе чапляцца, тыраніць. Калі здачы не даць. Ён такі.

– Ніхто чалавека не тыраніць больш, чым ён сам сябе. Так вось.

– Гэта калі ў чалавека сумленне ёсць. А ў Задарожнага яно і не начавала.

– Не, чаму? – падумаўшы, адказвае Лук'янаў. – Па-свойму і ён мае рацыю. Адносна, вядома.

Мы зноў маўчым, памалу клыпаем і ўслухоўваемся ў ноч.

Сцяжынка прыводзіць нас да сланечніку, які шэраю нерухомай сцяной дрэмле ўначы. Па той бок яго, на дарозе, чуюцца салдацкія галасы, недзе далей на сцежцы коратка бліскае іскра ад цыгаркі і даносіцца сцішаны смех. Хоць і вайна, і небяспека, але пакуль ціха, і жыццё ідзе сваім чынам.

Лук'янаў ціхенька ідзе ззаду, і ў сузіральна-супакоеным настроі яго я згадваю ціхі водгук перажытых пакут, нейкі душэўны надлом, гэта цяпер мне блізка, зразумела, і я пытаюся:

– Скажыце, а як вы ў палон трапілі?

Салдат з паўхвіліны маўчыць, нешта думае, затым уздыхае:

– Проста. Пад Харкавам у сорак другім. Параніла. Страціў прытомнасць. Ачнуўся – наўкола немцы. Ну, лагер, і ўсё...

Я думаю, што Лук'янаў скажа і яшчэ што, але ён змаўкае. У адным месцы мы натыкаемся на неглыбокую мінную варонку. Месячнае святло таямніча высвечвае на сцяжыне круглую чорную пляму з стабілізатарам усярэдзіне. Хоць небяспекі ад яе ўжо няма, але не хочацца і ступаць у яе чарнату. Я пераскокваю варонку. Лук'янаў абыходзіць яе збоч.

– Такі быў мой пачатак канца, – уздыхае Лук'янаў.

– Пачатак канца! – паўтараю я і думаю, які недарэчна-злавесны сэнс у гэтых двух, такіх звычайных упаасобку, словах. – А затым што?

– Затым? Затым пачалося пекла. Усё лета закопвалі супрацьтанкавыя равы на Ўкраіне. У сорак першым іх жа накапалі тысячы кіламетраў. І мы закопвалі. Нікому гэта не трэба было, але, відаць, іншай работы для нас не знайшлося...

– Вы ж, здаецца, афіцэрам былі?

– Лейтэнантам. Камандзірам сапёрнага ўзвода.

– Ну, а пасля?

– А пасля от радавы, – сумна ўсміхаецца Лук'янаў.

– А чаму так?

– Так.

Я не пытаюся болей, – разумею, што яго пакаралі, хоць не магу даўмецца, чаму чалавек, які столькі стрываў у палоне, павінен быў яшчэ і ў нас панесці нейкую кару.

– Гэта, брат, так, – кажа ён, ідучы побач. – У вайну мне не пашанцавала страшэнна. Ва ўсіх адносінах.

– А яшчэ што?

Лук'янаў прыцішвае хаду, пазірае ў месячную далячынь і заклапочана кажа:

– Разумееш, што атрымалася. Бацька мой камандзір брыгады, Герой Савецкага Саюза. А я вось няўдака, сорамна прызнацца каму.

Я насцярожваюся, слухаю, ён заўважае гэта і дадае:

– Пасля палону так і не напісаў яму. Не адважыўся. Дый што я напішу? Праўда, бацька мяккай душы чалавек. Маці таксама. Ні грошай, ні ласкі не шкадавалі. Здаецца, і я някепскі быў, слухаў, вучыўся. У сорак першым разам з дому пайшлі: бацька на фронт, я – у вучылішча. І вось дзіка як атрымалася.

– Ну што ж!.. Ці ваша віна? Вайна ўсё.

– Вайна, вядома. Але не ў тым рэч... – пярэчыць ён. – Недзе штосьці сфальшывіла ва мне. Я-то ведаю. Толькі...

Ён, аднак, не дагаворвае, змаўкае, і я кажу:

– Кепска!

– Вось іменна.

Я веру і шчыра спачуваю яму. Гэтая яго бяда нечым вабіць мяне, мусіць, у нас з ім нейкія блізкія перажыванні, і мне хочацца чым-небудзь суцешыць свайго таварыша.

– Ну, то нічога. Яшчэ не позна. Можна званне аднавіць. Быць бы жывым. А на кпіны вы не зважайце. Не ўсе ж у войску такія, як... Задарожны.

– Яно-то так, але... Дарэчы, ты не вельмі слухай гэтага Задарожнага, – пераходзіць на іншае Лук'янаў. – Ён трапло. Набрэша, а на справе нічога і не было. Такіх шмат... сярод нашага брата – мужыкоў.

Гэтыя словы спачатку здзіўляюць, а затым раптоўна ўзбадзёрваюць мяне. Я аж спыняюся, і нечакана для сябе ў мяне вырываецца:

– Праўда?

– Ну, а ты як думаў? Люся някепская дзяўчына... Наогул, шмат нашых уяўных бед ад таго, што мы не верым жанчыне. Мала паважаем яе. А ў ёй жа святасць мацярынства і мудрасць вякоў. Яна

антаганіст злачынства, бо яна маці. Яна шмат выпакутавала. Пакуты выкрышталізавалі яе душу. А як правільна сказаў Жаўтых, пакуты робяць чалавека чалавекам. Чалавек без пакут – трава.

Насустрач ідуць пехацінцы, моўчкі брыдуць яны ў прыцемках, несучы на перадавую ранні сняданак. Гадзінай пазней ужо тут не пройдзеш; хто спозніцца, той будзе галадаць да вечара. Мы ўглядаемся ў іх невыразныя пры месяцы твары, але знаёмых сярод іх няма.

– Мы не спазніліся, хлопцы? – пытаюся я.

– Не. Яшчэ толькі пачалі даваць. Мы от першыя, – ахвотна адказвае маленькі пехацінец, згорблены ад вялікага тэрмаса на спіне. Мы збочваем на траву і размінаемся. Лук'янаў даганяе мяне і зноў ідзе побач. Відаць, я сваёю цікаўнасцю зачапіў у ім нейкую балючую струну, якая загучала цяпер шчыра і надоўга.

– Пакуты, пакуты!.. – раздумна кажа ён і з нечаканаю ажыўленасцю прадаўжае: – Я вам скажу. Я доўга памыляўся, не разумеў шмат чаго. Палон мяне навучыў многаму. У палоне чалавек адразу губляе ўсё, што паначапляла жыццё: кубікі, шпалы, ордэны, дыпломы, білеты. Застаецца адно толькі пры ім – яго душа. Як у Ісуса. Я нагледзеўся рознага. За трыццаць год жыцця не зразумеў таго, што за адзін год палону. Я ўсё думаў: усё ж яны, немцы, не якія азіяты, яны далі чалавецтву Баха, Гётэ, Шылера, Энгельса. Аказалася, увесь іхні сэнс – Гітлер. Вось што можа зрабіць адзін чалавек з нацыяй, якая даверыцца яму. Хаця не ўсе аднолькавыя. Некаторыя думаюць па-свойму. Напэўна, кожны чалавек – ад прыроды чалавек. Жыццё робіць з яго генія або злыдня. Немцы прадалі Гітлеру свае душы, і ён зрабіў іх злыднямі. Гэта страшна – прадаць аднаму ўсе душы. Апрача ўсяго іншага, гэты адзін стане вампірам. Ён захоча акіяна крыві. Быў у нас Курт, ён шмат што разумеў правільна. Мы часам гутарылі. Я палонны, а ён салдат з аховы. Але ён трус. Ён болей за ўсё баяўся фронту. Ён ненавідзеў Гітлера, але пакорна служыў яму. Пасля ён павесіўся ў лагеры.

– Чаго ўжо чакаць ад немцаў, – кажу я, – калі вось і нашы... Колькі набралася і ўласаўцаў, і паліцаяў...

– Яно так. Гэта ўжо даказана. Трусасць і разлік на выгаду губяць усіх: і нашых, і немцаў, і радавых, і генералаў, – з незвычайным для яго запалам кажа Лук'янаў. – Не перамогшы ў сабе карысталюбца, баязліўца, не пераможаш ворага. Гэта так. Гэта пытанне жыцця і пытанне гісторыі.

Памаўчаўшы трохі, ён весялей ужо дадае:

– А за Люсю ты не турбуйся. Яна нішто дзяўчына. Так мне здаецца. Скончыцца вайна – камусь пашанцуе. Эх, калі б не вайна!..

І я раптам адчуваю, што веру яму, веру, як богу, ён звальвае з мяне нябачны камень пакут і дае светлую жаданую надзею, – дзіўна нават, якою сілай валодаюць звычайныя сяброўскія словы, сказаныя ў пару. Я не магу даўмецца цяпер, як гэта я не зразумеў усё з самага пачатку, навошта так легкадумна паверыў гэтаму балабону Лёшку. Я вельмі рады цяпер, але, здаецца, нічым таго не паказваю Лук'янаву, – мне раптам робіцца лёгка і светла на душы, і нават заўтрашняе выпрабаванне адлятае кудысь у далёкія задворкі памяці.

– Ага, Люся слаўная. Гэта ён балбатун, – згаджаюся я, і мне пакутна балюча ад думкі, што зусім нядаўна яшчэ я гатовы быў зняславіць ні ў чым не вінаватую дзяўчыну.

– Давай хутчэй, браце, каб не спазніцца! Ці не віднее? – павесялеўшы, кажу я, і мы паскараем крок – паўз сланечнік у лагчыну ля вёскі, куды ўночы прыязджае наша батальённая кухня.

9

Пакуль мы прыносім сняданак, пачынае світаць.

Неба з кожнай хвілінай святлее, па небасхіле ўсё шырэй разліваецца зеленаваты водсвет далёкага сонца, хутка гаснуць і без таго рэдкія зоркі. Месяц у вышыні растае, губляе сваё ядронае ўночы святло, вузее і бездапаможна вісіць над пасвятлелым прасцягам. На зямлі неўпрыцям знікаюць рэзкія цені, сплывае срэбны месячны бляск, сціпла і слаба асветленае, выступае са змроку ранішняе наваколле – травяністае, перакапанае вайной поле, шэраг слупоў над дарогай, вузкая палоска сланечніку пад вёскай.

Таропка і моўчкі снедаем.

Жаўтых першы паспешна даядае з вечка прыпраўленую тушонкай кукурузную кашу (мамалыгу, па-тутэйшаму) і засоўвае ў кішэню недаедзены кус хлеба. Шэры ў прыцемках твар старшага сяржанта ажыўлена-засяроджаны на сваіх камандзірскіх клопатах. Мы таксама выскрэбваем кацялкі, чысцей аблізваем лыжкі, і ўнутры ў кожнага з нас шпарка і няўхільна расце дрыготкая трывога. І мне аж любасна ад тае дзелавой спакойнасці, з якою гэты немалады ўжо, рудавусы, ссінелы з твару, трошкі крываваты ў нагах – звычайны калгасны дзядзька, наш цяперашні камандзір, збіраецца да начальства з дакладам аб гатоўнасці. Быццам для якой звычайнай працы ў полі, дажоўваючы ў роце сняданак, ён за тоненькі раменьчык

вешае на шыю бінокль, закідвае за плячо аўтамат, насоўвае на лоб пакамечаную, белую ад сонца пілотку, якая заўжды неяк аблавушкай сядзіць на яго галаве – ад вуха да вуха. Пілотка і іншая абмундзіроўка ў яго не дужа адмысловая, звычайнае б/у, затое ўсё іншае, што вызначае ў ім сяржанта-артылерыста, дагледжана і носіцца ў ашчаднасці. Бінокль хоць і старэнькі, з вышчарбленым акулярам, але пра яго Жаўтых кажа, што не памяняе на новы, нават на трафейны цэйсаўскі. Да сяржанцкае палявой сумкі з настаўленнямі, брытвай і рознай салдацкай драбязою прышпілены компас, – як у начальства. Пад ранак ён надзявае зашмальцаваную сваю ватоўку, на ёй пакручастыя пагоны з чырвонаю лычкай упоперак і на рукаве вышэй ад локця, нібы залатая, паблісквае выразаная з бляхі самадзелка – скрыжаваныя ствалы гармат. Гэта эмблема знішчальніка танкаў. Ботаў Жаўтых не носіць, кажа, што ў іх нездарова нагам, і ходзіць у чаравіках з абмоткамі, якія накручвае нізенька – на далонь ад халявак.

– Крывёнак, пабудзі Папова, – загадвае старшы сяржант, варушачы вусамі. – Я да камбата.

Крывёнак, здаецца, абыякавы да ўсяго, што неўзабаве чакае нас, расслаблена ўстае ад кацялка і, валюхаючыся, ідзе будзіць наводчыка, якога Жаўтых перад світанкам паклаў спаць. Папоў, вядома, не выспаўся за якую гадзіну, разбуджаны, сядзіць нейкі час у доле і, пазяхаючы, няўцямна глядзіць перад сабой.

І тады зноў з-за варожых пагоркаў даносіцца злавесны гул танкаў. Гэты раз гудзе ўжо бліжэй, пачынае нават здавацца, што танкі ідуць сюды, на нас, усе мы ўстрывожана ўзіраемся ў бок ворага, але ўбачыць там яшчэ нічога нельга. Гэты гул, відаць, канчаткова абуджае Папова, ён устае на калені, падпяразваецца, бярэ свой кацялок з ежай і, узіраючыся ў змрочныя пагоркі, ідзе да гарматы.

– Усё ж нешта яны нам рыхтуюць сёння, – кажа Лук'янаў і бярэцца за аўтамат. Мы з Крывёнкам таксама бяром нашу зброю і ідзём да сваіх баявых месц ля гарматы. Ля разасланае палаткі з рэшткамі сняданка застаецца адзін Задарожны.

Нейкі час мы моўчкі сядзім на станінах, і, па меры таго як усё больш рассцілаецца-вынікае з-пад змроку знаёмы прасцяг, усё расце, большае наша хваляванне. Крывёнак згортвае няроўную, тоўстую пасярэдзіне цыгарку і нервова, без меры цмыгае яе. Лук'янаў надзявае ў рукавы шынель і зябка месціцца на снарадных скрынках, – як заўжды на світанні, яго пачынае трасці малярыя. На худым, нейкім да часу абвялым твары з глыбокімі зморшчынамі абапал рота і

ў выцвілых вачах пад светлымі брывамі – выраз цярплівасці і пакорнасць непазбежнасці. Лёшка, здаецца, злосны і абыякавы да ўсяго, ён сядзіць, дзе сядзеў, не кратаючыся, але тое, што ён не ў гуморы, – выдае трывогу ў ягонай душы. Адзін толькі Папоў, санлявы яшчэ, без усякіх адзнак неспакою, старанна выскрэбвае з кацялка кашу і вузкімі вачыма на расплюснутым бурым твары раз-пораз глядзіць на пагоркі, дзе затаіўся вораг.

Дзень наступае і няўхільна блізіць наш небяспечны час. Ужо становіцца відаць бы кратом накапаная крывуляка першай траншэі, праз туманную золкую парнасць у лагчыне праступае чорная пляма танка ля ручая, на пагорках яшчэ курыцца дымчастая шэрасць, але яна неўзаметку, з кожнай хвілінаю радзее і саступае месца святлу.

Пакутліва і вельмі напружана мы чакаем. Кожны засяродзіўся ў сабе, нікому не трэба размовы, ніякія словы цяпер не маюць значэння. Мы прыціхаем, натапырваемся і чакаем хуткага, таго самага часу, калі для кожнага з нас можа вырашыцца ўсё. І ў гэтую часіну нейкім дужа будзённым і таму дзіўным голасам адзываецца Папоў:

– ...Не може пасаліць! От повар, нехарош повар!..

– Што?

Усе паварочваюцца да наводчыка, яўна збянтэжаныя тым, што ўчулі, і ён ранейшым ціхавата-абыякавым тонам кажа:

– Каша мала-мала солі, трава каша. Нехарош каша – нехарош повар.

Мы затойваем прыкрасць, ніхто яму не адказвае: ці да кашы цяпер.

І вось у полі з'яўляецца наш камандзір. Ён бяжыць ад КП наўпрасткі па траве, і тое, што ён не ідзе, а бяжыць, спяшаецца, яшчэ больш узвінчвае нас. Я станаўлюся за шчытом на калені і раблю найпершае, што трэба зрабіць перад стральбой, – адчыняю затвор. Паварот тугаватай рукаяткі апускае клін, можна зараджаць, хоць – адчуваю я – зараджаць яшчэ рана, але мне ўжо нясцерпна бяздзейнасць, карціць што-небудзь рабіць.

Жаўтых, напэўна, здаля прыкмячае, як нядобра сцішыліся мы, і, пэўна, каб разбурыць нашу панылую прыкрасць, гукае:

– Ну, мальцы-ўдальцы! Пальнём зараз! З першага снарада – цэль, і спаць да вечара!

– Ерунда! – кідае Лёшка і ўскоквае з долу. – Паспіш тут! – Ён ідзе да ўсіх на пляцоўку, неяк беражліва несучы ля сябе свае вялікія,

рудыя ад загару рукі. Жаўтых саскоквае з невысокага бруствера, ідзе на сваё баявое месца – злева ззаду ад гарматы, у шырокім гарматным сховішчы.

– Нічога. Не першы раз! Трымайцеся за зямлю-матухну. Яна выручыць, – спакойна кажа ён і ўзнімае бінокль. – Так!.. Не, яшчэ трошкі пачакаем. А ну, сядайце ўсе!

Мы, стаўшы на калені, займаем свае месцы – Папоў за прыцэлам, я справа ад яго за шчытом, між станін укленчвае Задарожны, за ім ля снарадных скрынак Крывёнак і Лук'янаў.

Жаўтых усё ўзіраецца ў бінокль; згінаецца да прыцэла Папоў – мы разумеем, што ўступаем у паядынак, дзе пытанне – хто каго – будзе рашацца тым, хто хутчэй. Калі толькі мы спознімся і немцы раней убачаць нас на гэтай пазіцыі, то нам будзе кепска.

– Папоў, наводзіць пад ніжні абрэз! – распараджаецца Жаўтых, ужо не адрываючыся ад бінокля. – Та-ак! Зарадзіць!!! – сіпата, спакойна, але з залішняю строгасцю камандуе ён, і я адчуваю па тым, што хоць трошкі, але хвалюецца і ён. Задарожны натрэніравана і размашыста ўсоўвае ў патроннік снарад, затвор, коратка лязгнуўшы, зачыняецца. Папоў прыліпае да прыцэла, і мы затойваем дыханне.

Ідуць апошнія хвіліны санлявай ранішняй цішыні. Неба за нашымі спінамі ўжо наліваецца водсветам блізкага сонца... Гэтыя апошнія імгненні перад адкрыццём агню асабліва нясцерпныя, тупым болем ныюць усе нервы – хутчэй, хутчэй! Але Жаўтых глядзіць, ён спакайнейшы і лепш ведае, калі трэба скамандаваць.

– А чаму без каскі? Дзе каска? – нечакана гучыць у цішы яго строгі голас. Гэта ён да Папова, які туліцца ў сваёй запэцканай змазкай пілотцы. Жаўтых так крычыць заўсёды, калі наводчык перад стралянінай не надзявае каскі, якую камандзір заўсёды возіць з сабою і без якой ён не дазваляе наводчыку ўступаць у бой. – А ну, Крывёнак, – каску! Каску яму, жыва!

Папоў, аднак, не адрываецца ад прыцэла, усё ўглядаецца ў яго, пакручваючы рукаяткі наводкі, а Крывёнак тым часам прыносіць з акопа няновую ўжо, пашкрэбаную каску і нахлабучвае яе на наводчыкаву галаву. І раптам, не паспявае яшчэ ён адысціся на сваё месца, як недзе далёка ў варожым баку раздаецца знаёмае імпэтнае «та-тата-та-та-та-та!». Адначасна імпэтна лязгае па крыле шчыта, фуркае над галовамі, чмякае ў зямлю і збоч на брустверы над камякамі зямлі ўзлятае слабенькі дымок пылу. Я інстынктыўна ўгінаюся за казённік. «Спазніліся! Празявалі!» – б'е ў голаў благая

думка. Каб нешта рабіць, я азіраюся, – за мною гнецца да зямлі Лёшка, ён лаецца, а за ім далей, неяк бокам, абапёршыся на локаць, апускаецца на дол Лук'янаў. З-пад ягонай пілоткі на каўнер незашпіленага шыняля і на дашчаную снарадную скрынку нешта хуценька капае. Лук'янаў неяк увачавідкі бялее, хапаецца рукой за галаву і здзіўлена ўзіраецца – на далоні кроў.

– Сволачы! – лаецца Лёшка. Да Лук'янава кідаецца Крывёнак, даволі спакойным голасам ён пытаецца:

– У каго пакет?

У мяне ў кішэні перавязачны пакет, я дастаю яго і кідаю хлопцу, хачу і сам падацца туды, але каманда Жаўтыха спыняе мяне:

– Стой! Ціха! Прыгніся! Прыцэл шэсць – адзін снарад, агонь!

Кулі б'юць па брустверах, пырскаючы ў бакі зямлёй, я соўгаю па лінейцы ўказальнік адкату, прыгінаюся. Тут, за казённікам, трошкі схоўней, чым на адкрытай пляцоўцы. Уся наша агнявая курыцца пылам ад куль, разлятаецца ў бакі зямля, шмаццё кукурузы лязгае па шчыце. Што і казаць: няўдалы пачатак, трэба як мага хутчэй упраўляцца, інакш можа быць кепска.

– Бах!!! – нечакана і грымотна б'е ў вушы стрэл. Гармата тузаецца назад, пад казённікам з'яўляецца пустая гарачая гільза, з яе вузкае шыйкі курыцца дым.

Я не бачу за шчытком выбуху, але чую яго далёкае раскоцістае «ках-х-х!». У ствале ўжо новы патрон, і Папоў асцярожна, дужа акуратна і спакойна падкручвае махавікі.

– Фіць-фіць! Чвік!.. – праносіцца побач варожая чарга.

«Хутчэй! Хутчэй!» – стукае ў скроні думка. Я імгненна азіраюся: Лук'янаў ляжыць на баку, і Крывёнак, няўмела раскручваючы белы, чысцюткі бінт, абмотвае яму галаву. Скрозь павязку праступае і распаўзаецца бурая пляма крыві.

– Бах!!! – б'е новы наш стрэл, і правае вуха глухне, нібы ў яго забіваюць тугі корак. Я таропка пазіраю на ўказальнік адкату – адкат, здаецца, нармальны.

– Прыцэл сем! – з лютасцю ў голасе камандуе ззаду Жаўтых.

Значыць, недалёт, трэба яшчэ прыстрэльваць. Кулямёт б'е доўгімі чэргамі, і гэта, мусіць, ратуе нас, бо толькі першыя кулі з чаргі трапляюць паблізу, іншыя ж ідуць з рассейваннем навокал. Усе мы тулімся долу, Лёшка ляжыць на баку, прыціскаючы да грудзей патрон, – позіркі нашы сустракаюцца, і я не знаходжу ў ягоных вачах

варожасці. Мне таксама цяпер не да злосці – Люся і ўсё, што звязана з ёю, адступаюць цяпер далёка, у нейкае невыразнае даўняе ўчора.

Папоў працуе, аднак, таропка і дакладна. Не паспяваю я да канца адчуць сваю прыкрасць ад першых стрэлаў, як бахае новы, трэці стрэл і зараз жа ззаду крычыць Жаўтых:

– Адмеціцца па разрыву!

Гэта ўлюбёны прыём нашага камандзіра. Ёсць пэўныя правілы прыстрэлкі прамой наводкай, але Жаўтых амаль заўжды карыстаецца толькі гэтым – адмячаннем па разрыву, які ні разу яшчэ не ашукаў нас. Папоў, згорбіўшы спіну, ледзь-ледзь, аднымі далонямі, кратае махавічкі наводкі і цісне кнопку спуску. Я выглядваю з-за шчытка – снарад праз пыл з бруствера ідзе ўдалеч і рвецца на пагорку.

– Верна! – радасна і натужна, з усяе сілы крычыць Жаўтых. – Тры снарады, беглы агонь!

«Слава богу! – спадае ў душы прыкрае трывожнае напружанне. – Трапілі, цяпер дабіць!»

– Бах! – грукае стрэл, гармата тузаецца, з казённіка са звонам вылятае гільза. Лёшка, на імгненне прыўзняўшыся на каленях, дасылае наступную, і праз дзесяць секунд зноў:

– Бах!

На агнявой – кіславаты парахавы смурод, пыл. Шостая гільза звонка лязгае ў доле аб папярэднія, і вось жаданая каманда:

– Ва ўкрыцце!

«Ёсць! Здаецца, удалося! Яшчэ трошкі, яшчэ...»

Мы ўсе хапаемся за гармату, я перапаўзаю цераз станіну, вырываю з восі стопар, нехта ззаду выдзірае з зямлі сашнік. Жаўтых хапаецца за левую станіну. Прыпаўшы да самай зямлі, налягаю на кола, штурхаю – гармата зрушваецца з месца. Папоў трошкі спазняецца штурхнуць левае кола, гармата перакошваецца на пляцоўцы, і Жаўтых злосна крычыць на яго:

– Папоў, такую тваю растакую! Штурхай!

На Папова камандзір крычыць рэдка, толькі ў баі пад агнём, – тут ён нікога не вылучае, тут у яго ўсе роўныя, і, паслухаўшы збоку ў такі час, можна падумаць, што ён з кожнага гатовы садраць скуру. Папоў не крыўдзіцца на тое, як не крыўдзіцца ніхто, – у насунутай на вочы касцы ён упіраецца каленямі ў зямлю, плячом – у кола, гармата зрушваецца з месца і, цяжка гойдаючыся, ідзе ва ўкрыцце.

– Та-та-та-та-та... – стукае здаля кулямёт, але мы ўжо звярнулі станіны, я напружваюся, што, здаецца, разрываюцца ад натугі грудзі, і штурхаю ў кола аберуч, аж покуль гармата не пачынае каціцца паціху сама. Хлопцы і Жаўтых кіруюць яе станінамі, а апошні, на каленях, учапіўшыся за правіла, штурхае схуднелы, з акрываўленай шчакой Лук'янаў.

10

Пасля мы сядзім у нашым вузенькім абжытым акопчыку і, супакоеныя ды трошкі абрадаваныя зробленай справай, утаймоўваем у грудзях ашалелыя ад натугі і перажытага сэрцы. Некалькі кулямётаў лупяць па нашай пазіцыі, раз за разам збіваючы з бруствера камякі, і пясок сыплецца на нашы галовы. У чыстым ранішнім паветры над агнявой космамі вісіць пыл. Але буйнакаліберны кулямёт маўчыць, а астатнія мы як-небудзь стрываем.

– Хапіліся! – задаволена кажа Жаўтых, седзячы на дне, і радасна смяецца, густа наморшчыўшы свой зашчацінены за ноч, сіняваты твар. – Усё ж абдурылі – ведай нашых!

Пасля, пасур'ёзнеўшы, камандзір пытаецца:

– Ну, а ты як, Лук'янаў? Трываць можаш?

Лук'янаў, схіліўшы перавязаную галаву, курчыцца пад палаткай у канцы акопа і зябка хутаецца ў шынель. Рана ў яго на галаве, пэўна, не дужа страшная, ён не стогне, не скардзіцца на боль, толькі дрыжыць ад малярыі. Выгляд у салдата па-ранейшаму пакутна-засяроджаны.

– Патрываю, – ціха кажа Лук'янаў. – У санчасць жа не выбрацца.

– Не выбрацца, – пацвярджае камандзір. – Сядзі да вечара.

Мы месцімся адзін ля аднаго ў самым дне і пільна ўслухоўваемся, што робіцца наверсе. На ніжэйшым прыступку сядзіць Лёшка, у руках у яго перыскоп, і ён раз-пораз ціхенька высоўвае яго з-за бруствера. Кулямёты нам тут не страшныя, але мы чакаем, што вось-вось ударац мінамёты, тады ўжо будзе чаго баяцца.

Але неўзабаве сціхаюць і кулямёты, і ў ранішнім прасторы запаноўвае цішыня. Нідзе ні гуку, ні стрэлу. Ужо добра развіднівае, недзе ўсходзіць сонца, і яркі блакіт паўднёвага неба аж буяе ад стрункіх патокаў святла. Першыя сонечныя промні кладуць свае яшчэ халодныя лапы на пыльныя груды нашага акопа. Змануты цішынёй, над полем з'яўляецца жаўранак. Як нешта далёкае і не ўраз

зразумелае, далятае да нас яго цвіркатлівая лагодная песня; а затым і сам ён паяўляецца ў небе над самым акопам. Жаўтых першы задзірае ўгору галаву, напінаючы сухую скуру на няголенай шыі, прыжмурвае немаладыя вочы і шчыра здзіўляецца:

– Хе! Глядзі ты – заспяваў! І не баіцца! От жа малеча...

Мы ўсе пазіраем угору на дробненькае пырханне маленькае птушкі, і неяк адразу адлятаюць прэч нядаўнія страхі, турботы, з'яўляецца такое ўражанне, быццам мы толькі ўсталі з ночы ў гэтым акопе-ровіку і што не было ні трывогі, ні кулямётнага абстрэлу, ні бою. Адно толькі ніколі нядрэмнае наша адчуванне не хоча расстацца з прытоенай, заўсёды жывучай трывогай і ўсё трымае ў сабе прыглушаны напамінак пра тое, дзе мы і што нас чакае яшчэ.

Аб тым мы не гаворым, але тое, відаць, адчувае кожны, апроч хіба аднаго Папова. Як толькі сціхае абстрэл, ён пачынае нудзіцца без працы, пасля знімае гімнасцёрку і бярэцца прыладжваць пад пагоны бляшаныя палоскі. Нядаўна яму прысвоілі званне яфрэйтара, і Папоў некалькі дзён усё ахаджвае свае новыя пагоны: прышывае лычкі, з чырвонага нямецкага кабелю робіць канты, цяпер вось прыладжвае бляшкі. Жаўтых задаволены, весела і з пачуццём узрослае годнасці азірае нас, але мы адчуваем, як ён пільна трымае вуха да кожнага гуку наверсе, і разумеем, што ён таксама чакае; Лёшка па-ранейшаму невясёлы. Крывёнак прысеў у нішу са скрынкамі і нешта калупаецца ў трафейным сваім кулямёце.

– От! Сказаў камбат, да ўзнагароды прадставіць усіх. За кулямёт. Атрымаем па медальку. Ці блага? – кажа Жаўтых.

Атрымаць медаль заўсёды прыемна салдату (асабліва таму, у каго нічога яшчэ няма), толькі Жаўтых пра тое наўрад ці марыць – вунь у яго колькі іх на грудзях. Крывёнку ды мне было б дарэчы па якой узнагародзе на нашыя нічым не аздобленыя гімнасцёркі, таксама як і Лёшку, каторы, апроч гвардзейскага значка (якім ён, між іншым, дужа ганарыцца), нічога не мае. Толькі Лёшка цяпер незадаволена ўзнімае да старшага сяржанта сваю лабатую галаву і кажа:

– Ерунду кажаш. Тут пакуль медаля дачакаешся, дык пяць разоў закапаюць.

– Чаму? – не злуючыся, добразычліва пярэчыць Жаўтых. – Цяпер – абарона, гэта хутка робіцца. Камандзір дывізіі падпіша – і гатова. Дарма толькі лаяўся ўчора: бач, як ладна абышлося, – і насмешліва дадае: – Прыйдзе на спатканне Люська, а ты ўжо ўзнагароджаны. Жаніх!

Ад тых камандзіравых слоў у мяне раптоўна і самотна занывае недзе ў грудзях – калі ён кажа тое пра Лёшку, дык, пэўна, лічыць іменна яго вартым нашай сяброўкі. Не сказаў жа ён гэта хоць калі-небудзь пра мяне або пра Крывёнка, а менавіта пра Лёшку. Значыць, тут ёсць усё ж нешта такое, што невядома мне, а стары хітраваты Жаўтых бачыць і ведае ўсё. Значыць, штосьці ўсё ж калі не было, дык магло быць у яе з Лёшкам, недарма гэта такія выразныя намёкі, зноў пакутна думаю я. Але Задарожны незадаволена чмыхае:

– Патрэбна мне тая Люська... як сабаку пятая лапа. Не такіх бачылі.

Я не ведаю, што мне і думаць. Не зразумееш адразу, ці ён прыкідваецца, ці кажа напраўду. І я не магу даўмецца, чаго ён так раптам перамяніўся да дзяўчыны, чаму так ахалодаў да яе? На гэты конт у галаве з'яўляюцца пэўныя здагадкі, але гэта зноў тое старое, учарашняе – агіднае і пакутнае. Я стараюся ўтапіць яго ў сваёй душы, прыцяць, не даць яму ходу і скіроўваю думкі на іншае.

Не, я, мабыць, ніколі так не скажу пра Люсю, хоць – сам разумею – у тым маё гора і мае пакуты. Я магу вылаяць яе сам сабе, збэсціць са злосці ў думках, але, адчуваю я, ніколі мне не счарсцвець да яе ўсмешкі, да яе голасу, яе манер трымаць сябе – да ўсяго яе такога ветлага, сяброўскага аблічча. Мне б вельмі хацелася з'явіцца перад ёй з баявой узнагародаю, з лычкам на пагонах, з чым-небудзь, што б зрабіла мяне большым, смялейшым, дужэйшым і больш вартым у яе вачах. Гэта цяжка, але я напэўна гатовы на новыя пакуты ў баях, абы мне толькі хоць трошачкі палепшаць і наблізіцца да гэтай незвычайнай дзяўчыны. А што яна вельмі ўжо незвычайная, лепшая за ўсіх на свеце дзяўчат, у тое я веру ўсёй сваёю недарэчнай, маладою душой. Не, відаць, жывучы з ёю на адным свеце, я не магу быць абыякавы да яе і сам не магу быць абыякім.

– Хе, Люся! – іранічна хмыкае Лёшка. – Мы тут вось галовы пад кулі падстаўляем, а яна там з тылавікамі мілуецца. Таксама медаль зарабляе. Капітан гэты... як яго? Мялешкін? Даўно яна з ім круціць. Ведаю я...

Капітан Мялешкін! Гэта такі прыгожы, чарнявы хахатун з вусікамі. Праўда, я бачыў аднойчы на маршы, як на кані ён ехаў збоч фурманкі санітарнае роты і ўсё частаваў нечым дзяўчат і Люсю таксама, а яна вельмі ўжо весела ўсміхалася. Мы ішлі тады па ўзбочыне, была несусветная топкая гразь, – і я вельмі запомніў гэты выпадак.

Зноў паныласць і раздражненасць упаўзаюць у мой настрой – я зноў гатовы сказаць сабе: чорт з імі. Відаць, такая наша доля – пакуль мы тут думаем, марым, пакутуем пад агнём, там, у тыле, знаходзяцца спрытнейшыя людзі – афіцэры ці гэткія вось Лёшкі... Дзе ўжо нам! Мне становіцца злосна на сябе і на ўсё на свеце. Але недзе ў глыбіні адчування ціхенька сама па сабе жыве, не згаджаецца са мною ўпартая маленькая думка: не, не можа яна быць благою, не можа, яна не такая.

Па траншэі да мяне пералазіць цераз хлопцавы ногі Крывёнак. Ён сядае насупраць, падпёршы спінаю халодную ў засені сцяну, і, скасіўшы вочы на Лёшку, паказвае складзеную, як пакецік для парашка, паперку.

– Слухай, – ціха гаворыць ён. – Аддасі ёй... Калі што якое... Разумееш?

– Каму?

– Ну, не прыкідвайся. Ведаеш каму.

Я разумею, вядома, каго ён мае на ўвазе, але перадаваць ёй чужыя запіскі – гэтага я ўжо не буду. Зноў жа я думаю, што нічога з намі не здарыцца, наўкола ціха, так ціха, як гэта было ўчора, заўчора, і здаецца недарэчным усякае апасенне.

– Ну, выдумаў! – кажу я. – Сам аддасі. Чаму гэта я?

Крывёнак падазрона аглядае мяне, напэўна, разумее, што я прыкідваюся, яго скасабочаны твар перасмыкаецца. Некалькі часу, нібы выпрабоўваючы маю шчырасць, ён пазірае мне ў вочы, а затым, не ўпрошваючы і не кажучы нічога, хавае паперку ў нагрудны кішэньчык.

– Ну што ж... Не хочаш – не трэба.

Здаецца, ён пакрыўдзіўся.

Эх, Крывёнак, Крывёнак! Хіба не тыя ж пакуты раздзіраюць і маё нутро, хіба не нішчыцца святое і ў маёй душы? Але што зробіш?! У тым толькі і розніца, што, як і ўсе пакуты, адну душу яны спарахняюць, а другую гартуюць да трываласці сталі. Не ведаю, як у Крывёнка, а мая душа для гартавання, відаць, задужа слабая.

– Нічога, – кажу я і не веру ў свае словы. – Нічога! Ён балбатун, гэты... Нахваліўся...

Кажу я гэта дужа няўпэўнена, на ўсякі выпадак, і бачу, як Крывёнак толькі скрыўляе вусны і скептычна ўсміхаецца.

А час ідзе. Да нас у акоп ужо зазірае сонца і пачынае прыпякаць пілоткі. Плечы і тулава яшчэ ў ценю, а галовам спякотна, і Жаўтых, па-старэчы крэкчучы, перасаджваецца пад другую сцяну – у засень.

– Глядзі ты: маўчаць! Аніводнае міны. Дзіва! – кажа ён. – Ну, да вечара дабудзем, а там – на новае месца. Пад другую кучу.

Папоў надзявае гімнасцёрку і сціпла любуецца на свой выраб – пагоны. Уся вопратка на ім прыгледжаная, падагнаная, акуратная, гузікі на месцы, над правым кішэньчыкам тры вузенькія палоскі – нашыўкі за раненне. Гэтыя нашыўкі мала хто носіць у нас, хоць і многія былі паранены, але ў Папова яны на месцы. Якраз пад імі эмалевая зорка ордэна. На адным зубчыку эмаль выкрышылася, і ён белы, але ордэн роўненька прыкручаны на чырвонай суконнай падкладцы. Наводчык наш выглядае акурацістам, спраўным салдатам, адразу відаць схільнасць да вайсковае службы, толькі вось званне малое – яфрэйтар. Ну, але калі б ён быў сяржантам, дык, думаецца, яго падначаленым жылося б не дужа соладка – характар у Папова ціхі, але ўпарты і ўедлівы, асабліва ў дробязях.

– Ты, брат, цяпер як генерал, – усміхаецца Жаўтых. – А ці ведаеш што? Зрабі ты і мне такія. Га? А то гэтыя – бы з іх ноччу чэрці вяроўкі вілі. Пасля вайны расквітаемся. Запрашу цябе ў госці з твае Калымы...

– Нашто Калыма? З Якуціі! – трошкі гняўліва папраўляе Папоў.

– Ну, з Якуціі. У вас мерзлата, а ў нас на Кубані фруктаў, дынь, кавуноў – заваліся. Ад пуза! Наладзім стол у садку, самавар разадзьмём. Паўлітэрку, канешне... Ну і астатняе. Мая Дар’я Амяльянаўна гасцей от любіць! Усё жыццё гасцей бы прымала. Такі характар... Раздушылі б бутэлечку, спамянулі б, як пад Ясамі кукурузу елі, у зямлі сядзелі... Дарэчы, трэ было б напісаць Дарцы, – раптам успамінае Жаўтых. – З Кіраваграда не пісаў. Хлопцы, у каго газетка?

Паперы ў нас няма, у наступленні дык яе бывае багата – розныя там фрыцаўскія блакноцікі, запісныя кніжачкі з драцянымі спружынкамі па краі, а цяпер, апроч газеты, нічога – ні для курыва, ні на пісьмо. Папоў дастае з кішэні акуратна складзены аркушык нашай дывізіёнкі, і старшы сяржант пачынае выбіраць краёчак з шырэйшым полем. Папоў услужліва дае яму чарнільны аловак, які ён старанна слініць пад вусамі і пачынае нешта выводзіць, прыладзіўшыся на адным калене.

– Так і напішам: Дарка, я жывы, чаго і табе жадаю. Маркел Іванавіч Жаўтых.

Ён аддзірае ад газеты палоску з гэтымі словамі і, бачачы нашыя цікаўныя позіркі, кажа:

– А што многа пісаць? Галоўнае: яшчэ жыў. Астатняе бабе не цікава. А наогул, некалькі разоў збіраўся напісаць больш, ды ўсё неяк... Вядома ж, якая салдацкая наша доля. Толькі аловак паслініш – ад камбата пасыльны: Жаўтых, кулямёт знішчыць! Пальнеш па кулямёту – транспарцёр адагнаць! Там пяхота ледзь не за грудзі нашых стралкачоў хапае – у яе пальнеш дзесятак снарадаў. А то – танкі. Колькі марокі з імі! Троцкі мне казаў аднойчы: ты, кажа, Жаўтых – мой камандуючы артылерыяй. І памятай, каб ніякай затрымкі пяхоце! Кажу: калі я камандуючы, то чаму дагэтуль не генерал? Кажа: а за генерала б ты справіўся? Ого, ды яшчэ як. Калі ўжо камандзірам гарматы спраўляўся, дык генералам плёвае дзела. Было б чым! – з таемным гонарам сціпла хваліцца Жаўтых і хавае ў пілотку сваё рэкорднае па лаканізму пісьмо.

Нам добра тут, забываецца трывожная ноч, перастае ныць душа ў чаканні абстрэлу. Здаецца, усё абышлося...

І менавіта ў такі час, калі найбольш расслабляецца нашая ўвага, я раптам адчуваю, што страшнае грымнула. Я не разумею яшчэ, што гэта, але бачу, як скалануўся пад шынялём Лук'янаў. Маленькія камандзіравы вочы раптам круглеюць у здзіўленні, паглыбляюцца і ўраз гаснуць. З прыступка ніцма ў дно падае Лёшка, і толькі тады да маёй свядомасці даходзіць з далечы знаёмы жудасны гук. Недзе там, за варожымі пагоркамі, прарэзліва і нудна выдыхаюць з сябе «скрыпуны» – шасціствольныя нямецкія мінамёты. Толькі сціхае іх працяжны агідны скрып, як з паднябесся рынае на нас прарэзлівы візг. Здаецца, нейкая лютая нябачная сіла хапае за грудзі і пачынае трасці, біць-калаціць зямлю. Я тыцкаюся галавой у Крывёнкавы калені, ён валіцца некуды набок, зверху абрушваецца ў акоп бруствера; б'е ў вушы – выбух, другі, два адразу, тры... Мы глухнем, задыхаемся ў пыле, пяску і зямлі; пальцы хапаюцца за нешта ў пошуках апоры; нешта сціскаюць з неверагоднаю сілай. Зямля быццам рассыпаецца ад грознага ўрагану выбухаў і торгаецца, калоціцца, дрыжыць, роспачна супраціўляючыся страшнай сіле смерці.

Доўгія пакутныя хвіліны ўсё навокал іраецца, разлятаецце ўшчэнт, ранак цямнее, як ноч; у роце, у вачах, вушах – пясок і зямля. Цела балюча сціскаецца ад неаслабнага напружання і кожнага блізкага выбуху, уся істота жахліва чакае: канец! канец! Вось-вось... Гэты! Не... Гэты! Гэты вось, гэты... Угары вые, свіргоча, падае, і дол перамешваецца з небам...

Здаецца, і целы, і нашая воля прыдушаны, запалоханы, паралізаваны гэтым наскокам смерці, усё навокал ва ўладзе бязвольнага ўтрапення. І раптам збоч чуецца нечы крык: «Папоў! Прыцэл, такую тваю растакую!» – гэта крычыць Жаўтых. Нехта балюча наскоквае на мае ногі і вылятае ў канец акопа. У свядомасць стукае кароценькая радасць – жывыя! Я расплюшчваю вочы – на гарматнай пляцоўцы ў дыме мільгае сагнутая спіна Папова, побач ля мяне варушыцца ў зямлі Лёшка, усё крычыць нешта і лаецца Жаўтых, але выбухі і візг глушаць яго. Яшчэ бліскае побач – удар! На нас абрушвае зямлю, Жаўтых падае ніцма, у пыльнай земляной каламуці нехта зноў ляціць цераз мяне – гэта Папоў. Пад яго непадпяразанай гімнасцёркай прыцэл, наводчык прытрымлівае яго рукой. У той час зноў ірве па другі бок акопа, б'е ў твар смуродам і камякамі зямлі, я падаю на нечыя засыпаныя па шыю плечы і напружваюся што ёсць сілы, каб датрываць...

Невядома, колькі мы яшчэ курчымся так, заваленыя зямлёй, паралізаваныя грымотным навалам смерці, пакутна, як цэлую вечнасць, перажываючы катаванне агнём.

Але як толькі крышачку глушэюць, аддаляюцца выбухі, першы з сіплаю лаянкаю пачынае выкарабквацца з зямлі Жаўтых. Уверсе па-ранейшаму скуголіць, раве, вые... Наваколле рвецца і разлятаецца, «скрыпуны» за пагоркам задышліва, ашалела скрыпяць, зямля ўсё тузаецца, неба над намі чорнае ад пылу і дыму, але разрывы трошкі аддаляюцца, і тугія камякі перастаюць малаціць нашы спіны.

«Выжылі! Уцалелі!» – узгараецца гатовая вось-вось згаснуць слабенькая радасць, але душу точыць трывога. Плюючыся і міргаючы, я разварушваю навокал зямлю. Потны, страшны, шэры ад пылу, Жаўтых доўга не можа выграбці з-пад грудоў ногі, затым устае на калені; аслабела варушыцца ў куце Лук'янаў, атрэпваецца побач Крывёнак. Здаецца, усе цэлы – нам пашэнціла. І ў тое ж імгненне, калі я думаю гэта, быццам кінжалам у спіну, уразаецца ў свядомасць чамусьці заіклівы Лёшкаў крык:

– К-к-к-амандзір!.. К-к-к-камандзір!.. Танкі!!!

11

– Т-т-танкі! Т-т-танкі! Глядзі!!! – крычыць ён, то высоўваючыся з акопа, то зноў прысядаючы. Жахлівасць гэтай навіны чамусьці не адразу даходзіць да маёй свядомасці, мяне больш здзіўляе, што Задарожны заікаецца, і нават узнікае кароценькая радасць: «Ага!

Збаяўся!» Я зараз жа ўскокваю, на секунду выглядваю з-за разбуранага, раскіданага бруствера. Па схіле пагорка на нас у дымным грукаце шпарка коціць уніз касяк рабавата-жоўтых танкаў.

Побач на момант мярцвее Жаўтых; хуценька міргаючы звузелымі ад пяску вачмі, ён, быццам не верачы, некалькі секунд пазірае на танкі і выскоквае з акопа. За ім па прыступках вылятае Папоў; за ім я, ззаду тупацяць астатнія. Прыгнуўшыся, цераз закіданую грудамі пляцоўку мы рынаем у сховішча да нашай гарматы.

Я ўчэпліваюся за станіны, якія хапае за сашнікі Крывёнак. Жаўтых з Паповым напінаюцца ўнізе ля колаў. Гармата рушыцца, але ўкрыццё ў доле завалена камамі зямлі з разварочанага мінаю бруствера, гармата ідзе бокам, і Жаўтых лаецца:

– А ну вярні, вярні станіны!.. Лазняк, чуеш, такую тваю...

Я і сам ведаю, што трэба паварочваць станіны, і напружваюся што ёсць сілы, але спяшаюся, і ўсё ідзе неўпапад. Як-кольвечы мы ўсё ж вывалакваем гармату на пляцоўку, заносім станіны, Жаўтых, прыгнуўшыся, кідаецца сюды-туды, як запёрты ў клетку тыгр; нізка схілены вусаты яго твар люты і страшны, на лапатках мокрыя плямы ад поту.

Танкі б’юць па пяхоце, б’юць амаль не спыняючыся. У паветры грыміць і грукоча, паднябессе стогне, цяжкі жалезны гул паўзе па абшары. Мы кідаем станіны, я хапаюся за стопары. Задарожны ззаду так ірве правіла, што ледзь не збівае мяне з ног станінай. Левай рукой я адкрываю затвор, ён зараз жа лязгае – сам Жаўтых з імпэтам усаджвае ў ствол бранябойны.

Танкі на пярэдняй траншэі. Я коратка выглядаю з-за шчыта, адзін гарыць, пэўна, падпалены пяхотай, адзін шпарка імчыць чамусьці ўздоўж траншэі; некалькі пехацінцаў бягуць сагнуўшыся па полі ў тыл. Ад пылу, грукату выбухаў і лютай кулямётнай траскатні мы нямеем. Жаўтых нешта крычыць, Папоў упіваецца ў прыцэл, і неўзабаве рэзкі стрэл бранябойнага глушыць нас. Гармата тузаецца, балюча штурхае ў плячо, я падаю, – гэта хлопцы не паспелі ўперці ў зямлю станіны.

– Сашнікі! – крычыць Жаўтых, нізка прыгнуўшыся за наводчыкам, і кулаком штурхае ў спіну Крывёнка, той хапаецца за правіла станіны і пачынае яе забіваць у ямку. Другі сашнік аслабела ўціскае ў зямлю Лук’янаў, стоячы на каленях. Крыклівая настырнасць Жаўтыха супакойвае: здаецца, калі камандзір тут, благога не здарыцца, ён дагледзіць усё, скамандуе, нам толькі б выконваць.

– Трах! – бʼе другі стрэл. Слабенькі чырвоны агеньчык трасёра мільгае ля танка, аб нешта бʼецца ля яго і адлятае ўгору і ўбок.

– Агонь! Агонь! Не марудзь, агонь!

– Гах!.. Гах!.. Гах!.. – бʼе гармата, падскокваючы на колах. Трасёры не ўсе відаць – некаторыя снарады без следу знікаюць удалечы. Танкі, ад першай траншэі беручы наўзбоч да дарогі, адзін за адным імкліва паўзуць па нашай абароне. Ужо відаць на бартах іхнія чорна-белыя крыжы, машыны цяжка перакочваюцца на брустверах, узнімаючы ашмоцце пылу; доўгія іх гарматы з пудовымі тармазамі на канцах пагрозліва варушацца і грукаюць стрэламі.

– Агонь! – раве Жаўтых. – Наводзіць лепш!

Папоў малайчына – наш харошы Папоў! Ён, здаецца, адзіны тут, каго не датычаць ні страх, ні хваляванне, ён не спяшаецца, не дрыжыць, цяпер ён нічога ў свеце не ведае і не бачыць, апроч танкаў. «Гах! Гах!» – тузаецца гарматка. «Так, трымайся, Лазняк! Здаецца, надыходзіць твой час, – кажу я сабе ў думках. – Ну ідзіце, гады, ідзіце. Бліжэй! Бліжэй! Яшчэ бліжэй!»

Так, яны ідуць бліжэй і мінаюць траншэі пяхоты... Але што гэта? Здаецца, яны прарываюцца! Сярод густога грукотнага гулу з лютасцю і бяссільнаю злосцю зноў крычыць Жаўтых:

– Не бярэ, халера! Дʼябла ім у горла! Маць яе за нагу! Бі па гусеніцах, па гусеніцах агонь!

Не бярэ, – я таксама адчуваю гэта. «Гах!» – падскоквае гармата, імклівая іскрынка трасёра гнуткай стралой мігае ўдалеч, бʼе ў вежу танка і адскоквае ўбок. Не бярэ! Немцы, мусіць, пусцілі на нас цяжкія танкі, можа, гэта іх «тыгры»?..

Пяхота ўцякае. Дзесяткі людзей па ходах зносін, па полі імчацца з-пад удару ў сланечнік, – адзінае тут якое-ніякое сховішча, – да дарогі, падаюць, устаюць, адстрэльваюцца. За імі між танкаў гэтак жа бягуць, мітусяцца немцы. Непадалёк ад агнявой, нізка прыпаўшы долу, знямогла трухае сяржант з потным чырвоным тварам, адной рукой ён валачэ за сабой «Гарунова», другая, нібы палка, звісае да самай зямлі. За ім, штохвіліны азіраючыся, шыбуе невялічкі баец з патроннымі скрынкамі ў абедзвюх руках. Яны нас мінаюць.

– Стой! – крычыць ім Жаўтых.– Стой, сволачы! Расстраляю, стой!

Сяржант крычыць нешта ў адказ, але нам не чуваць, тады ён, прысеўшы, тыцкае рукой у бок дарогі. Жаўтых азіраецца – гэта на фланзе. Камандзір прысядае ад нечаканасці і лаецца ўжо немаведама на каго.

– Станіны ўлева!

Танкі ўжо прарваліся праз батальённую абарону, абходзяць нас і шпарка шыбуюць абапал дарогі ў вёску.

Мы хуценька перакідваем станіны ўбок, Папоў аберуч ліхаманкава падкручвае махавікі наводкі. «Гах! Гах!» – грымяць частыя нашы стрэлы, і коратка лязгаюць пад ногі пустыя гільзы. Хлопцы прыціхлі, прыпалі долу, апанурыліся, у вачах страх. Гэта кепска! Трывай! Якнебудзь трывай, прымушаю я сам сябе. У цябе няма права баяцца, трусіць. У тыл табе шляху няма, адно тваё выйсце – біцца.

– Ага! – урэшце зларадна крычыць Жаўтых. – Ёсць! Агонь! Папоў! Агонь!

Не ўтрымаўшыся, я выглядаю з-за шчыта, і кароценькая радасць урываецца ў маё нутро. Вунь ён стаіць, апусціўшы гарматухобат, убаку ўжо тырчыць адкінутае века люка. Ля яго прыпыняецца другі, ён трошкі падварочвае гусеніцамі ў наш бок, і я разумею – заўважыў! «Заўважыў, цяпер будзе!» – мільгае ў свядомасці спозненая думка, і зараз жа перад самай гарматай мільгае агнём бліскавіца... Удар! Усё патанае ў пыле і смуродзе... Праз пяць секунд жахлівай цішыні – устрывожаны крык Папова:

– Кукуруз!.. Таварыш камандзір, кукуруз!..

Ага, танк зайшоў за кукурузную кучу, яна зусім блізка і замінае страляць, яе трэба раскідаць, але зноў – удар!.. Пыл, смурод... Людзі задыхаюцца ад трацілавай горычы і пыльнага ўдушша.

– Так, нічога, нічога, – супакойвае кагось камандзір.

Адчуванне рэальнасці абвострана, увага бязмежная, думкі мільгаюць хутка і канкрэтна. Я разумею, што трэба бегчы ў тое пекла, насустрач танку, але непадуладная сіла цяжарам налівае ногі. Ненавідзячы сябе, я паволі ўзнімаюся з-за шчыта, а танк, крутнуўшыся на адной гусеніцы, збочвае з дарогі і раптам кіруе сюды, пагойдваючыся, варушачы перад сабой даўжэзнай гарматай. Зараз ён зноў грымне стрэлам... Зараз!.. Зараз!!. Ва мне ўсё напінаецца – перачакаць стрэл, затым... Але ў гэты час ззаду чуецца загад:

– Лук’янаў, убраць!

Лук’янаў! Ураз спадае напружанне; камандзіру лепей відаць, ён выбраў. Выбраў аднаго, звароту назад яму ўжо не будзе. Але сумленне маё рэагуе на тое інакш, я задушваю прыкрасць у душы і азіраюся – Лук’янаў у расшпіленым шынялі ўстае з-за скрынак, чагось азіраецца, у ягоных вачах такая самота, што здаецца: струсіць, папросіцца. Але ён не просіцца, толькі трошкі марудзіць і затым неяк дужа аслабела

ўзлазіць на бруствер і, прыгнуўшыся, бяжыць да кучы. Там ён хапае з зямлі адно бярэмя, другое – раскідвае, растрасае кукурузу ў бакі, куча меншае, але танк – вунь ён!..

І тут – трах!!!

Пыл, пясок б'юць па вачах, у вушах гул, востры кароткі боль...

Праз імгненне я ўскокваю – праз рэдкі клуб пылу, бы асляплы, незразумела марудна, нахіліўшыся і спатыкаючыся, брыдзе Лук'янаў; у дзесяці кроках за ім горача курыць варонка...

– Агонь! – басавіта раве ззаду Жаўтых, а ва мне ўсё халадзее ўнутры. Нейкая неўсвядомленая вінаватасць перад Лук'янавым прымушае мяне ўскочыць на бруствер, ззаду Жаўтых люта крычыць: «Стой! Назад!», але ў тры скачкі я падбягаю да салдата і хапаю яго пад пахі. Ён са стогнам падатліва аддаецца ў мае абдымкі.

З нейкаю апантанай сілай я валаку яго цяжкае цела да агнявой. Насустрач, абдаўшы нас гарачаю хваляй, б'е па танку Папоў. І ў той жа момант недзе зусім побач – чорны, агнявы бляск і ўдар! Ён збівае мяне, я падаю, балюча выцяўшыся бокам аб зямлю, не ведаючы, цэлы або паранены, ускокваю і зноў хапаю Лук'янава. Танк – вось ён! Цяжаленная яго грамадзіна шыбуе ўсё хутчэй і бліжэй, гнецца, дрыжыць зямля, мільгацяць гусеніцы; нібы зубамі, абвешаныя запаснымі тракамі, нястрымна пруць-сунуцца на нас яго шырокія сталёвыя грудзі...

Гнучыся да зямлі і вязнучы ў пяску ботамі, я перацягваю цераз бруствер Лук'янава і разам з ім падаю пад колы гарматы. Некалькі куль наўздагон лязгаюць па шчыце і рыкашэцяць у бакі. У акопе стукоча кулямёт – гэта Крывёнак б'е па пяхоце. Камандзір з Задарожным ляжаць між станін; ля прыцэла адзін Папоў... Але чаму гэта сціх Жаўтых? Чаму ён не камандуе, чаму не кратаецца – прываліўся плячом да станіны і маўчыць. На каленях я падскокваю да яго – ззаду глушыць стрэл, гармата, бы жывая, жахліва тузаецца, у спіну балюча б'е гільза. Я хапаю камандзіра за плячо, ён спаўзае са станіны на дол, і струмень цёплай крыві аднекуль з шыі пырскае мне ў твар, высокім дробным фантанам абдае нерухомую Лёшкаву спіну. Я прыпадаю да зямлі, намацваю і зацiскаю пад расшпіленым Жаўтыховым каўняром невялічкую ранку, але кроў усё роўна б'е і апырсквае ўсё навокал. Збялелыя павекі Жаўтыха няўцямна торгаюцца, погляд увачавідкі тухне, і зрэнкі закочваюцца ўніз. Ён не пазнае мяне.

– Камандзір! – чуецца побач незвычайны нейкі, асіплы і спознены крык Задарожнага. – Хлопцы, камандзіра забіла!!!

Ад гэтага моташнага крыку жах скаланае і мяне. Я ляжу на зямлі і чую, як дрыжыць яна, трасецца, калоціцца... Танка мне не відаць, але я адчуваю, што ён ужо за некалькі метраў ад нас і зараз усё будзе скончана. І тады, крутнуўшыся на станіне, паварочваецца сюды Папоў:

– Зараджай, Лошка! Сабак, такую тваю!.. Зараджай!

Трашчыць-захліпаецца Крывёнкаў кулямёт, Задарожны дзярэ пальцамі зямлю і горнецца-ціснецца кудысьці пад бруствер. Апантаны ад небяспекі і лютасці, я піхаю Задарожнага ботам у бок, крычу: «Зараджай! Зараджай, сволач!» Але пакуль ён бокам, як рак, перапаўзае да скрынкі, я сам хапаю снарад і скрываўленымі рукамі штурхаю яго ў ствол. З Жаўтыховае шыі зноў вырываецца тонкі струмень, толькі ён хутка меншае і, калі я падпаўзаю да камандзіра, знікае зусім. Ашалелыя вочы Жаўтыха спыняюцца...

Здаецца, усё! Канец...

Я адскокваю да снарадаў, – танк у пяцідзесяці кроках – не болей. Адной гусеніцай ён падмінае пад сябе рэшткі кукурузнае кучы, скасабочваецца, узмахвае ў паветра даўжэзнай гарматай, з-пад днішча струменямі пыхае дым і пыл. Папоў секунду марудзіць і раптам зноў усхопліваецца са станіны.

– У акоп!..

Гахае стрэл. Праз пыл з агнявой паспяваю згледзець, як танк адным бокам тузаецца наперад, нібы спатыкнуўшыся, з разгону дзёўбае ствалом у зямлю і спыняецца. Уперадзе вострымі зубамі тырчыць праз дым накіроўваючае кола. Гусеніцы на ім няма. Танк стаіць да нас бортам.

Падбілі!

Але танкавая гармата раптам ажывае, матлянуўшы ў паветры тормазам, апісвае паўкруг, скрыпнуўшы, паварочваецца вежа, – гэта на нас. Папоў, не цэлячыся, круціць махавічкі наводкі, і наш маленькі кароценькі ствол з самаахвярнай гатоўнасцю скіроўваецца насустрач.

Цяпер хто хутчэй! «Хутчэй!!!» – вызверваецца ў мяне ўнутраны крык. Я кідаюся ў доле да скрынак, галовамі мы сутыкаемся ў пыле з Лёшкам; стукнуўшыся, разлятаемся ў бакі, пад мае калені падае яго пілотка, у дрыготкіх ягоных руках – снарад. Зараз жа лязгае клін.

– Прэч! – ускрыквае Папоў, і цераз мяне з дзівосным спрытам куляецца ў акоп Лёшка. Танкавая гармата, неяк дрыготка і сутаргава клюючы, апускаецца ніжэй, ніжэй... Гэта апошняе, што я паспяваю адчуць, і на каленях, уніз галавой кідаюся за Лёшкам.

Стрэл і выбух наверсе грымяць адначасна. Вялізная глыба ад сцяны рушыцца на мае плечы, нейкай калючай жарствой абдае патыліцу, я, здаецца, глухну на некалькі секунд і мярцвею, напаўзасыпаны...

Раптам становіцца неяк дужа сцішана. Грымотны грукат ураз абрываецца, сціхаюць блізкія выбухі, толькі незнаёма даносіцца з далечы густое выццё танкаў і ціхенька дрыжыць зямля. Я чагосьці жахаюся, выгрэбваюся з зямлі і выскокваю з абрушанага, разбітага акопа.

12

«Прапала ўсё, дашчэнту, назаўсёды!..»

Першае, што кідаецца мне ў вочы, – добрая, з паўметра глыбінёй, яма ўскрай нашай пляцоўкі. У гэтую яміну адным колам правалілася-скасабочылася наша гарматка, і між яе станін тварам у зямлю нерухома ляжыць засыпаны пяском Жаўтых. Побач, гэткі ж зацярушаны зямлёю і пылам, спаўзае на лапатках з бруствера, пэўна, выбухам адкінуты туды Папоў. Ні каскі, ні пілоткі ў яго няма, грудзі залеплены нечым мокрым. Наводчык няўцямна, нейкім вар'яцкім паглядам глядзіць у той бок, дзе толькі што грукацеў і пёр на нас танк... Але чаму ж так ціха і дзе танк?

Я азіраюся і слупянею на каленях ад дзіўна-недарэчнага пачуцця няўпэўненай радасці, страху і здзіўлення. Вялізная плямістая грамадзіна танка ўперла ў нас доўгі гарматны ствол, скасабочылася на кукурузнай кучы, і імпэтныя шалёныя языкі полымя шугаюць, шыпяць і смыляць чорным дымам над яго прысадзістай, круглай, звернутай набок вежай.

Папоў зварухнуўся, стогне, узнімае з долу руку – на ёй замест пальцаў месіва крывавае гразі. Ён спахопліваецца, паспешна туліць яе да грудзей, ціхенька праз зубы мычыць ад болю і спрабуе спатоліць кроў, якая льецца, льецца на калені, штаны, у сухі, прагны да вільгаці дол.

Я кідаю ў доле гранаты і хачу памагчы яму, але Папоў ужо сам укручвае яе ў падол гімнасцёркі і праз боль і лютасць раздражнена загадвае мне:

– Лазняк, агонь! Агонь!

Ага! Яны ідуць далей! Ззаду на іхнім шляху між траншэй і хадоў зносін узнімаюцца ўгору тры чорныя дымы, траскотным шалёным полымем палыхае танк побач, іншыя ж уздоўж вузкай палоскі сланечніку сунуцца ў вёску. Коратка спыняючыся, яны б'юць па разбітай і без таго вясковай ускраіне, прастор стогне ад іх частых, гулкіх стрэлаў, і здалёк чутна, як з кароткім імпэтным скрыгатам праносяцца іх балванкі.

Я ўсаджваю ў ствол бранябойны і бяруся за механізмы наводкі. Гарматка ўся абдзёрта асколкамі, дужа схілілася набок, але яшчэ слухаецца маёй рукі і паварочваецца. Я торапка падводжу вугольнік прыцэла пад зад нейкага танка і цісну кнопачны спуск. Тугі гумавы навочнік балюча б'е ў брыво, я не бачу, куды ляціць мой снарад, і кідаюся за наступным. Кідаю позірк на танк – там ужо адчынены люк, і з яго высоўваецца чорная закапцелая рука. Яна слепа лапае, стараецца ўчапіцца за край люка, але зрываецца і зноў лапае. З акопа коратка тыркае чарга – гэта Крывёнак, і я не гляджу, што там адбылося далей.

– Агонь! – сурова патрабуе ззаду Папоў. – Прыцэл больш два!

Я зараджаю, кручу дыстанцыйны барабанчык прыцэла, цэлю, гахаю стрэлам і зноў кідаюся па снарад. Папоў сядзіць зняможаны, моцна ўкруціўшы падалом руку, твар яго руды, вочы запалі. Люк на танку расчынены, але ў ім ужо не бачна нікога.

– Агонь, Лазняк! Агонь!

І я страляю. У прыцэле яшчэ відаць танкі, і я раз за разам кідаюся па снарады. Пот едкаю соллю слепіць мне вочы, капае з носа на рукі, але я разумею, што танкі – наша пагібель і трэба па іх страляць. Я не ведаю, колькі гэта цягнецца, – роўна і шалёна чаргуюцца ў маёй свядомасці прыцэл, вугольнік пад танкам, грымотны стук стрэлу, затым грымаса напружання і болю на зацятым твары Папова, яго патрабавальнае «агонь!» і снарады ў скрынках. Я кідаюся, поўзаю, глухну ад стрэлаў і часта-часта задышліва дыхаю. Але раптам я хапаюся за махавікі і шалёна паварочваю ствол сюды-туды, упіваюся зрокам у прыцэл – толькі марна. Танкі прайшлі далей, схаваліся ў вішняках, на разгароджаных падворках, між руін румынскіх хацінак...

– Усё! – кажу я і апускаю рукі. – Усё! Прарваліся!

Я сядаю на зямлю між станін, прыхінаюся да казённіка, ад яго патыхае жарам, але я не адхінаюся ўбок. Я ўжо ўвесь абяссілеў, аглух, у вушах гудзе, трашчыць, вые, і перад вачыма расплываюцца

жоўтыя, аранжавыя, чорныя кругі. Высокае ўжо сонца бязлітасна паліць з прапыленага, завалочанага дымам неба. У полі пуста, сям-там жаўтаватыя ў зяленай траве бугаркі – гэта трупы. Вунь, здаецца, і знаёмы – раскінуўшы ногі, тварам уніз ляжыць салдат-кулямётчык, што нядаўна бег за сваім камандзірам. Побач выпалі з рук і ляжаць кулямётныя скрынкі.

І тады рэзкі магутны выбух скаланае зямлю. Над танкам, выкінуўшы ў бакі ласкуцце дымнага полымя, падскоквае вежа, коратка скрыгае сталь, гармата коса ўразаецца ў зямлю дульным тормазам. Агонь з яшчэ большым шаленствам пачынае жэрці гуму каткоў, фарбу, залітую бензінам зямлю навакол. У паветры над намі кружыць і асядае гарэлае ашмоцце тканіны.

З акопа выскокваюць Задарожны з Крывёнкам, стаіўшыся ў доле агнявой, яны пазіраюць на танк. Пасля Задарожны ўсхопліваецца:

– Што рабіць, браткі? Прападзём жа, га?

Во калі знікла яго заўсёдная наглаватая самаўпэўненасць, вось і збаяўся ён, гэты наш хвалёны смяляка. На яго гладкім твары – спалох, вочы мітусяцца, і ён нават не спрабуе саўладаць з сабой.

Мы маўчым, Крывёнак выцірае пілоткаю твар і даволі спакойна пытаецца:

– Колькі снарадаў засталося?

– Мала, – кажа Папоў. – Мала.

Ён усё сціскае ў падоле руку і маўчыць. Мы пазіраем на яго, бо цяпер ён – нейкім чынам наш камандзір.

– Ну што сядзім? – нервова выпальвае Лёшка. – Папоў, камандуй! Ты ж намеснік! Якога чорта!..

Я зацінаю дыханне – азіраюся: перад намі ў акопах ужо нікога няма, але ззаду, на ўчастку суседняга палка, траншэі якога ідуць па пагорку, атакі не было, цяпер там грыміць бой, відаць, як кусцістымі клубамі рвуцца міны. Мы ад іх далёка наводшыбе, але ўсё ж ад іхняй прысутнасці тут робіцца спакайней.

Крывёнак схіляецца над камандзірам, расшпільвае яго скрываўленую гімнасцёрку і, пасядзеўшы над чалавекам, за рукі адцягвае яго ў сховішча. Потым бярэ Лук'янава, той ціхенька стогне.

– Давай, Лошка, завязвай мая рука, – кажа Папоў і раскручвае з падола руку.

Лёшка неахвотна адкладвае гранаты, бярэцца перавязваць. Увесь час ён азіраецца на прасцяг, але пакуль нікога паблізу няма.

– Лошка!.. Ух ты! Баліць!

– Ерунда, затое кроў не пойдзе, – кажа Задарожны. – Дык давай ірванём, га?

– Не, – кажа Папоў. – Загад няма – не можам хадзі.

– Дзівак, – запальчыва здзіўляецца Задарожны. – Які табе ў д’ябла загад? Фронт прарвалі – ты гэта разумееш?

– Загад абарона – быў, загад адступай – не быў. Страляць трэба.

– Здурнеў! Куды страляць?

– Гітлер страляць. Не ведай, куды страляць?

– Балда! – плюецца Задарожны. – Я думаў, ты чалавек, а ты чурбан з двума вокамі.

«Глядзі, як разышоўся, – думаю я. – «Чурбан», «балда»!»

Вядома, добра было б выбрацца адсюль туды, да ўсіх, але хіба мы ўчацвярых адолеем гармату? І мне дзіўна, як Задарожны не разумее таго і так прыстае да Папова.

– Што крычыш? – з непрытоенай злосцю кажу я яму. – Куды ты пойдзеш?

– Як куды? Да сваіх!

– А гармата?

– Што гармата? Гармата падбітая.

– Ну і што ж? Страляе ж...

– Ідыёты! – шчыра здзіўляецца Лёшка. – Галава і два вухі – не болей. Што ж, па-вашаму, сядзець тут да смерці?

У сховішчы выпростваецца ў рост Крывёнак, шрам на яго скасабочаным твары чырванее ад злосці.

– Заткніце вы яму рот! – крычыць ён. – Заткніце! Або хай ідзе к чортавай матары! На ўсе чатыры бакі! Ну!..

Задарожны хмурыцца, акідвае нас спадылба ненавісным позіркам і плюецца:

– Ну што ж! Прапасці вашай матары, калі вы не пашкадуеце, – адразу пацішэўшы, бурчыць ён. – Што ж, пабачым! Камандзір яшчэ гэты – балда касавокая...

Гэтая абраза раптам узрывае заўсёды спакойнага Папова. Вочы яго загараюцца нядобрым бляскам, увесь ён падаецца наперад, прыгнуўшыся, спыняецца перад Лёшкам.

– Чаму Папоў балда? Кажы, чаму Папоў балда? Лошка сам балда! Нельга гармату кідай. Папоў не бегай. Баба пагана бегай – туды бегай, сюды бегай. Папоў прысяга казал. Жаўтых не ўцікай. Папоў не ўцікай. Сволач уцікай. Маўчы, Лошка!

Папову, напэўна, моцна баліць рука, і, мабыць, яго растрывожыў Лёшка. Ён пачынае злавацца, нервова загадвае нам зараўняць на агнявой варонку пад колам і павярнуць гармату ствалом на дарогу. Сагнуўшыся, на каленях мы робім гэта. Задарожны выцірае тлусты ўспатнелы твар і больш не ўсчынае недарэчнай размовы пра ўцёкі, але ўвесь час азіраецца наўкола і нешта зацята думае. Папоў пакідае ягоназіраць ля гарматы і кліча мяне ў сховішча да нашых двух небаракаў.

Тут поркаецца Крывёнак, ён узнімае на Папова вельмі сур'ёзныя цёмныя вочы і кажа:

– Камандзір ужо адышоў. Лук'янаў канчаецца. Перавязаў трохі.

– Ідзі, Крывён, кулямёт мал-мала глядзі, – загадвае яму Папоў і, калі той выпаўзае са сховішча, уздыхае:

– Ах, ах, дрэнна!.. Вельмі дрэнна, таварыш камандыр! А-яя-яя!..

Яны ляжаць побач на падасланай палатцы – Жаўтых на спіне, закінуўшы ўгору сухі, шчаціністы падбародак; Лук'янаў з рудавата-збялелым тварам да паловы накрыты сваім зацярушаным зямлёй шынялём. Абодва яны здаюцца мне нейкія дужа маленькія, недарэчна супакоеныя і нерухомыя.

– Камандыр, камандыр! – бядуе наводчык, відаць перамагаючы свой боль, і з частымі прыпынкамі гаворыць: – На Дняпро казаў: прапал... Тады не прапал... Цяпер прапал... А Папоў жывы... Нашто так, га, камандыр?.. Чаму так, камандыр?..

Ён пытаецца, але старшы сяржант маўчыць. Ніколі ўжо ён нічога не скажа, не закрычыць, не вылаецца на каго, як бывала, і мне робіцца вельмі пакутна, што сканаў ён, крычучы на мяне, што, можа, злосць на мяне была апошнім праяўленнем жывога ў ягоным сэрцы. Яшчэ пачынае здавацца, што, можа, гэта ён праз мяне падставіў сваю галаву пад кулю. Можа б, тая куля была мая, калі б ён ззаду не крыкнуў і я, здрыгануўшыся, не ўхіліўся, – і вось мяне яна прамінула, а напаткала яго.

А Лук'янаў? Вядома, у яго смерці ёсць нейкая мая ўскосная віна, бо, калі б я пабег да кукурузы хвілінаю раней, не чакаючы загаду, ён бы, мабыць, быў цэлы, а так вось канае на тым месцы, дзе мог ляжаць я. І ўжо не замінае яму ніхто – ні Лёшка, ні цяжкі яго лёс, ні клопаты

аб бацьку. І тут раптам я прыпамінаю Люсю. Эх, Люся, Люся! Дзе ты цяпер і ці ведаеш ты, што гэтак нечакана сталася ў нас? Пэўна, ужо ніколі не прыйдзеш ты, як раней, на нашу агнявую, ніколі болей не павітаеш нас звычайным сваім «Добры дзень, хлопчыкі». Няма ўжо хлопчыкаў, пагінулі, адны раней, другія, відаць, пагінуць пазней. І як цяпер ратавацца? Але гінуць усё роўна не хочацца, па-ранейшаму пячэ ўнутры злосць ад нашых няўдач, і нянавісць да ворагаў цяжкім каменем душыць свядомасць.

Гаротна скурчыўшыся, наводчык сядзіць ля Жаўтыха, і я прыпамінаю, што ў камандзіравай пілотцы – яго неадпраўленае кароценькае пісьмо. Яно настойлівай недарэчнасцю пачынае турбаваць мяне, і я дастаю гэты шматок паперы. «Дарка, я жывы, чаго і табе жадаю...» Колькі ж мінула часу з тае пары, як пісаліся гэтыя словы, а як усё непапраўна змянілася! А пісьмы ж дадому ідуць доўгія тыдні, і колькі падзей на фронце адбываецца за той час! Як можна пісаць такое, калі, атрымаўшы яго, людзі радуюцца, а ўжо трэба, бывае, плакаць. Недарэчна гэта дзіўна.

«Ну вот, камандзір, засталіся без бацькі твае дзеці... А ў чацвер камісія...» – няўцямна думаю я і папраўляю адкінутую ўбок Жаўтыхову руку. Але яна, сагнуўшыся ў локці, зноў памалу разгінаецца, і на запясці, бы нічога ў цэлым свеце не здарылася, па-ранейшаму рупна цікае трафейны Жаўтыхоў гадзіннічак. Камандзіраў твар, здаецца, ніколькі не змяніўся, можа, толькі больш пасінела парахавое рабацінне на сківіцах ды неяк натапырылася-вырасла шчэць. Павекі яго напалову прыплюшчаны, і з-пад іх ледзьве свецяцца нерухомыя бялкі вачэй.

– Закрый мала-мала вока, – кажа Папоў. – Навошта глядзі? Хай спіць...

Беражным дотыкам я назаўжды закрываю камандзіру павекі і, здаецца, не стрымліваюся. Нешта прарываецца ва мне, поўнае неспатольнай злосці, і я дзіка лаюся, так, што аж сам раблюся ненавісным сабе.

– Нічога! Не трэба... – кажа Папоў. – Вайна!..

Так, вайна! Няхай яна будзе тройчы і сотні разоў праклята, гэта вайна. Яна кожнага дня вісела над намі ўсе нядоўгія гады нашага жыцця, яна спела, накоплівалася з самай калыскі, якую, прыйшоўшы з папярэдняй вайны, ладзілі нам нашы бацькі. Пад яе чорным крыллем гушкаліся, раслі і вучыліся мы – салдацкія сыны і самі будучыя салдаты. Нашыя маці думалі, што мы – іхнія дзеці,

народжаныя імі для ўцехі ў маладосці і апоры ў старасці, а на справе аказалася, што ненадоўга былі мы ўцехай і рэдка – апорай.

Кожны год дзе-небудзь на свеце ішла вайна, дзяржавы, што не ваявалі, з усяе сілы рыхтаваліся да таго, і гады нашае сталасці былі кароценькім перапынкам паміж дзвюма войнамі, у які кавалася зброя, фарміравалася ўсялюдская злосць, рыхтавалася навуковае абгрунтаванне будучай бойні і раслі салдаты будучых рот, батальёнаў, палкоў. Мы адчувалі гэта, але ўсё ж цешылі сябе думкаю, што ўсё як-небудзь абыдзецца, што кіраўнічая мудрасць, пакты, праўда нашае мірнай справы не дапусцяць вайны. Ды нам у дзяцінстве яна і не здавалася чымсь ненатуральным – наадварот, самымі ўлюбёнымі нашымі цацкамі была зброя, самыя цікавыя кніжкі былі пра вайну. Яна была прываблівай нам, гэтая вайна, і вабіла яна нас да таго часу, пакуль была выдумкай, а не рэальнасцю. Цяпер жа вось, калі мы зведалі яе ва ўсёй неразумнасці, лютасці, подласці, ахвярнасці, мы праклялі яе – кожную вольную або нявольную, усчатую і навязаную, – і няхай яна будзе праклята навек!

У галаве маёй тлум. Вочы засцілае туманам крыўды і нянавісці. У душы ўсё апала, усё рашучае, гордае, дужае, што за цяжкі пакутны год разраслося ў намер, раскрышылася за адзін дзень. Застаўся толькі ранейшы боль і бяздумная няпэўная ўпартасць. Я няўцямна кручу ў руках Жаўтыхова пісьмо і стараюся нешта вызначыць раз назаўсёды.

– Папоў, – кажу я, пазіраючы наводчыку ў вочы. – Што рабіць? Стаяць да канца?

У рудых вачах Папова з’яўляецца здзіўленне, пасля ціхі сяброўскі дакор. Ён уздыхае і кажа:

– Нашто так кажы: да канца? Не трэба канца. Не трэба прападай. Прападай дурань! Трус прападай! Лазняк – нашто прападай? Многа-многа ваяваць трэба. Жыві трэба.

– Думаеш, Папоў лёгка? – памаўчаўшы, пытаецца наводчык. – Ой, як Папоў дрэнна! Жаўты – камандыр, даўно мой камандыр, харош друг... На Дняпро мы прападал, ой, дрэнна прападал. Якут Папоў цалавал руска Жаўты. Жаўты цалавал якут Папоў. Казалі: бывай! Немец гранаты кідай. Папоў нет гранаты, Папоў – дваццаць два патроны, Жаўты – чатыры патроны. Адын дзень страляй – сапсэм прападай.

Летняе неба – у дымнай смузе. Сонца пячэ-смаліць нашыя лбы, горкі салёны пот раз’ядае твары. Над Жаўтыхом і Лук’янавым круцяцца, лезуць у іхнія вочы мухі. Я раз за разам махаю пілоткай і

адганяю іх ад нерухомых нашых таварышаў. А Папоў, не вельмі складна, блытаючы расейскія і якуцкія словы, расказвае трохі ўжо чуты мною выпадак, калі меней года назад для доўгіх крывавых баёў сышліся разам двое розных людзей, сышліся, каб вось сёння расстацца навек.

13

– Цікава! От цікава, дакуль мы тут выседзім? Пакуль у палон пабяруць, ці як? – падае ад гарматы паспакайнелы ўжо голас Задарожны. Засцярожліва сагнуўшыся за шчытком, ён пільна азірае абшар, але скрозь пуста. За вёскаю ж тысяччу перуноў грыміць бой, і па выбухах-стрэлах чутно, што ён на адным месцы і не цішэе, а нарастае. Недзе па-над дарогаю, вылятаючы з-за пагоркаў, выюць нямецкія міны, але рвуцца яны далёка за вёскай. Папоў моршчыцца, ціхенька вохкае і ўсё не знойдзе ніяк мясціны для сваёй рукі – то туліць яе да грудзей, то кладзе на калені, то выцягвае ў цяньку пад сцяной. Лёшку ён не адказвае.

– Было б геройства, – бурчыць Задарожны. – А то дурнота адна. Пазабіваюць, і ніхто не даведаецца. Напішуць – прапаў без весткі. Або яшчэ лепш – у палон здаўся.

Папову напэўна непрыемна чуць гэта, і ён цвердзіць сваё:

– Камандыр Жаўты не адступай – і Папоў не адступай. Трус адступай.

– Жаўты, Жаўты! Што мне Жаўты! Жаўтому цяпер усё роўна. А мы жывыя яшчэ.

– Эх, Лошка, Лошка! – ківае галавой Папоў. – Дрэнны твой галава. Малы галава...

– Што галава! – агрызаецца Задарожны. – Вось глядзі: хоць бы ты! Геройства, можна сказаць, праявіў – танк падбіў, – а толку што? І ведаць ніхто не будзе. Зноў жа Лук’янаў – чым не герой? Пад агонь лез. А яго ледзь не злачынцам лічаць.

– Лук’ян, так? – пытаецца Папоў і чагосьці задумваецца. Нешта сур’ёзнае пакутаю адбіваецца ў яго наіўных вачах. З паўхвіліны ён думае, а пасля кажа:

– Пэўна, Лошка, твой праўда. Трэба ідзі камбат Троцкі і скажы. А хто хадзі? Лошка хадзі? Лазняк хадзі? – пытаецца ён і пазірае на нас.

Гэта нялёгкая справа – пад абстрэлам прабірацца туды і назад па шляху, дзе тысячы небяспек чакаюць цябе. Але ў тых небяспеках хоць якая-небудзь надзея на паратунак, седзячы ж тут, наўрад ці дачакаешся чаго добрага. І менавіта таму мне вельмі няёмка сказаць, што пайду я. Лёшка ж, крыху разважыўшы, рашае:

– Я пайду.

– Гавары камбату: Жаўты пагібай, Лук'ян добры салдат. Не трэба яго пісаць дрэнна. І загад трэба, як гармату кідай. Папоў будзе чакай. Дзень чакай, вечар чакай. Ідзі, Лошка, – устае з месца Папоў. Лёшка разварушваецца, весялее, глыбей насоўвае на галаву пілотку і бярэ аўтамат.

– Я ў абход. Аўфідэрзэй! – буркае ён і, прыгнуўшыся, бяжыць убок, у абход вёскі. Мы застаёмся ўтрох. Папоў ідзе на станіну і пачынае назіраць замест Лёшкі.

– Правільна Папоў рабі? – пытаецца наводчык і сам сабе адказвае: – Правільна рабі. Лук'ян медаль трэба. Папоў загад трэба.

І, памаўчаўшы, раздумна дадае:

– Адын салдат, шыбка смелы салдат, танк падбівай – маладзец салдат! Другі салдат, мал-мала смелы салдат, немца страляй – два раз маладзец салдат.

Нешта нявырашанае, недадуманае камяком засядае ў маёй свядомасці, чамусьці хочацца крыкнуць, затрымаць Лёшку, але ён хутка знікае ў апусцелай траншэі, а я так і не магу даўмецца, адкуль мая незадаволенасць. У гэты час ззаду чуецца ціхі працяглы стогн. Гэта Лук'янаў. Я паварочваюся і ціхенька дакранаюся да яго калена.

– Лук'янаў! Га, Лук'янаў!

Ён ледзь-ледзь прыўзнімае павекі.

– Дрэнна мне. Душыць. Ох!..

– Пацярпі трохі, – кажу я. – Адаб'ёмся – выручым.

– Толькі не кідайце! – безуважны да майго суцяшэння, просіць ён. – Дабіце лепш. Застрэльце...

Я ведаю, у такіх выпадках няма чаго крывіць душой, угаворваць, ашукваць, – чалавеку ў такім стане трэба сказаць праўду.

– Ладна, – абяцаю я. – Так не пакінем.

– Дзякуй, – ціха шэпча ён і, цяжка дыхаючы, супакойваецца.

Так, здаецца, яму ўжо не жыць.

А сёння вось напаследак аказалася, што і Лук’янаў неблагі салдат. Я ведаю, што зусім ён не смелы, гэта не тое што Задарожны, які мог падзівіць нас сваёй паказной смеласцю. Лук’янаў – ціхі, слабасільны інтэлігент, няўдачнік у вайне, відаць, ніколі ён не вылучаўся адвагай, але вось калі давялося рашыцца на цяжкае, хоць мо і баючыся, а рашыўся. Але ж вось наважыўся на цяжкае і Задарожны. І тут мне раптам здаецца, што Лёшка ахвотна пабег у тыл толькі таму, што там Люся. Можа, яшчэ ўчора згаварыліся яны, і, можа, яна там чакае яго? Зноў панылая злосць агартае мае адчуванні. Агідная дзяўчына! І чаго яна так сноўдала на нашу агнявую, чаго гэтак ласкава абыходжвала ўсіх, калі цікавіў яе адзін толькі Лёшка? Чаму тады яна жартавала ўсё над Крывёнкам, гэткаю добранькай ставілася да мяне? Навошта яна набівалася са сваёй увагай, насіла лякарствы Лук’янаву, Жаўтыху, калі падабаўся ёй Лёшка? І вось цяпер няма больш Жаўтыха, памірае Лук’янаў, але ўцалеў гэты Задарожны, – хай яна супакоіцца і ашчаслівіцца, зласліва думаю я.

Здаецца, я пачынаю адчуваць у сабе сталую нянавісць да яе. Ужо калі б давялося выжыць, я сказаў бы ёй аб гэтым, цяпер я не пасаромеўся б, – вялікая злосць да гэтай незразумелай дзяўчыны пачынае перасільваць ва мне ўсе мае ранейшыя шчырыя пачуцці да яе.

– Лазняк! – раптам устрывожана гукае Папоў. Я мігам пераадольваю тлумную дрымотную знямогу і выскокваю са сховішча. Наводчык няўцямна азіраецца на станіне, а цераз бруствер да нас пералазіць незнаёмы салдат, які немаведама адкуль узяўся тут і незаўважаны падышоў да агнявой.

– Адваяваўся! – кажа ён нейкім недарэчна бесклапотным голасам, быццам мы дзе-небудзь на занятках у тыле. І тут мы з Паповым насцярожваемся і моўчкі ўзіраемся ў яго збялелы васпаваты твар, на якім у незразумелым дзікаватым выразе застылі яго нейкія п’яныя вочы. Але самае горшае нават не ў вачах. Праваю рукой салдат заціскае левую, якая, нібы бранзалетам ад гадзінніка, перавязана вузенькай брызентавай дзяжкай, і ад самай гэтай перавязкі на нейкім ашмотку скуры вісіць зусім адбітая, скрываўленая, з растапыранымі пальцамі кісць.

– Ой, хлопці, адваяваўся, так рады! У каго е ножік? – пытаецца салдат і сядае акрай пляцоўкі. Мы ўзіраемся ў яго збялелы твар, на якім па-ранейшаму не здрыганецца ніводзін мускул. Гэты яго спакой здзіўляе і бянтэжыць нас, я кідаюся да нашых нябожчыкаў, дастаю з камандзіравай кішэні ягоны ножык і вяртаюся наверх.

– Ой, ой! – кажа Папоў. – І не баліць?

– Адстаў, – неўпапад адказвае салдат. – Всі пабіглы, а мэнэ як вдарыць! Ачнуўся, гляджу, параніты...

– Ты што, не чуеш? – крычу я ў самы ягоны твар. У засяроджаных салдатавых вачах адбіваецца кароценькае намаганне ўчуць і зразумець пытанне.

– З шістой роты я, – глухавата адказвае ён. – Панасюк. Тэпэрыча дадому пійду. На, адріж, хлопэц.

Пераадольваючы гідлівасць, з нейкім недаверам да яго розуму, я пераразаю шкуматок скуры, кісць назаўжды аддзяляецца ад рукі, салдат бярэ яе за ўказальны палец і неяк беражліва кладзе ў ямку пад бруствер.

– Пахаваты трэба. Стількі парабіла. А бінтэц е? – зноў пытаецца ён без ніякага ценю болю. – Тэпэр полечусь і – у Іванівку. А рука не лыха. Спецыяльнасць у мэнэ – пчаляр, і аднаруч упраўлюся.

Кроў з перабітай рукі амаль што не ідзе, відаць, раменьчык добра пераціснуў яе, толькі некалькі кропель падаюць на запыленыя салдатавы чаравікі. Але ўсё ж трэба перавязаць, ды ў нас няма чым.

– Дай гімнасцёрку, – тузаю я ягоны падол, аднак салдат ухіляецца.

– Ну, скажэш: вона ж нова. Тількі ў травэні атрымлівалі. Ты спідняй адірві.

Мы пазіраем на яго са здзіўленнем, а салдат, сапраўды не адчуваючы, відаць, ні болю, ні страху, паварочваецца да мяне бокам, і я шкуматаю кавалак ад яго нацельнай сарочкі. Затым як-колечы абкручваю яго руку.

– Адваюваўся! – радасна паведамляе ён і заклапочана дадае: – От тількі медаль згубыв, – і варушыць напаказ грудзьмі. Сапраўды над кішэньчыкам тырчыць коса прышпіленая шэрая стужка медаля «За адвагу» – самога медаля няма. – Тэпэрыча не с чым і додому показатыся.

Мы маўчым, чакаем, што будзе далей.

– Ну от гарно, – кажа ён, калі я закончваю перавязку, і ямчэй месціцца над невысокім брустверам. – Спічну трохі і пійду.

– Там жа немцы. Куды ты пойдзеш?! – крычу я яму ў вуха.

– Га? Вінніцкі я. А вы звідкіля?

– Табе што, не баліць? – пытаюся я. Але Панасюк, відаць, зусім аглухлы, ён толькі пазірае на мяне і неяк знямогла прыкрывае свае рудыя з сінню павекі. Я зноў пераглядваюся з Паповым – наводчык

пільна глядзіць на нашага нечаканага госця і, пэўна, таксама нічога зразумець не можа. Мне дзіўна, як гэты салдат не адчувае болю, гэта ж, пэўна, так страшна балюча, а ён нават не паморшчыцца, разважае пра дом, толькі выгляд яго нейкі дужа не адпаведны яго нетутэйшаму настрою.

Шмат загадак ледзь не кожнага дня выстаўляе вайна, і хоць даўно ўжо не навічок я на ёй, але ўсё ж часцяком ніяк не магу зразумець загадкава-супярэчлівую сутнасць многіх яе незвычайных з'яў.

14

Наша нямое здзіўленне прыпыняе далёкі маторны гул.

Раптоўна нейк, раней не заўважаны, ён прарываецца з варожага боку, і мы з Паповым чуем яго толькі тады, калі з-за пагорка на дарозе, узняўшы воблака пылу, выскоквае некалькі машын. У іх аб'ёмістых кузавах цеснымі радамі сядзяць немцы.

Папоў ад нечаканасці нешта ўскрыквае па-якуцку і здароваю рукою хапаецца за механізмы наводкі.

– Лазняк, зараджай!

З расчыненай пачатай скрынкі я хапаю асколачны і пхаю яго ў ствол. Ад хвалявання гэта атрымліваецца няспрытна, гільза не дасоўваецца да канца, і клін не зачыняецца. Тады, як гэта часам рабіў Задарожны, я штурхаю яе чаранком рыдлёўкі і прыгінаюся на каленях.

Цяжка нагружаныя вялікія машыны, грузна асядаючы на скатах, перапаўзаюць на аб'ездзе міннага поля канаву і выбіраюцца на дарогу ў вёску. Як заўжды, знянацку дужа грымотна бахае стрэл. Пыл засцілае агнявую, я не бачу, куды трапляе снарад, і кідаюся па наступны. Зноў мяне ахоплівае ліхаманка бою, адчуванне небяспекі да дрыготкі напружвае нервы, а ў свядомасці, бы здзекуючыся, помсліва гучыць-дражніць мяне нейкі зласлівы голас: «Ага, вам канец, а ён жывы! Ён уцалее, і Люся будзе з ім, ага! Ён разумнейшы за вас, ён ведае, як і што, ён адчуваў гэта. Недарма так настойваў, казаў пра Лук'янава, а дбаў пра сябе... Ага!»

Ён агідны мне, той незнаёмы, недарэчны цяпер голас, я хачу заглушыць яго, пазбыцца, засяроджваюся толькі на сваёй справе – сноўдаю на каленях ад казённіка да скрынак. Папоў б'е часта, мяне абсыпае пяском, аглушае, я не ведаю, не бачу, дзе тыя машыны, – уся мая воля і сілы згорнуты ў адно – зараджаць. Я адчуваю, што гэтая

наша зачэпка дарма нам не абыдзецца, у машынах напэўна пяхота, але цяпер нам ужо ўсё роўна.

А з Паповым тым часам пачынае рабіцца штось незвычайнае. Ён неяк весялее ці, можа, зласнее і, сагнуўшыся за прыцэлам, крычыць: «Стой, Гітлер! Стой!» – і яшчэ нешта, што заглушаюць стрэлы. Пасля яшчэ больш заўзята пачынае крычаць: «Назад, Гітлер!» Я прыўстаю на каленях і па-над шчытом назіраю ў поле. Тры машыны гараць на дарозе, некалькі, ратуючыся ад агню, паварочваюць убок, у аб'езд. «Гух! Гух!» – раптам даносяцца адтуль два цяжкія падземныя выбухі. Дык вось чаму так радасна крычыць Папоў і чаму на яго плоскім рудым твары льсніцца шырокая дзіцячая радасць: ён загнаў іх у міннае поле.

– Многа-многа давай! Многа! Шыбка давай! – крычыць Папоў і наводзіць гармату.

Машыны замітусіліся. Дзве, разнесеныя выбухамі, грудай жалеззя асядаюць да самай зямлі, астатнія нерашуча спыняюцца, некалькі ў хвасце вернуць назад на пагорак.

– Давай, Лазняк, шыбка зараджай! – у незвычайным азарце падганяе мяне наводчык. Але вось у скрынцы застаюцца два апошнія снарады.

– Снарады ўсе!

Папоў азіраецца, ураз сур'ёзнее. Па яго рудым, ажно счарнелым твары ліюць пісягі поту, спіна мокрая і гарачая, вузенькія вочкі звузіліся яшчэ больш – да шчылін, шырокія скулы раздаліся ў бакі. Ён нешта думае.

– Нядобра! Ай, як нядобра! – кажа Папоў. – Гітлер канава ляжы. Страляй будзе! Лазняк, карцеч трэба!

У вачах-шчылінках Папова загараюцца трывожныя жоўтыя агеньчыкі, я падаюся да скрынак, адкідваю пустыя – іх ужо багата набралася ў нас, скрозь у доле качаюцца гільзы. Урэшце мне трапляе цяжкая скрынка, за вяровачную ручку я падцягваю яе бліжэй да гарматы. Тут дзесяць снарадаў карцечы, гэта апошняя наша надзея. Але карцеччу страляць па дарозе далёка, трэба, каб немцы падышлі бліжэй, і мы пачынаем чакаць.

– Ой, Лошка! – азіраецца Папоў. – Дзе Лошка? Снарад мал-мала, загад трэба...

Мы пазіраем у наш тыл – нідзе нікога. Скрозь да вёскі – пусты, распалены сонцам абшар. За вёскай ідзе бой, там няспынна раўцца, звініць, грукоча, равуць маторы і бязладна рассыпаецца кулямётная

траскатня. Напэўна, немцаў далей не пусцілі, і невядома, што і як рабіць нам. Ці чакаць Лёшку, ці ўжо забыцца на яго – з ім таксама ўсё магло здарыцца, мо ляжыць дзе забіты? Але зноў жа, як і адыходзіць: усё ж побач дарога, па ёй, відаць, пойдуць немцы, і мы маглі б дапамагчы тым, што за вёскай. Калі б толькі было болей снарадаў.

Але ў нас робіцца ціха. Немцы чамусьці не спяшаюцца атакоўваць нас, яны прытаіліся недзе ля дарогі і чагосьці чакаюць. Панасюк тым часам сядзіць, як сеў, прыхінуўшыся спінаю да бруствера, толькі галава яго схілілася набок, здаровая рука ашчадна прытрымлівае параненую. «Няўжо спіць?» – думаецца мне, і я кранаю яго за нагу.

– Гэй, ты! Ідзі ў акоп!

Але Панасюк не варушыцца, сядзіць па-ранейшаму, нібы не чуе. Папоў таксама азіраецца і, устаўшы са станіны, сігае да яго.

Наводчык прыўзнімае салдатаву галаву, і па мне слізгае яго застыглы нерухомы позірк. У прыплюшчаных вачах – ніводнае рэшткі жыцця.

– Што гэта? – дзіўлюся я. – Што з ім?

Папоў яшчэ крыху трасе-варушыць ягоныя плечы. Я падскокваю да пехацінца.

– Забіла, га? Дык не стралялі ж...

– Паміраў, – кажа Папоў без вялікага здзіўлення. – Даўно паміраў.

Ён асцярожна кладзе Панасюка бокам на дол, здаровая рука па-ранейшаму трымае перабітую, бы ў ёй яшчэ захаваўся боль. Вось табе і адваяваўся, прыпамінаю я нядаўнюю яго гаворку. Толькі заспакойваў сябе: аднаруч упраўлюся, спецыяльнасць ёсць, не прападу.

Гэтая смерць невядомага, ніколі раней не бачанага мною чалавека чамусьці не меней, чым пагібель камандзіра, узрушвае мяне. Колькі часу я ўсё гляджу і гляджу на яго адранцвелае цела – думаецца, як недарэчна на вайне ладзіць нейкія свае планы, нешта задумваць, пра штосьці дбаць, калі навокал так густа буяе смерць. Праўда, хіба спыніш думкі, хіба засцеражэшся ад жадання, хіба закапаеш у зямлю свае мары? Вось такая цяжкая і, можа, нават недарэчная на вайне з'ява – каханне, а не выходзіць з галавы Люся, і ўсё думаецца: а раптам яна не паспела адысці, трапіла да немцаў, а можа, яе забіла, – ад гэтага становіцца жахліва, хочацца кінуць усё і бегчы туды, дзе наша санчасць, можа, яе трэба ратаваць. І тут у думкі зноў

умешваецца нейкі чужы здзеклівы голас, ён кажа: «Раней трэ было дбаць пра гэта, цяпер там з ёй Лёшка, ён і паратуе».

Недарэчна ўсё гэта, пакутна і нязбыўна. Відаць, ужо так уладкавана жыццё, што пакуль чалавек жывы, ён адчувае і клапоціцца, нібы яму жыць доўгія гады. У тым яго жыццёвая прывычка, навык пакаленняў. Зноў жа – на фоне вечнасці ці вялікая ўжо розніца паміж некалькімі дзесяткамі год чалавечага веку і тымі хвілінамі, што аддзяляюць цяперашняе імгненне ад апошняга ў жыцці байца на вайне?

Прыгнуўшыся, я бяру нежывога Панасюка пад пахі і адцягваю ў сховішча. Яно занадта шырокае для двух, і я кладу да іх трэцяга. Лук'янаў ужо не варушыцца, не пазірае, можа, памёр? І я думаю, хто будзе наступны? Ці, можа, мы пагінем адразу і ўжо не будзе каму прыбраць нас з агнявой у якое-ніякое прыстанішча?..

У гэты час абодва мы заўважаем, што не чутна стала Крывёнка. Трафейны няўклюдны кулямёт яго стаіць, дзе стаяў на брустверы, а кулямётчыка нідзе не відаць. Папоў зазірае ў акоп, але і там нікога няма. Дзіўная справа! Мы пераглядваемся з наводчыкам, і ён падазрона ўзіраецца ў варожы бок.

– Да Гітлер хадзі? – пытаецца Папоў і з наіўнаю трывогай у вачах глядзіць на мяне.

– Глупства, – кажу я. – Нікуды ён не пойдзе.

Да немцаў ён не пойдзе, але тады куды ён прапаў? Хоць бы сказаў ці даў які знак, а то знік, і цяпер думай, непакойся за гэтага зацятага, нязладнага чалавека.

Мы сядзім за гарматай – Папоў на адной станіне, я на другой – і ўслухоўваемся ў прыглушанае грымоцце бою за вёскай. Папоў нешта змрачнее, задумваецца і нават не пазірае на дарогу, на якой дагараюць машыны. Іншыя падаліся кудысь назад і далей, у аб'езд міннага поля.

Раптам наводчык ляпае сябе па сцягне.

– Ой, дурны Папоў! Ой, дурны! Нашто паслал Лошка? Нашто?

– А чаму? Што такое? – пытаюся я.

– Ой, Лошка хітры! Лошка не хадзі! Кідай Лошка!

Агідная самота ўпаўзае ў маё нутро. Упэўненасць, з якою кажа гэтыя словы Папоў, дзейнічае, як гіпноз. І мне таксама робіцца ясна і зразумела, што назад Задарожны не прыйдзе – не затым ён пайшоў. Тут нейкая была яго хітрасць, якой ён дамогся, і мы засталіся ў

дурнях. І ўсё ж не хочацца верыць у тое, я адганяю благія прадчуванні: усё ж ён свой чалавек, не вораг, як гэта ён можа кінуць нас тут? Хочацца як-небудзь супакоіць Папова, і я кажу:

– Нічога. Можа, усё ж прыйдзе.

– Снарад мала – дрэнна. Лошка не хадзі – дрэнна. Крывёнак прапал – дрэнна. Тры мала дрэнна – адын балшой дрэнна.

Крывёнак, аднак, неўзабаве з'яўляецца.

Спярша аднекуль з-за бруствера цяжка грукае на агнявую зачыненая скрынка са снарадамі. Мы падхопліваемся, але зараз жа з суседняй варонкі перакульваецца сюды і Крывёнак. Гімнасцёрка ў яго выбілася з-пад дзягі, штаны і грудзі скрозь у зямлі, увесь ён мурзаты ад пылу. Адною рукой хлопец валачэ за сабой маток металічных нямецкіх стужак, у другой трымае за рукаятку шырокі бліскучы кінжал.

– Дзе, чаму хадзі? Нашто маўчы? Чаму дрэнна рабі? – адразу накідваецца на яго Папоў. Крывёнак аддыхваецца, прыўстае на каленях і пачынае запіхваць у штаны падол гімнасцёркі. Яго сур'ёзныя вочы з нейкім нямым дакорам коратка пазіраюць у твар наводчыку.

– Вось, – ківае ён на снарады. – На Скварышавай агнявой узяў. І патроны.

– Скварышаў хадзі? А дзе, што Скварышаў? – мякчэе Папоў.

– Яны-то ўкацілі. Паспелі, – кажа Крывёнак. Затым ён бярэ свой доўгі эсэсаўскі кінжал, на якім цьмянай гравіроўкай паблісквае «Дойчлянд юбер алес», і пачынае выціраць яго аб зямлю. На лязы і на рукаятцы свежая кроў, і я раптам здагадваюся, дзе ён быў і дзе ўзяў стужку.

– Што, на дарогу хадзіў?

– Дзе хадзіў – там няма. Што вам? – ваўкавата адказвае Крывёнак.

– А гэта? – ківаю я на кінжал. Крывёнак усаджвае яго ў чорныя лакавыя похвы і неяк выпрабавальна пазірае на мяне.

– Ну і што? – нервова кідае ён. – І буду! Рэзаць, біць, душыць сабак, да апошняга! – Пасля ваўкавата дадае: – Вунь пяхота пайшла, бачылі?

– Як пайшла? Куды пайшла?

Папоў няўцямна міргае вачмі і прыўзнімаецца на каленях. З раптоўна апалай надзеяй я таксама выглядваю над бруствeрам.

Бачна, як удалечыні па пагорку ўніз брыдуць рэдкія купкі людзей. Заднія нясуць ПТР, нехта валачэ станковы кулямёт, яны пераходзяць адкрытае месца і па адным хаваюцца ў ходзе зносін, што вядзе ў тыл. У першай траншэі ўжо не відаць нікога.

– Ай-яй! – заклапочана кажа Папоў і змаўкае. Гаварыць болей няма чаго, мы і без слоў добра разумеем, што сталася.

– Ой, як нядобра! Гітлер скора-скора ідзі. Давай зямля капай, зямля-матушка хавай...

Мы адчуваем – з кожнай хвілінай наша становішча горшае. Толькі цяпер нічога не зробіш, цяпер трэба чакаць Лёшку або шчаслівага выпадку і рыхтавацца да бою.

Папоў застаецца на агнявой ля гарматы, а мы з Крывёнкам лезем у акоп. Акопчык наш памялеў, бруствер разбіты, наўкола густыя воспіны мінных варонак, трава скрозь шэрая ад пылу і зямлі. Крывёнак бярэ рыдлёўку са зламаным чаранком, я – абдзёртую каску Папова з парваным раменьчыкам, і мы пачынаем паглыбляць акоп.

Пот, перамешаны з пылам, тлуста блішчыць на нашых тварах. Сонца, здаецца, ужо хіліцца на адвячорак, але паліць бязлітасна. Трошкі павявае вецер, ды яго так мала, і так хочацца піць. Галава тлумная, няма ніякага жадання ні пра што дбаць, ні думаць, – нейкая знясільваючая цягучая стома смалой налівае цела.

Я выграбаю з акопа камякастую, з травою, зямлю, наваленую выбухамі, і высыпаю яе на бруствер. Крывёнак капае побач, у трох кроках ад мяне. Ён якісь невядомы мне сёння, знікла яго простая, стрыманая таварыскасць, здаецца, за ўвесь дзень хлопец не сказаў ніводнага добрага слова, толькі ўвачавідкі худзее і чарнее з пакалечанага свайго твару. Мне робіцца няёмка ад гэтае яго недарэчнае ваўкаватасці.

– Слухай, – ціха кажу я. – Ты прадчуваеш, што нам будзе?

Ён на секунду пазірае на мяне чужым позіркам сцюдзёных вачэй і ўсё імпэтна шпурляе на бруствер зямлю.

– Ты чуеш?

– Ну і чорт з намі! – кідае Крывёнак.

Я ўглядаюся ў хлопца, выгляд у яго незайздросны, сапраўды, лепей не лезці да яго з размовамі. Але чаго гэта ён такі злосны на мяне сёння, хіба я чым-небудзь пакрыўдзіў яго? Я трохі часу думаю, пазіраючы на сябра, і адна здагадка з'яўляецца ў маёй галаве.

– Слухай, Крывёнак! Чаго ты злуешся?

– А табе што? – падымае ён неласкавы позірк.

– Не, усё ж скажы.

Крывёнак з ярасцю выкідвае цераз голаў поўныя рыдлёўкі зямлі і зморана дыхае. Але я чакаю, і раптам ён выпростваецца.

– Сам ведаеш! Чаго на Задарожнага кідаўся? Люсіна чэсць заела? Ага?

Дык вось што! Цяпер ужо знікае загадка, цяпер мне ўсё зразумела. Гэта крыху бянтэжыць мяне, але што я магу сказаць яму? Схлусіць, што Люся тут ні пры чым, – у мяне не паварочваецца язык, а сказаць праўду я не хачу.

– Ты вось пра што! Цяпер зразумела...

Крывёнак маўчыць, у мяне таксама прападае ахвота да гутаркі, і я налягаю на працу.

У канцы акопчыка вытыркаецца з зямлі нейкі пакамечаны рукаў, я цягну яго – аказваецца, гэта бушлат Жаўтыха. Дзіўнае ўражанне заўжды робяць на мяне рэчы забітых. Бушлат гэты старэнькі, густа запэцканы змазкай і яшчэ веснавой гразёю, адзін пагон у яго адарваны, а на другім чырванее роўненькая палоска сяржанцкай нашыўкі. Я памятаю, як Жаўтых прышываў яе аднойчы ўранку, у яго не было тады ніткі, і я даў яму сваю іголку. І цяпер мне чамусьці здаецца: навошта гэта?

Усе дробязныя клопаты жывых цяпер выглядаюць нейкімі вельмі нязначнымі і недарэчна марнымі перад бязмерна магутнаю з’яваю смерці. І невядома, чаму нават тут, на вайне, дзе яна як ніколі ўрадлівая, людзі паводзяць сябе, як заўсёды, з усімі ўласцівымі ім заганамі – сябелюбствам, хцівасцю, кар’ерызмам, сварлівасцю. Ці на самай справе яны ўпэўнены ў сваёй даўгавечнасці, ці мо проста не хочуць зважаць на нешта галоўнае, адзіна важнае і дужа неабходнае ў жыцці, якое нельга забыць і на хвіліну?

Пад бушлатам Жаўтых яго рэчавы мяшок. У ім небагата чаго накладзена, але нешта ўсё ж муляе ў маіх руках, і ад цікаўнасці я развязваю лямкі. Чужы рэчмяшок – гэта амаль тое ж, што чужая душа. Ось і тут – вечная, нескароная праява жыцця, якая смешна закрывае чалавеку вочы перад непазбежнасцю смерці. У камандзіравым рэчмяшку вафельны ручнік, параануч, настаўленне па нашай гармаце, і разам з гэтай маёмасцю, атрыманай са старшынскіх рук, – дзве цвёрдыя лусты невядома дзе ўзятай падэшвы са скуры, матацыклісцкія пальчаткі з доўгімі шырокімі халяўкамі, а ў самым сподзе – нейкая шкатулка з вельмі прыгожым лакавым

вечкам... Эх, стары, мудры Жаўтых! Ты заўжды здаваўся багаты практычным жыщейскім розумам, хіба не бачыў ты, колькі заставалася ў ротах гэткіх вось нікому не патрэбных катомак пасля ўдалых і няўдалых атак? Ведаў жа, але, пэўна, не мог адолець у сабе спакусу прыхаваць якую непатрэбшчыну, а жыццё сваё берагчы забываўся. А без яго які сэнс ва ўсіх самых цудоўных у свеце рэчах!

Я шпурляю цераз бруствер гэты незавязаны, не патрэбны цяпер нікому хатуль і зноў бяруся за каску. Сухая, напаленая сонцам зямля, як жарства, скрыгае па сталі, каска ўжо бялее вузенькім абшарпаным казырком. Мне не відаць, што там робіцца на паверхні, але Папоў маўчыць, і ў голаў лезе рознае.

Мне ўспамінаецца колішні наш камісар, які аднойчы перад атакай старанна начышчаў свае новыя, толькі пашытыя атрадным шаўцом боты і быў забіты праз якую гадзіну, нават не запэцкаўшы як мае быць гэтых ботаў. Паўстае ў вачах старшына Клыбаў, вядомы ў атрадзе барахольшчык і хцівец, у якога нельга было выпрасіць шматка на лапік і які вазіў з сабою тры вазы markrознага трафейнага майна. Сталася так, што снарад ударыў якраз у фурманку і раскідаў па алешніку ўсё старшынскае багацце разам з рэшткамі скупога гаспадара... Памятаю, бачыў я ў шпіталі салдата, якому хірург аперыраваў сцягно і ўвесь час лаяўся. Аказваецца, нямецкі асколак разбіў у кішэні салдата сем гадзіннікаў, загнаўшы ў нагу ўсякія кольцы і спружынкі. Не, хай яно тысячу разоў спрахне, тое барахло! Ці да яго мне, калі варта толькі заплюшчыць вочы, – і вось яны, тыя страшныя каляіны, у якіх з крывавай гразёю перамешаны паламаныя рукі, ногі, раструшчаныя гусеніцамі дзіцячыя галоўкі... Але ж няўжо гэта так і сыдзе са мною ў магілу і прападзе назаўжды мая святая нянавісць?

Не! Калі ёсць справядлівасць на свеце і разумны сэнс у жыцці, дык я буду жыць. Я мушу жыць – гінуць мне нельга.

15

– Лошка!!! – раптам крычыць Папоў. – Хлопцы, Лошка!!!

Мы з Крывёнкам выскокваем з акопа, Папоў здаровай рукой паказвае ў поле, туды, дзе няма ні ворагаў, ні нашых. Сапраўды, цераз пагорак у наш бок нехта бяжыць.

Гэта яшчэ далёка, і відаць толькі, як коціцца па зялёным маленькая фігурка чалавека ў зеленавата-жоўтым, аблезлым на сонцы

адзенні. Але тое, што ён кіруе сюды, ні ў кога з нас не выклікае сумнення.

Чалавек тым часам знікае ў лагчыне за бліжэйшым пагоркам, некалькі хвілін мы чакаем, не зводзячы з таго месца вачэй, і ён зноў паказваецца з-за блізкага грэбня і зноў хутка бяжыць уніз.

– Маладзец Лошка! – задаволена, амаль радасна кажа Папоў.

Добра было б, каб толькі яму не пашкодзілі немцы. Яны не так ужо і далёка і, пэўна, бачаць з дарогі адзінокага салдата і, вядома, могуць абстраляць яго. Я засцярожліва азіраюся на дарогу, але там нікога – адно толькі дымна смыляць-дагараюць аўтамабілі; другія, скасабочыўшыся, нерухома стаяць у канаве. Падбіты танк побач таксама недзе смыліць унутры, на ветры ўюцца рэдкія пасмы дыму, па-ранейшаму смярдзіць бензінам, фарбай, паленай гумай і яшчэ нечым гаркавата-салодкім – ад яго пад грудзямі робіцца блага.

Але чагосьці змаўкае Папоў, яшчэ болей нахмурваецца зацяты Крывёнак; адчуўшы нечаканае, я шукаю ў полі маленькую постаць нашага пасыльнага і таксама дзіўлюся. Ён ужо бяжыць цераз лужок ля ручая, і ўжо відаць некаторыя драбніцы ягонай постаці. І тут мне пачынае здавацца, што гэта не Лёшка і нават не салдат і не мужчына – прытрымліваючы пад пахай нейкую ношу, кідаючы позіркі ў бакі, бяжыць жанчына ў вайсковым.

Самае зоркае вока, аднак, у Папова, ён некалькі секунд востра ўглядаецца ўдалячынь і з радасным здзіўленнем ускрыквае:

– Луся?!

Так, гэта Люся. Як ні недарэчна, але гэта яна. Я і сам ужо бачу і пазнаю, як хуценька мігацяць у траве спрытныя ногі ў чорных халяўках ботаў і развяваецца на ветры залацістая шапка яе валасоў. Пад пахай у яе санітарная сумка, і мне здаецца, што я бачу нават, як глыбока ўрэзваецца почапка ў дзявочыя грудзі. Вядома ж, Люся шыбуе да нас...

Зноў самотнае, тужлівае пачуццё невядома чаму апаноўвае мяне – і няпэўная стрыманая радасць і трывога: чаго бяжыць яна? Мо што здарылася з Лёшкам, можа, яго параніла, і яна нясе нам камбатаў загад? Можа, яна думае, што ён тут, і таму не вытрымала, бяжыць, шукае яго? Але тады не трэба і яе, няхай бы яна лепш не паказвалася нам сёння. А можа, гэта яе паслаў сюды камбат Троцкі з якім загадам? Але не. Чаго гэта Троцкі будзе пасылаць санінструктара, хіба не знайшлося якога салдата ў палку! Я ўсё думаю і не магу даўмецца,

чаго яна наважылася на гэта ў такі час, у такую небяспеку, калі мы тут самі сядзім як на вуголлі.

– От маладэц! Ну, маладэц! Ох, Луся! – захапляецца Папоў, узлёгшы жыватом на бруствер, і на яго спатнелым шырокім твары блукае лагодная наіўная ўсмешка. Крывёнак жа, здаецца, да болю сашчапляе сківіцы і, не сказаўшы ні слова, лезе назад у акоп, да сваёй рыдлёўкі.

А я ўжо не магу адарвацца ад Люсі. Яна бяжыць! Не перастаючы, усё мільгаюць і мільгаюць на сонцы яе загарэлыя каленькі і матляюцца-рвуцца з галавы валасы. Яна пераскоквае цераз абмялелы травяністы ручай і, трошкі запаволіўшы бег, узнімаецца на пагорак, дзе мы. Тут яе немцы з дарогі не бачаць, але хутка яна выйдзе на роўнае, і тады будзе самае страшнае. Толькі б праскочыла яго, толькі б паспела!..

Толькі б паспела, але дзе тут паспееш! Занятыя Люсяй, мы не бачым адкуль, толькі раптам на гарматным шчыце лопае і адлятае прэч куля. Папоў ураз спаўзае ніжэй, я таксама прыгінаюся да зямлі, каб не вытыркацца з-за бруствера, і ў той жа час далёкая і кароткая ў пяць куль чарга б'е па пяску і гармаце.

– Сволач немец: у сланечнік хадзі! – кажа Папоў. – Ох, Луся!

Я кладуся на гарачую зямлю пад брустверам і раз-пораз коратка пазіраю туды, дзе павінна паказацца Люся. Апошнія да роўнядзі метры яна прападае з нашага зроку, але павінна вось-вось з'явіцца. Папоў курчыцца пад нізенькім шчытком гарматы, ён занепакоіўся і крычыць на Крывёнка:

– Што ты! Кідай лапат, страляй! Скора-скора!

Крывёнак адстаўляе рыдлёўку і высоўвае над брустверам кулямёт. Грукатлівая доўгая чарга б'е па далёкіх сцяблах сланечніку.

І вось Люся паказваецца. Яна выбягае з-за схілу, спыняецца на момант, акідваючы поле вачыма, і зноў бяжыць да нас ужо наўпрасткі. Нам ужо відаць яе твар – успатнелы, змораны, расчырванелы, але такі незвычайна прывабны твар маладой, шчырай і вельмі прыгожай дзяўчыны; трапяткая бліскаўка медаля мігаціць на яе невялічкіх грудзях. Яна азіраецца ў бакі, паглядвае на нас і, здаецца мне, усміхаецца. Толькі чагосьці яна падае. Скалануўшыся, я высоўваюся з-за бруствера, азіраюся – не, са сланечніку не страляюць. Упёршы куртаты прыклад у плячо, Крывёнак пільна ўзіраецца туды. Ага, гэта з другога боку – з траншэі! Некалькі чэргаў

прыглушана даносіцца адтуль – значыць, і там ужо немцы. Але Люся ўсё ж ускоквае і, прыгнуўшыся, шпарка падаецца наперад.

Здаецца, нам будзе блага. Я пазіраю на Папова, ён – на мяне, і мы, разумеючы адзін аднаго, пераводзім погляды ў поле. Калі немцы з абодвух бакоў і спераду – гэта дрэнь. Яны акружаюць нас...

– Лазняк, павяртай! Скора-скора!

Мы ўдвух крыху заносім станіны, Папоў пачынае круціць махавікі, пасля сцішваецца ля прыцэла, і гарматка грымотна падскоквае. Карцеч сотняю куль разбівае дзірван, узнімае на траншэйным брустверы воблака пылу, і аўтаматныя стрэлы сціхаюць. Я зноў зараджаю, але наводчык толькі ўзіраецца ў прыцэл і не страляе.

– Ага, нядобра! – зласліва бурчыць ён. – Ага, прыпаліў!

І Люся, вось яна, вось. Апошнія метры яна паўзе – хуценька, спрытна, толькі варушыцца-выгінаецца ў траве яе вузенькая спіна ды ўсё залацее-рассыпаецца на галаве кучомка валасоў. Ніколі не бачыў я, каб так спрытна поўзалі нават заўзятыя пехацінцы-салдаты. Яшчэ некалькі крокаў, яшчэ! Люся мінае прылеглую кукурузную кучу, падпаўзае да бруствера і спыняецца, з-пад рассыпаных валасоў усмешліва пазірае на нас і аддыхваецца. Я ўвесь напружваюся, быццам мне, а не ёй цяпер пераадолець самае страшнае – бруствер, і сам сабе шапчу:

– Ну, скоранька! Скоранька! Скакай!

І вось яна ўніз галавой куляецца цераз бруствер у глыбіню гарматнага сховішча, падае з пляча сумка з чырвоным крыжам на вечку, і мы кідаемся да дзяўчыны. Не, яна, здаецца, не ранена, яна толькі адкідваецца спінай да сцяны, закідвае галаў і шалёна-шалёна дыхае. Тонкія яе ноздры на роўным ладным носе ходзяць хадуном. Я гляджу, як гэтак жа апантана б'ецца на яе шыі сіненькая жылка, як ціха і вельмі зморана дрыжаць на зямлі яе абадраныя тонкія пальцы, і цёплая пяшчотная хваля расплываецца ў маіх грудзях. Як гэта я мог кепска думаць пра яе, чаму я столькі наверз у думках на яе, – хіба ж не відаць, якая яна самая найлепшая ў свеце, гэта дзяўчына!

– Ой, хлопчыкі! Хлопчыкі!.. – хоча сказаць яна нешта, але яшчэ задыхаецца ад стомы.

– Луся, вада трэба, – кажа Папоў, стоячы перад ёй на каленях. – Няма вада... – ён бездапаможна аблізвае тоўстыя засмяглыя вусны.

Яна паступова адыходзіць ад стомы, раўнее яе дыханне, дзяўчына пазірае на нас, бы шукаючы каго, і позірк яе падае на

раскіданыя ногі нябожчыкаў. Трывожная засмучанасць ураз гасіць усё ранейшае ўзбуджэнне на яе твары.

– Хто гэта?

– Адзін пехацінец, – кажу я. – А там камандзір і Лук’янаў.

– Камандзір?

– Камандыр, Луся, камандыр, – уздыхае Папоў.

Мы чакаем, што яна скажа нам, я трошкі супакойваюся ўжо ад трывог за яе, мяне цяпер пачынаюць трывожыць немцы, што абыходзяць нас з двух бакоў. Але Люся, наморшчыўшы пераноссе, журботна ўглядаецца ў забітых і маўчыць. Тады Папоў пытаецца:

– Задарожны прападал?

Яна абуджаецца са змярцвення, уздыхае, падкурчвае пад сябе ногі, папраўляе кароценькую спаднічку на абдзёртых да крыві каленьках і тлумачыць:

– Задарожны паранены. У руку. Прыйшоў у санроту перавязвацца, кажа: да хлопцаў бег, не дабег. Ды куды яму, параненаму! Ну, то я і пабегла.

Штосьці нядобрае ўстрывожвае мяне.

– Што, здорава паранены?

– Ат, драпіна, – махае рукой Люся і прыкусвае губу.

– А нашто вам трэ было бегчы? – ваўкавата пытаюся я ў дзяўчыны.

– Дазвол вам прынесла, – кажа яна. – Сказаў камбат расстраляць снарады і прабівацца. Там дужа цяжка. Танкі сорак чацвёрты полк акружылі. Гаўбічнікі ўсе загінулі. Цяпер самаходчыкі б’юцца.

Я не слухаю ўжо апошніх яе слоў – сэнс новага загаду панылаю млоснасцю распаўзаецца ў целе. Куды ж тут праб’ешся цяпер, каб хоць гадзіну раней! Папоў, расшырыўшы свае вузкія, з прыпухлымі павекамі вочы, нейкі час няўцямна пазірае на Люсю, а затым злосна плюе ў пясок.

– Позна! Нашто бегла? Дарма бегла! Там Гітлер, там Гітлер, там Гітлер, – тыцкае ён у бакі. Затым, змаркатнелы, адварочваецца, прыціскае да грудзей перавязаную руку, і грымаса пакуты з’яўляецца на яго твары.

– Ладна, Папоў, не злуйцеся, – уздыхае Люся. – Вы ж мае родныя хлопчыкі. Давайце вашу руку, пагляджу, што там.

Папоў адмахваецца ад яе, адводзіць руку, ёрзае на каленях. У вачах яго – клопат, але рука напэўна ўсё ж баліць, і неўзабаве ён працягвае ёй сваю «ляльку». Люся расшпільвае сумку, хуткімі трапяткімі пальцамі нешта перабірае там і дастае бінт з ёдам.

У той час з-за пляцоўкі, з акопа, доўгай чаргой грукае кулямёт Крывёнка. Папоў вырывае ў Люсі так і не разбінтаваную руку і, прыгнуўшыся, грабецца да гарматы. Я бяру аўтамат і лезу за ім.

Ну, вядома ж, на нас ужо ідуць немцы. Са сланечніку іх высыпае ў поле чалавек з дваццаць, яны на хаду, не цэлячыся, пачынаюць лупіць з аўтаматаў. Кулі сцябаюць бруствер, цокаюць па метале гарматы, джагаюць у паветры над агнявой. З другога боку – з пехацінскай траншэі, таксама выскокваюць і бягуць сюды.

Вось яно, здаецца, пачынаецца самае горшае. І Люся!.. Трэба ж было ёй улезці ў гэтую пастку, бегчы сюды – дурное дзяўчо! Якога д'ябла сунулася сюды па сваёй ахвоце? Цяпер вось прападзе нізашто...

Крывёнак дробна калоціцца за кулямётам, і той шалёна пырскае наўкола гарачымі гільзамі. Папоў цэліцца ў тых, што бягуць ад траншэі. Я з гільзаю ў руках курчуся між станін і, напяўшыся ўсім целам, чакаю першага стрэлу. Але Папоў марудзіць, і я ведаю: ён падпускае бліжэй, – блізка ўжо ім паратунку не будзе. Добра, што Крывёнак прывалок яшчэ скрынку, бо карцечы ў нас засталося толькі сем гільз – восьмая ў мяне ў руках, адна ў ствале, адну мы ўжо выпусцілі... «Трымайся, Лазняк, трымайся! Трывай! Час твой настаў, проба тваёй годнасці прадаўжаецца. Помні, помні каляіны!»

– Гах! – рвецца назад гармата, і ўсё тоне ў дзікай калатнечы грому, бліскавіц, пылу і гарачых, задышлівых думак...

16

Неяк усё ж здараецца, што атаку мы адбіваем, ніхто з нас не гіне, і ў Крывёнкавай скрынцы яшчэ ляжаць тры снарады. Не шанцуе толькі нашай гармаце. Ствол яе застаецца на адкаце, наперад не ідзе – недзе прабіла супрацьадкатны механізм, і з-пад казённіка цячэ па зямлі зеленаваты ручаёк верацёнкі. Папоў сядзіць між станін, раскінуўшы ногі, я на жываце ляжу ля сашніка, мы выплёўваем з рота пясок і аддыхваемся. Побач са сховішча вытыркаецца раскудлачаная ветрам галава Люсі – яе вялікія сур'ёзныя вочы ўглядаюцца ў нас, у іх клопат, трывога і боль. Недзе ў акопе варушыцца, тупае, бразгае металічнаю стужкаю Крывёнак.

Немцы перад намі кудысь пазнікалі, пэўна, да часу пахаваліся ў сланечніку і ў траншэі; у траве, вакол агнявой, горбіцца некалькі трупаў. Але і мы знемаглі. Сіл мала засталося ў целе, пот раз'ядае твар, слепіць вочы, дапякае смага. Нейкі час мы курчымся так за гарматай. Папоў ці то ад стомы, ці ад якой душэўнай скрухі апанурваецца, цяжка дыхае і доўга не размаўляе. Пасля, пэўна, трохі адышоўшы ад стомы, ён пазірае на мяне і кажа:

– Лазняк, помні трэба. Жаўтых пагібай – помні! Лук'ян пагібай – помні! Салдат пагібай – помні! Глядзі – усё помні! Трэба век помні.

Ён адварочваецца, выцірае твар рукавом і дадае сцішана:

– Гармата памірал. Аўтамат бяры, гранат бяры. Нож бяры.

Так, дайшла чарга да аўтаматаў, нажоў і гранат – я гэта адчуваю. Гарматка паслужыла нам, і нямала, але ўсё ж скончылася і яе служба.

Я спаўзаю з пляцоўкі ў сховішча, там выпростваюся. Люся нешта нахіляецца над Лук'янавым, збоч ляжыць яе аўтамат, – я бяруся за кожух – гарачы. Не, гэта не ад сонца – гэта яна страляла, а мы ў грукаце і громе нават і не заўважылі таго. Я вымаю дыск, патроны ў ім яшчэ ёсць, але няшмат, – дыск лёгкі. Аўтамат гэты Жаўтыха, я пазнаю яго па ладнай скураной почапцы ад нямецкага карабіна. Затым я пачынаю збіраць патроны – з магазінаў, з падсумкаў, з кішэняў забітых набіраецца на якія дыскі два – не болей. Гэта небагата. Праўда, у нішы ў акопе павінна быць яшчэ, там жа мы некалі хавалі гранаты. Тым і будзем біцца.

Я сонна накладваю ў магазін аўтаматныя патроны, іх трэба настаўляць там роўненька, але пальцы не слухаюць, і патроны рассыпаюцца ў пазах. Гэта нервуе, ды і стома настойліва робіць сваю справу. У час бою неяк лягчэй было ўтрымліваць сябе ў напружанні, цяпер жа воля расслаблена, слабеюць мускулы. З нейкаю тупою злосцю ў думках я лаю патроны, канструктараў гэтага няспрытнага для снараджэння магазіна і нават камбатаў дазвол, які не прынёс нам паратунку. Затым паглядаю на адкінутую Жаўтухову руку, – гадзіннічак усё цікае, чырвоная стрэлачка рупна бяжыць па чорным цыферблаце – хутка пяць. Толькі яшчэ пяць гадзін, а здаецца, зранку пражыта цэлая вечнасць, цэлая эпоха, за якую вось пагінулі людзі, а жывыя напакутаваліся, перадумалі, пражылі столькі, што іншым хапіла б на ўвесь век.

Але ўсё ж сама па сабе жыве ва мне і ціхая радасць, і я ведаю – гэта Люся. Я адчуваю яе тут, калі і не бачу, чую яе дыханне, кожны яе

рух, яе прысутнасць неяк надае сэнс усёй гэтай нашай безнадзейнай і, можа, не дужа патрэбнай бойцы. Толькі я баюся, ці ўберажом мы яе да канца? Люся ўсё корпаецца над Лук'янавым, адшпільвае ад пояса біклагу і падносіць да ягоных вуснаў. Вада ліецца па запыленай шыі, сцякае на дол, але вось Лук'янаў ціхенька грэбае рукой па зямлі і, абапёршыся на локаць, спрабуе ўстаць. Засмяглыя вусны яго шэпчуць:

– Я зараз... Зараз...

– Не трэба. Ляжы. Яшчэ на вады, – кажа да яго Люся і нахіляе біклагу. Лук'янаў яшчэ п'е, кадык на яго худой шыі сутаргава скача ўгору-ўніз, і салдат падымае ссінелыя павекі.

– Дзякуй, – ціха кажа ён ужо апрытомнелым голасам. Затым занепакоена азірае бруствер, неба і аслабела пытаецца: – Дзе немцы?

– Ляжы, ляжы, – лагодна супакойвае яго Люся. – Усё добра, ляжы. Не трэба пра немцаў.

Відаць, гэта насцярожвае Лук'янава, вочы яго засяроджваюцца ў сабе, робяцца пільнымі, і ён пераводзіць позірк на сцяну сховішча.

– Мы не ў санчасці? Не?

– Маўчыце. Будзеце размаўляць – горш будзе, – бы малому, растлумачвае Люся. Лук'янаў неяк супакоена апускае павекі, закусвае вусны і з насцярожанай развагай пытаецца:

– Здаецца, я памру? Так?

– Ну што вы? – здзіўляецца Люся. – Навошта так думаць! Вось адаб'ёмся, і возьмуць вас у шпіталь, і ўсё добра будзе.

– Адаб'ёмся! – шэпча Лук'янаў, кусае вусны і зноў спрабуе ўстаць.

Люся далікатна, але настойліва кладзе яго на лапаткі. Раптам нейкім чужым натужаным голасам ён патрабуе:

– Дзе мой аўтамат! Дайце аўтамат!

– Ну ляжыце ж! Што вы такі неспакойны! – угаворвае Люся.

Я снараджаю патронамі тры аўтаматныя дыскі, трэба яшчэ споўзаць па той бок пляцоўкі ў акоп, каб пашукаць якія запасы. Наверсе, здаецца, пацішэла, грукоча і бахае далёка за вёскай, а тут толькі там-сям кахаюць і рэхам раскочваюцца ў небе вінтовачныя стрэлы. Папоў з-за кола назірае за полем.

Я перапаўзаю пляцоўку і звальваюся ў акоп, у якім адзінока сядзіць Крывёнак. Ён кідае на мяне не дужа прыязны позірк і падкурчвае пад сябе ногі.

– Лук'янаў апрытомнеў, – кажу я. – Жывы. А ты ўсё злуешся?

Крывёнак сцінаецца, туліцца і нічым не рэагуе на маё пытанне. Гэта ўрэшце злуе і мяне – знайшоў яшчэ час паказваць характар, калі тут усё наша жыццё ледзьве ліпее на адным валаску.

– Ну і дарма, чорт бы цябе ўзяў, – кажу я. – Што ты зацяўся! Ты ведаеш, што нам загадана?

– Чуў! – буркае хлопец.

– Ну?

Але Крывёнак маўчыць, ад яго ўжо не даб'ешся ніводнага слова. Я разграбаю ў нішы зямлю, што навалілася з бруствера, выкопваю тры нашы гранаты, выцягваю з-пад пяску важкі засмолены пачак з патронамі. Здаецца, болей тут нічога няма.

– А ў цябе колькі? – пытаюся я ў Крывёнка. Ён неахвотна ківае на кулямёт, з прыёмніка якога звісае напалову набітая патронамі стужка.

– Гэта ўсё?

Я пакідаю хлопцу лімонку і з астатнім перапаўзаю пляцоўку. Люся сядзіць як сядзела над Лук'янавым, абапершыся на адстаўленую назад руку, а ён стогне і з частымі прыпынкамі аслабела гаворыць:

– Ну, навошта ж ашукваць?.. Навошта?.. Хіба гэтым паможаш!.. Чалавеку праўда патрэбна...

Люся маўчыць, а ён, трошкі перадыхнуўшы і неяк паспакайнеўшы, задышліва аб'яўляе:

– Ведаю, памру... У грудзях душыць... Ногі адняло... Так... Праўда ж?.. Ну, скажыце!.. Шчыра, – сіпіць Лук'янаў, і ў грудзях яго нешта ціхенька булькае. Люся маўчыць.

– Ну, што ж!.. Толькі не думаў... Так, не думаў... Жахліва і недарэчна... Тры гады вайны і – упустую... – пакутна гукае ён. – Эх! А яны ўсё збэсцілі.

Нешта надарванае чуецца мне ў голасе гэтага нечакана ажыўшага чалавека, і я, перастаўшы пхаць у дыскі патроны, насцярожваюся ў сабе. Збялелы твар Лук'янава пакрываецца буйной расою поту.

– Канец! – кажа Лук'янаў і сціхае, быццам удумваючыся ў сэнс гэтага слова. – Што мне цяпер таіць! Навошта? Хто я? Трус пархаты! – ціха, але з нейкім незвычайным напружаннем кажа ён. – Усё жыццё баяўся. Усіх! Усяго! І дарма... Нахлусіў я тады пра палон...

Адчуваю, гэтыя словы скіраваны мне, узнімаю на яго позірк і сустракаюся з яго вачмі. Але ён зараз жа адводзіць позірк убок.

– Так, Лазняк, нахлусіў я. У палон сам здаўся. У акружэнні. Са страху. Узняў рукі і пайшоў. Затым пачаў разумнець. Ды позна... І вось усё... Канец! Нішто не памагло... Эх! Навошта было?.. Навошта? – хрыпіць ён.

Гэтае прызнанне на хвіліну бянтэжыць мяне. Значыць, зусім ён не той, за каго выдаваў сябе, мала што ён гэткі разумны – ён баязлівец. Баязлівец – агідны на вайне чалавек, але можна зразумець яго і даравацъ яму, калі ён шчыра імкнецца перамагчы страх у сабе. Здаецца, нялёгка далася гэтаму чалавеку перамога над самім сабой, але хоць і дарагой цаной, пэўна ж, ён перамог, і сёння мы не можам ні ў чым дакараць яго. І ўсё ж тое, што ён ашукваў нас, плёў пра свае няўдачы і рабіў выгляд несправядліва пакрыўджанага, нішчыць ва мне ўсякае спачуванне. Праўда, цяпер ужо не трэба яму ні спагады, ні спачування, відаць, не страшна яму і асуджэнне – перад канцом, – адчуваю я – адзіна важнаю ў яго рэштках жыцця засталася неспатольная патрэба ў праўдзе.

– Ну ладна, ладна. Маўчыце, – супакойвае яго Люся. Яна таксама, здаецца, бянтэжыцца, абое мы не ведаем, як рэагаваць цяпер на гэтыя словы, але злосці ў мяне да яго няма, хоць няма і спагады.

Лук'янаў стогне, сутаргава варушыцца, матляе на доле галавой. Люся стрымлівае яго:

– Вы ўсё ж паляжыце ціха: так лягчэй. Не трэба нервавацца.

– Не, ужо ўсё. Хутчэй бы! Пячэ ў грудзях... Бог мой! Як неразумна! І мой бацька! Што ён думае?.. Але што ж! Храбрасць – талент, стараннем яго не асвоіш. Я бесталанны. А каму патрэбны такі? Чалавек-трава. Як гэта агідна!..

Ён плача. З вачэй на скронях скочваецца некалькі мутных слязін. Люся, наморшчыўшы пераноссе, з унутраным болем моўчкі глядзіць на яго. Не часта даводзіцца нам чуць такое, і абаім нам трохі ніякавата слухаць яго. Але мы адчуваем, што яму вельмі нялёгка, і гэта разам з непадробнаю шчырасцю, што імкне з ягонай душы, утрымлівае нас ад пагарды да гэтага няладнага чалавека.

– Эх ты, Лук’янаў! Трэ было раней думаць, – кажу я.

– Каб жа раней!.. Цяпер я быў бы другі... А то так позна! Ось не баюся ж... Ні праўды, ні немцаў. Дзе яны? Дайце гранату! Ну дайце ж гранату!

– Навошта вам граната? – кажа Люся. – Вы ж не кінеце яе.

Лук’янаў напружваецца, прыўстае на локцях, упірае ў мяне свой дрыготкі перадсмяротны позірк.

– Лазняк, дай!.. Можа, я напаследак...

– Каб жа яна была, – хлушу я.

Ён зноў падае спінай на дол, і некалькі слязін самі сабой сплываюць з яго вачэй.

17

– Лазняк! – устрывожана кліча Папоў. – Скора-скора сюды!

Я хуценька выпаўзаю са схавішча на пляцоўку. Папоў напружана горбіцца за прыцэлам, і, наблізіўшыся да яго, я бачу тое, дзеля чаго ён паклікаў мяне.

У пехацінскай траншэі немцы. Сям-там бачна, як высунецца і схаваецца ствол вінтоўкі, часам бліснe на сонцы каска. Відаць, яны там ідуць некуды, мабыць, акружаюць нас. Але гэта не ўсё. Удалечыні, на аб’ездзе міннага поля, зноў паказваюцца аўтамабілі, пярэднія, валюхаючы бартамі, ужо з’язджаюць цераз канаву з дарогі. Папоў пільна пазірае на іх і, паволі пакручваючы махавічкі, вядзе ствалом гарматы за пярэдняй машынай.

Але ствол споўз назад між станін, затвор не зачыняецца, так стрэліць нельга. Нічога іншага не прыдумаўшы, я ашчаперваю казённік, з усяе сілы ўпіраюся ботамі ў зямлю і нечалавечым напружаннем ссоўваю ствол наперад. Затым піхаю ў яго снарад. Клін, лязгнуўшы, зачыняецца. Здаецца, абышлося – цяпер стрэліць.

У той час па шчыце нешта гучна ляскае – асколкамі ці металічнай акалінай, нібы жарствой, сцябае мяне па шчацэ. Я хапаю новы снарад, а Папоў, перастаўшы круціць махавікі, паволі нахіляецца, напэўна, каб выглянуць з-за шчыта.

– Гатова! – крычу я, але Папоў чамусьці не кратаецца. Я скаланаюся ад нядобрага прадчування, а наводчык неяк абвяла навальваецца на механізмы наводкі і дзёўбаецца лбом у край шчыта.

– Ты што? Папоў!

Я кідаю снарад, хапаю наводчыка за плечы – ён увачавідкі бялее, затуманеным позіркам слізгае па мне і праз цяжкі апошні стогн шэпча:

– Лазняк!.. Забілі Папоў... Забілі! Навошта?.. Дурны Папоў!

– Куды цябе? Куды? Дзе? – недарэчна пытаюся я, не бачачы нідзе крыві. Але ён, апаўзаючы на маіх руках, шэпча:

– Ой, дурны Папоў! Нашто Папоў! Камбат... кажы...

– Што, што казаць камбату? Што? Папоў!

Але, відаць, марныя мае намаганні. Паўзакрытыя яго павекі некалькі секунд часта-часта ўздрыгваюць і раптам сціхаюць. Не маючы сілы паверыць у тое, што сталася, я здзічэла ўзіраюся ў яго потны застылы твар.

– Сволачы! Гады! – крычу я, і ўсё ва мне шалёна крычыць роспачна-нясцерпным крыкам. Але машыны імчаць па дарозе, я адхінаю нежывога наводчыка і прыціскаюся лбом да гарачай гумы прыцэла. Яны ўжо мільгаюць і мільгаюць міма тоненькай валасінкі трохкутнічка ў прыцэле, я кручу паваротны механізм, пераганяю трохкутнічкам пярэднюю і з невялічкім вынасам цісну на кнопку. Стрэл! У той жа час недзе блізка ля галавы зноў ляскае разрыўная ці бранябойная. Я ўспамінаю: трэ накаціць. Праз пыл кідаюся на дол да казённіка, і мае рукі сутыкаюцца там з гарачымі мяккімі рукамі Люсі. Разматляўшы на галаве валасы, яна, лежачы на зямлі, таксама ўпіраецца ў казённік. Пераплёўшы нашыя рукі ў адным намаганні, мы зрушваем ствол з месца. Затым я зараджаю... У скрынцы застаецца апошні снарад.

– Ага, гарыць! Гарыць! – крычу я, убачыўшы ў прыцэле, як дыміць на дарозе нахіленая набок машына. Замаруджваючы хаду, яе абʼязджаюць наступныя. Я ўжо не бачу, дзе першая, і бʼю па той, што трапляе бліжэй да трохкутнічка. Гарматка тузаецца, нешта металічна лязгае побач, і я праз неаселы яшчэ пыл бачу, што стральба наша скончана: ствол сарвала з люлькі, казённікам ён убіўся ў зямлю пад бруствeрам. Люся ляжыць збоч, таксама пабялелая і напалоханая.

«Ну, вось і ўсё! Прайшлі! Не стрымалі!»

Машыны, абʼязджаючы падбітыя, шпарка імчаць па дарозе да вёскі, цяпер мы іх не стрымаем. Па гарматным шчыце бʼюць кулямёты ці аўтаматы, кулі ляскочуць па метале і разлятаюцца ў бакі. Кінуўшы ўсё як ёсць на пляцоўцы, я саскокваю ў сховішча да аўтаматаў. Туды ж адпаўзае Люся.

Схапіўшы аўтаматы, мы высоўваемся з-за бруствера – немцы бягуць па траве з траншэі, бягуць, падаюць, узнімаюцца зноў. Іх чалавек з пятнаццаць. Побач у акопе густым грымоццем трашчыць кулямёт Крывёнка. Я пускаю першую, другую чаргу, бачу, як кулі разбіваюць зямлю ля траншэі, аўтамат калоціцца ў руках – некалькі немцаў падае. Затым я кідаюся на другі бок сховішча, да Люсі, яна таксама б'е доўгай лапаткою чаргой, і на мяне з яе аўтамата сыплюцца гарачыя гільзы. І раптам яна спыняецца, сціхае, прысядае пад сцяною і пачынае таропка рваць рукаятку. Заела! Я вырываю ў яе аўтамат, даю свой, перазараджаю двойчы. Люся прыцэльваецца, але я тузаю яе за гімнасцёрку, яна азіраецца. «Перабягай! – крычу я. – Мяняй месца!»

Я ўпершыню звяртаюся да яе на «ты», у яе ясных, поўных напружання вачах коратка ўспыхвае ўдзячная сяброўская прыхільнасць, толькі цяпер мяне гэта не радуе. Цяпер усе мае такія пакутныя адносіны да яе трацяць свой былы сэнс, я вельмі хачу толькі зберагчы яе, не даць загінуць раней, чым загіну сам. Люся прысядае, пераносіць аўтамат на два крокі далей і зноў прыцэльваецца. Дзіўна, але здаецца, быццам яна зусім і не баіцца. Твар яе спакойны, толькі вочы звужаны і шчокі страцілі былую здаровую, загарэлую чырвань. У мяне ж усё дрыжыць унутры, але знешне рухі, здаецца, спакойныя, я баюся толькі чагось празяваць, не паспець, не ўбачыць і кідаюся сюды-туды ў сховішчы.

Мы б'ёмся на два бакі. Крывёнак у акопе раптам змаўкае, я трывожна ўслухоўваюся – але спакваля ягоны кулямёт грукоча далей, у самым канцы нашай пазіцыі. Ага, гэта ён б'е туды, па дарозе. Адтуль, дзе нерухома стаяць чатыры машыны, рэдкім шырокім ланцугом бягуць сюды яшчэ дзесяткі два немцаў.

Так, час ад часу ўсё горш...

Кінуўшы на брустверы аўтамат, я бягу ў кут, дзе ляжаць нашы гранаты, хапаю іх усе тры, і, калі разгінаюся, мой позірк зноў сустракаецца з затуманеным позіркам Лук'янава. Салдат тузаецца з зямлі, каб устаць, і, выцягнуўшы руку, з адчаем патрабуе:

– Дай!

І я кідаю яму лімонку, астатнія РГД кладу сабе пад ногі і падхопліваю аўтамат. Я страляю па тых, што бягуць, што ляжаць, б'ю кароткімі чэргамі, ужо не зважаючы на сваю бяспеку, аж покуль аўтамат не змаўкае. Пасля, прысеўшы, выкідваю пусты дыск і ад хвалявання доўга не магу трапіць у пазы новым.

– Дзе яны? Дзе? – стогне Лук'янаў, і ў ягоных паблеклых вачах дагараюць адчай і рашучасць.

Я не адказваю, ускокваю, – ага, яны не стрывалі, яны зноў заляглі непадалёк ад сваёй траншэі. Некалькі іх даўганогіх постацей кідаецца назад цераз бруствер, некалькі застаюцца ляжаць у траве. Крывёнак б'е з кулямёта ўслед. Тыя, ля дарогі, таксама залягаюць, і спакваля ў полі не відаць нікога. Адно толькі рой куль над намі, пырскаюць зямлёй брустверы, разлятаюцца ўшчэнт разбітыя груды...

Стуліўшыся пад брустверам, мы трохі слухаем, не верачы, што зноў адбіліся, пасля Люся першая апускаецца на дно, і раптам плечы яе ўздрыгваюць ад плачу. Я палохаюся, здаецца мне, нешта з ёй здарылася, хапаю яе за рукі, якімі яна затуляе свой твар, але яна ўсё сутаргава, без слоў хліпае.

– Люся! Што з табой? Не трэба! Не трэба!..

І яна раптам абрывае плач, коратка пазірае на мяне сур'ёзнымі вялікімі і мокрымі ад слёз вачмі і неяк адразу супакоена кажа:

– Нічога. Усё. Прабач...

Яна выцірае рукавамі вочы, закідвае назад растрэсеныя валасы, заклапочана пытаецца:

– Дзе яны?

У мяне таксама трошкі спадае напружанне, і толькі цяпер я разумею, што Папова з намі няма і што я – нейкім чынам камандзір над гэтай жменькай жывых людзей. Ніколі мне не даводзілася быць камандзірам, заўжды камандавалі іншыя, а я толькі слухаўся, а цяпер вось, у такі трудны час, – я сам сабе і ім гаспадар. Цяпер можна кінуць усё гэта – разбітую гармату, агнявую гэтую праклятую пастку, і можна паспрабаваць як выбрацца, пакуль яшчэ канчаткова не закрылі нам адзінае выйсце ў лагчыну. Цяпер не трэба прасіць дазволу, угаворваць Папова, цяпер усё можна рашыць самому.

Эх, бедны Папоў, ненадоўга перажыў ты свайго камандзіра, аддыхваючыся, думаю я. Але што гэта ён шкадаваў, паміраючы? Ці мо ў чым каяўся? Можа, у тым, што трымаў тут усіх нас? Ці, можа, што паслаў Лёшку? Ці яшчэ што дапякло яго напаследак? Якую гэта пакутную і загадкавую рысу падвяла смерць яшчэ ў адным чалавечым жыцці?

Але таго ўжо не ўведаеш, і я, адклаўшы аўтамат, паўзу на пляцоўку, бяру наводчыка за запыленыя, працёртыя на костачках боты і валаку ў сховішча. Прапацелая яго гімнасцёрка загортваецца пад дзягай і агаляе запалы худы жывот з сінім шрамам на правым

баку. У сховішчы ўправіцца з ім мне дапамагае Люся, і мы ашчадна кладзём забітага ў сонечны прыпёк ля ног іншых. «Ну, от і чацвёрты», – кажу я тужлівым шэптам, а Люся закусвае вусны. Лук'янаў ціхенька стогне і ўжо не расплюшчвае вачэй. Рука яго, аднак, не выпускае гранаты – толькі, здаецца, марна яго чаканне. Напаследак я зазіраю на Жаўтыхова запясце – гадзіннік усё стукае, на ім палова восьмай.

Не, трэба біцца з усяе сілы. Гэта маё перакананне і маё рашэнне. І я адчуваю ў сабе новую сілу, упартая злосць напружвае мае мускулы – чорта з два мы ім паддамося! Можа, гэта і безнадзейная справа, можа, гэта канец, але інакш не дазваляе мне мой характар і мой партызанскі гонар. Інакш мне нельга, бо калі я не абаранюся тут, аддам у палон Лук'янава, што скажуць тады ў палку, што падумаюць пра мяне і маіх землякоў?.. Праўда, я не герой, не храбрэц, я вельмі звычайны і, здаецца мне, нават баязлівы хлопец, але няўжо я не змагу стрываць да канца? Ды яшчэ тут Люся, мілая, харошая Люся. Так цяжка мне гінуць з ёю, але, здаецца, яшчэ больш нестрыванай была б мая трусасць тут, перад ёй. Няхай даруе яна мне маю жорсткасць, але я буду бязлітасны да сябе, да Крывёнка, можа, і да яе – так трэба.

– Люся, бяры новы магазін, – кажу я. – На гранату. Усім па адной. Адна ў рэзерве.

– Лазняк, – сіпіць з долу Лук'янаў. – Вы мяне кіньце... Я ўжо...

Я не адказваю. Мы рыхтуемся да самага горшага. Пакуль ёсць патроны, будзем адбівацца, а там... Што ж, не мы першыя, і не мы апошнія, як кажуць людзі.

Я прыціскаюся грудзьмі да сцяны сховішча, затуляю за бруствер галаву і чакаю. Паніжэлае сонца паліць мне твар, і па-ранейшаму да знямогі хочацца піць. Люся перазараджае аўтамат і сядае ў цень, пад сцяну насупраць. Галоўнае, нешта зразумець, рашыць, думаю я, на нешта наважыцца – усё астатняе лягчэй. Самае горшае – няпэўнасць. Няпэўнасць знешняя – у абставінах і ўнутраная – у сабе, калі не ведаеш, што табе трэба, і кідаешся ва ўсе бакі, як пацук у дзежцы. Мне цяпер робіцца ўсё выразна, зразумела і лёгка. І перад Люсяю лёгка, цалкам знікае тая пакутная няўпэўненасць у сабе, няёмкасць, што дапякала мне ўвесь час нашага знаёмства.

– Не так проста нас тут узяць! Хай паспрабуюць! – азіраючыся, кажу я, каб падбадзёрыць Люсю, якая запытальна і з нейкай няпэўнай надзеяй паглядвае на мяне. Дзяўчына маўчыць і ўсё ўслухоўваецца ў гукі наверсе, а Лук'янаў стогне, падымае ссінелыя павекі і пытаецца, ледзь варушачы ў руцэ гранату:

– Ну, дзе яны? Чаму не ідуць? Хоць бы паспець... Паспець...

Нейкі час ён ляжыць нерухома, заплюшчыўшы вочы, пасля зноў расплюшчвае і кліча Люсю:

– Пячэ вельмі... Душыць... Пэўна, усё... Вады, сястра! Вады!

Люся нахіляецца і паднімае з зямлі яго пажоўклую з худымі тонкімі пальцамі кісць.

– Пацярпіце. Няма вады... І не трэба гаварыць. Нельга вам.

– Сястра, – кажа ён яшчэ, – чаго вы тут? Хто вас паслаў?

– Сама.

– Навошта, га?

– Так! Шкада вас стала, – проста адказвае Люся.

– Шкада! – шэпча Лук'янаў і заплюшчвае вочы. – Спачуваць – гэта добра... Толькі на мяне не зважайце... не варта. Пашанцуе – напішыце... бацьку напішыце... Усю праўду.

«Ну дзе яны? Чаму не ідуць?» – пачынае грызці мяне нецярпенне. Неяк пакутна ные ўсё цела, баляць ногі, і тлумна хіліцца долу галава. Я баюся, што магу заснуць, чагось недагледжу – і здарыцца нешта дрэннае. Страляніна пакуль прыціхае, немцы хаваюцца, але што будзе далей? Крывёнак не адклікаецца нічым, толькі шархаціць чымсь у зямлі.

– Люся, вы беражыце сябе, – прыцішваючы стогны, шэпча Лук'янаў. – Беражыце. Вы прыгожая... Гэта так многа!.. І не трэба так... шкадаваць нас. Не варта... А мне ўжо ўсё. Канец! Як недарэчна! Як пагана! Эх!.. Каб хоць адзін дзень! Адзін дзень жыцця!.. Я б інакш... Эх!..

Здаецца, ён памірае. Вочы яго заплюшчваюцца, шчокі ўваліліся, шчаціннe на іх узнімаецца і тырчыць рэдкаю шчоткай, тонкія ноздры худога носа варушацца.

Так, ён памрэ. Ля яго, навек ужо нерухомыя, ляжаць Жаўтых, Панасюк, Папоў. Хто ж ляжа наступны? Кола гэтай магчымасці няўхільна вузее, чарод усё бліжэй... Нешта мулка-даўкае сціскае мне горла. Як заўжды ў такім стане, мне карціць вылаяцца, але побач Люся, і я да болю ў вушах сціскаю зубы.

18

Як пякельна доўга цягнецца дзень!

Эх, каб пашанцавала дажыць да ночы! Уночы мы, можа б, як выкараскаліся з гэтае ямы ды прабіліся да сваіх. Але вельмі марудна ніжэе сонца. Цень ад берагоў у сховішчы шырэе вельмі паволі і закрывае толькі твары забітых ды скурчаны пад сцяной маленькі заклапочаны камячок – Люсю. У паветры па-ранейшаму цяжкі смурод паленай гумы, фарбы, пораху; ад зямлі патыхае спякотай, пылам; часам прымешваецца ў паветры мутарны пах свежай крыві. Ля станіны, там, дзе ляжаў Папоў, падсыхае вільготная лужынка, і над ёю пырхаюць, гудуць, мітусяцца мухі.

«Толькі б хапіла сілы, – думаю я адзіную цяпер сваю думку. – Толькі б стрываць!..» Нешта падказвае мне, што найбольш нам трэба асцерагацца, каб не страціць развагу, не ашалець, не кінуцца куды адсюль і не падпусціць блізка ворага. Калі мы не ўтрываем тут, то на паверхні нас пераб'юць за некалькі секунд. Таму трэба сядзець, хоць і цяжка і страшна. Трэба трымацца за зямлю-матухну, як казаў некалі Жаўтых. У ёй наш паратунак і наша надзея.

– Крывёнак! – гукаю я кулямётчыка. – Ты глядзіш?

Я прысядаю ў засень побач з Люсяй. Дзяўчына, памахваючы кукурузнай галінкай, адганяе мух ад успатнелага твару Лук'янава, твар яе строгі, трошкі жалобны, у вачах – ціхая цярплівасць чакання. Відаць, яна перажыла нешта самае труднае сёння, супакоілася ўжо і цяпер – разважная, ціхая і вельмі дарагая для мяне. Лук'янаў, аднак, не варушыцца, не стогне, зусім сціх, і Люся бярэ з долу яго нерухомую руку. Граната ціха выкочваецца з яе на зямлю.

– Жывы?

– Жывы яшчэ, – уздыхае яна. – Але ўжо хутка...

Я першы раз так блізка да Люсі, і ўпершыню нас дваіх з'ядноўвае адзін вялікі нязбыўны клопат. І хоць побач ляжаць забітыя і памірае наш пяты таварыш, я чамусьці не адчуваю асаблівай вастрыні гэтае страты, – пэўна, ад стомы і напружання нервы мае прытупіліся, прывыклі да непазбежнасці ўсіх бед. А вось блізкае Люсіна суседства нейкаю нязведанай хвалюючай ваблівасцю агартае мяне. З самых нязнаных і даўно неварушаных глыбінь маёй душы ўзнімаецца хваля ласкавага пачуцця да яе. Нешта цёплае, не таварыскае нават, а братняе крыяе ў маім сэрцы, і я вельмі хачу захінуць яе, абараніць, не даць у крыўду. Цяпер мне не дужа ўжо і важны іхнія адносіны з Лёшкам, з тым капітанам Мялешкіным, – цяпер яна са мною, і я адчуваю, што разлучыць нас можа хіба толькі смерць.

«Любая, харошая мая дзяўчынка! – хочацца сказаць мне. – Я люблю цябе! Люблю! Назаўсёды! Навек!.. Хай мы загінем, хай прападу я – усё роўна я буду любіць цябе да апошняга імгнення, бо ты – самая мая душа, мая спрадвечная мара... Як жа мне без цябе?..»

І мне чамусьці становяцца чутны тыя мае словы. Можа, гэта я вымаўляю іх? Я пазіраю на Люсю, – не, яна сядзіць усё ў задуменнасці...

А што, калі сказаць гэта?

Так вось, як думаю і адчуваю, скажу – хай ведае. Што з таго, што жыццё наша ледзьве ліпее, што ляжаць чацвёра нашых людзей, – ці наша ў тым віна, што лёс нарыхтаваў нам такую маладосць? Што будзе, калі я прызнаюся ў тым, – я не магу сабе ўявіць. Але, напэўна, тая незвычайная значнасць, што настане пасля маіх слоў, і адбірае маю кароценькую рашучасць.

– Люся, ты дужа баішся? – пытаюся я, зазіраючы ў яе вочы.

Яна сумна неяк паглядвае на мяне і ўсміхаецца аднымі куточкамі вуснаў...

– Цяпер ужо не. Можа, адаб'ёмся. Ты ж смелы, казалі. Партызан. Ваяваць умееш.

– Крыху навучыўся, – сціпла кажу я, тоячы ціхую радасць ад яе пахвалы. – Нам-то яно ўсё роўна. Мы салдаты. Але ж табе нашто так? – кажу я, баючыся спаткацца з ёй позіркам і як мага глыбей тоячы сваё пачуццё да яе. Чамусьці мне робіцца вельмі боязна, каб не адчула яна, што я неабыякавы да яе і што толькі і дбаю цяпер пра яе жыццё. Яна ж зноў самотна ўсміхаецца і коратка пазірае на мяне сваімі вялікімі журботнымі вачмі.

– А я што ж, не салдат? Ці мо думаеш, дзяўчына, так сабе?

Я маўчу і з невясёлай лагодаю крадком узіраюся ў яе тонкі, маленькі смуглявы тварык. Ён поўны нейкае шчырай рухавасці, у якой уся Люся, з усімі яе пачуццямі, клопатамі, думкамі. А яна раз-пораз памахвае сцяблінай над бедаком і нешта думае.

– Лук'янаў казаў: беражы сябе. Прыгожая... А ты? Нашто было лезці сюды? – ціха папракаю я.

– Дзівакі вы, хлопцы, – зноў сумна ўсміхаецца Люся. – Як гэта берагчы? Навокал такое робіцца!.. Вось хоць бы сёння. Уранку прывезлі ў санчасць разведчыка Смолкіна. Доктар Гутман ампутаваў абедзве нагі, руку да локця. А які быў хлопец! І ўсяго дзевятнаццаць год! Просіць: дабіце, але ж хто даб'е? Будзе жыць калекам. Ну? А я

прыгожая, кажуць, – з болем у вачах кідае яна на мяне свой кароткі позірк. – І мне сорамна за гэтую праклятую прыгажосць. Усе глядзяць, як на дзіва. А я хачу быць, як усе. Хачу быць проста сумленнай, смелай, разумнай – гэта найперш. Навошта мне тое хараство?

– Ну, не трэба казаць так, – не згаджаюся я. – Ты дзяўчына. А вайна – не дзявочая справа. Тут сіла, воля патрэбна.

– Эх, Лазняк, Лазняк! – разважна ўздыхае Люся. – Мне часам здаецца, што я намнога старэйшая за ўсіх вас. Здаецца, я адчуваю, разумею тое, чаго вы не разумееце. Вы такія слаўныя, храбрыя, толькі вы не разумееце сябе. Вы трымаеце сябе так, нібы ўвесь век, да вас і пасля вас, была і будзе адна толькі вайна. Без вайны вы сябе не ўяўляеце. Ці не так? І ўсё вы мераеце салдацкай мерай. Іншай у вас няма. Праўда ж?

Я з увагаю ўслухоўваюся ў Люсін голас і хачу зразумець яе, але трошкі не ўлоўліваю яе думкі і асцярожна згаджаюся.

– Ну, можа, і так. На вайне выраслі. Што ж...

– Вось! Іншы перажывае: медалём не ўзнагародзілі! Іншы імкнецца як спрытней пахваліцца сілай, падужаць каго ці яшчэ як сябе паказаць. А таго вы не разумееце, што недзе ў кожнага з вас маці, ну ці там дзяўчына і што вы дарагія ім зусім не гэтым. Ім гэта зусім не патрэбна. Ды і няважна гэта. Важна душа ў чалавеку: каб ён быў сумленны, адданы, таварыскі, праўдзівы. Гэта ж найпершае ў чалавеку. Сіла ад прыроды дадзена, яе не зменіш. Збаяцца чалавек можа і насуперак сабе, а ашукаць каго дзеля карысці сабе – не. Калі ён чысты душой – ніколі не ашукае.

– Гэта праўда, – згаджаюся я.

– Кажуць: вайна. Але на вайне агіднасць – двойчы агідна. А подласць – нясцерпна, – кажа Люся і з дакорам пазірае на мяне, пасля пытаецца: – Думаеш, я чаму прыбегла да вас? Не стрывала – так запякло!.. Задарожны ж паранены, прыбег у санроту – перавяжыце, кажа. Перавязалі. Патрабуе паперку з чырвонай палоскай – у тыл. Я пытаю: а як жа хлопцы? А ён кажа: начхаць на хлопцаў – ім ужо капец. Зноў жа, я паранены, кажа. А рана там – драпіна адна. Ну, такога ад Лёшкі я не чакала. Ад каго хочаш, але не ад яго. Выбегла, гляджу – вы тут б'яцеся. І вось кінула ўсё, паляцела. І дазволу не запытала.

Ну вось і яшчэ навіна. Мяне быццам апарвае варам, самі па сабе сціскаюцца кулакі, я не ведаю нават, што сказаць Люсі. Нездарма не любіў я гэтага Лёшку, нечым угадваў трухляціну ў яго нутры, і цяпер

вось усё спраўдзілася. Аддзячыў ён нам – і мне, і Папову, і Крывёнку – паслалі і чакаем, а ён вунь марудзіць, хоча схавацца за паперку з чырвонай палоскай наўкось, і гора яму мала, што мы тут гінем.

– Паганец ён! – вырываецца ў мяне. – Трэ было камбату далажыць.

– Што дакладваць! – кажа Люся. – Усё ж ён паранены, фармальна мае права. Толькі з такой ранай ніхто яго ў тыл не пашле.

Так, фармальна ён мае права – у яго драпіна на руцэ, а тут за той час, пакуль мы чакалі яго, загінуў Папоў, памірае Лук'янаў, Люся трапіла ў пастку, з якой не відаць выйсця.

Зусім новае, ніколі раней не знаёмае пачуццё гневу і расчараванасці ахоплівае мяне. За ўвесь доўгі час маёй пакутнай прагнасці помсты я не думаў аб тым, не прадбачыў нічога падобнага. Я вачмі, поўнымі павагі і захаплення, глядзеў на кожнага з франтавікоў. Але вось бываюць, відаць, і такія. І калі б хто другі, хто палахлівы, няхай бы той самы Лук'янаў, – але ж Задарожны, гэты мой нядаўні амаль што ідэал мужчынскае сталасці, нават мужнасці, якое так не хапала мне. І чаму ён зрабіў так? Што прычынай таму – самалюбства, характар, Люся, страх ці яшчэ якое ліха, што робіць мяне асуджаным на пакуты ад бачанага, перажытага, а яго пакідае агіднаю порхаўкай у жыцці?

19

– Піць!.. Піць!.. – пачынае стагнаць і тузацца Лук'янаў. Вусны яго сухія, твар завастрыўся, зжаўцеў, і нос, нібы дзюба, пазірае ў сляпое спякотнае неба. Люся нахіляецца да яго і ціхенька гладзіць па рукаве.

Ад напамінку пра ваду я глытаю сліну, але і сліны ўжо няма. Рот сухі, усярэдзіне таксама ссохла, у галаве тлумна ўсё круціцца. Я адчуваю, што трэба нешта рабіць, рухацца, бо так адолее сон і мы загінем. Раптам з акопа ад Крывёнка пырскае кароткая чарга.

– Што? Куды ты? – прахапіўшыся са знямогі, пытаюся я, але той маўчыць. Я ўслухоўваюся і зноў паўтараю сваё пытанне.

– Фрыц ля танка, – урэшце даносіцца з акопа Крывёнкаў голас. Я засцярожліва выглядаю з-за бруствера – сапраўды, ля танка варушыцца ў траве, здаецца, паўзе цёмная постаць.

– Стой, пачакай, – кажу я. – Можа, наш хто?

Мне шкада і аднаго патрона, шкада цішыні, якая – ведаю я – будзе нядоўгай, але якая ўсё ж набліжае нас да ночы і дае надзею на

паратунак. Адсюль дрэнна відзён гэты чалавек, хоць ён і бліжэй да нашага сховішча, чым да Крывёнкавага акопа, але Крывёнак неўзабаве зноў лязгае затворам.

Побач з долу ўскоквае Люся, яна таксама ўзіраецца цераз бруствер: напэўна то немец. Нам відаць толькі, як угінаецца, варушыцца трава, часам высоўваецца з яе цёмная спіна. Крывёнак чагось марудзіць, не страляе, і тады зводдаль чуецца слабы пакутные енк:

– Паўль! Паўль!

Паранены немец – гэта пэўна. Ён і паўзе так – сутаргава, марудна, пластом па-над самай зямлёй. Люся зломвае свае вузенькія русыя бровы і гукае Крывёнку:

– Не страляй! Пачакай! Можа, у яго вада...

Я то хаваюся за бруствер, то зноў выглядваю. Хутка побач пырскае ў твар зямлёй і са сланечніку даносіцца стрэл. «Пільнуюць, сволачы!» Немец тым часам то паўзе, то заціхае, невыразна чуваць яго роспачнае, натужнае «Паўль! Паўль!». Дзіва, якога ён Паўля знойдзе ў нашым акопе, зласліва думаю я. Адзін ён нам тут не страшны, але на ўсякі выпадак я бяру з долу аўтамат і адцягваю назад рукаятку.

Спачатку з бруствера скочваецца груда, потым дзве разам, і на земляных камяках з'яўляюцца дзве страшныя, абпаленыя да чырвані рукі. Яны высоўваюцца з абгарэлых манжэтаў рукавоў, напружваюцца, ўграбаюцца ў бруствер, і вось з-за камякоў паказваецца галава з недарэчна кароценькімі і кучаравымі ад агню, падпаленымі валасамі. Немец узнімае твар, і мы з Люсяй жахаемся. Твар яго, як і рукі, скрозь у чырвона-белых апёках, ля вуха крывяністая маса; павекі на вачах зліпліся, запалі і не адплюшчваюцца. Нейкі час мы нерухома ўзіраемся ў гэты прывід, пасля я зацята камандую:

– Уніз! Хутка! Шнэль!

Але немец, здаецца, не чуе. Нішто не мяняецца на яго твары, ён усё пазірае, нібы ў пустэчу, і стогне:

– Паўль!

Тады я хапаю яго за плячо, цягну на сябе – зрушваючы камякі, ён пераваліваецца ў сховішча і падае ў дол. На нашу мітусню ў акопе б'юць некалькі куль, але міма.

І вось ён ляжыць у доле. Гэта ледзьве жывы яшчэ немец-танкіст, малады, пэўна, нашых год, хлопец. Шырока раскінуўшы ногі, ён гучна

стогне. Камбінезон яго скрозь у прапалінах, ад немца нясе смуродам паленай тканіны, месцамі з вопраткі яшчэ курыцца дым. Я без нянавісці, з адной толькі агідаю гляджу на гэтага хуткага нябожчыка, а Люся ўкленчвае над ім, абмацвае шырокія кішэні яго камбінезона, дастае з аднаго гаечныя ключы, круглую з чырвонай пластмасы маслёнку, клык пакулля. Біклагі ў немца няма, патронаў таксама.

– Ага, прыпякло, чортаў фрыц! – кажу я са злосцю і падчапляю яго ботам пад бок, каб адкаціць з праходу. Люся ўскідвае на мяне свае строгія вочы.

– Нашто ты? Памірае ж!

«Чорт з ім, што памірае, – думаю я. – А колькі нашых памерла – вунь Жаўтых, Панасюк, Папоў, Лук'янаў; можа, сярод іх ёсць і той, каго забіў гэты фашыст. Ён і на яго падобныя ўтапілі нашу зямлю ў крыві, укралі ў нас маладосць, пакутамі спарахнілі нашыя душы...»

Люся, аднак, з нейкаю незразумелаю мне цярплівасцю бярэ яго пад пахі, адцягвае з-пад ног і кладзе побач з Паповым. «Пяты, – адзначаю я ў думках. – Дзіўна, не думаў, што пяты тут будзе немец». А немец стогне і кожную хвіліну сутаргава ўздрыгвае. Дзяўчына лёгка расшпільвае на яго грудзях прошву-маланку, і там, на кішэні мундзіра, нікеляванай каёмкай бліскае жалезны крыж. Гэты крыж узнімае ва мне вострую непрыязь да танкіста, я зрываю яго, шпурляю за бруствер, пасля бяруся за яго кішэні. Там мноства розных кніжачак, паперак, некалькі пацёртых пісьмаў у вузенькіх канвертах, патрушчаная аўтаручка і расчоска ў металічным футарале-абкладцы.

Я хачу знайсці яшчэ нейкі повад для свае злосці, я хачу бачыць гэтага танкіста віноўнікам усёй сённяшняй нашай трагедыі, але ў паперах толькі лічбы, нумары, нямецкія словы, напісаныя неразборлівым скорапісам, і скрозь свастыкі, арлы, сінія, чырвоныя пячаткі. Але вось загорнутыя ў цэлафан здымкі з крывулястымі абрэзамі. На першым вуліца нейкага акуратнага нямецкага гарадка з вастраверхімі хатамі, гатычнымі шыльдамі. «Грэйфсвальд» – напісана ўнізе. На другім знята група юнакоў на стадыёне, у пярэдняга футбольны мяч, – сярод іх напэўна і гэты танкіст. На трэцім ладная бландзінка з пакручастымі, доўгімі, да плеч,валасамі, яна вельмі міла ўсміхаецца мне, і, каб не яе дужа кірпаты нос, я сказаў бы, што яна прыгожая. Чацвёрты здымак прымушае мяне задумацца.

На ім, безумоўна, гэты наш «недагарак». Заклаўшы назад рукі, ён стаіць у мундзіры, і на выстаўленых яго грудзях чарнее, напэўна, той самы крыж, вочы немца, аднак, нявесела пазіраюць некуды на маё

вуха. Перад ім на крэсле сядзіць немаладая ўжо, здаецца, апранутая ў жалобнае ўбранне кабета, твар яе самотны, у сумных вачах клопат. Нечым не нашым, далёкім, варожым, але і зразумелым вее на мяне ад гэтага здымка, і я стараюся разабраць надпіс на яго адвароце.

«Майн лібэр кнабэ! – выведзена сінім чарнілам. – Фюр міх біст ду дэр лецтэ, унд ду зольст даран дэнкэн. Зай форзіхціг. Ду біст майн. Ду гэхёрст ніхт дэм офіцір, генераль, одэр фюрэр, зондэн аляйн мір. Ду біст майн! Майн!

Дайнэ мутэр[1]*. 29.III.44.»*

Я невялікі знаўца нямецкае мовы, але каб зразумець гэта, маіх ведаў хапае. І гэтыя чарнільныя словы бянтэжаць мяне. Простая рэч, але я ніколі не думаў, што ў майго ворага раптам акажацца маці, звычайная спакутаваная, не дужа маладая жанчына, якая гэтак нечакана стане між намі. Я думаю, што, напэўна, яна любіць яго і, напэўна, як і ўсякая маці, вельмі баіцца, каб чаго не здарылася з ім. І, напэўна, яна песціла яго ў маленстве і радавалася яго першым крокам і першым словам... і дбала, каб ён добра вучыўся і не меў двоек і каб не прастудзіўся, не захварэў, не трапіў пад машыну... Гэтаксама, як і мая, як і Люсіна, як і Папова, Лук'янава і мільёны мацярэй на зямлі. І можа так стацца, што і ён добры сын і гэтак жа любіць яе і кахае тую дзяўчыну... і суседзі старыя добрае думкі аб гэтым юнаку. Я разумею і гатовы спачуваць усякаму мацярынскаму гору, але цяпер я мушу ненавідзець гэтага яе сына, як, бадай, ён можа ненавідзець мяне, бо мы апалілі яго, а ён забіў нашага Жаўтыха і параніў Лук'янава.

Я хачу быць злосным, злосць надае сілы, але я губляю яе разам з рэшткамі гэтай сілы...

Гінуць нашы, паміраюць немцы, гінуць маладыя і старыя, добрыя, злыя, паганыя – і хто вінаваты? Адзін Гітлер? Не, адчуваю я, не адзін Гітлер. Не першы і, пэўна, не апошні імкнецца ён падпарадкаваць сабе іншых, спрадвеку валодае людзьмі ўсясветная прага ўлады, прага панаваць над іншымі, навязаць іншым свае погляды і свой парадак жыцця. Хіба гэта першая вайна і хіба

---

[1] «Мой дарагі хлопчык! У мяне ты застаўся апошнім, і ты павінен памятаць гэта. Будзь асцярожны. Ты – мой. Ты не афіцэраў, не генералаў, не фюрэраў – толькі мой! Ты мой! мой! Твая мама» (ням.).

апошняя! Вялікая нецярплівасць пануе ў свеце, які здаўна сплывае людскою крывёй! Мне хочацца закрычаць, нема завыць на ўсё паднябессе, страшна, нялюдскі вылаяцца...

Але я толькі недарэчна смяюся. Я адчуваю, што раблюся цынікам. Мне хочацца дабіць гэтага немца, дабіць без злосці, так, дзеля здзеку, у помсту за смерць сяброў, за мае пакуты, за тыя каляіны. «Дзіўная старая дурная кабета, – думаю я. – Чаго захацела ў такі век: прысвоіць уласнага сына. Хопіць таго, што ты нарадзіла яго, гадавала. У краіне, дзе крыважэрнічае д'ябал, якая там уласнасць! У адплату за яго ідэі людзі павінны ахвяраваць яму жыццё. Ідэі дорага каштуюць, калі іх навязвае кучка. Бяры цяпер, фраў, свайго сына, бяры гэтую сваю галавешку...»

Але што гэта і дзе гудзе? Калоціцца зямля, дрыжыць паднябессе. Няўжо?.. – коле свядомасць здагадка. Але так і ёсць. З-пад нізкага сонца, хаваючыся ў яго промнях, выплывае над зямлёю статак імклівых ценяў: цяжкі гул асядае, душыць зямлю. Яны ідуць на вёску. Ідуць роўна і важна, нібы паўзуць сваімі нябеснымі шляхамі, падцяўшы кароткія лапы-колы. Я не лічу іх. Я бачу, як трое з хваста гэтага каравана збочваюць на крыло, коратка на павароце мільгаюць бляскам прапелераў і скіроўваюць на нас...

20

Густы і імпэтны, як горны абвал, роў пікіроўшчыкаў штурхае мяне ад сцяны сховішча. Я ўжо не думаю, што гэта канец, паглыбленым падсвядомым пачуццём я перажыў яго і гатовы прыняць смерць, толькі нестрываны сум агартае мяне ад думкі, што не ўдасца ўберагчы Люсю. Так і пагінем мы, і ніхто ніколі не даведаецца, як я любіў яе. Але ўгары пранозліва завывае – я штурхаю Люсю ў кут, і ў той жа час першая бомба выбівае з-пад мяне зямлю. Наступныя выбухі абрушваюць на нас цяжкія земляныя глыбы. Гасне сонца. Паветра б'е тугімі пыльнымі хвалямі. Скрозь зямля, агонь і пякельная лютасць выбухаў. Ашчаперыўшы галаў, я курчуся ў куце, як магу, затуляю Люсю і заціскаю між калень аўтамат. Дзяўчына з кожным выбухам уздрыгвае, гэтак жа ўздрыгвае зямля, дрыжу і я. Пэўна, няма такой чалавечае сілы, якая б не была падуладна страшнай сіле выбуху. Бомбы рвуцца па тры адразу. «Тр-р-рах! Тр-р-рах! Тр-р-рах!» – зямля храпае на ўсю глыбіню, здаецца, расчэпіцца, як вялізны спелы кавун. Я сціскаюся, напружваюся – роў бліжае, візг і зноў «тр-р-рах! тр-р-рах! тр-р-рах!».

Дзевяць выбухаў міма. Наўкола яшчэ шастае зямля, зверху асыпаюцца хмары пяску, узнятага бомбамі, роў глушэе, але зараз жа нарастае зноў. Я не ведаю, ці жывая Люся, яна сціснулася за маёй спінай, праз пыл мне не відаць самалётаў, але, здаецца, яны ўжо ўваходзяць у піке. Я чую, як адрываюцца і разам з ровам шыбуюць на нас бомбы. «Тр-р-рах» – б'е недзе па акопу Крывёнка. Прапаў хлопец, мільгае думка, зараз жа новы віск і – «тр-р-рах!». Другога выбуху чамусьці няма, можа, бомба не ўзарвалася? Трошкі расслабеўшы целам, я чакаю заходу трэцяга пікіроўшчыка. Пакуль мы жывыя, але няўжо загінем ад апошняга выбуху? Павінны ж у іх скончыцца ўрэшце гэтыя праклятыя бомбы.

Трэці «лапатнік» трошкі замаруджвае, пыл паспявае асесці, пакуль ён заходзіць ад сонца. Па перакапанай агнявой мільгае спачатку ягоны імклівы цень, і затым прарэзліва вішчаць бомбы. Яны рвуцца трохі збоч, і ў мяне з'яўляецца надзея – уцалелі! Я яшчэ баюся паверыць у яе, але гул аддаляецца – цяпер трэба чакаць пяхоты. Я адхінаюся ад Люсі – яна ўскідвае галаў, і з яе валасоў сыплецца пясок, – абое мы скрозь у зямлі. Забітых закідала таксама, з-пад грудаў тырчаць адны толькі ногі. У Панасюка, пэўна асколкам, распораты чаравік, з якога вылез клык бруднае анучы. Я атрэхваю з аўтамата пясок і ўскокваю. Бруствера амаль што няма, сховішча заваліла зямлёй, падбітая гармата скасабочылася, адна станіна задралася сашнікам угору.

Немцы! Яны бягуць са сланечніку ў поле, далей нам у тыл, пад вёску – відаць, як матляюцца пачапкі іх аўтаматаў. Двое бліжэйшых засцярожліва прыгінаюцца і, бегучы, пазіраюць у наш бок.

Я тузаю рукаятку і, торапка прыцэліўшыся, тыркаю аўтаматам раз, другі, трэці, аднак немцы ўсё бягуць і бягуць. Відаць, для аўтамата да іх крыху далёка. Але чаму маўчыць кулямёт? Няўжо?..

– Крывёнак! Крывёнак! – крычу я. – Агонь. Чуеш? Агонь!

Я бачу яго – ён жывы і сядзіць у закутку свайго таксама абрушанага і змялелага акопа – счарнелы зусім, як цыган, і асалавела глядзіць на мяне. Рот ягоны адкрыты, і на твары грымаса адчаю.

– Агонь! Бачыш? Крывёнак!

– Да д'ябла! Да д'ябла ўсё!!! – раптам крычыць ён такім голасам, ад якога ў мяне скаланаецца сэрца, і ўскоквае. Ён выцягвае з зямлі свае босыя, без ботаў, ногі, і, хістаючыся, вылазіць з акопа да нас. Кулямёта яго не відаць.

– Да д’ябла сядзець! Прарывацца! Хопіць трываць! Чуеш? – крычыць і лаецца ён, увальваючыся ў наша разбуранае сховішча. Я закусваю вусны і нейкі час не магу сцяміць, што сталася з ім, а хлопец хапае ля маіх ног гранаты, Люсін аўтамат.

– Выбірацца адсюль! Даволі! Прарывацца! Ну?! – крычыць ён і кідаецца на бруствер.

– Стой!

Я хапаю яго за нагу, ён падае ў сховішча, крутнуўшыся, ускоквае на калені і ўпірае ў мяне асалавелы ад гора і нянавісці позірк.

– Ага! І ты! І ты з-за яе? І табе яна люба? Геройства трэба? Геройства! Той у тыле герой! А ты – тут! Гэта яна ўсё нарабіла, – размахваючы кулакамі, крычыць ён да Люсі; на вуснах яго пена. – Чаго ты прыбегла? Каго ты шкадуеш? Яго? Нас? Ты – мучыцелька! Гадаўка ты, от! Ух, усе сволачы! Гады!

Гэтага я не чакаў. Гэта не слабасць – гэта шаленства, агіднасць і дурасць. Ён звар’яцеў. У мяне ўзнімаецца ўнутры гняўлівая злосць на яго і таксама сціскаюцца кулакі. Але ж немцы! Я зноў выглядаю – немцаў ужо няма, – частка іх з тых падбітых на дарозе машын, пэўна, ужо прарвалася ў лагчыну ў наш тыл, у фланг палка... Тады і кідаюся да хлопца і хапаю яго за плячо.

– Сціхні! – крычу я таксама нервова, паддаючыся яго шаленству. – Змоўкні. Ачумеў, дурань!..

У чорных ашалелых Крывёнкавых вачах жах і безразважнасць, стоячы на каленях, ён выпучвае грудзі, хрыпіць і насядае на мяне.

– Ага! Біць? Бі!!! Страляй!!! На, страляй!!! На!

Ён ірве на грудзях гімнасцёрку; трэснуўшы, тая распаўзаецца да самага падола, затым яго дрыготкія пальцы шкуматаюць сарочку. Я хапаю яго за грудзі, прыціскаю да сцяны сховішча, ён тузаецца пада мной, ірвецца і раптам сціхае. Рукі яго бяссільна ападаюць, і цела скаланае бязгучны ўнутраны плач. Я штурхаю яго на дол, прэч ад сябе, і сядаю ўбок. Дзве слязіны скочваюцца па запалых Люсіных шчоках, яна не выцірае іх і не саромеецца, толькі з нямым крыўдлівым дакорам глядзіць на Крывёнка, які нерухома ляжыць, уткнуўшы твар у зямлю.

– Герой! – ледзьве стрымліваючы злосць, кажу я са здзекам. – Прарвацца! Куды ты прарвешся? На той свет? Эх ты!

– Піць!.. – аднымі вуснамі шэпча тым часам Лук’янаў. – Піць...

Люся ўздрыгвае, сціскае сківіцы, на яе схуднелых замурзаных шчоках праступаюць жаўлакі. А побач варушыцца, упіраецца локцямі ў зямлю немец. Ён, здаецца, спрабуе ўстаць, павярнуцца, але гэта яму не ўдаецца, і тады ён роспачна просіць:

– Васэр! Айн шлюк васэр! Паўль!..

Люся сціскаецца ў камячок і курчыцца пад адным трошкі ўцалелым бокам нашага сховішча. У вялікіх яе вачах нейкі роздум, боль і зняменне.

Паляжаўшы з хвіліну, паднімаецца, сядае Крывёнак. Чорная, з раскудлачанымі валасамі ягоная галава падае на рукі, бяссільна пакладзеныя на калені. Я гляджу на яго босыя ногі, на плечы з адарванымі пагонамі. Рукаў ніжэй пляча рассечаны асколкам, на баку мокрая крывавая пляма. Хваляванне і трывога не даюць мне даўмецца, што ўсё ж сталася з хлопцам, які заўсёды быў цвёрды, разумны і ў цяжкую хвіліну паводзіў сябе як трэба. Няўжо гэта нервы? Цяпер ён аслабелы, бездапаможны, я адчуваю гэта, але не хачу супакойваць, угаворваць яго. На яго аслабеласць – ведаю я – трэба больш строгасці, патрэбна суровасць. Але мне некалі дадумваць усё гэта – я баюся, каб да нас блізка не падышлі немцы, і кідаюся да разбітага бруствера.

Навокал агнявой – пыльная земляная дрыгва. Увесь бліжэйшы травяністы абшар перакапаны, нібы яго парыў статак нейкіх вялізных дзікоў, – скрозь варонкі, земляныя вывараціны. Немцаў ужо нідзе не відаць.

– Ладна, усё! – паспакайнела, але ўсё яшчэ нервова кідае Крывёнак. – Што рабіць будзем? Кулямёта няма.

– А што рабіць? – як мага спакайней пытаюся я. – Вылезеш – тут цябе і пакладуць. Навек! А з ім як быць? – ківаю я на Лук'янава.

Я, мабыць, не менш, чым ён, намагаюся цяпер, каб як утрымаць сябе ў стане раўнавагі, трывожнае адчуванне не зменшылася, ведаю – небяспека ад нас не аддалілася.

– Мне чорт з ім – гінуць, дык гінуць. Толькі за таго не хачу. Не хачу! – кажа Крывёнак, і ягоны голас зрываецца на крык.

– Чаму гэта за яго? Ты за каго ваюеш?

– Як за каго? За сябе! За каго я павінен ваяваць?

– Мала, відаць, з табой палітзаняткаў праводзілі.

– Палітзаня-я-яткі! – адразу раздражняючыся, кажа хлопец. – На палітзанятках адно, а тут другое. Мы прападзём, а ён ордэн на грудзі прычэпіць ды будзе дзевак ахмурваць. Хіба не так!

Можа, і так, можа, і не, але я маўчу. Крывёнак нешта думае, седзячы ўнізе, пэўна ад болю, моршчыцца і адною рукой бярэцца за свой паранены бок. Люся паварочваецца да яго і так, нібы не было між намі ніякае сваркі, кажа:

– Паўлік, знімай гімнасцёрку – пагляджу.

Крывёнак паднімае на яе злосны, скалечаны шрамам твар.

– Навошта? Навошта! Яго даглядай! Мне не трэба! Я не прыгажун! Не герой! Я штрафнік! Што я табе?..

– Змоўкні! – з лютасцю гыркаю я. Крывёнак пераводзіць на мяне поўны нянавісці позірк.

– Што?.. Бабскі заступнік?

Мяне скаланае ад абурэння і злосці на яго.

– Дурань ты! Балда! – крычу я. – Асліная ты галава! Што ты разумееш! Завошта ты яе крыўдзіш? Задарожны сволач. Ён сачкануў, каб не ісці сюды. А яна бегла! Яна дзеля нас! Па-добраму! Па-чалавечы! А ты? Чаго ты дурнееш? Чаго шалееш?

Крывёнак скіроўвае на мяне нерухомыя вочы – у іх збянтэжанасць, няўпэўненасць, здаецца, ён збіты з панталыку маімі словамі. А Люся, неяк далёкая ад усёй гэтай нашай сваркі, нібы загнаны ў пастку звярок, туліцца да земляной сцяны, вочы яе поўныя напружання, але яна не плача – яна з усяе сілы імкнецца стрымаць-задушыць роспач і крыўду ў сабе.

– Піць!.. Піць!! – выдыхае Лук'янаў і грабе зямлю пальцамі. Люся ў тузе вузельчык збірае на лбе бровы, і я разумею, як ёй пакутна ад сваёй бездапаможнасці. А тут яшчэ ўсё не памірае, усё варушыцца, дрыжыць немец і таксама спалохана, трывожна просіць:

– Паўль! Васэр! Васэр!

Гэта нясцерпна – бачыць апошнія пакуты людзей, але мы не маем чым дапамагчы ім, і я адварочваюся. Я кладуся ніцма на разбіты бруствер і гляджу ў поле. Я хачу адно толькі – перамагчы трывогу ў сабе, супакоіцца, бо калі і я не стрываю, як гэты Крывёнак, дык мы па-дурному загінем.

Па траншэі ідуць немцы. Я зноў бачу, як мільгаюць над брустверам іх каскі, цёмныя пілоткі – яны ідуць некуды ў тыл, на

фланг нашай прарванай абароны. Відаць, яны да часу махнулі рукой на нашу агнявую і спакойна абыходзяць яе.

– Агонь! – кажу я самому сабе. – Агонь!

Але які агонь! Мой аўтамат выпускае са дзве чаргі і моўкне – затвор у апошні раз тупа лязгае і болей ужо не ўзводзіцца. Люся ў сховішчы поўзае на каленях і перакідвае магазіны, яе аўтамат таксама без дыска. Крывёнак абыякава сядзіць на зямлі, нізка апусціўшы голаў.

Ну што ж, засталіся гранаты...

Я бяру ля Лук'янава непатрэбную ўжо яму лімонку, выцягваю з зямлі РГД і па чарзе паварочваю іх рукаяткі. У проразях з'яўляюцца чырвоныя плямкі – гранаты на баявым узводзе. Піхаю іх у кішэні. Цяпер будзем чакаць.

– Пі-і-іць... Пі-і-іць... – енчыць ззаду непрытомны Лук'янаў.

Я не адрываю пагляду ад траншэі – ведаю, рана ці позна яны ўсё ж палезуць на нас. Сонца ўжо садзіцца, яно слепіць вочы, але трэба глядзець, не празяваць. Я трошкі супакойваюся, расслабляюся, як раптам мяне скаланае спалоханы крык Крывёнка:

– Люся!!!

У голасе яго такі жах, што я на секунду мярцвею, крутнуўшыся, азіраюся – але позна. На брустверы мільгаюць толькі Люсіны боты, і яна адразу ж знікае ў бліжэйшай глыбокай варонцы. Мяне кідае ад страху – што яна ўздумала? Чаго яна? Няўжо і яна?

– Люся! Ты куды? Люся!!!

Але яна, не адказваючы, зараз жа выскоквае з варонкі, кідаецца на засыпаную зямлёй траву і хутка-хутка паўзе збоч танка. Вось яна ўжо мінае яго, страсянуўшы галавой, адкідвае з ілба валасы і паўзе, паўзе далей. Я, сцяўшыся, назіраю за ёй і толькі тады разумею – гэта яна да бліжэйшага забітага немца. У дзвюх руках я сціскаю гранаты, акідваю позіркам працяг, здаецца, ворагаў не відаць, але хто іх ведае... Сланечнік за дзвесце крокаў ад нас.

Люся падпаўзае да немца і трохі часу поркаецца над ім. Так, здаецца, яна знайшла там тое, чаго шукала, – у руках яе з'яўляецца біклага, і дзяўчына паварочвае назад. Азіраючыся ва ўсе бакі, яна хуценька, спрытна паўзе, зноў знікае на момант у варонцы і зноў паказваецца, і тады са сланечніку б'е першая доўгая чарга.

Кулі няроўным касым шнурам пыльна джагаюць па раскапанай зямлі. Люся ўздрыгвае, прыціхае на момант, азіраецца і яшчэ хутчэй

падаецца наперад. Пачуўшы нядобрае, да мяне на бруствер кідаецца Крывёнак, я адчуваю, як ён упіваецца ў зямлю рукамі і замірае. У мяне ў самога халадзее сэрца, але што мы можам зрабіць без патронаў.

Яна ўжо блізка. Нізка схіліўшы голаў, яна ўпарта дабіраецца да нас. У адной яе руцэ абшытая войлакам нямецкая фляжка (напэўна, вада!), у другой нейкая сумка ці кабур. Ну хутчэй жа, хутчэй, дарагая дзяўчынка! Са сланечніку зноў грукоча чарга, і зноў абмірае маё сэрца. Але Люся паўзе. Яна кіруе ў акоп, дзе дагэтуль сядзеў Крывёнак, – туды ёй бліжэй, чым у наша сховішча. Крывёнак падхопліваецца і рынаецца цераз пляцоўку. Я з гранатамі кідаюся следам.

Тут трошкі глыбей і схоўней. Люся ўжо блізка, яна падпаўзае ўжо да першых грудоў бруствера. Пэўна, у нашых вачах вялікі спалох і страх за яе, бо яна, сустрэўшы нашыя позіркі, абнадзеена ўсміхаецца зводдаль. Гэтая яе ўсмешка пераварочвае ўсё ў маім нутры, – я хачу закрычаць і вылаяцца ад напружання і страху за яе – столькі нясцерпнасці абрушыла яна ў маю душу гэтым сваім учынкам! Але яна ўжо ўзнімаецца на ўцалелы тут бруствер. Крывёнак, не зважаючы на нябеспеку, устае на ўвесь рост і выцягвае насустрач ёй рукі. Яна цягне свае да яго, прыўстае на каленях і раптам падае...

21

Лютая чарга разрыўных ашалела шчоўкае па брустверы, па зямлі, па траве; пясок і камякі сцябаюць па маім твары, запарушваюць вочы, знянацку я лыпаю, побач ускрыквае Крывёнак...

Праз слёзы ад пяску я ўсё ж кідаю позірк на Люсю – яна моўчкі і неяк незразумела пакорна кладзецца на бруствер; побач, ухапіўшыся рукамі за скрываўлены твар, апускаецца ў дно Крывёнак.

Вось яно! Вось самае страшнае, самае горшае – яно не мінула нас! А са сланечніку б'е другая, трэцяя чарга, куля збівае з маёй галавы пілотку, і я на момант схіляюся за бруствер...

– Люся! Люся! Люся!!! – ашалела крычыць у акопе Крывёнак, і я, зірнуўшы на яго, яшчэ раз жахаюся. У хлопца на скрываўленым твары – чырвоныя пустыя вачніцы...

– Люся! Дзе Люся?

– Люся тут, тут Люся, – шапчу я, раптам страціўшы голас. Яна ціхенька ляжыць на брустверы, паклаўшы галаву на выцягненую ўперад руку, і на твары – добрая, светлая ўсмешка, якую, напэўна, у

апошняе імгненне ўбачыў Крывёнак. У выцягненай руцэ дзяўчыны біклага, а ў другой брызентавы кабур з ракетніцай. Ракетніца тоўстаю сваёй рукаяткай выпірае з яго – усё гэта звісае з бруствера. Апамятаўшыся і зразумеўшы, што сталася, я бяру Люсю за тонкія, яшчэ цёплыя кісці і разам з пяском сцягваю ў акоп. Маленькае гнуткае Люсіна цела лёгка кладзецца на мае рукі...

– Люся! – з нялюдскаю, немай адзічэласцю крычыць Крывёнак, слепа лапае па брустверы крывавымі рукамі, і я нейкі час баюся азвацца, баюся сказаць яму праўду. Тады ён гэткім жа голасам пачынае клікаць мяне.

– Сядзь, – кажу я як мага спакайней, але чужым, прыдушаным голасам. – Сядзь... Сядзі...

– Дзе Люся? Гад Лазняк, дзе Люся?

Я адчуваю, што ён зноў шалее, і болей не таюся ад яго.

– Усё. Няма Люсі...

Крывёнак змаўкае, пасля, неяк страціўшы сілу, спаўзае ў дол, затуляе далонямі свой асляплены твар і зноў ускоквае з лаянкай:

– Сволачы! Гады!.. Сабакі!.. Падлюгі!..

Ён зноў, як звер у пастцы, кідаецца ў акопе, спатыкаецца аб пакінутую ў дне рыдлёўку і хапае яе.

– Дзе фрыц? Дзе той недабіты фрыц? Дзе ён?

Крывёнак вылазіць з акопа; зачапіўшыся за сашнік, падае, зноў ускоквае. Ён у шаленстве нічога не чуе, а я трымаю на каленях Люсю і не маю сілы спыніць яго, заспакоіць. Пакуль ён лапае ў доле, шукаючы рыдлёўку, са сланечніку зноў б'е чарга, разрыўныя гулка трэскаюць на брустверы і на гармаце.

– Ага! – учуўшы стрэлы, недарэчна ўзрадавана крычыць Крывёнак і лаецца. – Ага! Сволачы, гады!..

Босы, у парванай, расшпіленай гімнасцёрцы, без дзягі, з рыдлёўкай у руках, ён вылазіць з агнявой і, шырока расстаўляючы ногі, слепа сігае туды, дзе ворагі. Не выпускаючы з рук Люсі, я паволі ўзнімаюся ў акопе, а ён шырока і невідушча ідзе і ідзе, высока і пагрозліва ўзняўшы рыдлёўку, і страшна лаецца. Праз пяць крокаў падае ў бомбавую варонку, гэта абнадзейвае мяне, я прачынаюся са сваёй душэўнай зняможанасці і крычу:

– Крывёнак, стой! Стой! Не вылазь!

Але ён нядоўга ляжыць там, зараз жа вылазіць і зноў сігае туды, насустрач ворагу. Я ведаю, што ўсё прапала, што толькі некалькі

імгненняў аддзяляюць чалавека ад пагібелі. І калі са сланечніку грыміць чарга, я заплюшчваю вочы. Расплюшчваю, але Крывёнка ўжо не бачу.

Я зноў апускаюся на дно абрушанага акопа і ціха, з вялікаю асцярогай кладу на зямлю Люсю.

Цяпер я адзін. Адзін з маёю вялікаю мукай і любай маёю дзяўчынай... Я ўражаны яе пагібеллю, уражаны вайною, мой свяшчэнны пякучы намер, як сухая груда ад кулі, рассыпаўся сёння ўшчэнт. Відаць, я слабы, я маленькая парушынка ў гэтых вялізных жорнах вайны, што страшэннаю сілай перамолваюць людскія жыцці. І мне не хапае ўжо маёй душэўнае сілы, каб супрацьстаяць пагібелі, змагацца, абараняць аднаго толькі сябе.

Я вымаю з тонкіх Люсіных пальцаў раменьчык біклагі, там, здаецца, ёсць нейкі глыток вады. Пасля з другой рукі я бяру ракетніцу – у скураных гнёздах кабуры тырчаць тры каляровыя ракеты. Мне ўжо не хочацца ні піць, ні есці, ні жыць, знікае жаданне і біцца – адстойваць гэтую ўшчэнт разбураную агнявую, – хочацца толькі памерці, ціха – і тут, побач з Люсяй...

Не ведаю, колькі часу я так, у зняменні, сяджу над ёю. Пасля ўспамінаю жывога яшчэ небараку Лук'янава і нашых там, у сховішчы. Не вельмі хаваючыся, з біклагаю ў руках я перапаўзаю пляцоўку. Лук'янаў нерухома ляжыць, дзе ляжаў, але ўжо не кратаецца. Мне вельмі хочацца, каб ён ачнуўся, загаварыў, зірнуў – гінуць аднаму страшна. Я адвінчваю біклагу, падымаю яго запарушаную зямлёй галаву. На павеку заплюшчанага левага вока грудка зямлі, я скідаю яе. Але зубы Лук'янава сцяты. Не, ужо ўсё ў ім здранцвела – чалавек, напэўна, даўно ўжо памёр...

Няўцямным, абыякавым да ўсяго позіркам я аглядваю астатніх. Нерухомыя, глухія, сляпыя да ўсяго на свеце людзі, змярцвелыя, закіданыя зямлёй твары... А чырвоная доўгая стрэлачка на Жаўтыховым гадзінніку ўсё рупна бяжыць і бяжыць па чорным цыферблаце. Гэтая яе жывучасць бянтэжыць мяне, – з нейкім забабонным страхам я б'ю па ёй біклагай – шкло рассыпаецца, і стрэлка спыняецца на лічбе 11.

Ну, што далей?

Побач нешта пачынае мармытаць абгарэлы немец. Жывучы! Нашы ўсе да аднаго палеглі тут, а ён вось жывы. У мяне ўзгараецца жаданне дабіць яго, задушыць. Але прыпамінаецца: Люся не дала мне зрабіць гэта ў самым пачатку – і я веру ёй. Мусіць, яна сваёй

чалавечай жаночай душой адчувала нешта такое, што недаступна нам, аслепленым крывёю, нянавісцю, гарачкаю бойкі. Чорт з ім! Хай памірае сам!

Немец жа ўсё тузаецца на зямлі, мармыча нешта – відаць, штосьці яго турбуе. «Піць? – кажу я сам сабе. – Д’ябла табе лысага, а не піць».

Я падношу да сваіх ссохлых, засмяглых вуснаў пляшку і п’ю. Вада цёплая, нясмачная, смярдзіць нечым нямецкім і не ўбаўляе смагі, але я неспатольна і ўпарта п’ю. Рэшту, што яшчэ засталася ў пляшцы, выліваю ў дол. Мне яна больш не спатрэбіцца.

Кінуўшы біклагу ў кут, я вяртаюся ў акоп. Люся ляжыць у доле на камяках накіданай выбухамі зямлі, рукі яе бяссільна выцягнуты ўздоўж цела, ногі роўненька сціснуты. Я сядаю над ёю, папраўляю на загарэлых каленьках старэнькую яе спадніцу. Тонкі дзявочы твар ужо прыкметна збялеў, пахудзеў... Тая яе апошняя ўсмешка, што нестрыванасцю ўзрушыла нашыя з Крывёнкам сэрцы, паволі знікае, саступаючы месца строгай нежывой нерухомасці. Мяне бянтэжыць і здзіўляе гэтая недарэчная здранцвеласць на заўсёды такім рухавым, жывым і вельмі лагодным Люсіным твары. Здзіўляюць і вочы – яны, аказваецца, зусім не сінія, яны шэрыя, і я не разумею, чаму яны заўсёды здаваліся нам сінімі, як васількі. Колькі бязмерна роднага было ў іх, у гэтых радасна-пакутных вачах!..

Я закрываю іх па чарзе, левае і правае – хай спяць!.. Што ж рабіць далей? Выбегчы ўслед за Крывёнкам? Застрэліцца з ракетніцы? Узарваць сябе з Люсяй?

У кутку на земляную пацяруху грабецца мурашка. Зямля дробная, яна разам з мурашкай раз-пораз ссыпаецца ўніз. Мурашка выграбаецца з пяску і пачынае караскацца зноў. Што значыць бяздумная ўпартасць! Я бяру яе на далонь і здзьмухваю на бруствер – хай ідзе, ратуецца. Тут ёй добра не будзе.

Не, чорта з два! Буду біцца! Адзін за ўсіх – за Жаўтыха, Папова, Лук’янава, Крывёнка. За Панасюка. Інакш мне нельга. Я выкладваю свой боезапас – тры РГД, адна лімонка ў кішэні, тры ракеты. Усё ж не голыя рукі.

Здаецца, пачынае цямнець. Неба яшчэ блішчыць далёкім зніжэлым святлом, але ў акопе ўжо засень. Бой здалёку ўсё грыміць, не зразумееш, у якім баку нават, – калоцяцца, стогнуць абшары і справа, і злева, і наперадзе. Ціха толькі на варожых пагорках. Але там, мусіць, нікога няма.

І раптам – знаёмае траскоцце на брустверы. Пясок, камякі, зямля, пыл – на галаву. Сыпане і сціхне... Праз пяць секунд зноў... Пасля яшчэ і яшчэ. Так, пачынаецца...

Трымайся, Лазняк! Здаецца, гэта апошні твой бой. За зямлю трымайся: усё на зямлі – усё ад зямлі, – гучаць у вушах колішнія Жаўтыховы словы. Не спагань яе! Ранейшаю сілай наліваецца маё цела. І спрытам. Кожны мускул напружваецца. Толькі страху ўжо няма і следу, ужо я перажыў, патраціў яго ўвесь. Біцца, дык біцца... Насмерць!

Прыўстаўшы на нагах, я адным вокам выглядваю з-за бруствера – паўзуць! Потныя, загарэлыя, з аўтаматамі на зямлі. Збоч нехта падае, нехта перабягае ў варонку...

Я бяру дзве гранаты, яны ўзведзены. Прыціскаюся да сцяны. Чакаю. Слухаю. Нейкая жыла пад каленам дробненька, надакучліва дрыжыць.

Пад брустверам нешта стукае. Граната? Лопае запал, затым – ашалелы ўдар! Зноў земляныя камякі, пыл, пясок засцілаюць неба...

Размахваюся – і ў адзін, другі, трэці бок шпурляю свае РГД. Зараз жа выбухі – адзін! другі! трэці! Выхопліваю з кішэні лімонку. І тут – удар у бруствер. Адскочыўшы ад яго, побач шлёпаецца доўгая палка нямецкай гранаты. Са звярыным спрытам я хапаю яе і кідаю наверх. Зараз жа выбух, нечы блізкі глухі енк.

Бяру ў правую руку лімонку, зубамі адгінаю чаку. Левай зараджаю ракетніцу і ўзводжу баёк.

Ззаду за брустверам блізкія крокі – я адразу чую іх тут, у зямлі. Вырываю зубамі чаку, адпускаю планку і, прытрымаўшы секунды са тры, кідаю гранату туды. Выбух! У той жа момант на брустверы над галавой – іх выбух! Удар недзе ззаду – і яшчэ выбух! Яшчэ рве ля гарматы, і праз пыл вынікае цёмная даўгальыгая постаць у касцы.

– Хендэ хох!

– Скулу ў бок! – крычу я і ва ўпор страляю з ракетніцы. Дымны струмень б'е ў ворага, пыхае клубком іскраў – немец хапаецца за грудзі і, падламаўшыся ў каленях, падае на спіну. Некалькі секунд з ягоных грудзей джагае яркае агністае полымя...

Немец гарыць, ракета рассыпае наўкола гушчар іскраў, ягоныя боты звісаюць у мой акоп. Гэта яму за Люсю.

Я хуценька зноў зараджаю ракетніцу, высоўваюся і б'ю ў тых, што паблізу. Пэўна, збянтэжаныя маім агнявым адпорам, яны

прыціхаюць. Ракета падскоквае па зямлі і коціцца ў траве ярка-агнянай каметай. Зялёныя бліскаўкі дагараюць і тухнуць на камяках бруствера.

Выкідваю гільзу і піхаю новую. Мяркуючы па галоўцы, гэта асвятляльная, белая. Я чакаю новай атакі і дзякую Люсі. Мёртвая, яна ратуе мяне.

Але немцы маўчаць. Маўчаць хвіліну, дзве, пяць... Што сталася з імі? Можа, яны падпаўзаюць? І тут аднекуль здалёк зноў даносіцца танкавы роў. Устрывожаны, я ўслухоўваюся, а ён усё мацнее, шырыцца ў паднябессі, набліжаецца. Яшчэ праз хвіліну на ўсю глыбіню дрыжыць, гудзе, скаланаецца зямля. Некалькі разгоністых сіняватых трас джгаюць над брустверам – адтуль, з нашага боку.

Радасная здагадка азарае мяне, і, здзіўлены, я паволі ўстаю ў акопе. Недзе побач заліваюцца-грукочуць кулямёты, і ўсё адтуль, з нашага боку, джгаюць-мільгацяць трасы.

З апошняй Люсінай ракетай у ракетніцы, гатовы да ўсяго, я выскокваю з акопа.

22

Так, я выратаваны. Усё страшнае, нясцерпнае ўжо мінула...

Наўскасяк па полі, праз сланечнік, да дарогі з даўжэзнымі, як бервяно, ствaламі ідуць САУ-100. За імі бяжыць, адстае, даганяе пяхота. Я сяджу на брустверы з адзінаю сваёй ракетай і не адчуваю ў сабе і маленькага намёку на радасць паратунку. Ля маіх ног ляжыць нерухомае маленькае цела Люсі. Я вынес яе з акопа пад раздольнае неба, на шырокі палявы прастор, якога яна ўжо не пабачыць ніколі... Ні прастору зямлі, ні нашай перамогі, ні гэтага звечарэлага неба, якое цяпер вельмі падобна на яе шэрыя, некалі зіхатлівыя вочы... Ідзе час, а я ўсё сяджу.

Сяджу без дум, без сілы, без аніякага людскога жадання. Праклятая вайна дала і вырвала ў мяне нялёгкае права на Люсіна каханне. Цяпер што радасці мне з жыцця? Пехацінцы штосьці пытаюцца, нешта крычаць, але я не чую іх і не адказваю. Нейкі кірпаты салдат у перакручанай упоперак галавы пілотцы кідае на мяне: «Дурны ці кантужаны» – і другі, што бяжыць ля яго з кулямётам, смяецца. Ім радасна.

А я думаю: хто з нас мог меркаваць учора, што сёння здарыцца гэткае? Ці мог я за доўгія месяцы ў шпіталі прадбачыць, што мая адплата ворагу заслоніцца ад мяне новай вайсковай няўдачай і

подласцю свайго ж чалавека? Як гэта ўсё складана і трудна. Я думаў: дабрацца б да немцаў! А ці толькі яны сталі віною нашай бяды! На колькі ж франтоў суджана змагацца мне – і з ворагамі ў акружэнні, са сволаччу побач, нарэшце, з самім сабой. Колькі ж гэта перамог трэба здабыць гэтымі вось рукамі, каб яны складаліся ў тую, што напішуць з вялікай літары? Як гэта мала – аднае рашучасці, добрых намераў і колькі яшчэ трэба сілы! Зямля мая родная, людзі мае, – дайце вы мне гэтую сілу! Мне яна так трэба!

Цямнее. Бой сунецца далей, за цёмныя хрыбціны пагоркаў. Па полі ідуць мінамётчыкі. Сагнуўшыся, з цяжкімі шпулькамі брыдуць сувязісты. Некуды імчаць ездавыя на перадках...

І раптам з прыцемкаў між варонак з'яўляецца Лёшка. Спорным таропкім крокам ён падыходзіць да агнявой – у яго ў здаровай руцэ два кацялкі, пад пахай другое, што бялее бінтам, бохан хлеба. Самаўпэўнена, з такім выглядам, быццам ён толькі дзесяць хвілін не быў тут, Лёшка вітаецца:

– Прывет! Ну як? Стрывалі! Героі! Законна!

Ён укленчвае, асцярожна ставіць між грудоў кацялкі, кладзе хлеб.

– Вайна вайною, а есці трэба. Праўда? Ось растараўся тут. А дзе ж хлопцы?

Я маўчу, адчуваючы, як усё перад вачмі закружылася, загойдалася і плыве ў шалёным тумане нянавісці. Пэўна, ён заўважае гэта і сур'ёзнее.

– А мяне, ведаеш, трохі цюкнула. Пакуль да санроты дабег, перавязаўся, ну і... забавіўся... Во, яшчэ Люська прапала. Была і прапала. Шукалі, шукалі... Дык дзе ж хлопцы: прастыне...

Туман у маім позірку расплываецца – варонкі, выбоіны, бруствер і Лёшка ва ўсёй катэгарычнай выразнасці паўстаюць перад вачмі.

– Ідзі сюды, гад!

Я ўстаю, паварочваюся на брустверы да агнявой, і Лёшка, адчуўшы кепскае, паслухмяна лезе наверх.

– Не там шукалі. Глядзі! – крычу я. – Глядзі, сволач!!!

На некалькі секунд ён нахмурваецца, аглядае нябожчыкаў, але зараз жа здаровай рукой пачынае атузваць кароценькую сваю гімнасцёрку.

– Ну і што? Што глядзі? – злосна агрызаецца ён. – Падумаеш! Вунь не такіх пабіла. Камбату галаву адарвала. Што, я вінават?

– А хто ж – твая работа! Гад ты! Судзіць цябе!

– Судзіць? – вызверваецца ён. – Пайшоў ты да д’ябла, малакасос! Завошта?!

– Ах, завошта? Ты не ведаеш завошта? Ты пагубіў іх. Ты злачынца! Фашыст! Мы чакалі цябе, чаму не прыйшоў? Найперш сябе ратаваў?

– Параніла, во! Глядзі! На, глядзі! Не верыш? Паказаць табе? – Ён тыцкае ў мой твар сваю перавязаную кісць і пачынае з яе зрываць бінты.

– А ў нас не параненыя? Папоў не паранены? Лук’янаў не паранены? Ногі ж у цябе цэлыя, гад ты паўзучы! Чаму камбату не далажыў? Навошта Люсі сказаў, што нам канец? Чаму?..

Кожная жылка ва мне струнка дрыжыць, я гатовы растаптаць яго, пакалечыць, змяшаць з зямлёй. Але ён не бянтэжыцца – ён абураецца, яго нахабны твар распаляецца нянавісцю да мяне. Раптам яго тон з’едліва мякчэ.

– Калі хочаш, ніякага дазволу не было. Вот! Камбат забіты. Ён не загадваў. Я нічога не ведаю. Ранены, вось!

– Што-о-о? – крычу я, трацячы над сабой уладу.

– А то! Камбат мне нічога не загадваў. От! Я Люсі не казаў. Што вы нарабілі тут – не мая бяда. Я ўбаку.

– Ах, ты ўбаку! Нягоднік! Сволач!

Не адчуваючы сябе, я падскокваю да яго, гатовы кінуцца ў бойку, як тады, уночы, на гэтым самым месцы.

– Так, убаку! – крычыць ён. – Ідзі дакажы! Няхай ажывяць Троцкага, Люсю, няхай запытаюць. І прэч ад мяне, смаркач!

Ён замахваецца на мяне сваёй натрэніраванай нагой футбаліста, але я, без памяці ад гневу, нават не адскокваю, – я ўскідваю ракетніцу і агнявым выбухам б’ю ў яго ненавісны твар.

На момант стрэл аглушае і слепіць. Рукі мае дрыжаць, як не дрыжалі за ўвесь сённяшні дзень. Страшэннае яркасці ззянне, усё разгараючыся ў доле, нестрываным святлом залівае агнявую, станіны, скасабочаны шчыт, колы, абгарэлага немца, кожны камячок у доле. У акопе, схавішчы, за гарматай трапечуцца-дрыжаць чорныя дзягцярныя цені.

На некалькі імгненняў на брустверы з незвычайнаю яркасцю ўспыхвае роўная і надзіва маленькая ў доле постаць Люсі. Коратка і

горача бліснуўшы (як і ў жыцці), яна ўмомант азмрочваецца, і зараз жа ўсё пагльнае цемра.

Вялізная, накопленая за гэты жахлівы дзень злосць, раптам выбухнуўшы, пакутна ападае ў маім сэрцы. Ураз знікае ўвага да гэтага злыдня і ўсяго на свеце, я шпурляю ракетніцу і, адышоўшыся на другі бок агнявой, кладуся ніцма на мулкія груды халоднага бруствера.

За пагоркамі паволі сціхае бой. Далёкае святло ракет слепаватым водсветам блукае па цьмяным шчыце гарматы. Вечная ў сваёй жыватворнай сіле, пахне пабітая выбухамі, здратаваная танкамі, пасечаная жалезам зямля. Росны травяны водар яе пачынае ўладарна заглушаць бензінавы чад гарэлых танкаў, парахавы смурод гільз. Угары, у святлявым веснавым небе, высыпаюць рэдзенькія зоркі – тыя самыя, пад якімі я марыў учора – і марыў зусім не пра гэткае. Зняможаны і спакутаваны, неяк душэўна здранцвелы, я доўга не магу паварушыць нічым і пластом ляжу на зямлі. Усё ва мне сцялася, асела – адно толькі пякельным болем гарыць-дагарае ў душы мая нешчаслівая любоў і мая святая нянавісць.

Я ляжу так, аж покуль з цемры не даносяцца знаёмыя галасы. Недзе мерна лязгае ворчык, коратка фыркае конь – гэта едзе разлік Скварышава. Відаць, хлопцы шукаюць нашу агнявую, спыняюцца, і неўзабаве наводчык Шчарбак, пэўна, згледзеўшы мяне на брустверы, гукае:

– Давай сюды! Тут яны.

Тады я падымаюся з долу. З'яўленне таварышаў прыўзнімае нада мной нестрываную глыбу самотнасці. Праўда, я адчуваю, што давядзецца мне ўсё растлумачыць і за штось адказаць. Але я не баюся. Што б са мной ні сталася яшчэ – горш і страшней, чым сёння, мне ўжо ніколі не будзе...

1961

ЗДРАДА

Погибших товарищей имена
Доселе не сходят с губ.
Э. Багрыцкі

1

На быльняговы ўзмежак, няроўны бруствер акопа і адзінокую гармату з затуманенай вечарам высі сыпаў снег. Сцюдзёны сіверны вецер самаўладна гаспадарыў у непрыбраным кукурузным прасцягу, гойдаў, ірваў і матляў змёрзлыя паламаныя сцяблы, поўніў прастор беспрытульным шорхатам першай завеі.

Снег пайшоў надвячоркам, калі на вялізным раўнінным абшары не засталося нічога, апроч пакарэжаных гарэлых танкаў, пабітых коней, старых і свежых варонак і трупаў. Нямецкія танкі, учыніўшы гэты нечаканы разгром, глуха раўлі недзе на ўсходзе, хутка адносячы ў звечарэлую далеч шматгалосае грымоцце бою. Цяпер тое грымоцце ўжо выдыхалася, страляніна глухла, толькі калі-нікалі самы моцны або самы блізкі з выбухаў скаланаў зямлю. Дробныя камякі з бруствера каціліся тады ў акоп і глуха лапацелі там па лубяной плашч-палатцы, пад якой ляжаў камандзір гэтай гарматы сяржант Скварышаў. Ён быў забіты раніцай, у час першай атакі танкаў. Як трохі пацішэла, яфрэйтар Кеклідзе зняў з сябе тую палатку і накрыў камандзіра. Праз якую гадзіну стала патрэбна накрыць і самога Кеклідзе, але зрабіць гэта ўжо не было чым і не было калі: усе адбівалі новую атаку, пасля наступную. Так, абсыпаны снегам, яфрэйтар і застаўся да вечара на ўскрайку стаптанай кукурузы, сярод параскіданых гільзаў і парожніх снарадных скрынак.

Яго трэба было б прыбраць, закапаць, каб ворагі не ганьбілі мёртвага чалавека, але замковы Цімошкін ужо не мог устаць з бруствера і дайсці да забітага. Гэты страшэнны дзень дарэшты адабраў усе яго сілы. Вельмі балела параненая рука, увесь час хацелася пакласці яе лепей, паправіць, знайсці дзе зручнае месца. Апоўдні, калі асколак нямецкае міны секанула па далоні, хлопец бадай не адчуў вялікага болю; не дужа дакучаў ён і пасля, калі наводчык Шчарбак двума індпакетамі перавязаў рану. У той час нямецкія танкі падышлі да самых прысадаў – за дзвесце метраў ад агнявой пазіцыі, і саракапятчыкі стралялі па іх падкаліберным, пакуль тыя яшчэ былі ў іх. Пасля танкі ўсё ж прарваліся і шыбанулі на фальварак, у тылы палка. Яшчэ праз якую гадзіну пяхота адступіла, а яны засталіся.

Пакінуць гармату хлопцы не мелі права, а вывезці яе не было як – абодва іх трафейныя біцюгі ўжо ляжалі ў кукурузе забітыя. Так яны і асталіся тут, двое жывых – Шчарбак і Цімошкін; пазней да іх з кукурузы прыйшоў ездавы Здабудзька. Апусціўшы голаў, ён вінавата стаяў цяпер на агнявой пазіцыі ў сваім кароткім, падпаленым знізу шынялі, туліўся ад ветру і маўчаў. Шчарбак, прысланіўшыся да шчыта гарматы, заклапочана глядзеў у заснежаную далеч, дзе ішоў бой. Гукі бою тым часам слабелі, выбухі цішэлі, ужо трэба было прыслухоўвацца, каб учуць праз вецер кулямётныя чэргі, якія паўгадзіны назад люта лупцавалі прастор. Пяхоты ў немцаў, пэўна, было нямнога, яна імкліва рванулася ля дарогі за танкамі, і цяпер тут, на полі бою, не чутна было нікога. Меўшы якое цягло, яны, пэўна, здолелі б уратаваць гармату і сябе. Але коней у іх не было, і віноўнікам тае бяды яны лічылі Здабудзьку.

– Ось дык лупанулі, сволачы! Кіламетраў на пятнаццаць – не меней, – сказаў Шчарбак, усоўваючы ў кішэні ватных штаноў вялікія скалелыя рукі. – Чортаў Здабудзька! – зазлаваў ён. – Запрэгчы б цяпер самога ды ўрэзаць пугай па боку!

Яны лаялі ездавога за пагібель коней, хоць самі разумелі, што невялікая была ў тым віна пажылога салдата Здабудзькі. Ці многа спагоніш з навабранца, які два тыдні назад прыйшоў у батарэю і толькі яшчэ пачаў асвойвацца на вайне, як здарылася гэтае ліха. Хіба ў такім пекле можна было зберагчы коней, калі гінулі батальёны і роты. Увесь дзень нямецкія танкі з ашалелай упартасцю таранілі іх абарону, гарэлі, узрываліся, канвульсіўна круціліся на перабітых гусеніцах і ўсё ж сунуліся і сунуліся ўглыб, дратуючы і пякельным агнём нішчачы ўсё ў акопах, на агнявых пазіцыях, у траншэях, кукурузе. Да самага цямна хадуном хадзіла ўмерзлая венгерская зямля, стагнала, выла, скуголіла хмарнае паднябессе, потам і крывёю адбіваліся жывыя абаронцы. Але сілы былі няроўныя, і ворагі дамагліся свайго.

Страшны вайсковы лёс нечакана і бязлітасна абышоўся з імі ў гэты студзеньскі дзень. Зморанасць і нейкае ўнутранае здранцвенне свінцовым цяжарам напоўнілі цела, яно прагла толькі спакою, а думкі марна таўкліся ў галаве ў пошуках выйсця з тае бяды, у якую іх загнала вайна. Трэба было нешта рабіць, недзе шукаць паратунак.

Валюхаста паводзячы тугімі плячыма, Шчарбак падышоў да гарматы. Гэта была маленькая саракапятка, якой не меней, чым людзям, перапала за сённяшні дзень. У яе сталёвым шчыце свяціліся дзве дзіркі ад буйнакаліберных куль, верх яго быў пашчэрблены

нечым, пэўна, вялікім асколкам, на колах засталіся шматкі падранае гумы. Казённік так напёкся ад стрэлаў, што і цяпер яшчэ быў цёплы, і сняжынкі, асядаючы на ім, адразу збіраліся ў кроплі.

Трывожна шархацеў ды рваўся на ветры кукурузны палетак, нядобра каламутнела змрочнае неба – хутка насоўвалася халодная ноч. Нейкі час Шчарбак стаяў між станін, шырока расставіўшы ногі, зацярушаны снегам, у ватоўцы і ссунутай набок шапцы – ладны, камлюкаваты, дужы хлапец. Вядома, яму шкада было гэтай гарматкі, з якой прайшлі яны ад Днястра да Балатона, якая нямала разоў ратавала ім жыццё і памагала пяхоце. Пад Кішынёвам, у часе прарыву з акружэння нямецкай групоўкі, нейкі гітлеравец шпурнуў у яе супрацьтанкавую гранату. На шчасце, не пацэліў: граната пераляцела шчыт, разарвалася ззаду і толькі перабіла станіну. Пасля станіну заварылі, прыладзілі сталёвую латку, і хлопцы казалі, што гэта – шчаслівы знак, з якім гармата дажыве да міру. Затым, ужо ў Венгрыі, буйнакаліберны кулямёт з бронетранспарцёра зрабіў на шчыце касую адмеціну куляй. На правым сашніку ў заклёпках была прабоіна ад чаргі «месершміта», які ён забіў колішняга правільнага Нерчыка.

Людзі ў разліку мяняліся – параненых адпраўлялі ў шпіталь, забітых хавалі. Даўжэй за ўсіх аставаўся ў страі маўклівы сяржант Скварышаў. Але вось сёння не стала Скварышава і, пэўна, прыйшоў канец і гармаце.

Прастуджана высмаркаўшыся, Шчарбак пачаў завіхацца каля гарматы. Узяць яе з сабой яны не маглі, а кінуць цэлаю ворагам не мелі права. Добра, калі б была супрацьтанкавая граната ці хоць бы адзін снарад. У такіх выпадках варта было ўсыпаць у ствол жменю пяску і стрэліць, як яго разарвала б на часткі. Але снарада ў іх не было ніводнага. Шчарбак перакідаў ужо ўсе скрынкі, перагарнуў ботам усе гільзы ў доле – звонкія, смярдзючыя і пустыя. Заставалася адно – выняць клін. Нейкі час пакалупаўшыся ў затворы, Шчарбак зрабіў гэта і гукнуў Здабудзьку:

– Знімай торбу.

Не пытаючы навошта, ездавы зняў з-за плячэй свой рэчмяшок, развязаў лямкі, і наводчык укінуў туды паўпудовы клін і прыцэл.

– Ого, цяжкі які, – зазначыў Здабудзька.

– Не твой клопат. Сам панясу, – няласкава аб’явіў Шчарбак.

Ён паставіў тарбіну ля сашніка і паскроб патыліцу.

– Ну, а далей як?

– Давай кукурузай закідаем, – прапанаваў Цімошкін. – Усё схоўней будзе. Можа ж, вернемся.

Пастаяўшы трохі, Шчарбак выцягнуў з похвы разведчыцкі нож і пайшоў у кукурузу. Здабудзька, крыху ўжо ачуўшыся ад свае бяды і супакоіўшыся ад ушчування, падаўся следам.

Яны доўга шасталі ў палетку, пакуль набралі па абярэмку сцяблоў, прынеслі, кінулі на станіны і пайшлі зноў. Шчарбак адышоўся далёка, туды, дзе кукуруза была гусцейшая, а Цімошкін усё сядзеў на брустверы, туліў да грудзей сваю ляльку-руку і чакаў. Ад маўклівасці і шумлівай ветранай аднастайнасці яго думкі зноў запаланіла туга іхняй вялікай няўдачы.

...Яшчэ ўчора яны жылі тут, як можна, да пары да часу жыць на вайне – зрэдку стралялі па ворагу, падоўгу сядзелі ў вузкім акопчыку-ровіку, чакалі вечара, калі старшына прыносіў абед і вячэру, мерзлі і многа курылі. Уночы – хоць і нельга было, – паставіўшы вартавога, спалі, цесна прытуліўшыся адзін да аднаго. У здаравякі Шчарбака была шырокая цёплая спіна, Цімошкін накрываўся з ім адным шынялём, другі слалі ў сподзе. Заўжды ў ціхую гадзіну Кеклідзе прыпамінаў далёкую Грузію, шгшлык, віно і сваіх хлопцаў-блізнят. Скварышаў болей маўчаў. І вось цяпер няма Скварышава, няма Кеклідзе, уранку адправілі ў шпіталь Румкіна, разгромлены полк, невядома што засталося ад дывізіі... І як цяпер выбрацца з гэтага ліха, дзе напаткаць сваіх? Няўжо немцы на ўсю глыб прарвалі фронт і паперлі к Дунаю? Чаму гэта ўсё цішаюць, радзеюць далёкія выбухі? Мноства невясёлых пытанняў свідравала хлопцаву галаву, толькі адказу на іх не было.

Ужо добра сцямнела, а снегавыя крупінкі ўсё сыпаліся і сыпаліся з хмарнага нізкага неба. Раўнінны абшар збялеў, наперадзе невыразна шарэлі пакалечаныя дрэвы прысадаў: частыя варонкі на зямлі хаваліся ў снезе. Не стала відаць і немца, забітага апошнім пасля таго, як прарваліся танкі. Тады іх чалавек пяць ці болей рынуліся на гэту пазіцыю. Іншыя ўцяклі, а гэтага з аўтамата падстрэліў Шчарбак, і немец, закінуўшы валасатую голаў, да змяркання ўтрапёна пазіраў на іх ашклелымі вачамі. Цяпер яго шчыльна зацерусіў снег.

Раптам у кукурузе, прыглушаны непагаддзю, стукнуў адзіночны стрэл. Падумаўшы, што там немцы, Цімошкін ухапіў з бруствера свой аўтамат і ўстаў. Нейкі час было ціха, а пасля з таго боку паказаўся з абярэмкам сцяблоў Шчарбак.

– Хто страляў?

– Я.

– Што такое?

– Ат, што яшчэ будзе! – незадаволена буркнуў хлопец, цягнучы да гарматы абярэмак. – Сувязіста даканаў.

– ?

– З трэцяга батальёна. Ляжыць там, канае, жывот распораны, ногі перабітыя.

– Не трэба было, – вырвалася ў Цімошкіна. – Шкада ж чалавека.

Шчарбак давалок сваю ношу, усклаў яе на гармату і абтрос ватоўку.

– Табе шкада? А мне, думаеш, не? Таму і даканаў, што шкада.

З Шчарбаком яны не спрачаліся. Можа, каму і не падабаліся яго ўчынкі, але ўсе ведалі, што калі наводчык надумаў зрабіць так, значыць, у даным выпадку лепей не зробіш. Часта здаралася, што камандзіры лаялі яго за самаўпраўства, але ён заўжды рабіў так, як хацеў, і ніколі ні з кім не раіўся. Такі ўжо быў гэты хлопец.

Абклаўшы кукурузай гармату, Шчарбак пайшоў да снарадных скрынак, дзе ляжаў Кеклідзе, і паклікаў Здабудзьку. Там ён падхапіў пад пахі нерухомае, густа засыпанае снегам цела забітага. Галава таго і полы расшпіленага шыняля, бы прымерзлыя, звіслі долу. Ездавы нерашуча браўся за ногі.

– Ану смялей! – загадаў Шчарбак. Спатыкаючыся аб груды, яны панеслі цяжкае цела Кеклідзе да акопчыка, дзе ляжаў Скварышаў. У гэты час аднекуль з кукурузы мільгануў у неба дрыготкі прамень ліхтарыка. Цімошкін перасцярожліва шыкнуў – хлопцы стаіліся. Стала вельмі трывожна і ціха, толькі навокал густа шапацелі сняжынкі. Праз іх шэпт у кукурузе пачулася ціхае шастанне, хлопцы ўгледзеліся і ўбачылі, як на палявую роўнядзь з палетка выйшла некалькі чалавек. Пярэдні пасвяціў ліхтаром уніз, быццам шукаючы чаго, – сталі відаць полы шыняля, боты. Там недзе была траншэя, і яны, відаць, ішлі панад ёю, пасвечваючы ў дно, пакуль не аддаліліся ў снегавыя прыцемкі. Пэўна, то былі нямецкія санітары: яны шукалі сваіх параненых.

Шчарбак упаўголаса вылаяўся і ўскочыў з долу. Здабудзька боязна адсунуўся ад Кеклідзе, да якога прытуліўся са страху, і ўжо смялей узяўся за ягоныя ногі. Цімошкін таксама ўстаў, каб зрабіць апошняе, што трэба было мёртваму. Утрох яны паднеслі яго цяжкае

цела да ровіка, дзе ляжаў Скварышаў. Шчарбак, абрушваючы ботамі камякі, за рукі апусціў нябожчыка ў чорную яму, Здабудзька ўчапіўся за ногі, а Цімошкін адною рукой прытрымліваў за шырокую шытую дзягу. Нябожчык любіў розныя рамяні, кабуры, партупеі – усё скураное, адмысловае... Цяпер яно ўжо нікому не было патрэбна.

– Гайда, яшчэ таго прынясём, – сказаў Шчарбак, выпростваючыся. – Закапаем разам.

Удвух са Здабудзькам яны некуды пабеглі праз кукурузу і неўзабаве вярнуліся з сувязістам, якога, зморана сапучы, узвалілі на бруствер. То быў здаравенны вусаты салдат, скурчаная рука яго чамусьці не разгіналася і нязграбна тырчала локцем угору, а скрываўлены шынель, пасечаны асколкамі, матляўся рыззём.

Шчарбак зморана сеў ля нябожчыка і, з паўхвіліны адсопваючыся, углядаўся ў мільготкі снегавы прастор. Снег пагусцеў і хутка засыпаў салдатавы вусы, зямлісты няголены твар.

– Закурыць бы, халера! Ды няма.

– У Кеклідзе павінна быць, – сказаў Цімошкін, успомніўшы, як раніцай, яшчэ ў жывога яго, закурвалі хлопцы.

Шчарбак заварушыўся, палез у акоп, а Цімошкін знясілена апусціўся ля сувязіста, ужо не адчуваючы таго, што звычайна адчуваюць здаровыя людзі паблізу нябожчыкаў. Здабудзька ж, пэўна, яшчэ не пераадолеў у сабе страху да мёртвага і ваўкавата стаяў насупраць. Наводчык з хвіліну папоркаўся ў акопе і вылез, трымаючы ў руках маслёнку з двума рыльцамі, у якой Кеклідзе насіў махорку.

– Яму ўжо не трэба, – сказаў ён. – Сваё адкурыў. Захінаючыся ад ветру, Шчарбак скруціў цыгарку, прыкурыў з-пад палы і на кароткі час прыціх у маркоце.

– Крыху знаёмы, – памаўчаўшы, кіўнуў ён на сувязіста. – Некалі на фарміроўцы разам патрулявалі. Вясёлы быў дзядзька. Усё пра баб расказваў...

Шчарбак скоранька перакурыў, і яны апусцілі сувязіста да сваіх двух хлопцаў. Пасля Шчарбак і Здабудзька ўзялі рыдлёўкі.

Надышоў канец. Яны зрабілі што маглі – для жывых, якія адступілі на ўсход, і для мёртвых, што назаўжды засталіся тут, на кукурузным ускрайку чужой зямлі. Ніхто не сказаў на гэтым начным пахаванні ні слоў жалю, ні пахвалы нябожчыкам, пралапатала толькі зямля аб палатку, як заўсёды, тупы боль сціснуў сэрцы ды змакрэлі павекі. І добра, што прастор ахутвала ноч і нікому не трэба было

адварочвацца і хаваць тае сарамлівае адзнакі свае мужчынскае слабасці...

2

Зусім ужо адзінокія і нічым болей не звязаныя з тым кавалкам зямлі, на якім яны два тыдні жылі і біліся з ворагам, хлопцы пайшлі на ўсход.

Нейкі час ішлі кукурузай, прадзіраючыся праз яе непадаткі сцяблісты зараснік. Было цёмна, сцюдзёна і ветрана. Ад шорхату падмёрзлага кукурузнага лісця зусім не чуваць было, дзе што робіцца. Але, здавалася, навакол усё прыціхла. Цімошкін усё не мог супакоіцца ад таго, што адбылося сёння, і, можа, ад раны ці яшчэ ад чаго ўвесь час ліхаманкава тросся. Шчарбак сваім дужым целам рассоўваў тугія сцябліны, за ім лез замковы, увесь час аберагаючы здаровай рукой параненую. Апошні валокся Здабудзька.

Горка гэта было і крыўдна – у канцы вайны, пасля стольвіх перамог і ўдач перажываць няшчасце разгрому. Калі б хоць іх асталося болей, а то вельмі ўжо небяспечна і самотна было ўтрох туляцца па чужой зямлі, асцерагаючыся кожнага шораху і кожнага руху. Добра яшчэ, калі ў гэтай бядзе – побач надзейны таварыш, з якім звязвае цябе нешта большае, чым проста палкавое знаёмства. У гэтым сэнсе Цімошкіна трошкі суцяшала прысутнасць Івана Шчарбака. Пакуль быў жывы наводчык, хлопцу лягчэй было трываць усякае ліха, і ўдвух з ім ён без страху пайшоў бы на ўсякую справу.

Некалі, яшчэ ў Малдавіі, Цімошкін прыйшоў у гэты полк з запаснога, дзе яго якіх месяцы два вучылі на аўтаматчыка, і таму аб гарматах ён меў толькі прыблізнае ўяўленне. І вось здарылася так, што па нейкай памылцы штабнікоў ён трапіў у тую каманду, з якой папаўнялі артылерыйскія батарэі дывізіі. Камандзір адной батарэі, які прымаў іх, калі дазнаўся, што Цімошкін непатрэбнай яму спецыяльнасці, загадаў вярнуць яго на пункт збору, каб адтуль паслаць у пяхоту. Перад тым яны зрабілі вялікі марш, дабіраючыся да фронту, хлопец пры сваім малым росце і не дужа вялікіх сілах быў прыбіўся зусім і выгляд у той час, пэўна, меў дужа кепскі. І тады яфрэйтар Шчарбак, які са старшыной павінен быў суправаджаць іх у полк, папрасіў у камбата дазволу ўзяць яго ў сваю батарэю. Невядома, як яму ўдалося ўгаварыць капітана, але ўжо за адно тое Цімошкін быў удзячны гэтаму хлопцу. Мала таго, Шчарбак яшчэ ўзяў

яго ў свой разлік, дзе сам быў за наводчыка, навучыў артылерыйскай справе і з цягам часу стаў сябрам.

І хто ён яму быў? Ні радня, ні зямляк – зусім незнаёмы франтавік-хлопец. І цяпер вось Цімошкін – яго намеснік, замковы. Кожнага дня яны поплеч стаялі за тою гарматай, разам гнулі ў акопе галовы ў час бамбёжкі, разам мерзлі на сцюжы, грэючы адзін аднаго сваімі целамі. Шчарбак быў маўклівы, стрыманы, трошкі занадта ўпарты, але справядлівы. І яшчэ ён быў смелы. У Цімошкіна не было і аднаго медаля, а ён ужо меў ордэн Славы і ордэн Чырвонай Зоркі.

Нарэшце кукуруза скончылася, і наводчык першы вылез на ўжо сцямнелы, затуманены снегападам абшар. Шорхат кукурузы сціх, і ў прасторы стала надзвычай насцярожана і чуйна. Снегавая пацяруха ўсё сыпалася, але наперадзе відаць было пустое зімовае поле, і на яго цьмянай роўнядзі яны ўбачылі непадалёк адзінокую постаць. Шпаркай хадой чалавек кіраваў некуды ўздоўж кукурузы, пэўна, у той бок, куды ішлі і яны. Насцярожана прыглядзеўшыся, Шчарбак прыцішана гукнуў:

– Гэй!

Бы спатыкнуўшыся, невядомы адразу спыніўся, азірнуўся, але, пэўна, не заўважыўшы іх, зноў подбегам рушыў сваім кірункам.

– З нашых нехта, – упэўнена сказаў Шчарбак і гучней крыкнуў:

– Гэй, пастой.

Па прысыпаным снегам іржэўніку яны пайшлі да яго, чалавек насцярожана чакаў, тулячы да грудзей скіраваную на іх зброю. Але вось стала відаць яго незавязаная шапка з растапыранымі вушамі – яна канчаткова ўжо ўпэўніла, што гэта не вораг, а свой. Шчарбак, ідучы наперадзе, супакоена закінуў на плячо аўтамат, хлопцы ўглядаліся ў атуленую змрокам постаць. Чалавек, нібы аслупянелы, трывожна чакаў.

– Гэ, то ж зямляк твой, – азірнуўшыся, гукнуў Шчарбак.

Падышоўшы бліжэй, Цімошкін згледзеў, што гэта сапраўды ягоны зямляк, пісар палкавога штаба, сяржант Блішчынскі. Даўно ўжо, мабыць, ад самай дунайскай пераправы яны не бачыліся, хоць і служылі ў адным палку. Праўда, у тым не было вялікага дзіва – розныя былі іхнія справы і іхнія абавязкі, і таму не дужа часта сходзіліся іхнія сцежкі. Адзін, як кажуць, аціраўся пры штабе, а другі з дня ў дзень валокся па палях за пяхотай, толькі і ведаючы, што капаць зямлю ды цягаць гармату.

Блішчынскі яшчэ ваўкавата паўглядаўся ў іх, таксама пазнаў Шчарбака і Цімошкіна і, здаецца, з прыкрасцю за тое, што яны затрымалі яго, сказаў:

– Ну, а я думаў... Давайце хутчэй! А то немцы за кукурузай.

Яны азірнуліся – сапраўды, трэба было асцерагацца, бо да поля бою, дзе ўжо з'явіліся немцы, было зусім недалёка. Пакуль яны тут угледаліся адзін у аднаго, там, за палеткам, дзе засталася іхняя гармата, прагырчала машына і пачуўся нейкі прыглушаны голас. Добра, што затканы снегападам вечар затуляў ужо зімовы прастор.

Шчарбак, не спыняючыся, падаўся наперад, і Цімошкін з Блішчынскім пайшлі поруч. Навокал было ветрана і не па-франтавому сцішана, толькі шархацела збоч кукуруза, ды наперадзе, недзе далёка і ледзь чутна раз за разам гахалі выбухі. Пэўна, нямала ўстрывожаны ўсім, што здарылася, Блішчынскі шпарка крочыў, заграбаючы ботамі мяккі снег ды азіраючыся па баках.

– Ну, дачакаліся! Даў немец перцу? Эх вы, ваякі хвалёныя! Артылерыя мне! Дзе ж вашы яшкі? Мабыць, разбегліся куды каторы? І гарматы пакідалі?

Гэта ён казаў пра іх, артылерыстаў, – казаў з непрытоенай пагардай, са здзекам, тонам раздражнёнага вайсковага начальніка, які мае права ўшчуваць падначаленых.

– Няма ўжо каму разбягацца. На агнявой пазакопвалі, – зацяўшы прыкрасць, адказаў Цімошкін. – А ты чаго адстаў?

– Дурань быў – з маёрам Андрэевым валэндаўся. А ён памёр. Вось дакументы зняў, – ён паляпаў па сумцы, якая на доўгай почапцы боўталася ля калень.

Яшчэ адна смерць і тое, што Блішчынскі ўсё ж па-салдацку аднёсся да чалавека, іхняга агульнага начальніка, трохі парушылі ў Цімошкіне халодную насцярожанасць да яго, хлопцу падумалася, што і пісару, відаць, дасталася гора за сённяшні дзень. Падавіўшы ўздых, ён даверліва паведаміў пра сваю бяду:

– А мы гармату пакінулі. Коней пабіла...

– Пакінулі? І не ўзарвалі? – неяк фальшыва здзівіўся Блішчынскі і, паводзячы туды-сюды худым даўганосым тварам, пакпіў: – А вы забыліся, хлопчыкі, што трыбунал ёсць?

Шчарбак, абыякавы да іхняй размовы, шпарка крочыў наперад, а ў Цімошкіна ад тых слоў Блішчынскага зноў затрымцела ўнутры няпэўная варожасць да яго. Але, здаецца, зямляк яго быў

раўнадушны да іх спраў і далей маўчаў, заклапочаны сваёю бядой. Ён сігаў шырока і таропка, і Цімошкін з цягам часу паволі адставаў, бо аслабеў ды і не дужа хацеў ісці побач. Ён ведаў даўно, што людзі яны розныя і наўрад ці магчыма ім зразумець адзін аднаго. Ззаду за яго спіной рупна тупаў нізенькі Здабудзька, прыклад ягонай вінтоўкі на доўгім паску ледзь не кранаўся долу. Стары неўзабаве дагнаў хлопца, і яны пайшлі разам.

Непрыемнае і супярэчлівае пачуццё заварушылася ў растрывожанай і без таго душы Цімошкіна.

Шчарбак і Здабудзька былі ўжо прывычныя яму людзі, хлопец бачыў іх ля сябе ў добрую і благую хвіліну і ведаў, на што кожны з іх здольны. Блішчынскі ж побач з імі быў чалавек выпадковы, характар меў асаблівы, зусім адметны ад іх. І праз гэта, ці, можа, ад яго недарэчнага напамінку пра трыбунал, ці ад чаго іншага ў Цімошкіне затлела прыкрасць, што з'явіўся ён тут у гэты вось трудны час. Не думалася, а адчувалася неяк, што ў такой вялікай бядзе лепей бы ім апынуцца без яго. Яны, усе трое артылерыстаў, былі радавыя, з'яднаныя ранейшаю службай, адною бядой і адным клопатам як найхутчэй выбрацца да сваіх. Блішчынскі ж быў ім чужы.

Праўда, яны з Цімошкіным былі землякі, з дзяцінства вядомыя адзін аднаму хлопцы, хлапчукамі яны выбегалі разам усе вясковыя сцежкі, споўзалі ўсе дзіцячыя схованкі. Але менавіта адтуль, з маленства, і ўзяла пачатак у Цімошкіна яго нелюбоў да гэтага хлопца. Колькі затым у войску ні даводзілася ім сустракацца, Цімошкін ніколі не адчуваў да яго той шчырай і светлай радасці, якая нахлынае пры спатканні з земляком на вайне.

З нізкага, аселага на самы дол неба коса сыпаўся снег, студзіў твар сіверны вецер, па-ранейшаму скразным вострым болем торгала нейкая жылка ў хлопцавай прабітай далоні. Блішчынскі, нават не азірнуўшыся на земляка, хутка сігаў, пакуль не дагнаў Шчарбака. Так яны і пайшлі ўдвух – Іван развалістай, ёмкай хадой здаравякі, а Блішчынскі неяк пагойдваючы нагамі, у перашытым на афіцэрскі шынялі, з сумкай на баку. Дужыя і здаровыя, яны перагаворваліся нешта, Блішчынскі, відаць, у чымсьці ўжо пераконваў Шчарбака, паказваючы рукой у бок ад таго кірунку, куды яны ішлі. Цімошкін ведаў, што ён не паспадзяецца на Івана і будзе дамагацца, каб камандаваць самому і навязаць ім сваю волю. Блішчынскі такі быў змалку, заўжды імкнуўся ва ўсім апярэджваць другіх, калі гэта было выгадна яму, і гарнуцца да тых, хто ў чым-небудзь быў мацнейшым за сваіх таварышаў. Цяпер ён хутка вызначыў, што з трох у гэтым

полі болей значны Шчарбак, што ён дужэйшы і, можа, смялейшы за іншых, і таму пачаў блізіцца да гэтага маўклівага хлопца. Цімошкіна ж ён ужо не браў пад увагу, бо той хоць і зямляк, але быў слабейшы, маладзейшы, паранены і таму для яго мала што значыў.

Урэшце, боязна азіраючыся назад, пацíху абагнаў Цімошкіна і Здабудзька. Хлопец прытаміўся, усё больш адставаў, і крыўда, як боль, ціхенька тачыла яго нутро.

Бывае ж так у жыцці і асабліва, відаць, на вайне, што чужы незнаёмы чалавек можа стаць для цябе радней за роднага, а свой і знаёмы па якой-небудзь прычыне пагубляе ўсе свае прывабныя якасці. Цімошкін вельмі добра засвоіў гэта за гады свайго знаёмства з Блішчынскім і паўгода франтавой дружбы з Іванам. Не, ён не крыўдзіўся цяпер на гэтага хлопца і ніколі не сказаў бы яму аб сваіх турботах, бо ведаў, што Шчарбак ніколі не пакіне ў бядзе, дапаможа, параняць – вынесе. Але цяпер, стомлены, застаўшыся ззаду, ён усё болей адчуваў, як шчыміць унутры неадольная прыкрасць і ўсё таму, што ў спадарожнікі да яго сябра набіваўся гэты Блішчынскі.

Як і пярэднія хлопцы, Цімошкін стараўся сігаць хутчэй і ўсё ж адставаў, а яны, занятыя размовамі, здаецца, не бачылі таго. Праўда, ён разумеў, што ісці трэба хутка, бо калі яны не выберуцца да світання, дык заўтра ім будзе кепска. Аднак ад усведамлення гэтага яму не было лягчэй. Нейкае, не акрэсленае яшчэ, трывожнае прадчуванне падымалася ўнутры ў хлопца, і думалася, што ўсё тое прынёс з сабою гэты вось пісар Блішчынскі.

Часта здараецца на вайне, што гіне самы лепшы, самы смелы і самы таварыскі хлопец, а якога сварліўца, сябелюбца ці злыдня не бярэ ні куля, ні якая хвароба. Так сталася і з яго сябрамі. Шмат іх было – сціплых, цудоўных яго землякоў, з якімі праваявалі яны два партызанскія гады, але вось у блакаду, на парозе запаветнага вызвалення, у некалькі дзён адзін за адным пагінулі яны – найлепшыя яго хлопцы. А Блішчынскі выжыў. Ён таксама ў той час быў з імі ў лесе, і не сказаць, што хаваўся – схавацца там не было як, – проста яму шанцавала. І пасля, калі яны пайшлі ў войска, з іншымі, куды лепшымі і даражэйшымі, яго, можа, назаўжды, разлучыў бязлітасны вайсковы лёс, а з гэтым вось давялося разам трапіць у полк, і цяпер ён рукой падаць – побач.

Цімошкін не адразу зразумеў яго, усё думаў: можа, ён здаецца такім нягожым круцялём-чалавекам, а на справе, можа, і ніштаваты хлапец. Кепска неяк уладкавана ў жыцці, што ўсё – і благое і добрае – пазнаецца часам праз боль няўдач і памылак. Калі побач няма

разумнага, добрага сябра, першыя гады твайго самастойнага жыцця – як тыя першыя крокі ў маленстве – багаты на штурхялі і спатыканні.

Некалі хлопцы жылі ў адной вёсцы. Іхнія хаты не тое каб былі побач, і гады іх выпалі не такія ўжо блізкія (калі Цімошкін пайшоў у першы клас, Блішчынскі вучыўся ў чацвёртым), але ў той маленькай вёсачцы дзяцей было небагата, і малыя сяброў сабе не выбіралі. Таму ад ранняга дзяцінства Валодзя з Грышкам мусілі вадзіць дружбу – разам дурэлі, пасвілі Грышкавых гусей, бадзяліся ўлетку па лесе, а ўзімку за тры кіламетры хадзілі ў местачковую школу. Цімошкін, як маладзейшы, ва ўсім цягнуўся за Грышкам і стараўся, чым мог, дагадзіць сябру, быў адданы і шчыры; той жа часам не дужа шанаваў іхняе дружбы і тым прычыніў нямала крыўды Цімошкіну. Самы апошні і самы незабыўны выпадак і цяпер яшчэ жыва помніцца, прыкрасцю напаўняючы пачуццё.

...Тое сталася ў адну з даўніх ужо даваенных зім. Цімошкін вучыўся тады ў шостым класе, Грышка хадзіў у дзевяты. Вучыўся Блішчынскі добра, лічыўся актывістам усіх школьных спраў, быў членам вучкома і незадоўга перад тым уступіў у камсамол. На сходах ці мітынгах ён часта выступаў «ад імя школьнікаў» і палка чытаў з паперкі загадзя складзеныя прамовы. У ліку яго сябрукоў у той час з'явіліся болей дарослыя местачковыя хлопцы, з імі ён вадзіў шмат якія свае пасталелыя справы, і іхняя дружба з Цімошкіным ужо ледзьве ліпела. Цімошкін разумеў, што рабіўся не патрэбны яму, і дужа сабой не набіваўся, толькі ў школу яны хадзілі ўсё ж разам. Звычайна Цімошкін заходзіў да яго ўранку, чакаў, пакуль ён прыбярэцца, паснедае, і тады наўпрасткі, цераз замерзлае балота, яны ішлі ў мястэчка.

Аднойчы, перайшоўшы ўжо тую балацявіну, яны выбраліся на добра ўезджаны санямі гасцінец і пацiху ішлі сабе па саннай дарозе. І вось каля адзінокай прыдарожнай вярбы Цімошкін наступіў на якісь кашалёк. Перад тым іх абмінула двое саней з незнаёмымі людзьмі, што ехалі, пэўна, на кірмаш у мястэчка. Знаходка, вядома, іх зацікавіла, у кашальку аказаўся пашпарт, нейкія паперы, пяцьдзесят рублёў грошай. На хаду перагледзеўшы гэта, Грышка сунуў кашалёк у кішэню. Цімошкін сказаў, што трэба занесці яго ў міліцыю або аддаць у настаўніцкую, але Грышка на тое толькі засмяяўся і пакпіў над наіўнасцю сябра. На вялікім перапынку ён з таямнічым выглядам паклікаў Цімошкіна з школы і завёў яго ў краму. Там Грышка купіў цукерак, папярос, даў меншаму сябру пяць рублёў грошай і сказаў,

што, каб усё было шыта-крыта, дакументы трэба спаліць. У Цімошкіна тады немаведама што рабілася на душы, – ён і баяўся і ненавідзеў сябе і Грышку, але хітраватая самаўпэўненасць Блішчынскага неяк збівала яго з тропу. Цімошкіну стала боязна паліць дакументы, ён заплакаў, і яны ўрэшце дамовіліся, што кашалёк з дакументамі і рэштаю грошай аддадуць у міліцыю.

Але Грышка, разважыўшы, змяніў тое рашэнне. На другім перапынку ён зноў прыбег да Цімошкіна і сказаў, што аднёс у міліцыю толькі кашалёк ды пашпарт. Цімошкін спалохаўся, а ён толькі смяяўся, кажучы, што ўсё будзе як найлепш, адно трэба маўчаць пра грошы.

І вось праз дзень ці два ўранку, перад самым званком на заняткі, у калідоры з'явіліся нейкі дзядзька ў кажушку, дырэктар, класны кіраўнік – усе яны рушылі ў дзевяты «Б», дзе вучыўся Блішчынскі. У Цімошкіна сэрца ёкнула ад страху, што іх выкрылі. Ён ужо хацеў уцячы, каб схавацца, але, перш чым зрабіць гэта, праз адчыненыя дзверы з класа пачуў, як дзядзька дзякаваў Грышку. Аказваецца, ён махнуў, як кажуць, рукою на свае 50 рублёў, яму даражэй былі дакументы, і як узнагароду за «добры» ўчынак ён даў Грышку траяк. Пасля пра гэты высакародны ўчынак Блішчынскага напісала насценная газета, настаўнікі хвалілі хлопца, а вучні глядзелі на яго, бы на якога героя. Ідучы ж у той дзень дадому, Грышка курыў папяросы «Чырвоная зорка», пасмейваўся і выхваляўся. Абураны і збянтэжаны, Цімошкін кінуў тады яму тую пакамечаную пяцёрку і выказаў усе свае набалелыя крыўды. Блішчынскі зазлаваў, сказаў, што ён – дурань, загадаў маўчаць і прыгразіў расправай.

Некалькі дзён пасля таго Цімошкін хадзіў бы ў тумане. Уночы ўскокваў з ложка, крычаў і плакаў, напалохаў бацькоў, і яны думалі, што ён захварэў. Нямала разоў падыходзіў ён да дзвярэй настаўніцкай, але так і не адважыўся ўвайсці туды, каб расказаць, як усё тое здарылася. Блішчынскі ж здагадваўся пра яго пакуты, але не размаўляў і паводзіў сябе пагрозліва-холадна. Добра далася хлопцу ў знакі тая яго падаткасць на дарозе і ў краме.

Незадоўга да пачатку вайны Грышка з бацькамі перабраўся жыць у мястэчка. У Цімошкіна тым часам з'явіліся лепшыя сябры, і ён упершыню зведаў сапраўдную хлапечую дружбу. З Грышкам яны тады сустракаліся рэдка. Яшчэ праз год Блішчынскі скончыў дзесяты клас і паступіў у медыцынскі інстытут. Да таго часу непрыязь Цімошкіна да яго ўжо прытупела, але, як і раней, Валодзя лічыў Грышку нягоднікам.

Калі пачалася вайна і ў мястэчку з'явіліся немцы, прывалокся з горада і Грышка. Нейкі час ён сядзеў на матчынай шыі, швэндаўся па мястэчку і прыглядаўся да новых парадкаў. Бацька яго, мабілізаваны ў пачатку вайны, недзе прапаў (можа, адступаў на ўсход, а можа, і загінуў), а да маткі неўзабаве прыстаў прымак з акружэнцаў. Пад зімку, калі пачала стварацца паліцыя, Блішчынскага прымака таксама ўцягнулі ў гэтую зграю наймітаў. Паліцай з яго быў дрэнны, ён без просыпу піў самагонку, двойчы п'яны губляў вінтоўку, і начальства выганяла яго са службы. Але паліцыянты былі патрэбны, і яго бралі зноў. Зімой жа ў мястэчку арганізавалася інтэнданцтва; школу і ўсе лепшыя будынкі немцы занялі пад склады. У памяшканні сельмага нейкія прыезджыя паслугачы адкрылі майстэрню па рамонту амуніцыі і малярню, якая фарбавала розныя вайсковыя рэчы і пісала шыльды. Гэтыя шыльды і розныя аб'явы на нямецкай і беларускай мовах вазамі развозіліся па ўсёй акрузе, і вось у гэтай малярні пад вясну апынуўся і Грышка Блішчынскі.

Амаль год чорнай і белай фарбаю мазаў ён на фанеры, бляссе і дошках крывулястыя гатычныя літары, свастыкі, стрэлкі і розныя знакі, да якіх былі вялікія аматары немцы. Амаль два гады атрымліваў ён нямецкі паёк, нейкую плату ў рублях і марках. Праўда, у розных установах і тады працавала шмат усякіх людзей (трэба ж было неяк жыць, карміцца і змагацца), і тут, бадай, папракнуць Блішчынскага нельга. Калі ж у краі разгаралася партызанская вайна і на самое мястэчка ўжо тры разы быў напад партызан, Грышка, відаць, сцяміў, што ў нямецкай майстэрні радасці яму будзе мала. У гэтую пару бадай што ўсе яго равеснікі і нават маладзейшыя хлопцы былі або звязаны з партызанамі, або як маглі памагалі ім. І Грышка надумаў. Калі ён заявіў партызанам, што хоча перайсці да іх, тыя запатрабавалі доказаў ягонай адданасці Савецкай уладзе. Тады ён заманіў дадому прымака-паліцая, які ў той час дняваў і начаваў у камендатуры, баючыся расправы, з ім яшчэ аднаго такога ж недабітка-п'яніцу, добра ўпаіў іх, затым адабраў зброю, звязаў паліцаяў і цераз сувязных пераправіў у лес. Паліцаяў, вядома, расстралялі, а Грышку паверылі, і ён з сякой-такой накрадзенай і адабранай зброяй прыйшоў у атрад. Цімошкін у гэты час таксама быў там і, чуючы, як некаторыя хлопцы хвалілі Блішчынскага, толькі абураўся. Ён згадваў фальш спекулянцкай душы былога сябра і не таіў гэтага, толькі ў блакадны той час не было каму разбірацца ў складаных адносінах гэтых двух партызанаў.

Апроч як пра сябе, ні пра каго ён не дбаў у жыцці. Некалі ў маленстве Цімошкін таксама быў патрэбны яму, каб памагаць пасвіць кароў, наглядаць за кратовымі норамі, у якія ён ставіў пасткі, каб красці ў Цімошкінага бацькі тытунь, які Грышка пасля курыў у полі. Бацька ягоны ў сям'і мала што значыў, дома ўсім распараджалася маці – упартая, сварлівая кабета, якая замуштравала ўсіх – і мужа, і трох дачок, толькі Грышка праз сваю хітрасць не паддаўся ёй. Гэтыя набытыя з маленства ўвішнасць і себялюбства на ўсё жыццё сталі яго адметнаю рысай.

Трапіўшы пасля партызанкі ў запасны полк, Грышка пачаў новае жыццё з таго, што выкрыў аднаго франтавіка-сяржанта, які поначы хадзіў у самаволку. Сяржант – разведчык па спецыяльнасці – быў хлопец разумны і з ордэнам, атрыманым яшчэ ў сорак першым годзе. Звычайна пасля вячэрняй праверкі ён выходзіў з казармы і бег цераз поле на станцыю, дзе яго чакала каханка. Да пад'ёму ён спраўляўся вярнуцца назад на сваё месца на нарах, і ўсё пакуль ішло шыта-крыта. І вось, стоячы днявальным, Блішчынскі аднойчы прыкмеціў самавольшчыка. Нейкі час ён нікому аб тым не дакладваў, маўчаў да сходу, на які прыйшлі нампаліт камандзіра палка, камандзір батальёна і іншыя афіцэры. І тады Блішчынскі, папрасіўшы слова, выступіў з палымянай прамовай наконт парушэнняў вайсковай дысцыпліны. Тады ж ён і выкрыў сяржанта, якога неўзабаве пасадзілі на гаўптвахту, а затым датэрмінова адправілі на фронт. Начальства з таго сходу «заўважыла» Блішчынскага; яго «непрымірымасць» да недахопаў і ўменне прыгожа выступаць многім спадабалася. На другім сходзе хлопцы абралі Грышку сакратаром ротнай камсамольскай арганізацыі.

Пасля ён у вольны ад заняткаў час намаляваў партрэт свайго камандзіра роты. Камандзір, відаць, не дужа што разумеў у гэтым мастацтве, але капітан на партрэце выйшаў прыгажэйшы, маладзейшы і болей зухаваты, чым на самай справе, і сэрца яго не засталося абыякавым да таго падарунка. Неўзабаве радавы Блішчынскі, уладкаваўшыся ў ленпакоі, маляваў партрэты правадыроў, ладзіў наглядную агітацыю, а ўсе іншыя байцы ў гэты час адшліфоўвалі на спякоце самую цяжкую тэму тактыкі – стралковая рота ў наступальным баі.

Прыбыўшы разам з папаўненнем у стралковы полк, Блішчынскі неяк не пайшоў у батальён. Пэўна, як мастака яго ўзяў да сябе начальнік артылерыі – там трэба было шмат што чарціць і прыгожа пісаць, а на тое Блішчынскі ўжо стаў сталы майстра. Так ён і

прыжыўся пры штабе – насіў афіцэрам сняданак, уранку паліваў ім з кацялка ваду, клапаціўся пра ўтульнасць іхніх зямлянак, а астатні час знаўся з паперамі. І з усім, відаць, ён спраўляўся някепска. Калі пачалося наступленне і Цімошкін з прастрэленай голенню трапіў у медсанбат, Грышка ўжо меў медаль «За баявыя заслугі», да яго неўзабаве прыбавіўся «За вызваленне Бялграда», у які ён уехаў на штабной машыне.

Цімошкін бачыў усё гэта, абураўся ў душы, але на людзях маўчаў. Ён думаў – чорт з ім, кожнаму сваё, урэшце, не Блішчынскі, дык хто іншы сядзе на тое месца ў штабе, бо патрэбны і пісары. Зноў жа, ці добра было хадзіць да начальства, нешта даказваць, выкрываць – усё ж яны былі землякі, свае людзі. Праўда, Цімошкін не меў да яго ніякае справы, у хлопца былі свае харошыя сябры, і ён толькі хацеў, каб гэты чалавек ні ў чым не датычыў яго. Але вось недарэчны вайсковы лёс звёў іх на адной сцяжыне, і Цімошкін падумаў цяпер, што з гэтага наўрад ці выйдзе што добрае.

3

Ісці станавілася ўсё цяжэй. Яны набрылі на нейкі палетак, пэўна, узараны ўвосень, боты коўзаліся, ногі падварочваліся на грудах і ямках, вецер сек снегам па твары і сляпіў вочы. Было няўтульна і сцюдзёна. Снег падтайваў, ліпнуў да твару і па шыі золкай макрэддзю сцякаў за каўнер. Шчокі ўсё больш дубянелі ад сцюжы, мерзла і балела ад холаду захутаная ў бінты рука. Рукавіцы Цімошкін недзе згубіў у баі і цяпер здаровую руку хаваў за пазуху або ў кішэню. Але тады спаўзаў з пляча рэмень аўтамата, трэба было прытрымліваць яго, і пальцы так закалелі, што ледзьве згіналіся.

Наваколле звузілася, адасобілася ад іх мільготкім полагам снегу, і хлопец ледзьве мог пазнаваць наперадзе цьмяныя постаці сваіх спадарожнікаў. Ён ішоў па іхніх слядах, ужо прысыпаных снегавой пацярухай, і думаў: хоць бы не спатыкнуцца, не пакаўзнуцца, бо тады наўрад ці знайшоў бы ў сабе сілы ўстаць. Надвор'е трохі абнадзейвала. Хоць і цяжка было ісці, але яны разумелі, што пад такім снегам лягчэй будзе мінуць перадавыя нямецкія часці, і калі яны дзе нечакана не наткнуцца на немцаў, дык заўтра будуць у нашых. Толькі б дабрацца да сваіх, пазбыцца адзіноты, і там ужо нічога не было б ім страшна.

Снуюць, мітусяцца сняжынкі, шапоча, віруе, імкне ля ног снегавая віхура, цягнуцца і цягнуцца ў доле бясконцыя ямкі

хлопцавых слядоў. У Шчарбака след шырокі і роўны, боты вялізныя (сорак чацвёрты памер – такіх болей ніхто не насіў у батарэі), Блішчынскі ж свае трымае трохі навыверт, наскамі ў поле...

Раптам перад Цімошкінавым тварам – Шчарбак. Пэўна на хаду прыдрамаўшы, замковы не заўважыў, як хлопцы спыніліся, каб перавесці дыханне і дачакацца яго. Ён здрыгануўся, прахапіўся з санлявасці, і ўсё – непагода, хлопцы і снег – здалося нечаканым, як бывае, калі чалавека знянацку пабудзяць.

– Кажу, прыстаў, мусіць? – пытаўся Шчарбак, стоячы перад ім, увесь абсыпаны снегам.

– Нічога, – сказаў Цімошкін, адчуўшы ў яго голасе ледзьве прыкметныя ноткі спагады. Ад гэтага клопату хлопец зноў стаў мацнейшы, нядаўняя крыўда ўраз прапала – цяпер ён ужо разумеў, што ў такіх абставінах недарэчна залішне патрабаваць ад сябра. Шчарбак падышоў да яго і крануў на плячы аўтамат.

– Дай сюды, – упэўнена, як пра нешта дробнае, сказаў ён і зняў з яго зброю. На дзязе ў наводчыка вісеў пісталет, на спіне быў рэчмяшок з клінам, на правым плячы хлопец нёс аўтамат Скварышава, цяпер на левае начапіў яшчэ зброю Цімошкіна. Блішчынскі тым часам стаяў побач, адвярнуўшыся ад ветру, і чакаў, каб рушыць далей.

– Так, хлопцы, пад вецер трымайце. Цяпер вецер – арыенцір, – сказаў ён з прывычнай сталай самаўпэўненасцю.

Зноў яны пайшлі па полі, супраць ветру, нізка ўгнуўшы галовы, каб трохі засцерагчыся ад сцюжы. І зноў Цімошкін пачаў патроху адставаць, а яны ўсе – Шчарбак, Блішчынскі і нават Здабудзька, няпэўнымі цёмнымі плямамі варушыліся наперадзе ў снегавым змроку. Добра, што ў доле заставаўся след, і хлопцу не трэба было дужа ўглядацца, каб не збіцца з кірунку.

Зморный і апануранй гэтай хадою, ён не адразу пачуў, як там, наперадзе, дзе ішлі хлопцы, нешта здарылася. Здаецца, хтосьці ўскрыкнуў, затым зусім блізка і трошкі ўбаку загрукацела чарга, да яе зараз жа далучылася другая з іншага месца – шэрую каламуць ночы над галовамі прарэзалі трасіруючыя агніста-зялёныя струмені куль. Гэта здарылася так нечакана і так блізка, што, не зразумеўшы яшчэ, у чым справа, Цімошкін распластаўся на снезе. У голаў адразу ўдарыла думка: «Прапалі!» І тады зусім непадалёк у заснежаным небе рассыпалася агаяная кветка ракеты. Яе блізкае дрыготкае святло, нядоўга патрымаўшыся ў снегавой высі, асвяціла белае пустое поле і

тры цьмяныя постаці зводдаль. Па зеленаватым мільготкім снезе яны апантана беглі некуды ўбок, Цімошкін зараз жа ўскочыў і з новаю сілай ірвануў у змрок за таварышамі.

Некалькі трасіруючых чэргаў сцябалі ноч зялёнымі пісягамі куль. Ззаду засвяціла, другая ракета. У доле ад хлопцавых ног палахліва кінуўся ўбок доўгі хісткі цень. Ён упаў, пасля ўскочыў, азірнуўся – здаецца, за імі не гналіся.

Крышку адышоўшы ад перапалоху, Цімошкін зразумеў, што гэта стралялі з танкаў – гукі стрэлаў былі гулкія, нібы аддаваліся ў бочцы. Але неяк раптоўна ўсё змоўкла, пэўна, кулямёты дастралялі па стужцы і сціхлі. Ззаду яшчэ загарэлася ракета, пасля яшчэ дзве разам. Хлопец прысеў, углядаючыся ў змрок, трошкі падсветлены імі – наперадзе нешта цямнела. Калі ракеты згаслі, стала вельмі цёмна, і Цімошкін, як толькі мог, цяжка і нязграбна патрухаў туды, дзе яму паказаліся людзі.

Бегчы давялося доўга, а таварышаў усё не было, і ён ужо пачаў непакоіцца. Але вось з прыцемак невыразна пачулася: «Гэй!» Цімошкін угледзеўся – наперадзе праз снег чарнеў голы куст, і ля яго варушыліся людзі. Хлопец падышоў – ля куста стаяў Шчарбак. Ён чакаў сябра, аддаў назад ягоны аўтамат і запытаўся:

– Здабудзькі не бачыў?

Ля раскідзістай купкі галля, якое высвіствала на ветры сваю непрытульную песню, сядзеў на снезе Блішчынскі; Здабудзькі тут не было. Цімошкін таксама не бачыў яго, бо, калі пачуліся стрэлы, той ішоў наперадзе з хлопцамі.

Пакуль Шчарбак узіраўся ў ноч, Цімошкін падышоў да куста і паваліўся ў снег. Знямога, здаецца, скавала ўсё цела, хлопцу не хацелася ні думаць, ні варушыць нічым, толькі б ляжаць. Блішчынскі ж пасля хуткага бегу цяжка, зморана дыхаў, прываліўшыся на локаць к долу.

– Разумееш, ледзьве ў самыя іх лапы не ўлезлі, – задыхаўшыся, усхвалявана казаў сяржант. – Добра, што гэты салдат ваш неяк згледзеў і крыкнуў. Ось жа ліха яшчэ! Не хапала ўчарашняга...

Шчарбак, углядаючыся ў цемру, пратупаў каля куста і ціхенька, ледзьве не шэптам, паклікаў:

– Гэй! Здабудзька!

– Ды кінь ты! – усхапіўся з долу Блішчынскі. – Пачуюць яшчэ, тады будзе. Пойдзем.

Ён ускочыў на ногі, каб не даць Шчарбаку болей крычаць, але Іван без увагі на яго глядзеў сабе ў змрок і слухаў. Бо як было ісці, немаведама дзе пакінуўшы ездавога, мо нават на пагібель, пад носам у немцаў. Цімошкіну таксама было ніякавата тут, так блізка ад ворагаў, але ўсё думалася, што Здабудзька вось-вось знойдзецца і яны пойдуць.

Аднак ішоў час, а яго ўсё не было. Хлопцы ўжо трохі спачылі, Шчарбак з Блішчынскім, стоячы на нагах, угледаліся і чакалі, Цімошкін жа сядзеў у доле і яшчэ цяжка дыхаў.

– Ну, хопіць! – з канчатковай прыкрасцю сказаў Блішчынскі. – Пайшлі!

Пэўна адчуваючы сябе камандзірам, ён закінуў за плячо аўтамат і ступіў у снег, мяркуючы, што астатнія адразу рушаць за ім. Але Шчарбак адно толькі глядзеў ды слухаў і не звяртаў на яго ўвагі. Цімошкін таксама не ўстаў з долу.

– Ды пайшлі, што стаяць? Можа, яго ўжо ў палон узялі? Чаго ж чакаць?

– Ды ідзі ты! – злосна кінуў Шчарбак. – Ідзі! Хто табе не дае? – Ён ямчэй паддаў аўтамат на плячы, як кожны раз, калі выпраўляўся куды, і пайшоў у змрок. Хутка шэрая мітусня сняжынак паглынула яго.

Блішчынскі нерашуча патаптаўся на месцы і вярнуўся пад куст. Ён маўчаў і, відаць, быў злосны за гэтую затрымку. Цімошкін, яшчэ не ачуняўшы ад свае знямогі, ужо стыў на ветры і пачаў ціхенька дрыжаць.

– Трэба было яму ісці, вось дурань, – з непакоем у голасе сказаў Блішчынскі, і Цімошкін падумаў тады, што іхнія клопаты зусім чужыя яму. Ведама, што Блішчынскаму ездавы Здабудзька – нейкі незнаёмы салдат, якіх тысячы ў кожным палку. Хіба ён, пісар-штабіст, мог зразумець, што стары Здабудзька – для іх свой батарэец, нейкім чынам усё ж артылерыст, трэці з узвода, які ўцалеў у гэтым страшным разгроме. Як было кідаць яго на пагібель у тыле ворага?

– А можа, ён там паранены ляжыць, а ты тут гаўкаеш, – не вельмі дружалюбна сказаў Цімошкін. Але Грышку, відаць, непакоіла адно толькі ягонае становішча, і ён злосна агрызнуўся:

– Ну і што ж? Ты яго панясеш, параненага?

– А што ж, пакінуць?

– Ну, вядома, пакінуць – дрэнна. Непрыгожа, разумееш, неэтычна, – раздражнена замахаў рукамі зямляк. – Але ж іншага выйсця няма. Усім не дагодзіш. Трэба ж цвяроза глядзець на рэчы.

Гэтая яго цынічная адкрытасць хоць і не дужа новай была для Цімошкіна, але ўсё ж сваёю бессаромнасцю бянтэжыла яго. Хлопец ведаў, што ніхто ў іх у разліку ніколі не сказаў бы такіх слоў, усе яны гатовы былі ў цяжкую хвіліну дапамагчы адзін аднаму. Проста не верылася, што гэты чалавек – ягоны зямляк і колішні нават сябра – зрабіўся такім цынікам.

– Дзіўны ты, Блішчынскі! – падумаўшы, сказаў Цімошкін. – Чаму ж ты; калі выступаеш на сходзе, зусім не тое гаворыш. Тады ты – як усе. А цяпер вунь якія думкі ў цябе.

Блішчынскі ад прыкрасці аж пляснуў па шынялі далонню.

– Святая наіўнасць! На сходзе я прапаведаваў тое, што павінен кожны ў маім становішчы. Разумееш? Але ж тут зусім іншая справа, разумееш? Тут, брат, арыфметыка: або гінуць чацвярым, або аднаму. Што выгадней?

– Подласць тут, а не арыфметыка, вось!

– Ты проста дурань, – абвясціў Блішчынскі. – Наіўны, як затычка! Быў такі і такі застаўся. Жыццё цябе, разумееш, ні на кропачку не навучыла.

– Ты ўжо мудры! Навучыўся за чужыя спіны хавацца!

– Дзе я хаваўся за чужыя спіны? Разумееш, дзе? Ты што, думаеш, у штабе хаханькі? Там што, людзі не гінуць? Кожнаму сваё, браце. Вось маёр Андрэеў загінуў. А я яго ратаваў, цягнуў. Але ж мёртвага я не павалаку. Пры ўсёй маёй павазе да маёра. Разумееш?

Цімошкін змаўчаў. Блішчынскі патупаў яшчэ ля куста, а пасля неахвотна зняў аўтамат і сеў зводдаль. Можа, з якіх-небудзь пазіцый жалезнай логікі ён і меў рацыю. Толькі Цімошкіну недаступна было разуменне такой логікі. Здабудзька не быў яго сябрам, ён наогул мала што значыў у іхнім узводзе, але хлопец таксама не кінуў бы яго гінуць пад носам у немцаў. Тут была нейкая, можа, мяккацелая, але затое чалавечная логіка, нават калі ўрэшце загінуў бы і той, хто ратаваў Здабудзьку, і арыфметыка такім чынам аказалася не ў карысць хлопцаў.

Так яны ляжалі ў цемры, запарушаныя снегам, акалелыя, з трывогай і напружаным чаканнем у сэрцах. Блішчынскі адкінуўся на бок і чакаў так, – змалку знаёмы Цімошкіну чалавек на гэтай чужой, далёкай зямлі. Але дзіўная рэч – хлопец не мог цяпер знайсці ў сабе ні

кропелькі пачуцця да яго: ні таварыскасці, ні варожасці. Яго як бы і не было побач. Ад яго Цімошкіну нічога не трэба было. Калі б што здарылася, ён не чакаў бы ад яго дапамогі, калі б загінуў Блішчынскі – ён не ведаў, як паставіўся б сам да таго. Невядома, што адчуваў Блішчынскі ў адносінах да яго, – пэўна, тое ж самае, але знешне яны былі пакуль стрымана-спакойныя. Усё ж іх прыдушыла адною бядой, і з-пад яе яны выбіраліся разам.

І тады ў хлопцава сэрца пачала ўпаўзаць трывога. У іх не было гадзінніка, яны не ведалі, колькі часу ішлі і ці даўно прапаў у цемры Шчарбак, толькі, здавалася, праляжалі яны ў снезе нямала. У Цімошкіна ўжо закалела ўсё ўнутры. Не вытрымаўшы сцюжы, ён устаў і пачаў грэцца, размахваючы рукамі. Вельмі мерзлі астылыя ногі ў адсырэлых ботах, а параненая рука дык зусім ужо адмерзла. Блішчынскі неяк болей цярпліва зносіў холад, з кучай снегу на плячах і на шапцы ён курчыўся ў доле і пазіраў у той бок, дзе знік Шчарбак.

Снег усё ішоў і ішоў, сыпаўся і мёў касымі пасмамі з неба; марудна поўз час, а Шчарбака і Здабудзькі ўсё не было. Цімошкін ужо вытаптаў сцежку пад гэтым адзінокім калючым палявым кустом, прагледзеў, як кажуць, вочы, а ніхто нідзе не з’яўляўся. У галаў ад напружання лезлі розныя нядобрыя здагадкі: ці не трапіў у якую пастку і сам Шчарбак? Ці не нарваўся дзе ён на якую засаду? А можа, не адолее дзе параненага Здабудзьку? Ці мо заблудзіў у цемры? Можа, трэба было ісці шукаць яго, а можа, чакаць тут, дзе ён іх пакінуў? Усё гэта пакутнай няпэўнасцю грызла хлопцава адчуванне, але ён не ведаў, што зрабіць, каб хутчэй дачакаць Шчарбака.

Блішчынскі маўчаў нядоўга. Відаць, урэшце даняла і яго сцюжа, – сяржант ускочыў, патупаў на адным месцы, грэючыся, і загаманіў незадаволена і буркатліва:

– Ну, вось і не паслухаў мяне і цяпер недзе ўліп. Пашлі дурнога, за ім другога. Разумееш? А нам мерзні тут!

Цімошкін маўчаў, глядзеў усё і слухаў, а ён працягваў сваё:

– Факт – папаўся недзе. Або зблудзіў.

Цімошкін усё маўчаў. Хлопцу не хацелася спрачацца з ім, бо ён ужо ведаў, што той скажа далей. Але ён сказаў нечаканае:

– А можа, ён у адзіночку да сваіх ірвануў? Аднаму зручней. Безумоўна. Так і ёсць.

– Што ты плявузгаеш? Ты б падумаў спярша, што кажаш.

Блішчынскі пастукаў абцасам па абцасу і з упэўненасцю, якая ніколі не пакідала яго, разважна вытлумачыў:

– Слухай, заўжды выходзіць па-мойму. Разумееш? Я казаў таму: не ідзі. Ён пайшоў. Цяпер адно з двух: або ў немцаў, або драпануў, а нас пакінуў. Ну дакажы, што не так?

– Што даказваць? Ён жа не ты.

Блішчынскі фальшыва засмяяўся, пасля абарваў, уздыхнуўшы:

– Кожнаму свая кашуля бліжай да цела. Старая ісціна. Ад тае яго ўпэўненасці, з якой было сказана гэта, у Цімошкіна ўзнік неспакой. Вядома, ён, нават паміраючы тут, не падумаў бы, што Шчарбак знарок пакінуў іх, але ж праўда, што мог ён і заблудзіць у гэтай цемрадзі і прамінуць гэты куст. На самай справе, колькі ж яго трэба чакаць і чым можна дапамагчы яму і сабе? Гэтыя пытанні-клопаты вялізнаю трывогай паўставалі ў хлопцавай душы. Урэшце Блішчынскі, пэўна, рашыў даканаць земляка.

– Ты паслухай: калі мы да ранку не выберамся, то заўтра нам канцы. Разумееш? Куды мы дзенемся, калі вакол немцы!

Цімошкін таіў у сабе няпэўнасць і не ведаў, што рабіць далей. Недзе ў снежнай ночы немцы, немаведама дзе фронт, нідзе ні стрэлаў, ні ракет, усё наваколле сцялося, азмрачнела сціхла, толькі снег шорсткімі косамі ляпіў і ляпіў з ветранага неба. У доле яго ўжо набралася многа, пад ім хавалася трава, да халяў грузлі боты, а ён усё ішоў.

Трывога кашчаватымі пальцамі сціскала хлопца, не давала стаяць на месцы, прымушала нешта рабіць, але, апроч як глядзець і чакаць, – што можна было надумаць? Блішчынскі яшчэ больш занепакоіўся, ды і Цімошкін пачаў разумець, што выйдзе, відаць, па-ягонаму: і Шчарбака яны не дачакаюць, і самі сябе не ўратуюць.

Нарэшце Блішчынскі паддаў плячом аўтамат.

– Ну, ты як хочаш, а я пайшоў.

І ён хутка пакрочыў па снезе прэч ад земляка ў змрок ночы.

На нейкі час Цімошкін разгубіўся, прыкусіў губу, у яго не хапіла рашучасці спыніць сяржанта. Гэта было нясцерпна – застацца аднаму ў такім няпэўным становішчы. Але ён усё ж пачакаў яшчэ, з болем, тугой і адчайнай надзеяй углядаючыся туды, дзе даўно знік Шчарбак. Усімі сіламі сваёй душы ён прагнуў, каб сябар паказаўся, азваўся, хоць як-небудзь напомніў аб сабе. Але ішоў час, а ніхто нідзе не адзываўся ўначы.

Тады хлопец, лаючыся і ў думках праклінаючы немцаў, завею і свайго земляка, штораз азіраючыся, пайшоў па прыкметнаму яшчэ, паўзасыпанаму следу Блішчынскага.

4

Шкандыбаючы адзін у гэтай снегавой каламуці, Цімошкін зразумеў, што Шчарбак – яго самая вялікая страта сёння. Яшчэ нядаўна, як толькі скончыўся той страшны разгромны бой і нямецкія танкі хлынулі на ўсход, здавалася хлопцу, што горшага ўжо не будзе. Палавіна іхніх салдат была пабіта, палеглі многія камандзіры, прарваліся ворагі, і іх засталося ўсяго толькі трое. Але сярод траіх быў Шчарбак – як заўжды, маўклівы, рашучы, дзейны. З ім не было адзіноты, і вялікае гора неяк лягчэй пераносілася ўдвух. Цяпер жа ён быў адзін: ні Здабудзькі, ні слаўнага, харошага Вані. Блішчынскі ж не быў патрэбны яму, – пайшоў ён – і хлопец не шкадаваў таго: хіба мог памагчы ў бядзе такі сябелюбец, як гэты яго зямляк?

І ўсё ж Цімошкін ішоў па ягоным следу – ішоў, бо ведаў, што Блішчынскі хітры і заўжды дбае наконт розных хадоў-выхадаў з усякага ліха. Да таго ж на маёравай сумцы ў яго быў компас. Завеяныя сляды ледзьве праступалі з-пад снегу і вялі цераз вялізнае поле, перасеклі схаваны ў снезе прасёлак, які можна было пазнаць па радзе тэлефонных слупоў з дзвюма ніткамі проваду. Затым, задыхаючыся, хлопец перайшоў невялічкі пагорак, абмінуў статак саламяных сцірт і зноў паплёўся палеткам.

Вецер шалёна сек снегавою жарствой па ягоным твары, але сняжынкі ўсё ж патроху радзелі і снегапад меншаў. Наўкола сталі відаць адзінокія дрэвы, дзе-нідзе – шнуркі вінаграднікаў з пахіленымі калочкамі ў кожным кусце; нейкія будыніны ён абышоў здаля – так вялі засцярожлівыя сляды Блішчынскага. І ўвесь гэты час адзінокага блукання з яго галавы не выходзіў Ваня Шчарбак.

Месяц назад ля дунайскай пераправы загінуў намеснік камандзіра іх батальёна капітан Батаў. Хоць і нядобра пра нябожчыка думаць благое, але быў ён вельмі крыклівы і не дужа справядлівы, гэты афіцэр. Аднойчы, яшчэ ў Трансільваніі, здарылася так, што батальён затрымалі дзве нямецкія самаходкі, замаскіраваныя ў вёсцы. Прамой наводкай яны з паўгадзіны расстрэльвалі пяхоту, як заўжды, па нямецкаму звычаю, не шкадуючы сваіх снарадаў. Да вёскі было якіх, можа, кіламетры паўтара, падбіць тыя самаходкі з саракапятак нечага было і думаць, а

іншай артылерыі блізка не было, наступленне спынілася. Роты залеглі за насыпам уздоўж дарогі, чакаюць, што вырашаць камандзіры.

І тады гэты Батаў выклікае ўзводнага ПТА лейтэнанта Пішчука і загадвае на рысях выскачыць з гарматай з-за насыпу, пад'ехаць да грушы, што стаяла ў полі якраз пасярэдзіне між дарогай і вёскай, і прамой наводкай расстраляць самаходкі. Пішчук быў малады, не дужа спрактыкаваны лейтэнант, спрачацца з начальствам не ўмеў, сказаў толькі: «Ёсць!» – і пабег да разлікаў.

Калі ж ён аб'явіў разліку задачу, хлопцы апусцілі насы. Зірнуўшы хоць раз на поле, кожны з іх адчуваў, што жыць засталося некалькі хвілін. Да той грушы добрых 800 метраў, – паспрабуй дабярыся да яе па раллі на прыцэле ў дзвюх самаходак. Лейтэнант аб'явіў загад і марудзіць: сам ведае, што справа дрэнь і невядома, на што спадзявацца.

І тады Ваня Шчарбак падхапіў свой аўтамат, узяў яшчэ ў Кеклідзе супрацьтанкавую гранату, скінуў шынель і – у трубу пад насыпам. На тым баку ён па канаве прашмыгнуў да разоры ў палетку і па ёй хуценька папоўз да вёскі.

Увесь батальён глядзеў з-за дарогі на гэты адважны ўчынак Івана Шчарбака. Поўз ён доўга, прыпыняўся, адпачываў. З вёскі, пэўна, яго не бачна было, бо самаходкі зрэдку білі па насыпе, а яго не чапалі. На Іванава шчасце, нямецкай пяхоты ў вёсцы відаць не было, і ён, дапоўзшы да ваколіцы, схаваўся недзе за белымі, скрозь у матках чырвонага перцу, хаткамі.

Іван знік у вёсцы і доўга не падаваў ніякіх адзнак жыцця. Самаходкі зрэдку лупілі па гасцінцы, паранілі камандзіра шостай роты, аднаго сувязіста. І раптам у вёсцы – выбух, і з-за хат валіць дым. Самаходка загарэлася, а другая, пэўна ўчуўшы ліха, загыркатала маторам і падалася прэч за ваколіцу. Хлопцы павылазілі на дарогу, пасля па полі кінуліся да будынкаў. Саракапятчыкі прычапілі гарматы да перадкоў і таксама памчалі туды. І вось падкатваюць яны праз гароды да невялічкага садка, дзе дыміць самаходка, і бачаць: на пагрabцы, у якім хаваецца ў венграў віно, сядзіць іхні Іван, бінтуе сабе руку і лае фрыца, які, уцякаючы, усё ж драпнуў яго куляй.

Вось такі быў Ваня Шчарбак.

Ён не дужа любіў кніжную навуку, скончыў усяго толькі шэсць класаў, але ў працы і людзях разумеў шмат. Калі ён капаў акоп, дык ніхто не хітрыў, не валыніў, як кажуць – усе заражаліся ягонай працавітасцю. А калі хто часам і ленаваўся, дык Іван клікаў таго і

казаў: «Падпрагайся. Буду цябе лячыць ад гультайства. Я – выкідаць, ты – падбіраць». Тады ўжо таму хлопцу даводзілася папацець.

І вось неяк бязглузда Цімошкін страціў яго. Вядома, ён, можа, яшчэ і жывы, можа, ён пайшоў іншай дарогай, але хлопец не мог змірыцца ў душы, што Шчарбака няма. Яму было вельмі самотна без сябра ў гэтым шляху. Праз кожныя пяць хвілін ён азіраўся, прыслухоўваўся, думалася: авось, дзе-небудзь пакажацца з цемры яго постаць. Цімошкін усё болей шкадаваў, што паддаўся Блішчынскаму і не пайшоў тады па Шчарбаковым следу, можа б, адшукаў дзе яго. Але ж след хутка засыпала, а тады, калі ён яшчэ быў відзён, была і надзея, што Іван хутка прыйдзе.

Снег перастаў церушыць, наўкола пасвятлела. Мароз памацнеў, вецер шкуматаў полы шыняля, і калені дранцвелі ад сцюжы. Твару свайго Цімошкін, здаецца, не адчуваў, можа, адмарозіў, здаровую правую руку хаваў за пазуху, параненая ж зайшлася і дужа балела. Белы зімовы прасцяг усё шырэй рассціла́ўся навокал, выставіўшы як напаказ усе чорныя плямы зямлі, быльнёг, вінаграднікі, адзінокія абрысы дрэў. І толькі далячынь на краявідзе пад цёмным навіслым небам тулілася ў змроку, і нідзе не праглядвала ніякіх адзнак месяца.

Сляды Блішчынскага ў доле сталі відаць лепш. Яны прывялі хлопца да нейкага землянога вала ў полі, які бялеў у прыцемках роўнай хрыбцінай і бег некуды ўдалячынь. Блішчынскі, як гэта відаць было па слядах, узлез на яго, пэўна, агледзеўся і пасля, збегшы, пайшоў уздоўж вала. Цімошкін быў знясможаны і на вал не палез, а паціху пайшоў у той бок, куды павярнуў зямляк.

Праз нейкі час наперадзе сталі відаць прысады, між якіх тут пралягала дарога. Баючыся, каб не трапіць у якую бяду, Цімошкін паціху выходзіў з-за вала. Наўкола ўсё было ціха – глыбокая зімовая ноч у белыя пялёнкі спавіла абшар. Ля дарогі ў канаве ляжаў на баку перакулены аўтамабіль, нейкая паклажа з кузава рассыпалася наўкола і густымі плямамі чарнела на снезе. Жывога там, здаецца, не было нікога. Сляды Блішчынскага вялі таксама туды, і хлопец, зняўшы з пляча аўтамат, пайшоў да дарогі.

Ужо непадалёк ад таго аўтамабіля яму здалося, што нехта шмыгнуў на той бок і схаваўся за чорным кузавам. Цімошкін прыпыніўся, угледзеўся – сапраўды, з-за машыны насцярожана тырчаў кароткі ствол аўтамата. Але вось ствол здрыгануўся, апусціўся, і на снег ступіў чалавек, які затым злосна плюнуў у дол і загаманіў, – гэта быў, вядома, Блішчынскі.

– Напалохаў! Думаў, немцы. Ну, дзе твой сябрук?

Цімошкін ужо не думаў дагнаць яго, убачыць зноў, але адзінота – горш за ўсякага ворага. І хлопец у той час крыху ўзрадаваўся – хоць і кепскі ён чалавек, яго зямляк, але, здавалася, удвух ім усё ж будзе лепей. Цімошкін не адказаў на яго запытанне (што тут было«казаць?), і Блішчынскі, пэўна, зразумеў гэта як прызнанне ім свае памылкі.

– Слухаў бы мяне. А то заўпарціўся, – казаў ён, выходзячы з-за машыны. І тут Цімошкін заўважыў, што ля кабіны ляжыць нейкае цела ў задраным на галаў шынялі. Зямляк жа, закінуўшы за плячо аўтамат, пайшоў да яго, узяў нагу забітага і тузануў, здзіраючы валёнак. Другі, ужо зняты валёнак стаяў цяпер побач. Вецер раскручваў на снезе анучу забітага.

– Ось халера, прымерзлі, ці што! – казаў Блішчынскі. – Ану, фрыц, аддавай. Памажы, Цімошкін.

Цімошкін прыпыніўся зводдаль і плюнуў у снег.

– І не брыдка табе? – сказаў ён, назіраючы, як Блішчынскі соп і ўсё тузаў нагу, а труп валокся, усё болей загортваючы шынель. Каб было зручней, Грышка ўпёрся ў яго ботам.

– А чаму брыдка? Ногі марозіць горш. Ось як.

Урэшце ён здзёр валёнак, прысеў на скрынку, зняў свае кірзавыя боты і спрытна пераабуўся. Валёнкі сапраўды былі добрыя – з абшытымі скурай наскамі і скуранымі падэшвамі. Блішчынскі прытупнуў імі і штурхнуў локцем аўтамат.

– Валёначкі першы сорт. Дзякуй немцу, цяпер ногі як у печцы будуць. Разумееш?

На дарозе нікога не было, хлопцы перайшлі яе і зноў скіравалі ўздоўж вала. Блішчынскі, як заўсёды, трымаў сябе ўпэўнена, нешта пажаваў з паперкі, пасля спыніўся, выняў з-за пазухі нямецкую, абшытую лямцам, біклагу і адвінціў корак.

– Бачыш? Ром. Мабыць, французскі, – ён коратка хіхікнуў. – Ін віна вэрытас. Разумееш? Ды дзе табе разумець. Праўда ў віне. Запомні.

Пасля, задраўшы галаў, ён трохі пабулькаў, выцер далонню вусны і, не закрываючы пляшкі, спытаў:

– Табе даць? От добра! Селязёнка пацяплела. На, глыні. Толькі нямнога.

Цімошкін нерашуча ўзяў, азірнуўся і, паднёсшы да вуснаў марознае рыльца, глынуў разы два. Ніякай асалоды ён не адчуў, але

пахучая вадкасць сапраўды жарам разлілася ў грудзях, адразу стала цяплей. Хлопец аддаў пляшку і, адчуваючы, як паток нейкага новага, нязвыклага пачуцця напаўняе яго істоту, ішоў побач. І тут яму раптам стала вельмі самотна, вельмі прыкра, што побач у такой бядзе зусім не той чалавек, якога б хацелася. «Эх, Ваня, Ваня!» – прашаптаў хлопец, усё азіраючыся, але ззаду над бялявым долам вісела змрочная зімовая ноч.

Блішчынскі шырока сігаў, Цімошкіну было цяжкавата ўгнацца за ім, але ён, як мог, намагаўся не адстаць. Размаўляць у яго не было ніякай ахвоты, два гарачыя глыткі неяк зусім засамоцілі хлопца.

– Чаго ты такі кіслы? Га? – пытаўся Блішчынскі. – Што, сябрук прапаў? Плюнь ты, які можа быць сябра на вайне? На дзень-два. Пасля ўсё роўна – разлука, разумееш! Хто ў Магілёўскую губерню, хто ў шпіталь. Разумееш?

Цімошкін маўчаў, ён ведаў, што Блішчынскі не зразумее яго турбот, ды хлопцу гэта і не трэба было.

– А наогул, ты ёлупень. Чаму б табе каля мяне не трымацца? Я б цябе не даў скрыўдзіць. І памог бы. Што, думаеш, сілы мала? Думаеш, нейкі там пісар! Ха, мала ты ведаеш. Разумееш? У мяне ўлады не меней, чым у маёра Андрэева. Нядаўна ў артмайстэрні ездавы выбыў. Шапнуў бы Борку Паўловічу са страявой часці, ураз бы перапісаў цябе, і канцы ў ваду... Нябось, не валокся б цяпер чорт ведае дзе. Разумееш?

Цімошкін непрыязна агрызнуўся:

– Чаму ж ты валачэшся, такі разумны?

– Я? То выпадак. Разумееш! Што я, дурны, ці што? Думаеш, я для якога медаля на дурасць пайду? Дудкі. Пляваў я на медаль і на дурняў. Маё жыццё даражэй за медалі. І каб не выпадак, я б цяпер да-а-лёка быў. Ужо б немцам не даўся б. Разумееш?

– Што ж цябе ўтрымала?

– Што, што... Грыцэнку – ардынарца Андрэева – пазаўчора падстрэлілі. Разумееш? І трэба ж яму было падлезці пад тую кулю. Дык маёр Андрэеў уранку кажа: пойдзем, праветрышся, а то ты тут дымам прасмярдзеў. Ну што ж, думаю, пайду. Можа, за паўдня якога ліха не здарыцца. Пайшлі ў трэці батальён, і вось табе на – якраз прарыў. Маёру дзве кулі ў жывот – сканаў, яму і клопату мала. А я вось уліп. Ось так. Разумееш?

Ён відавочна хмялеў. Рухі яго сталі рэзкія, левая рука шырока адмахвала ў такт крокаў. Шльнасці ён, аднак, не траціў і, гамонячы,

кідаў хуткія, кароткія позіркі ў бакі. Здаецца, землякова маўклівасць заахвочвала яго спавядацца, і пэўна таму, што тут не было сведак і становішча і заставалася няпэўным, ён, як гэта бывае пасля доўгай зацятасці, перастаў таіць свае думкі.

– Мы з табой, Цімошкін, землякі, брат, і разумеем адзін аднаго. Праўда, там некалі не дужа ладна жылі. Але глупства – вядома, пацаны былі. А цяпер? Трэба ж цвяроза глядзець на ўсё. Ты не думай, што я сяржант, дык мала што разумею. Хе, не, брат. Думаць трэба. Ось! Пад танк кідацца няшмат розуму трэба. Гэта і дурань зможа. Але шцірб цур рэхтэн цайт[2], як пісаў Ніцшэ. А стары не дурны быў. Вось. Мы маладыя, нам трэба на вайне выжыць, і выжыць з толкам. Разумееш? У тым уся соль.

Агідны чалавек. Ён быў варты таго, каб даць яму ў морду, думаў Цімошкін, але, сашчапіўшы зубы, трываў і слухаў. Яму хацелася зведаць земляка да канца, бо, адчуваў хлопец, недзе ў ім закладзена гэтая адгадка яго натуры, яна сёння свярбіць у яго, і Блішчынскі штось выкажа.

– У палку што? У палку, хоць бы і ў штабе – гарота. Не кулі, дык снарады, бомбы. Ось бы ў корпус забрацца. Гэта ўжо парадачак. Разумееш? Была ў мяне спадзёвачка... Каб не гэтае ўчора. Ну, але нічога. Мо нават і лепей. Ты запамінай: выйдзем – перш-наперш прыбіцца да якой тылавой часці. А там паглядзець. Ты каля мяне трымайся. Я і цябе ўладжу. Не прападзеш! Разумееш?

– Значыць, у тылавыя часці, так? Прасіцца? – з прытоенай з'едлівасцю запытаўся Цімошкін. Але Блішчынскі не адчуў ці не зважыў на яго тон.

– Ну і што ж, папросімся. Падумаеш! Рапарцічку напішам: так і так, часць разбілі, мы засталіся. Праявілі геройства, біліся да канца...

– Эх ты! – сказаў Цімошкін, ужо не хаваючы сваёй пагарды да яго.

– Што? Хто я?

– Смоўж ты, вось хто. І табе гадка ад самога сябе не бывае?

Блішчынскі фальшыва заржаў, коратка акінуўшы земляка халодным позіркам.

– Што, можа, данясеш? У смерш данясеш? Як выйдзем? Чорт у зубы. А сведкі дзе? Хто чуў! А я скажу на цябе не такое. Скажу, што ты ў немцаў у руках быў і даваў паказанні аб нашых войсках. Ну?

[2] Умей памерці ў час. *(ням.)*

Што? Ага, не падабаецца. Ось як. А ўрэшце, я пажартаваў. Каб цябе праверыць, якім духам жывеш?

І ён зноў заржаў – прыцішана, выскаляючы вялікія пярэднія зубы з дзяснамі. Цімошкін уважліва і трохі збянтэжана паглядзеў на яго – сапраўды, хто яго ведае, дзе ў яго была праўда, у гэтага чалавека. Ён мог яе, гэтую праўду, падаць так, што яна выглядала як хлусня, і, наадварот, хлусня ў яго магла быць праўдападобней за праўду. Хлопец ужо ведаў гэтую здольнасць свайго земляка і толькі ўздыхнуў.

І раптам ён змоўк, прыцішыў крок – наперадзе вал абрываўся, і з-за яго паказваліся загарадзь, нейкія будынкі, дрэвы. Хлопцы паціху выходзілі з-за вала, па той яго бок паказаліся і яшчэ будынкі, гэта, пэўна, была ўскраіна вёскі або гарадка. Усё навокал ціха драмала ў ночы, толькі недзе далёка, прабуксоўваючы, тужылася-гыркатала машына.

Блішчынскі прыпыніўся, прыслухаўся, – ягоная хмельная самаўпэўненасць ураз змянілася насцярожаным клопатам.

– Пайшлі ў абход, – ціха сказаў Цімошкін. – Не ісці ж па вуліцы.

Сяржант маўкліва згадзіўся, і яны, абыходзячы па заснежаных градах ускраінныя домікі, падаліся ў абход паселішча. У адным двары раптам усхапіўся сабака, кінуўся на плот, добра, што плот быў суцэльны і высокі. Блішчынскі скалануўся, падхапіў аўтамат, і ягоныя пальцы дрыготка схапіліся за рукаятку.

Яны яшчэ прайшлі крыху, і раптам абодва ўраз сталі, падаліся назад і прыціснуліся да сцяны нейкага ўскраіннага хлеўчука. Наперадзе, зусім блізка, у вербных прысадах была дарога, і на ёй чуліся галасы. У сутонні снежнае ночы там відаць былі сілуэты аўтамабіляў ці, можа, транспарцёраў, на момант бліснула з фары плямка святла, нешта лязгнула, затым плямка патухла.

Хлопцы замерлі і ўслухаліся – самае найпершае пытанне было – хто: свае ці немцы? Гамонка, што сям-там чулася на дарозе, была дужа ціхая, яе нельга было разабраць, але Блішчынскі нейкім адным яму ведамым чынам вызначыў:

– Немцы! Што ж рабіць?

– Трэба ісці. Што ж яшчэ рабіць? – сказаў Цімошкін.

– У абход?

Не, у абход было нельга. Убачыўшы іх у снежным полі, немцы, вядома, западозрылі б нядобрае, крыкнулі б, тут бы яны і папаліся.

Лепей было прабірацца паўз дамы бліжэй да дарогі і затым – цераз самую дарогу.

Блішчынскі зразумеў гэта, і яны, прыціскаючыся да платоў і будынкаў, падышлі зусім блізка. Апошнім ля дарогі быў ладны з верандаю домік, за драцяной сеткай ля яго тоўпіўся заснежаны калючы хмызняк. Яны прыціснуліся да гэтае сеткі і ўглядаліся ў дарогу.

Цяпер ужо добра відаць было, што на ёй стаяла калона машын. Яны былі дужа вялікія, ці мо так здавалася ў прыцемках, людзей там не бачна было, толькі аднойчы бразнулі дзверцы кабіны і на дарозе з’явілася постаць. Паціху варушачыся ў змроку, яна падышла да дрэва на ўзбочыне. Немец, нібы ўглядаючыся ў іх бок, пастаяў, затым захінуў полы шыняля і вярнуўся да сваёй машыны.

Яны ўсё сядзелі пад агароджай, Блішчынскі, пэўна, баяўся, гэта адчувалася па яго насцярожанай ссутуленай постаці, па злосным шэпце на ўсякі неасцярожны землякоў рух. Хоць і Цімошкіну было нявесела, але ён ведаў, што баяцца і не ўмець схаваць гэтага – па меншай меры нягожа для франтавіка.

– Чортава каламажка! – злаваўся Блішчынскі. – Што ж рабіць?

У прыцемках зблізку відаць было, як ён хмурыў касцісты лоб і сюды-туды паводзіў на фоне снежнае шэрані сваім выразным насатым профілем. Ен шукаў выйсця, намагаўся прыдумаць, як бы выкарабкацца з такога небяспечнага становішча. Цімошкін асабліва не намагаўся што выдумваць, бо ведаў, што нічога, апроч таго, каб перайсці дарогу, яны не надумаюць. Ад таго, як удасца ім гэта, будзе залежаць усё іншае.

– Ну, што? Трэба пераходзіць, – сказаў Цімошкін, чакаючы згоды таварыша. Але Блішчынскі, пэўна, усё не мог пагадзіцца на тое і маўчаў, узіраючыся ў ноч.

– Ну ладна. Толькі вось што, – не дужа ўпэўнена пачаў ён. – Хай хто-небудзь спачатку адзін, як бы ў разведку. А пасля другі. Каб не абоім адразу. Разумееш? Ну, ідзі ты першы.

У Цімошкіна ад тых яго слоў ажно скаланулася нутро – ён зноў адчуў побач знаёмага Блішчынскага, які хітраваў, камбінаваў, каб самому што выгадаць.

– Чаго гэта адзін? Ты што мяне выпраўляеш?! А сам?

– А-а, спалохаўся? – зашаптаў Блішчынскі. – Ну не ідзі, раз баішся. Падумаеш. Я пайду. Але ж у мяне сумка, дакументы, разумееш? Мне нельга.

Гэта было ўжо занадта. У яго ўжо з’явіліся прычыны і повад, які даваў яму права застацца ў баку ад самага цяжкага. Так ён рабіў некалі яшчэ на вясковым выгане, калі яны хлапчукамі пасвілі гусей. Гусі раз-пораз ішлі ў шкоду, дзеці разам гулялі ў цурку і па чарзе бегалі адварочваць статак. Але калі надыходзіла чарга Блішчынскага, ён заўжды аднекваўся: у яго то балела нага, то круціла ў жываце, то не яго гусі першыя падаліся ў збожжа. Цяпер было тое ж самае. Але марудзіць не выпадала, і Цімошкін, не стрываўшы, падхапіў свой аўтамат.

– Калі так – хай!

Мусіць, ён зрабіў трошкі празмерна, неабдумана, – такая гарачка (сам разумеў) была недарэчы тут, за дваццаць крокаў ад ворагаў. Але ён не хацеў, каб сяржанту здалося, што ён баіцца ці таксама шукае лягчэйшага. І ён рушыў да дарогі, не азіраючыся і не думаючы, як і што будзе далей. Наперадзе чарнеў тупарылы абрыс «мерседэса», за ім быў прамежак крокаў пятнаццаць, і хлопец скіраваў туды. У гэты час ззаду пачуўся шэпт Блішчынскага:

– Пачакай, – пайшлі разам.

Ён дагнаў хлопца, і яны паволі пайшлі ўздоўж агароджы. Вось абрыс машыны пабольшаў, пад прыдарожнымі дрэвамі вышэйшы стаў яе брызентавы дах, Цімошкін сігануў да яго і праваліўся ў занесеную снегам канаву. Блішчынскі ў той час зноў недзе прапаў, але хлопец не азіраўся, зямляк цяпер стаў для яго ненавісны і непатрэбны. Сцяўшы сэрца і стараючыся ступаць як мага спакайней, ён узышоў на дарогу. За шклом у кабіне задняй машыны цьмяна ўспыхнуў і згас агеньчык цыгаркі. У кузаве «мерседэса» нешта грукнула, і сонны хрыпаты голас прабурчаў пад брызентам.

– Рухігер, Гейдаль.

Хуткім крокам Цімошкін перайшоў дарогу, пераскочыў цераз канаву, і яго сэрца, абмершае дагэтуль, раптам абнадзеена і скоранька затахкала ў грудзях. Хацелася бегчы, але ён, ледзьве стрымліваючы сябе, ішоў памалу. Ззаду зноў пачулася зморанае дыханне – гэта бег Блішчынскі. Ён дагнаў, палахліва азірнуўся і пачаў хутка апярэджваць хлопца.

– Цішэй! – шапнуў Цімошкін. – Не бяжы! Відаць!..

Блішчынскі зразумеў, што такая яго паспешлівасць можа скончыцца кепска, і пайшоў цішэй. Відаць, перамагаючы ў сабе страх, ён хутка набіраўся звычайнае свае начальніцкае сталасці.

Тулячыся да нейкіх гаспадарчых будынкаў, яны трохі адышліся ад дарогі. Цімошкін пакрысе супакоіўся, агледзеўся. Машыны ўжо ледзьве выступалі шэрымі плямамі, хлопцаў ніхто не заўважыў ці, можа, не звярнуў увагі, палічыўшы за немцаў. Наперадзе цямнела нейкая доўгая будыніна, мабыць, абора, яны зайшлі за яе рог. Дарога была яшчэ блізка, але тое, што будыніна добра хавала іх, надало смеласці, і Цімошкін даў волю сваёй злосці на земляка.

– Эх ты! Хваліўся толькі: умею, разумею. А здарылася, дык за спіну хавацца. Шкурнік!

Блішчынскі забег наперад.

– Шкурнік? – узрушана спытаў пісар. – Гэта я шкурнік? Ты думаеш, сваю шкуру ратую? Памыляешся. Во, маёрава сумка. Ты ведаеш, якія там дакументы? Ведаеш?

– Не ведаю і ведаць не хачу.

– Ось так і скажы. Каб ведаў, так бы не брахаў. Разумееш? Дурань ты. У гэтай сумцы – ваенная тайна, вот! А ты балбатун. Вот!

Блішчынскі незадаволена памаўчаў, атрос вываляныя ў снег полы свайго шыняля, але ўсё не мог супакоіцца і бурчаў:

– А то шкурнік! Трэба галавой думаць. Разумець, што да чаго. Вучыў, вучыў немец – і ніякага следу. Лезем, як у плот свінні. Гэта як у нас у акупацыю... Памятаеш, у сорак другім ля Забалоцця. Якісь дурань забіў нейкага пархатага немца. Прыехалі карнікі, спалілі вёску, расстралялі дваццаць чалавек. І за што? За аднаго немца. Ну варта было лезці?

– Ага. Ведаеш, як у тым анекдоце, – сказаў Цімошкін. – Як жа ісці на вайну: там могуць вока выбіць?

– Дурань! – зазначыў Блішчынскі. – Яшчэ табе кажу, Цімошкін: дурны ты, як затычка. Мала цябе жыццё церла.

– Ладна ўжо. Добра, што ты разумны.

Ён, відаць, не на жарт зазлаваў і надзьмуўся. Моўчкі яны ішлі яшчэ доўга. Відаць, блізка быў ранак, ноч пацямнела, палявое наваколле паглушэла, неяк дужа дацінала стома, і ў хлопцаў пачалі зліпацца павекі. Абодва яны змагаліся з надакучлівым сном, на хаду драмалі і спатыкаліся. Аднойчы Цімошкін паваліўся ў снег, а калі прахапіўся і ўстаў, неяк нечакана згледзеў, што цемра рассунулася, наваколле пасвятлела. У свежым чысцюткім доле сталі відаць рэдкія сцяблінкі быльнёгу, узмежак з кустамі; наперадзе ў полі з’явілася сціртa саломы.

Вецер не сціхаў, у доле паўзла завея, і над заснежанай трывожнай зямлёй паціху світала.

5

– Ну, вось і выйшлі, сабачая псіна! – злосна сказаў Блішчынскі.

Яны спыніліся ля сцірты, знясілена прыхінуліся да яе запарушанага снегам саламянага боку і з роспаччу глядзелі на ўсход, куды пралягаў іх шлях і куды ўжо нельга было паткнуцца.

Непрыкметна неяк развіднела. Хмарнае ранішняе неба прыўзнялося над белым прасцягам, аздобленым плямамі ўсяго, што не было засыпана снегам. Наўскасяк ад сцірты беглі роўныя радкі вінаградніку, праз паўкіламетра ўпоперак поля, пэўна на мяжы двух уладанняў, пасталі ў рад маладзенькія дрэўцы пасадкі. Дальнім сваім канцом гэты рад прытыкаўся да невялічкага, у дзве-тры будыніны, хутара, які сіратліва туліўся сярод вялізнага снежнага поля. Крыху збоч ад яго і далей за дрэўцамі ледзь не на самым даляглядзе высіўся пукаты, як гуз, узгорак, і на ім – бачна было адсюль – хадзілі, стаялі, капалі зямлю немцы. Гэта было далёка, але хлопцы не сумняваліся, што перад імі ворагі. Толькі што з узгорка ўніз сышла група людзей, пэўна камандзіраў, адзін пастаяў яшчэ, размахваючы рукамі, мабыць, даючы ўказанні, сеў у машыну і па дарозе пакаціў у той бок, адкуль землякі ішлі ноч.

Блішчынскі дастаў з маёравай сумкі яго артылерыйскую карту і, раз-пораз пазіраючы навокал, пачаў вадзіць у ёй рудым пазногцем – шукаць месца, дзе яны цяпер апынуліся. Відаць было, што ён ужо зусім ацверазеў, пераход дарогі і гэтая няўдача з выхадам да сваіх занепакоілі яго; ад былое ўпэўненасці неяк мала што засталося.

– А давай ось так і пойдзем, – сказаў Цімошкін, паказваючы рукою ў бок ад выспы з немцамі. Блішчынскі падняў ад карты свой заклапочаны твар, прыплюшчыў блізарукія шчылінкі-вочкі і паглядзеў, нібы панюхаў, у прастор.

– Што ты, Цімошкін! Не пройдзеш... І не высоўвайся так! Сядай! – па-начальніцку спахапіўся ён, убачыўшы, што хлопец высунуўся з-за сцірты.

Цімошкін пастаяў крыху і адчуў, як пачынае мутнець уваччу. Ідучы, неяк лягчэй было выцягваць з сябе апошнія сілы, ды і не так працінала сцюжа, цяпер жа мерзлі ногі і ўсё цела налілося страшэнным цяжарам. Зноў жа ўладарнаю сілай падступаў да іх голад. Цімошкін абмацаў свае кішэні, выбраў у адным некалькі сухіх

крошак і кінуў у рот. У галаве ад стомы і бяссонніцы цягуча, аднастайна гудзела, і думкі ніяк не маглі сагнаць нейкай санлівай ленасці. Хацелася сесці, сцішыцца, і болей, здаецца, нічога не трэба было б.

Цімошкін ссунуўся спіною па саломе і, нейкі абыякавы да ўсяго, аб чым трэба было цяпер дбаць, аддаўся спакою.

Сціртa была вялікая, трошкі нахіленая, з вялізнаю снегавою шапкай наверсе. З гэтага боку, дзе прыткнуліся хлопцы, хтосьці падскуб салому, ад таго зрабіўся застрэшак, пад якім амаль не было снегу. Праз дзесяць крокаў адгэтуль валялася жалезная бочка з двума таўровымі абручамі, і ля яе, прыпарушаны снегам, ляжаў конскі труп. Плоская канячая шыя ўліпла ў снег, чэрава неймаверным горбам выперла ўгору, задняя нага высока задралася, і на ёй свежай іржой чырванела падкова.

– І што ж рабіць? – з трывожнай паныласцю ў голасе спытаўся Блішчынскі, седзячы над картай.

– Трэба чакаць. Можа, увечары выберамся, – сказаў Цімошкін, адчуваючы, што перамагчы стому ў яго ўжо няма сілы.

– Цяпер нам канцы, разумееш? – нерваваўся пісар. – Вось дык улезлі!

– Вось табе і тылавыя часці! – з ціхай злосцю азваўся Цімошкін. – Хоць бы да франтавых выбіцца.

– Чорт ведае што такое.

– Думай. Ты ж разумны. Ты вёў.

– Ага, я вёў, – зазлаваў Блішчынскі. – Я вёў не да немцаў, а да сваіх вёў. Не забывайся.

– Можа, скажаш яшчэ, што ты ратаваў мяне? – без усякага запалу запытаў Цімошкін, тулячыся да саломы. Блішчынскі скіраваў на яго свае маленькія і вельмі рухавыя вочкі і глядзеў, нібы на вінаватага – са злосцю і прыкрасцю ад усіх іхніх цяперашніх няўдач.

– Свінчо нясмаленае! Каб не я, ты і цяпер пад тым кустом ляжаў бы, сябрука б чакаў.

– А ты б і цяпер пад агароджай сядзеў, – нядоўга думаючы, выпаліў Цімошкін, У хлопца ўжо накіпала на земляка – і за пахвальбу, і за бессаромную баязлівасць, і наогул за ўсё ранейшае, змоўчанае, перажытае ў сабе.

– Ты што? Напраўду думаеш, што я баязлівец? – запальчыва ўсклікнуў Блішчынскі. – Думаеш, за сваё жыццё баюся? Можа, і так.

Дапусцім. Хай. Але не забывайся: я гарматы не кінуў, як некаторыя... смелыя. А за гармату ты глядзі... Варта дазнацца начальству і... Разумееш?

– А што гармата? – адкінуўся ад саломы Цімошкін. – Мы што – ворагу яе аддалі? Ці павінны былі цягнуць? Шчарбак вунь клін у рэчмяшку нясе, а болей што?

Блішчынскі змоўчаў, а Цімошкін падумаў, што, пэўна, ён не забудзе ўжо на тую гармату. Можа, яшчэ, выйшаўшы да сваіх, перакруціць усё ды наплявузгае начальству – тады паспрабуй дакажы, што не так. Але хлопец не хацеў задзірацца, ліха на яго – урэшце было аб чым непакоіцца куды болей.

Ён зноў падаўся ў застрэшак, Блішчынскі ж, відаць, не на жарты ўзрушаны новай няўдачай, гугнява скардзіўся:

– А цяпер нам канцы. Гэта як піць даць. Калі нават і выберамся. Цяпер мы – акружэнцы. От жа д'ябальскае ліха! Улезлі!..

Цімошкін і сам ведаў, што гэта кепска. Праўда, дагэтуль хлопец аб тым не думаў, яму ўсё здавалася, што да ранку яны выйдуць з варожага тылу, знойдуць сваю дывізію і ўсё растлумачаць. Але вось гэта затрымка, вельмі падобная на пастку, сустрэла хлопцаў на іх шляху да паратунку. Было ад чаго непакоіцца.

– Цяпер акружэнцы, разумееш? – казаў Блішчынскі. – У анкеце ўжо не напішаш, што ў палоне і акружэнні не быў. Цяпер чортаў знак. Ды яшчэ асобы аддзел на цыгундар возьме. Разумееш?

– А за што браць? – сказаў Цімошкін. – Што мы, якія злачынцы, ці што?

– Гэ, злачынцы! Дзівак, – азваўся Блішчынскі. – Ты, мабыць, мала яшчэ пабачыў. А я дык ведаю. Злачынцы ці не злачынцы, а цяпер на кручок і – хадзі сюды, галубчык. Дакажы, што ты не вярблюд.

Хто ведае чаму – ад гэтага чалавека ішло адно кепскае. Навошта ён напамінаў пра тое, хіба мала было турботаў для іх, знясіленых, галодных, параненых? У Цімошкіна ад тых яго слоў паднялася ў душы злосная крыўда, але ўсё ж нейкай цвярозай частачкай пачуцця ён згадваў, што ў якойсьці меры сяржант мае рацыю. Хлопец і сам памятаў некалькі выпадкаў, калі тых, што выйшлі з акружэння, адпраўлялі ў тыл і там наладжвалі следства. Праўда, тады яго гэта не дужа кранала, цяпер жа сам вось апынуўся ў такім становішчы. Ну, але хай правяраюць, хай пішуць пратаколы, думаў Цімошкін, ён нічога кепскага не зрабіў, і сумленне ў яго чыстае.

І быццам у адказ на гэтыя яго думкі Блішчынскі неяк паныла сказаў:

– Табе-та што? З цябе многа не возьмешь. А ў мяне вось вучоба гарыць. Разумееш? Тысячу халер на іх галаву! – злосна дадаў ён.

– Якая гэта вучоба?

– Якая? На курсы павінны былі паслаць. Разумееш? На курсы малодшых лейтэнантаў, – удакладніў Блішчынскі. – А цяпер, мабыць, амба. Не пашлюць жа акружэнца, – казаў ён, змрочна ўглядаючыся ўдалячынь і калупаючы ў зубах саломінай.

Цімошкін ад здзіўлення ажно зварухнуўся – дык вось чаму такі клопат аб сваёй рэпутацыі і столькі ныцця. Ну вядома ж, уночы ля таго вала ён казаў праўду. Гэты чалавек, апроч як пра сваё жыццё, яшчэ дбаў і пра нейкую кар'еру на фронце. На гэтае быў здольны толькі Блішчынскі. Яшчэ немаведама, як вынесці адсюль ногі, а ён ужо бядуе, што не ўдасца трапіць на курсы. Яно і зразумела, бо Грышка ўсюды намагаўся знайсці якую карысць для сябе: адзіны раз, калі яму не пашанцавала, здарылася вось цяпер, і таму ён так упарта выкручваўся.

У той ранак абодва яны былі ў роўных абставінах, шанцы на выратаванне ў іх таксама былі аднолькавыя, і загінуць яны маглі разам. Але Цімошкін усё ж не мог не адчуць у сабе прыемнага зларадства, што ўрэшце і ягонага земляка

напаткала бяда. Хоць раз пазнае, дзе ракі зімуюць, а то прасядзеў паўгода ў штабе, начапляў медалёў ды яшчэ захацеў стаць афіцэрам.

Цімошкін залез глыбей пад застрэшак, захінуў шынялём руку і, дрыжучы ўсім целам, з агідай і непрыязнасцю глядзеў на Блішчынскага. А той, нібы зусім не адчуваючы свае агіднасці, паныла і злосна сядзеў, падкурчыўшы пад сябе калені, і зорка пазіраў у поле.

– Д'ябал яго ведае, як усё бязглузда сталася? Ты разумееш? Усё ішло ладна, і вось на табе. Добра, што я ў нядзелю ўзяў рэкамендацыю ў маёра. Цяпер у нябожчыка не возьмеш, – сказаў ён.

Цімошкін зноў насцярожыўся.

– Якую рэкамендацыю?

Сяржант зірнуў на яго, бы на якога не вартага ўвагі недаростка, і зноў, пазіраючы ўдалячынь, неахвотна сказаў:

– У партыю, вядома.

– У партыю? Ты?

– Ну а што ж? Чаго дзівуешся? Ты што, думаеш, не прымуць? Хе. А ты спытай у штабе, што такое пісар артчасці Блішчынскі. Табе скажуць. І нампаліт, і начштаба, і маёр Андрэеў сказаў бы. Разумееш? Што я, справы сваёй не ведаю? Ці малапісьменны? Камсамолец, былы партызан, актывіст. Улічы, я адзін у штабе з незакончанай вышэйшай адукацыяй. А што ты думаў?

Цімошкін няўцямна пазіраў на сяржанта і думаў, што сёння яго больш ужо нічым не здзівіць гэты чалавек. Хлопец ужо зразумеў, які стаў ягоны зямляк за той час, як яны разлучыліся з ім у запасным палку. Ён ведаў, што Блішчынскага ўжо не пасароміш нічым, ні ў чым ён не раскаецца, ён нават і крыўдаваць не ўмеў за абразу, хоць, здаецца, і не лічыў сябе вінаватым. І ўсё ж Цімошкін сказаў яму:

– Ты шкурадзёр, жулік, п'яўка. Цябе ж усе таварышы ўзненавідзяць! З такімі поглядамі цябе за сто вёрст да партыі не пусцяць.

Сяржант выплюнуў саломіну, павярнуўся да земляка – у яго вачах тлела іранічная ўхмылка разумніка.

– Смела сказана. Надзвычай. Толькі чаму я п'яўка? І чаму не пусцяць? Давай заложымся. Хочаш? Ну? Эх ты, малеча! – уздыхнуў ён ужо з ціхім сумам. – Што табе тлумачыць? Жыцця ты не ведаеш, пацан.

– Калі ты ведаеш, дык чаму ж на сходах не абвясціў тое, што тут кажаш? Тады дык ты, нябось, па газеце шпарыў. Быў вунь які гладзенькі, ціхенькі, усё хваліў і падтрымліваў...

Цімошкін ажно калаціўся – і ад сцюжы і ад злосці да гэтага надзвычайнага цыніка.

– Падтрымліваў! – перадражніў Блішчынскі. – Што я, дурань на ражон лезці? На сходзе я казаў, што ўсе казалі. Што нампаліт даручыў. Я ж салдат усё-такі. Камсамолец і так далей. Ды што табе тлумачыць, хіба ты зразумееш?

– Што разумець? Злыдзень ты!

Здавалася хлопцу, ён болей, чым хто-небудзь, ведаў гэтага хітрага нягодніка, свайго земляка, і ў той жа час да канца яго зразумець было нельга. Напэўна, кожная яго мазгавая выкрутасіна мела сваю адносіну да свету, свой адметны ад людскога намер, увесь ён быў сплецены з разліку, фальшу і хітрасці. Але Цімошкін ніколі не чуў, каб ён так выварочваў перад кім сваё нутро, – цяпер жа, невядома па якой прычыне (можа, таму, што яны трапілі ў пастку, з якой не відаць было выйсця, ці, можа, ад доўгае зацятасці ў сабе

сваіх паганых думак), Блішчынскі разгаманіўся і толькі нудзеў ды гугнявіў пра сваё жыццёвае крэда.

– Д'ябла лысага ты разумееш! Ты проста недалёкае хлапчанё, тупак і недавучка, – казаў сяржант. – Што там у цябе – 9 класаў? А я філасофію вывучаў, мудрасць жыцця. Мае бацькі – сам ведаеш – мужыкі. Як жылі? У цемры, нястачы – праца, крупнік, лапці. Што і казаць! Але той час мінуў, і я хачу жыць лепей. Вырвацца ў людзі. Пэр ангуста ад аўгуста – праз цяжкасці да вышынь, разумееш? І я ж не забіваю каго, не краду, не рабую. Я сам па сабе. Што тут дзіўнага? Цяпер я вось кажу табе гэта, бо ты ўсё ж зямляк, хоць і такі калючы. Зноў-такі нас двое, сведак няма, а вунь немцы. Ды і колькі такіх, як я? Толькі яны не скажуць. Яны ў сабе жывуць і для сябе. Думаюць адно, а гавораць другое. Адны дурні адкрытыя і роўныя, як бёрны.

Цімошкіну дужа захацелася ўстаць і пайсці ад яго – пайсці да іншых людзей, такіх, што былі ў іхнім разліку – да Шчарбака, Скварышава... Нават Здабудзька здаўся цяпер яму простым харошым дзядзькам. Але пайсці не было як. Ззаду, наперадзе і па баках былі ворагі, Шчарбак прапаў недзе ў снегавой ночы. Скварышаў, Кеклідзе засталіся навек у тым вузкім ровіку на іхняй агнявой пазіцыі. І толькі ён – гэты смоўж, самы агідны яму з дзяцінства чалавек, сядзеў праз крок ад хлопца ў гэткі гаротны час і спавядаўся гідотаю свайго жыцця. І Цімошкін яго слухаў, бо што ён мог зрабіць адзін у гэтай бядзе?

«Эх, Ваня, Ваня, дарагі ты мой, любы сябра, – думаў ён. – Як ты патрэбны мне ў гэты час! Мы пахавалі з табой палавіну нашых сяброў, бачылі смерць кожнага і ведалі, дзе іх магілы. Але што я напішу тваёй маці, калі ўшанцуе мне выбрацца да сваіх? Быў бы ты тут, не было б мне гэтулькі клопату, пры табе не стаў бы плясці такое агіды Блішчынскі. Пэўна, ён прыкусіў бы язык ды казаў бы другое – хваліўся б добрымі справамі, якія б напэўна выдумаў. Ты, вядома, не даў бы яму плявузгаць, а ў мяне ўжо няма больш сілы спрачацца...»

Блішчынскі тым часам устаў на ногі, крыху прыгнуўшыся, абышоў сцірту, аглядаючы наваколле. Немцы на выспе снавалі ўсё, як мурашкі, ззаду па дарозе імчалі аўтамабілі ў кірунку да фронту. У снегавым прасторы яшчэ паяснела, але неба было скрозь захутана шэрасцю хмар: дзьмуў сцюдзёны марозны вецер. Грышка зноў сеў, уціснуўся спіною ў салому, падкурчыў ногі і сціснуўся. Прыцярпеўшыся да болю ў руцэ, Цімошкін заплюшчыў вочы – у галаве салодка закружылася, паплыло, і неяк раптоўна ўсё сціхла.

Ён задрамаў, сам таго не заўважыўшы, бы праваліўся ў якую бездань – без сноў і адчування часу. Праўда, спаць, здаецца, давялося нядоўга. Пастаянная ўнутраная насцярожанасць хутка скаланула акалелае цела, ён спалохаўся, каб чаго не здарылася, і расплюшчыў вочы.

Ля сцірты ўсё было па-ранейшаму, скуголіў, шалясцеў саломаю вецер, Блішчынскі зябка скурчыўся побач, уткнуўшы твар у калені. Поле скрозь ляжала пустэльнае, на дарозе ззаду сюды-туды поўзалі аўтамабілі, ды на ўзгорку ўсё тырчалі немцы. У полі, навокал, на ўсю сілу кружыла мяцеліца, снегавыя вужакі віліся, матляліся, распаўзаліся па роўнядзі; вылізваючы прастор, няспынна імкнулі ўдалячынь шырокія хвалі завеі. Ад пакінутай бочкі са штампаваным у дне надпісам «Wehrmacht» выцягнулася ў полі выгінастая снегавая гурбіна. У ёй напалову схавалася нерухомая конская спіна, ногі, толькі пасмы чорнае грывы трапяталі, біліся на ветры, нібы ў іх яшчэ асталіся некія рэшткі жыцця. Не тое каб Цімошкін спачыўў, але драмаць болей не адважыўся, тым больш што трэба было глядзець, каб не трапіць у горшае ліха.

Блішчынскі спаў, соладка пасопваючы сабе ў калені, нанерваваўшыся і, пэўна, першы раз па-сапраўднаму адчуўшы крушэнне ўласных разлікаў.

Трэба ж было даўмецца да такога нахабства, думаў Цімошкін, каб палезці нават у партыю. Хлопец заўжды лічыў, што такім, як Блішчынскі, не месца нават у камсамоле, што для гэтага ў яго не вельмі чыстыя рукі і бруднае сумленне, а ён – на табе – ужо здабыў рэкамендацыі ў партыю. І першы рэкамендуе яго непасрэдны камандзір, начальнік артылерыі маёр Андрэеў.

Цімошкін пакутліва згадваў, як усё гэта магло здарыцца, і тады з забыцця нечакана выплыў адзін Грышкаў учынак, які некалі непрыемна ўразіў яго. Тое адбылося яшчэ ў абароне ў Малдавіі. Неяк трапіўшы ў штаб, Цімошкін захацеў пабачыць свайго земляка і пайшоў шукаць яго па камандным пункце. Блішчынскі, пэўна, вяртаўся з хутара, і хлопец спаткаў сяржанта з поўнай пілоткай абрыкосаў, якую ён нёс перад сабою між штабных зямлянак. На яго, вядома, накінуліся пісары, што з вясны сядзелі тут у зямлі і, апроч кукурузы і свіное тушонкі, не бачылі іншае ежы. Але Блішчынскі, смеючыся, адбіўся, выкруціўся і неўзабаве нырнуў са сваёю пілоткай у зямлянку маёра Андрэева. Цімошкін чуў праз завешаныя палаткаю дзверы, як маёр няёмка аднекваўся, а пасля гэтак жа нязвыкла дзякаваў пісару, відаць, узяўшы тыя абрыкосы. Хутка Блішчынскі

выйшаў адтуль, задаволена ўсміхаючыся, надзеў на голаў парожнюю ўжо пілотку і хітра падміргнуў земляку. Хлопцы на перадавой не мелі такой раскошы, Грышка ведаў гэта, але, як і ўсіх, ён абышоў Цімошкіна, несучы свой пачастунак маёру. Відаць, гэта было не адзін раз, і, вядома, сэрца чалавечае – не камень. Блішчынскі ўмеў падладзіцца, лісіцай падпаўзці да чалавека і паказаць сябе зусім іншым, чым быў сапраўды. Доказ таму – гэтая вось рэкамендацыя.

Цімошкін захутаў шынялём калені, глыбей у каўнер схаваў падбародак і зноў сказаў сам сабе: ліха яго бяры! Хацелася не думаць аб гэтым, забыцца, выкінуць земляка з галавы, але думкі самі сабой настойліва таўкліся ў свядомасці.

Бач ты яго, нацэліўся на афіцэрскія курсы. Вядома, разлік тонкі: праз некалькі месяцаў вайна скончыцца, і ён гэты час перабудзе дзе-небудзь у тыле, будзе вучыцца. Ён клапоціцца ўжо цяпер, як уладкавацца ў пасляваенным жыцці (у тым, што выжыве, ён быў упэўнены), у яго ўсё разлічана на шмат год, спланавана, абдумана. А Цімошкіну з Ванем Шчарбаком трэба толькі адно – дажыць да канца вайны. Толькі б адужаць як гэтае крыважэрнае фашысцкае кодла, дачакаць перамогі, выжыць, убачыць хоць бы адзін мірны дзень без страху і крыві, і болей, здаецца, нічога не трэба. Яны згодны на ўсякую працу, на любое месца ў жыцці, ім усюды быў бы жаданы рай пасля таго пекла, якое яны перажылі на фронце.

Балела, ныла, торгала Цімошкінава рука, адубелі ногі ў закасцянелых ад марозу ботах; вецер, здавалася, наскрозь пранізваў яго несамавіты шынелак. Скрозь шархацела, віравала завея, у сцірце, пэўна, ад сцюжы, папісквалі мышы. У хлопца ўсё скалянела, але ён ужо прывык да холаду, голаду і болю, наставіў каўнер, трываў і думаў. Спакой і развагі аб Блішчынскім разварушылі ў Цімошкіна затоеныя мары пра далёкае, недасяжнае пасляваеннае жыццё.

Дзіўна ўсё ж уладкаван чалавек. Іхнія жыцці ледзь не на валаску віселі ў той час, скрозь былі ворагі, цяжка было дажыць да вечара, каб як ратавацца далей, а яго думкі забягалі далёка наперад – у той запаветны час, калі ўжо не будзе вайны. І ведаў жа ён, што сёння кожную гадзіну іх магла напаткаць смерць, але ўсё роўна не меў сілы ўтрымаць свае думкі-клопаты толькі на тым, як здабыць паратунак. Думалася, што будзе ж некалі – і мабыць ужо недалёка – канец вайны, перамога, і настане іншае, не падобнае на вось гэта – звычайнае людское жыццё. Хацелася ўжо цяпер асэнсаваць яго, даўмецца, што трэба яму ад таго жыцця і якім ён хоча яго для людзей і сябе?

Цудоўныя, пэўна, гэта будуць часы, думаў Цімошкін. Людзі стануць з людзьмі як браты, знікнуць фанабэрыя, пагарда, хцівасць і зайздрасць. За час вялікіх пакут людзі навучыліся спагадваць чужому гору, падпарадкоўваць свае імкненні вялікай мэце, у асабістым задавальняцца малым. Усё ж такіх, як Блішчынскі, няшмат, а мільёны франтавікоў уведалі на вайне вялікае пачуццё братэрства – тое цудоўнае і светлае, што людзі набывалі, не трацячы, у гэтую ліхасць. І захаваць бы, зберагчы на доўгія гады гэты франтавы набытак, не даць бы на яго забыцца, не дазволіць яго збэсціць такім трутням вайны, як Ёлішчынскі. Гэта было б цудоўна, і – верыў Цімошкін – людзі зразумеюць і дамогуцца свайго.

Яго ж дачыненне да тае будучыні ўяўлялася хлопцу дужа няпэўна. Калі, можа, пашанцуе выжыць яму, дык, мабыць, ён пойдзе вучыцца. Вядома, трэба будзе працаваць, але дзе і кім – ён не ведаў яшчэ і думаў, што ўрэшце гэта не так ужо і важна. Знойдзецца недзе кавалак хлеба, будзе таварыш побач, спакой мірнага дня – і хіба гэтага мала для звычайнага людскога шчасця? Праўда, можа здарыцца так – і гэта вельмі магчыма, – што побач апынецца Блішчынскі. Але чорт з ім. Рана ці позна людзі ўбачаць, які ён, зразумеюць і выкрыюць яго; у Цімошкіна цяпер лаяцца з ім не было ніякай ахвоты. Агідная гэта справа – лаяцца з чалавекам, ды яшчэ земляком, хадзіць, на яго даказваць ці нават выступаць на сходах, выкрываць, тым больш што вельмі нават могуць і не паверыць яму. Урэшце, ці варта ўжо так непакоіцца з-за якога аднаго вырадка, калі навакол столькі харошых хлопцаў. Так думаў Цімошкін, трошкі супакоіўшыся ў адзіноце і спачыўшы.

Яшчэ ён думаў, што пасля гэткай суровай барацьбы за жыццё на зямлі ўсё, і благое і добрае, у людзях у свой час стане выразным і зойме сваё пэўнае месца; будзе як трэба ацэнен і гэты Блішчынскі, – час і гісторыя дамогуцца свайго, і чалавек урэшце паўстане перад людзьмі ва ўсёй яго праўдзівай сутнасці. Бадай, нікому яшчэ не ўдалося ніколі выдаць за белае чорнае, і наадварот. Не ачарнілі ж, не збэсцілі ні недарэчны лёс, ні подлыя людзі другога яго земляка і аднавяскоўца Адама Ждановіча. Колькі ён стрываў у жыцці, але ж ад таго не змяніўся, не азвярэў, захаваў у сабе ўсё найлепшае, а можа, нават і яшчэ болей палепшаў. Тыдзень назад хлопцу напісалі з вёскі, што знайшоўся, аб'явіўся зніклы на восем год Адам, ваюе цяпер на Першым Беларускім фронце, камандуе танкавай ротай, і шэсць ордэнаў, кажуць, блішчаць на яго грудзях. А чаго не перажыў толькі

гэты чалавек, і вось жа адступілася сто разоў насядаўшая на яго смерць.

Ён быў у іх першым актывістам, пасля сакратаром сельсавета, арганізоўваў калгасы, хадзіў і ездзіў па ўсёй акрузе, ніколі не ведаючы ні сну, ні адпачынку. Аднаго разу яго падстрэлілі з драбавіка, аднойчы хацелі ўтапіць. Пасля нейкага сходу парнулі нажом, і ён пасля таго кульгаў цэлае лета... Затое як любілі яго дзеці! Ставіўся ён да іх весела, гулліва, заўжды жартаваў і часам апавядаў, якое будзе жыццё ў краіне праз шмат-шмат гадоў. У такі час ён станавіўся задуменналірычны і ветлы.

У трыццаць сёмым ён ужо быў сакратаром райкома камсамола, прыязджаў калі ў іхняе мястэчка і, як і раней, ездзіў па вёсках. Толькі ў гэты час яго не было каму ненавідзець, і ніхто яго ўжо не спрабаваў забіць. Людзі паважалі яго – і маладыя і старыя – і болей за якое іншае начальства ведалі ў раёне. Да яго хадзілі калгаснікі са сваімі бясконцымі клопатамі, ён заўжды ўсім памагаў як мог. Іх маленькая, не болей чым за дзесятак кіламетраў вядомая вёсачка праз яго стала славутай у раёне. Усе ведалі, што ён іх, – гэты камсамольскі сакратар Ждановіч. А ён усё жыў нежанаты, без гаспадаркі ці якога набытку.

Ягоны стары за пятнаццаць кіламетраў вазіў яму харч, маці мыла бялізну. І тады знайшліся ўсё ж ненавіснікі, якія рашылі знішчыць яго. Восенню неяк прывалокся з раёна стары Ждановіч, прынёс сякі-такі сынаў набытак і на ўсе роспыты толькі ўздыхаў; маці ж плакала. У той час нярэдка здаралася гэта, але ніхто ніколі не мог падумаць, што страшныя словы «вораг народа» будуць прылеплены да Адама Ждановіча. І вось так сталася. На доўгія гады, бы ў ваду, знік чалавек без следу і слыху.

Вясковыя падлеткі дзівваліся не менш за дарослых і ніяк не маглі зразумець, што гэта дзеецца ў свеце. Некаторыя мужыкі былі цвёрда ўпэўнены, што адбылася памылка, казалі, разбяруцца недзе і Адам неўзабаве вернецца. Але міналі гады, а ён не з'яўляўся. Цімошкіну ж душу доўга вярэдзіў незагойны боль па ім, і колькі хлопец сабе ні казаў, што Адам – вораг, калі так з ім зрабілі, сэрца яго не хацела пазбыцца шчырай прыхільнасці да чалавека. Шмат у тую пару было ім прачытана кніжак, паўставалі ўваччу і зніклі вобразы невядомых смелых людзей, а гэты свой хлопец Адам Ждановіч пакутным няўцямным болем доўгія гады жыў у ягоным сэрцы.

І пэўна, даўно ўжо не адчуваў ён такой радасці, як у тым вузкім ровіку ля кукурузы, калі даведаўся з пісьма, што сэрца не ашукала яго.

6

Скалелы і ўшчэнт змардаваны, ён зноў, здаецца, заснуў. Невядома, колькі цягнуўся той сон, але раптам нехта тузануў яго за плячо – хлопец здрыгануўся, прахапіўся і ўбачыў над сабой Блішчынскага. Той нешта казаў, але Цімошкін, не разумеючы, бачыў толькі, як бязгучна варушацца яго тонкія вусны, трывожна раздзімаюцца ноздры і ў акругленых рудых вачах сцюдзянее страх.

– Цімошкін, ідуць!.. Чуеш, ідуць!.. Сюды!..

Хлопец прыўзняўся ў саломе, ахоплены прадчуваннем бяды, але ўсё яшчэ не мог зразумець, што здарылася і што яму трэба рабіць. Пасля ўскочыў на балючыя, акалелыя ногі, схапіў аўтамат і ўглядзеўся ў снежнае поле, куды тыцкаў рукою сяржант.

Іхнім ранішнім следам па полі ад дарогі ішоў чалавек. Было яшчэ далёка, і Цімошкін не мог згледзець, хто гэта быў: свой, немец або, можа, венгр, але ўжо цяпер можна было ўгадаць, што кіраваў ён якраз да гэтае сцірты. Добра, што Блішчынскі прачнуўся і згледзеў яго. Відаць было па ўсім: пісар спалохаўся і цяпер бегаў вачмі па абшары, шукаючы дзе паратунку. Але ратавацца не было куды – наперадзе і збоку ўдалечы імчалі па дарозе нямецкія аўтамабілі, на гузе-ўзгорку ўжо акапаліся і чагосьці чакалі немцы. Добра, што на гэтай шырокай роўнядзі ворагі былі далёка ад іх і, мабыць, не дужа ўглядаліся ў свой тыл – пэўна, уся іх увага была скіравана ў бок фронту.

Чалавек у полі падыходзіў усё бліжэй. Блішчынскі прытуліўся за рогам сцірты; дрыжучы ўсім целам ад сцюжы, Цімошкін прысеў побач, і яны пазіралі з ім, імкнучыся як-небудзь дазнацца, хто ён. І тады стала відаць, што ён ідзе неяк дужа цяжка, хістаючыся ў бакі, як п’яны, калі-нікалі спыняючыся. Пасля ім здалося, што ён нешта нясе на сабе – цяжкае і вялікае, што прымушае яго так няроўна ступаць і схіляць голаў.

Нейкі час яны да слёз у вачах углядаліся ў гэтага пешахода. Было вельмі холадна, навокал у доле вірыла завея, вецер шкуматаў у сцірце салому, вурчаў, шархацеў і раз-пораз шалёна кідаўся ў іх трохі зацішны падстрэшак. Грышкаў афіцэрскі шынель ажно іскрыўся, абсыпаны срабрыстым снегавым пылам. Цімошкінава нутро, здаецца, наскрозь пракалела ад гэтае сцюжы і балюча самотна ныла. І раптам ад нейкага незразумелага, няўцямнага пачуцця Цімошкін падаўся з застрэшка. Здалося яму – выразна, абнадзеена радасна, – што гэта Іван Шчарбак. Яшчэ нічога ў ім нельга было разгледзець – нічога

характэрнага ні ў постаці, ні ў адзенні, а ўжо ўдарыла ў голаў спадзёўка – канец адзіноце, цяпер будзем удвух! Ледзьве стрымліваючы сваю радасць, ён настойліва казаў сабе: гэта Іван нясе параненага Здабудзьку, таму такая незнаёмая яго хада і такая пастава.

– Блішчынскі! – гукнуў ён земляку. – Гэта ж Шчарбак!

Блішчынскі прыціх, насупіўся, памеркаваў і асцярожна зазначыў, углядаючыся ўдалячынь:

– Адкуль ён возьмецца?! Так нехта.

Цімошкіну стала прыкра, што зямляк не пацвярджаў яго радасці.

– Дзівак, ты паглядзі: у ватоўцы, вялікі і ідзе валюхаючыся. Пэўна, Здабудзьку нясе. Хіба не?

Блішчынскі яшчэ паўглядаўся ў далёкую, знямоглую, відаць, ад хады постаць і вылаяўся:

– Ну ведама ж, дурня кавалак! Якога д'ябла прэцца сюды! Не было яму іншай дарогі, ці што? От жа балда.

– А куды ж яму ісці! – здзівіўся Цімошкін. – Бачыць сцірту, да яе і ідзе.

– Бачыць! А таго не разумее, што нас выдасць. Яшчэ немцаў за сабой прывядзе.

Іван падышоў яшчэ бліжэй, і хлопец ужо не толькі адчуваў, але бачыў і пазнаў яго кароценькую з адтапыранымі кішэнькамі ватоўку, схіленыя дужыя плечы, на якіх ляжала нейкая ноша; пад грудзямі на рамяні боўтаўся яго ППШ.

Блішчынскі ўстрывожаным поглядам зноў акінуў далягляд, але, здаецца, нідзе ніхто на сачыў за імі. Тады ён паставіў на ахоўнік аўтамат і сказаў:

– Не мог дзе пачакаць да ночы. Трэба ж было перціся на віду ў немцаў... І ты гэта вось што, Цімошкін... Хочаш ўратавацца – трымайся ля мяне. Разумееш? Ты не слухай яго. Зноў жа, я камандзір, а не ён. Я сяржант, разумееш? А ён радавы.

– Ну, гэта ўжо дудкі, – сказаў акрыялы Цімошкін.

– Як гэта – дудкі?

– А так.

Блішчынскі коратка зірнуў на хлопца і змоўк, нешта стаіўшы на сваім пачарнелым ад сцюжы і маладога шчаціння твары. Затым

быццам прыпамятаў што, сунуў за пазуху руку, дастаў пляшку, пабоўтаў, але там, пэўна, было пуста, і ён шпурнуў ёю ў бочку. Звонка бразнуўшы, пасудзіна адскочыла ў снег.

– Чорт з табой! – сказаў Грышка. – Прападзеш – сам будзеш вінаваты.

Ён злаваў, але Цімошкіну ўжо пляваць было на ягоную злосць. Іван падышоў ужо зусім блізка і цяжка тупаў па снезе, вельмі сагнуўшыся і трымаючы на спіне чалавека. Пасля ён зірнуў наперад, убачыў іх пад сціртай, спыніўся, угледзеўся і, відаць, пазнаўшы, засігаў шпарчэй. Цімошкін быў вельмі рады ў той час, што ён жывы і ўрэшце знайшоўся і што яны будуць разам, толькі...

Толькі каго гэта ён валачэ на сабе ў шызым афіцэрскім шынялі? Не, то зусім не Здабудзька. У Здабудзькі звычайны, як і ва ўсіх, салдацкі шынель, а ў гэтага чалавека нястрыжаная голаў, на якой вецер шкуматае святлявыя валасы, і доўгія ногі ў ботах звісаюць ледзь не да самага снегу.

І тут Цімошкін зірнуў на свайго земляка. Той пэўна таксама ўжо згледзеў незвычайную Шчарбакову ношу і насцярожыўся, трывожна прыжмурыў блізарукія вочы, раздзьмуў ноздры. Пальцы ягоных рук нервова забегалі па грудзях, бы шукаючы штось, намацалі рэмень сумкі і ўчапіліся ў яго.

Прадчуваючы нешта агідна-нядобрае, Цімошкін ужо не стрымаўся на месцы і кінуўся цераз гурбу да сябра. Раскідваючы ботамі снег, ён падбег да яго, увесь час узіраючыся ў хлопцаў твар, урэшце сустрэў яго позірк і не спазнаў яго. Страшна было бачыць, які стаў Іванаў твар! Напэўна, ад стомы, бруду і поту, што заліваў яго шчокі, выраз стаў звераваты, вочы глядзелі з лютым, нейкім вар’яцкім бляскам. Ад гэтага яго выгляду ў Цімошкіна ўраз засмуцілася радасць сустрэчы – ён ужо пэўна ведаў, што ў сябра сталася кепскае.

Нічога не кажучы, Цімошкін падхапіў на хлопцавай спіне яго ношу, і, хістаючыся, яны ўдвух пайшлі да сцірты. Ледзьве дабраўшыся да застрэшка, Шчарбак, не прамовіўшы і слова, разам з ношаю апусціўся бокам на салому. Цімошкін асцярожна паклаў у доле чалавечыя ногі і ўпершыню зірнуў на таго, хто нерухома ляжаў побач з сябрам. І хлопец жахнуўся. У акрываўленым шызым шынялі за Шчарбаковай спіной ціха стагнаў збялелы, не падобны да сябе маёр Андрэеў.

На некалькі секунд, здаецца, хлопец скамянеў, панішчаны тым, што ўбачыў, пасля зірнуў на Блішчынскага. Зямляк цiснуўся да сцірты, глядзеў на двух чалавек у доле і кусаў вусны. Але, намогшыся, ён зараз жа змяніў разгублены выраз твару, неяк фальныва ажывіўся, апусціўся перад нерухомым маёрам і загаварыў па-жаночы хуценька, вінавата і адначасна фальшыва:

– Таварыш маёр! Таварыш маёр! Вы жывыя?

Тады ў доле нядобра прастагнаў Шчарбак. Павольна, пэўна, ледзьве пераадольваючы стому, ён узняўся на рукі, затым на калені, прыступіў на адну нагу, на другую... Твар яго стаў яшчэ страшнейшы – да часу пастарэлы, счарнелы і ўпарты хлапечы твар, – марудна паднімаўся ён, несучы ў вачах поўны нянавісці і злосці погляд, скіраваны ў бок Блішчынскага. Цімошкіна Шчарбак чамусьці не заўважаў, нібы яго і не было тут. Адчуваючы, што здарылася жахлівае, хлопец, не цямячы нічога, вінавата стаяў побач.

А Шчарбак тым часам устаў і, не зводзячы лютага позірку з Блішчынскага, счырванелай рукой намацаў ззаду свій кабур, дастаў пісталет і знясіленым павольным рухам тузануў узад і наперад затвор.

– Скідай шынель, воўчая душа! – сіпатым прастуджаным голасам сказаў ён Блішчынскаму. Той, хіснуўшыся, ускочыў ад маёра, ускінуў перад тварам рукі з тонкімі дрыготкімі пальцамі і замармытаў агідна і жаласна:

– Стой, стой! Што ты?! Завошта? Я ж нічога... Клянуся!..

– Клянешся? Ах ты падлюга, здрадніцкая морда!.. Клянешся? А маёра хто кінуў? Хто сам ратаваўся? Не, не выйдзе, гніда!

Ён сагнуў руку з пісталетам, скіроўваючы яго ў грудзі Блішчынскага, і тады, можа, за якое імгненне да стрэлу, нейкая сіла штурхнула Цімошкіна да сябра. Ён схапіў яго за руку і, сам не ведаючы чаму, загаманіў:

– Стой, Ваня! Стой! Не трэба! Потым! Чуеш? Потым. Шчарбак ірвануў ад яго руку.

– Прэч! Не замінай!

Але ўжо гэтае кароткае імгненне прамаруджання дало, пэўна, Грышку магчымасць апамятацца, і ён закрычаў другім, абураным голасам:

– Што ты робіш?! У каго страляеш?! Разбярыся, зразумей, дурань. Завошта губіш!!!

Ці гэта зрабіла сваё ўражанне, ці тое, што Цімошкін паспеў крыкнуць, што тут недалёка немцы, але Шчарбак апусціў пісталет.

– Ах ты, сабака! – калоцячыся ад злосці, хрыпеў Шчарбак. – Ён яшчэ абураецца, ён выкручваецца. Глянь во! – паказаў хлопец у дол, дзе па-ранейшаму нерухома ляжаў маёр. – Во што ты нарабіў, свалата прадажная. А яшчэ сяржант! А яшчэ пісар! Ну чакай! Ад мяне ты не ўцячэш. Я цябе з-пад зямлі дастану!

– Ды што ты? Што ты на мяне накінуўся? Я яго кіламетр цягнуў. Але ж ён памёр! Зразумей! Памёр... я думаў. Таму і паклаў. Як жа несці! Немцы вакол. Сам жа ведаеш, чалавек ты!

Ён ужо зразумеў, што небяспека мінула, і нават паспрабаваў фальшыва ўсміхнуцца, каб упэўніць Шчарбака, што той памыляецца.

Іван нервова запіхаў у кабур пісталет і, не зводзячы з пісара цяжкага позірку, зморана і злосна хрыпеў:

– Свайго камандзіра, свайго начальніка параненага кінуць пад самым носам у ворага! От свалата, от жа нягоднік! А што цяпер? – Ён цяжка і павольна апусціўся на калені перад маёрам. – Рукі памарожаны, ногі, пэўна, таксама. Ну, дай цяпер рады. Як дасі?

Цімошкін таксама падаўся да маёра – шызы шынель таго на плячах і грудзях быў у рудых падмёрзлых плямах крыві, пабялелы твар здаваўся зусім нерухомы, толькі пад вокам неспакойна торгалася нейкая маленькая жылка. Маёр даўно, відаць, страціў прытомнасць і ціха стагнаў у часе кароценькіх неглыбокіх уздыхаў.

– Цяпер ты яго панясеш, воўчая душа, – паднімаючы ад параненага галаў, сурова сказаў Шчарбак. – Адсюль і да канца.

Пасля ўдвух з Цімошкіным яны пасунулі маёра глыбей пад застрэшак, Блішчынскі ўслужліва разварушыў салому, дапамог ухутаць ёю маёравы ногі. Выраз сяржантавага твару быў яшчэ насцярожаны, але ў позірку паступова з'ўлялася хітраватая ўпэўненасць. Шчарбак раззлавана і заклапочана хмурыўся.

– У яго, бач ты, яшчэ і рука прастрэлена, крыві шмат выцекла. Цяпер, глядзі, што робіцца, – ён прыўзняў з саломы маёраву далонь. – Каб чаго кепскага не сталася. Памарожана.

Рука сапраўды была страшная, нейкая дужа белая і распухла-азызлая, ды і наогул маёр быў ледзьве жывы. Дзіўна было Цімошкіну бачыць знаёмую вялікую постаць гэтага чалавека, іхняга камандзіра, і разумець, што цяпер ён зусім ужо не той, адна прысутнасць якога надавала артылерыстам упэўненасці і сілы ў баі. Цяпер ён быў слабейшы за якое дзіця. Але ім не патрэбна была яго сіла – яны

прагнулі толькі, каб ён ачнуўся з забыцця, загаварыў, убачыў, у якую бяду трапілі хлопцы, і што-небудзь параіў.

Шчарбак нейкі час сядзеў над ім, самкнуўшы над ілбом строгія бровы, і нешта ўпарта-напружана думаў. Адчуўшы, што сябар пакрысе адышоўся ад свайго гневу і крыху спачыў, Цімошкін спытаўся:

– Дык як жа гэта сталася? Пайшоў за Здабудзькам, а знайшоў маёра?

– Як сталася? Знайшоў Здабудзьку. Забіты. Прама ў патыліцу. Пасля зблудзіў. Такая цемра, снег. Хадзіў, хадзіў і згубіў вас. Натрапіў на кукурузу. І вось маёра знайшоў. Той жа гад кінуў яго... Маёр сам сказаў. Яшчэ прытомны быў.

– Каб жа я ведаў, а то гляджу – сціх – ну, думаў, памёр, – з фальшываю горыччу азваўся Блішчынскі. Ён стаяў над імі, прыхінуўшыся плячом да сцірты, і з цікаўнасцю зазіраў на маёра. Дзіўна было, як хутка ён забыўся ўжо на Шчарбакову лютасць і цяпер імкнуўся зрабіць выгляд, быццам нічога сур'ёзнага між імі і не здарылася. Шчарбак пагрозлівым позіркам змераў яго: – Ты маўчы лепш! Ось выйдзем – я з цябе спаганю! Бязлітасна спаганю! Не думай, што адбаярыўся.

Усе памаўчалі трохі, Шчарбак першы раз паглядзеў навакол – на снегавое поле, вінаграднік, дрэўцы, хутар, раскапаны немцамі пагорак удалечыні.

– Прайсці не спрабавалі?

– Не. Як жа пройдзеш: немцы кругом.

– А я ледзьве дарогу перайшоў. Зранку сядзеў. Добра, што на лясок натрапіў... – казаў ён, азіраючыся. – Ах ты халера, от бяда! І трэба маёра ратаваць. Цяпло яму патрэбна. Можа, якую аперацыю. А то загіне да вечара.

– Ведама ж. Не дужа ў саломе нагрэеш, – уставіў сваё Блішчынскі. Выгляд у яго быў незалежны, але свае разважанні ён кінуў, відаць, усё ж асцерагаўся Шчарбака. Шчарбак зноў нічога не адказаў яму.

– Як жа гэта ты валок яго такую далеч? – спытаў Цімошкін у сябра.

– Ведаеш, не раз ужо думаў: упаду і здохну. Але валок. Як жа кінеш: свой чалавек.

Ён памаўчаў і зусім ужо сцішаным тонам спытаў:

– Курыць, вядома, няма?

– Няма, брат.

– Кепска... А я ось у Здабудзькі паперы ўзяў. – Шчарбак выцягнуў нагу, дастаў з кішэні пацёрты пачак дакументаў. – На, ты ж грамацей – адпішаш. Як выйдзем...

Цімошкін узяў з рук загорнутую ў паперку чырвонаармейскую кніжку, нейкія даведкі, пацёртыя, пакамечаныя лісткі. Адзін аркушык разгарнуў – гэта было пісьмо – няроўныя, напісаныя алоўкам радкі родным, куды-небудзь на Вінніншчыну або Кіраваградчыну. «Адсылаць яго ці ўжо не трэба?» – падумаў ён і прабег вачыма першыя няскладныя словы на ўкраінскай мове: «Пішу вам усім – жынцы і братовій Олені, брату Опанасу і ўсім родычам, што я попав до артылерыі, воюемо Гітлера з пушкі. Мэнэ хотілы назначыць до коней, та я відказався – як це я буду в обозі, колі ў мэнэ свій рохунок з Птлером за Мыколу. Воюема мы добрэ, хлопці ў нашому разліку смілі, командзір Скварышаў тэж справедлівій і відважный, а шчэ й хорошый. За мэнэ не горюйтэ, а што трапітся, то дарма не загіну, а покажу цім фрыцюкам. Чоботы мої Петро нехай віддасць куму шчоб підбыв підошвы, воны шчэ міцны, а за работу, колы прыйду після війны, в боргу не застанусь. А шчэ сходы до головы сільрады, нехай по оцій справці зменшыць тобі плату як чырвонаармейскій родыні...»

Прачытаўшы тое, Цімошкін трохі здзівіўся, упершыню неяк згледзеўшы знутры гэтага ціхмянага, нехуцавага, як кажуць, чалавека, відаць, здольнага на большае, чым тое, што ён паспеў здзейсніць за кароткі час на вайне. У хлопца ад таго з'явілася ў душы кароткая прыкрасць, што вось дагэтуль крыху пагарджаў ездавым, які на справе быў зусім нядрэнны салдат.

Шчарбак, прыўстаўшы на каленях, усё аглядаў наваколле. Немцы на выспе патроху варушыліся ў раскапанай зямлі, з боку ад іх на дарозе імчалі аўтамабілі ў бок фронту. У снегавым прасторы яшчэ паяснела, але неба скрозь было захутана шэрасцю хмар, дзьмуў сцюдзёны марозны вецер.

У той час заварушыўся, застагнаў у саломе маёр, відаць было па ўсім, што ён ледзьве ліпеў на апошніх рэштках жыцця, і Цімошкін падумаў, што было б зусім недарэчна пасля ўсяго, што сталася, даць яму загінуць тут, за некалькі, можа, гадзін да паратунку. Пэўна, такі ж клопат адчуваў і Шчарбак. Хлопец стомлена падняўся на ногі,

угледзеўся ў снежны абшар, і позірк яго, відаць, нечакана ўпаў на той маленькі хутар, што адзінока чарнеў у канцы пасадкі.

– У хутары, не бачылі, немцаў няма? – запытаўся Іван.

– Чорт іх ведае, можа, і ёсць.

– Ды няма там нікога, – упэўнена абвясціў Блішчынскі.

Тая яго ўпэўненасць раззлавала Цімошкіна.

– А ты хадзіў туды, ці што? – непрыязна запытаўся хлопец.

– Не хадзіў, затое глядзеў увесь дзень. Разумееш?

Шчарбак недаверліва паглядзеў на Блішчынскага, пасля зірнуў на Цімошкіна і ўзяў з саломы аўтамат.

– Я збегаю. Калі можна будзе, перанясём маёра туды.

– Ваня, пастой, – усхапіўся Цімошкін. – А можа, там немцы?

– Няхай сходзіць, – ціха, але настойліва сказаў Блішчынскі. – Чаго баяцца?

– Ваня, не ідзі! – запярэчыў Цімошкін, але хіба можна было перайначыць ягонага сябра? Ужо такі быў гэты чалавек, што калі закарціць у яго якое жаданне, дык ён даможацца свайго.

– Я хутка. Ты паглядзі тут, – сказаў ён Цімошкіну, паправіў шапку і пайшоў. У Цімошкіна нешта балюча трапянулася ў грудзях.

– Што ты на другіх выязджаеш? – крыкнуў ён-земляку. – Чаго сам не сходзіш? Зноў за чужую спіну схаваўся!

Але яны ўжо засталіся ўдвух, і Блішчынскі зноў стаў ранейшым – упэўнена-нахабным у адносінах да Цімошкіна. Нічога не адказаўшы, ён ваўкавата, спадылба, глядзеў на яго, ад нейкай прытоенай злосці раздзімаў свае ноздры і лепей масціўся ў саломе. Толькі канчаткова прыладзіўшыся, зазначыў з намёкам на нейкі шматзначны сэнс:

– А кліна ад гарматы ў яго ўсё ж няма...

Цімошкін спачатку не зразумеў, а калі здагадаўся, што гэта ён пра Івана, здзіўлена паглядзеў на земляка. Той спакойна, з прыхаваным здзекам вытрымаў яго позірк.

– Ну і што? – запытаў Цімошкін, адчуваючы, што нясцерпна ненавідзіць яго.

– Анічога. Так. Для памяці...

Нешта ён затаіў у сабе супраць Шчарбака, але Цімошкіна ўжо не дужа цікавіла тое. Яго ахапіла трывога. Ён сам не ведаў чаму, але ўсё яго нутро пратэставала супраць Шчарбаковай разведкі хутара. Гэта праўда, што небяспека там была невялікая, немцы на пагорку і на

дарозе занадта далёка, каб у адзінокім чалавеку на полі пазнаць ворага. Але неяк невыразна і ўпарта адчуваў ён, што гэта – крок да іхняй новай бяды. І хлопец прыціх, прыдушаны тым прадчуваннем, змоўк і, стаўшы на калені ў саломе, глядзеў услед сябру.

А Шчарбак тым часам абышоў заснежанага каня і ўпэўненай хадой рашучага чалавека пайшоў сабе, усё аддаляючыся, у завейны снегавы прастор.

7

Угары спакваля праяснела, хмары спаўзлі з небасхілу, пакінуўшы за сабой рэдкую бялявую смугу, якая абвалакла, прытушыла нізкае сцюдзёнае сонца. Пераможанае зімовай стыхіяй, яно маленькаю жоўтаю плямкай бяссільна павісела над краявідам і паціху пайшло на закат.

Па ўсім вялізным прасцягу, з краю ў край снегавой роўнядзі, слалася, імчала завея. Нястомны працаўнік вецер гнаў і гнаў некуды разматляныя космы снегу, раўняў, выдзьмуваў, па-свойму аздабляў і перайначваў белы зімовы прастор. Рэдкія калівы быльнягу на ўзмежку роспачна няспынна трымцелі, вецер ірваў, церабіў салому са сцірты; хапіўшы снегавога пылу, злосна кідаў яго пад застрэшак. Маёр зноў сціх у забыцці. Блішчынскі ўціснуўся спіной у салому, закапаў у яе ногі, сашчапіў у рукавах рукі і курчыўся так – заклапочаны, панылы і маўклівы. Цімошкін жа, забыўшыся на несціханы свой боль, не чуючы ўжо адубелых ног, стаяў на каленях і неадрыўна сачыў за Іванам.

Ён усё далей ішоў ад сцірты, трошкі апусціўшы правае з аўтаматам плячо, па-качынаму, нетаропка і дужа валюхаючыся ў бакі. Вецер вырываў з-пад Іванавых ботаў снегавыя пасмы і слаў іх у доле; ззаду за хлопцам цягнуўся крываваты ланцужок ледзьве прыкметных ямак-слядоў. Цімошкін прагна ўглядаўся ў кожны крок сябра, у кожны рух – пакутнае прадчуванне вялізным каменем душыла яго нутро. Здавалася, вось-вось загрымяць стрэлы, разарвецца міна і Цімошкін назаўжды страціць свайго апошняга і самага лепшага сябра.

Але ўсюды ўсё было ціха – ні стрэлу, ні гуку, толькі скуголіў, гудзеў і шастаў навокал вецер. Адно вуха Іванавай шапкі прыхінулася да шчакі, а другое тырчала ўбок, і матузок завязкі трывожна матляўся на плячы. З цягам часу завейная далеч усё болей атуляла і паменшвала хлопца, згладжваючы яго абрысы.

Шчарбак дайшоў да раду маладых дрэўцаў і па-над імі скіраваў у хутар. Ісці там, па ўзмежку, мабыць, было лепей, хлопец прыбавіў хады і, усё аддаляючыся, адно за адным шпарка мінаў дрэўцы. Ужо яго маглі бачыць з хутара. Цімошкін асабліва напружыў зрок, вочы ад намагання і ветру заплывалі слязьмі, але ён баяўся міргнуць, каб не прапусціць, калі здарыцца бяда. «Хоць бы як-небудзь, хоць бы як-небудзь!» – трымцела ў яго галаве невыразная думка-жаданне, і ўсёю сілай сваёй змардаванай душы ён прагнуў, каб тыя яго трывогі не збыліся.

На палове дарогі да хутара Іван, пэўна, натрапіў на які раўчук, на паўхвіліны схаваўся ледзь не да шапкі, затым зноў паказаўся на снезе.

І вось ён пад самым хутарам. Ад хваравітага напружання Цімошкіна аж узяла дрыготка, аднак ён па-ранейшаму глядзеў, слухаў, стыў на ветры, і, прагнучы ўдачы, з кожным сябравым крокам чакаў бяды. Але, здаецца, яна міналася. Іван шпарка сігаў да нейкай цагляной будыніны: ні ля яе, ні пад суседняй збудоўкай нічога жывога або падазронага не было відаць. Урэшце ён падышоў да рога, пратупаў уздоўж нізкай цаглянай сцяны, мінуў нейкую чорную пляму ў доле і знік на падворку.

Было па-ранейшаму ціха.

Увесь скалелы, Цімошкін трошкі аслабіў сваё напружанне і ўдыхнуў болей паветра. «Можа, як-небудзь?» – бессвядома з'явілася маленькая кволая надзея. Ён прысланіўся спіной да саломы, захінуў шынялём калені і, усё ўглядаючыся ў хутар, пачаў чакаць.

Яго напятая, як струна, прага-жаданне, каб як-небудзь мінула чалавека бяда, трошкі аслабла, і за тое пасля ён гатовы быў праклясці сябе. Можа, тым хлопец пазбавіў сябра якой незразумелай таемнай падтрымкі, можа, ён ад таго раней, чым трэба было, згубіў асцярогу і аддаўся бяспецы. Ён не ведаў, як тое сталася – можа, нават міргануў у той час, – толькі неяк раптоўна і нечакана ўбачыў, што наўпрасткі па снежным полі з хутара шпарка, ратуючыся, бяжыць чалавек.

Спачатку хлопцу здалося, што гэта хто другі, не Іван. На якую секунду ён разгубіўся, не цямячы, што сталася, і затым у хутары імпэтна і глуха затрашчаў аўтамат.

Па ім пусцілі доўгую, відаць, паспешную чаргу, Іван азірнуўся і кінуўся ўбок, пасля ў другі – хітраваў, каб не ўцэлілі. У Цімошкіна схаладзела скрозь унутры, пасля нейкім гарачым варам плёснуўся ў душу спалох. Побач устрывожана ўскочыў Блішчынскі, але хлопец не

глянуў на земляка, – яго пранізала адчуванне, што Іван у смяртэльнай бядзе.

Далейшае адбылося надзвычай хутка і жахліва. Два ці тры аўтаматы з хутара пачалі біць кароткімі імпэтнымі чэргамі. Іван упаў першы раз, перакаціўся ў доле, стрэльнуў у адказ, усхапіўся, пабег і ўпаў зноў.

Нястрымнае жаданне памагчы сябру, які, пэўна, гінуў, падхапіла хлопца з застрэшка. Ён кінуўся ў поле – ногі бухнулі ў спрасаваны снежны ўзгорбак, вецер з-за сцірты злосна рвануў полы шыняля. І тады ззаду злосна азваўся Блішчынскі.

– Стой! Куды? Ці ты здурнеў? Куды цябе гоніць? Цімошкін толькі на імгненне адарваў позірк ад далечы, азірнуўся на гэтага недарэчнага тут між імі Блішчынскага, які ўскочыў пад сціртай. І калі ён зноў, бегучы, зірнуў наперад, Ваня ляжаў на снезе ў некалькіх метрах ад раўчука і, здаецца, не кратаўся.

У Цімошкіна падагнуліся ногі. Спатыкнуўшыся, ён глытнуў нешта тугое і нясцерпгаа крыўднае, што падкацілася к горлу, і з дзікай лютасцю зароў на Блішчынскага:

– А ты што?! Зноў? Наперад, сволач! Чуеш? Марш!

Невядома, што ён крычаў яшчэ, толькі збялелы Блішчынскі скамянеў пад застрэшкам і, аберуч трымаючы аўтамат, няўцямна ўтаропіўся ў яго. Цімошкін жа спяшаўся і аж тросся, панішчаны бядой, а ён усё туліўся пад сціртай, баючыся выйсці на снег. Тады хлопец ірвануў рукаятку аўтамата і кінуўся да яго.

– Наперад, сабака!!! Застрэлю!!!

Ён траціў над сабою ўладу, мог бы забіць яго, і Грышка, відаць, зразумеў гэта. Бачна было, як у рудых пісаравых вачах варухнуўся спалох, як задрыжалі яго тонкія вусны, і ён, боязна паглядваючы на земляка, нясмела ступіў з-пад застрэшка.

– Ну чаго ты? Чаго? Ашалеў хіба?

– Бягом! – крычаў Цімошкін і, падхапіўшы пад паху аўтамат, пабег з ім, поўны здзічэлай рашучасці забіць, калі ён не паслухае. Недзе ў хлапечым нутры стала нясцерпнай тады накопленая гадамі нянавісць да яго подлай натуры, да таго ж ён ведаў, што адзін з балючай рукой не здолее, – калі, можа, трэба будзе, – несці Ваню. Блішчынскі боязна трухаў, невядома чаму разявіўшы рот і пазіраючы то ў бок хутара, то скоса – на хлопца. Цімошкін жа не глядзеў наперад – ведаў, там чакае яго бяда, і пад дулам свайго аўтамата гнаў туды пісара.

Так яны дабраліся да дрэўцаў, і Цімошкін вельмі спалохаўся, каб ворагі раней за іх не падбеглі да Вані. Але стрэлы з хутара сціхлі, здаецца, адтуль ніхто так і не паказаўся ў полі, Ваня ж паціху кратаўся, толькі ўжо не ўставаў болей – мабыць, патроху поўз у раўчук.

Узмежак быў вузенькі, з пасохлым быльнягом у снезе і тонкімі дрэўцамі. Блішчынскі пабег цішэй і ўрэшце перайшоў на крок. Цімошкін строга крыкнуў на яго – Грышка паслухаў і зноў неахвотна патрухаў бягом. Ён цяжка дыхаў ад стомы, сумка нязручна боўталася на яго баку, і пісар раз-пораз адкідваў яе назад. Здаецца, ён ужо перамог свой страх і стаў па-ранейшаму паныла і злосны.

Ваня поўз. Ужо стала відаць, як валок ён па снезе сваё цела, пакідаючы ззаду шырокую баразну-след. Цімошкін зноў прыкрыкнуў на Блішчынскага, які наравіў адстаць, і сам бег як толькі мог, трацячы рэшткі невялікае свае сілы.

Так яны падбягалі да Вані. Ужо зусім блізка быў неглыбокі заснежаны раўчук, калі з хутара зноў разанула паветра чарга. Тоненькая, як птушыная лапка, галінка, ссечаная куляй, упала з дрэва ў дол, вецер адразу падхапіў яе і шпарка пагнаў у прастор. Грышка ўраз пляснуўся па той бок узмежка, Цімошкін, не хочучы пакідаць яго, таксама лёг на гэтым баку. У паветры коратка і люта фыркнулі кулі, кавалак мерзлай кары ад дрэва адскочыў у снег перад хлопцавым тварам, і тапалёвы камель заблішчаў белаю плямкай.

– Паўзком! – крыкнуў Цімошкін Блішчынскаму, шапка якога тырчала за ўзмежкам. – Паўзком, чуеш?

Чарга зноў сцебанула па галлі дрэўцаў, зноў некалькі ссечаных галінак падхапіў на ляту вецер. Няспрытна ўпраўляючыся адною рукой, хлопец папоўз на баку, цягнучы за сабой аўтамат. Блішчынскі ж нешта паварушыўся і прыціх. У Цімошкіна ўжо адышла крыху тая шалёнасць, з якой ён накінуўся на земляка, і цяпер, вельмі баючыся за Ваню, ён пачынаў трывожыцца, каб не здарылася чаго і з Блішчынскім.

– Ну што? Давай хутчэй!

Грышка падняў над узмежкам голаў і праз вецер роспачна, гарачна загаманіў:

– Слухай, Валодзя! Што ты робіш? Што ты робіш? Яны ж зараз пераб’юць нас. Куды ты пнешся? Можа, ён забіты ўжо, а навошта мы лезем? Хто ён табе: брат ці радня якая, чаго ты на ражон лезеш?

Давай вернемся, пакуль жывыя. Чуеш? Давай назад. Мы ж свае людзі. Землякі. А ён... Давай вернемся.

Цімошкін не чакаў гэтага, думаў, што ён адчуў там, ля сцірты, агіднасць сваіх паводзін і калі падпарадкаваўся яму, дык зразумеў хлопцаву лютасць. Але, відаць, не. І цяпер, угаворваючы яго вярнуцца, сам паварочваў назад, памалу адпаўзаў, затуліўшыся ад куль за ўзмежак. Зноў у Цімошкіна ўскіпела злосць да гэтага чалавека – ён зразумеў, што пісара трэба гнаць наперад пад дулам.

Падхапіўшы аўтамат, ён пераскочыў цераз узмежак і выцягнуўся на снезе побач з Грышкам. Той насцярожанымі, поўнымі спалоху і просьбы вачыма зблізку паглядзеў на хлопца, але, мабыць, не ўбачыў таго, што хацеў.

– Наперад!! – скрыгануўшы зубамі, загадаў Цімошкін і адною рукой, як пісталет, наставіў на яго аўтамат. – Наперад!!! – ад злосці яго голас сарваўся на крык.

Грышка марудна адвёў ад земляка панылы свой позірк, нешта прабурчаў і, няўмела валюхаючы задам, папоўз ля ўзмежка. Цімошкін задыхаўся ад снегавой віхуры, паднятай яго целам, і поўз следам. Хлопцу было страшэнна цяжка і нязручна, хацелася ўскочыць і бегчы, але ён баяўся рызыкаваць, тым больш што пад кулямі гнаць наперад Блішчынскага, відаць, не ўдалося б. І ён пяўся з усяе сілы, стараючыся не адстаць ад сяржанта, і, калі той спыняўся, штурхаў яго ў выслізганыя падэшвы ствалом аўтамата. Зямляк, не азіраючыся, неахвотна поўз.

Урэшце яны дабраліся да раўчука. Увесь гэты час, паўзучы за ўзмежкам, Цімошкін не мог бачыць Івана. Цяпер зірнуў на сябра – той таксама ўжо дапоўз у раўчук і курчыўся на тым яго схіле. Побач, скіраваны ў бок ворага, ляжаў аўтамат.

Блішчынскі яшчэ поўз, увесь укачаўшыся ў снег, а Цімошкін ужо не мог вытрымаць – падхапіўся і сігануў у раўчук. Немцы, пэўна, не бачылі іх і перасталі страляць. Снег У раўчуку быў глыбокі, і боты да самых калень патанулі ў гурбе. Разграбаючы счырванелаю рукой снег, хлопец яшчэ здалёк убачыў нахмураны Ванеў твар, на якім былі боль, клопат і яшчэ ціхая нямая ўдзячнасць. Абапіраючыся на аўтамат, Цімошкін ускарабкаўся па адхону, і з самае яго душы, як стогн, вырваліся дакор і пытанне:

– Нашто ты ішоў, Ваня?

Шчарбак хацеў паварушыцца, але толькі сцяў зубы і, пэўна стараючыся як мага спакайней, сказаў:

– Ладна, нічога. Перавяжы як-небудзь...

Цімошкін кінуў аўтамат, укленчыў ля яго – Ваня рукой дакрануўся да свайго бядра. У, яго ватных штанах ля кішэні цямнела мокрая пляма, а з невялікае дзіркі тырчаў клык акрываўленай ваты.

Завіхаючыся ля сябра, ён, мусіць, вельмі вытыркнуўся з раўчука, і з хутара зноў загрукацела чарга. Некалькі куль, ударыўшы ў голы, выдзьмуты ветрам узлобак, зямлёй і снегам пырснулі ў іхнія твары. Цімошкін абцёр рукавом твар і, прыгнуўшыся, непаслухмянай акалелай рукой пачаў расшпільваць Іванава адзенне. Ён вельмі спяшаўся, і яго сэрца ад стомы і пакут шалёна калацілася ў грудзях.

– Блішчынскі, хутчэй! – крыкнуў Цімошкін пісару, які нязграбна і яўна не спяшаючыся выбіраўся з гурбы. Урэшце ён боязна падпоўз да іх, і хлопец загадаў:

– Ірві сарочку!

Грышка недаўменна заміргаў сваімі вострымі вочкамі, не разумеючы, што ад яго трэба, і Цімошкін, вылаяўшыся, растлумачыў тое са злосцю. Сяржант палажыў аўтамат, дрыжачымі рукамі выцягнуў з-пад свайго шыняля край нацельнай сарочкі, адшкуматаў ад яе падол, і яны, схіліўшыся над Ванем, пачалі завязваць яго акрываўленае бядро. Крыві было многа, яна сачылася і сачылася з раны, скрозь заліўшы сабой хлопцаву адзежу.

Яны перавязалі нагу, хоць і не надта ўдала, бо спяшаліся і не дужа слухаліся іх змёрзлыя рукі. Ваня, відаць, вельмі пакутаваў, але трываў, сцяўшы зубы, і ў глыбіні ягоных заўсёды сур'ёзных вачэй свяціліся боль і трывога. На чарнаватым ад шчаціння твары Блішчынскага блукаў страх, а ў вуснах – прытоеная гідлівасць ад крыві.

Трэба было ратавацца адсюль, і пакуль што гэты паратунак Цімошкін бачыў ля сцірты. Яны падхапілі Ваню пад пахі і за нагу і асцярожна сунуліся ў раўчук. Ваня застагнаў, пабялеў з твару, але маўчаў.

Ступаючы ў глыбокія ранейшыя свае сляды, яны перавалаклі яго на той бок, – далей трэба было паўзці.

8

Гэта быў страшэнна пакутны шлях, ён адабраў усе невялікія іхнія сілы. Невядома, колькі гадзін яны паўзлі праз завею, але калі дабраліся да сцірты, зімовае сонца ўжо садзілася за небасхіл. У

вышыні праз падраную смугу неба блішчала падталая льдзінка месяца, а яны, ушчэнт выкачаныя ў снезе, мокрыя ад поту, ляжалі ля сціrты і сіпавата, знясілена дыхалі. Шчарбак вельмі пакутаваў. Твар яго ўвачавідкі схуднеў, стаў шэры, вочы запалі пад лоб, хлопец прыкрыў іх пасінелымі вейкамі і ціха стагнаў. Цімошкін выцягся побач з сябрам, не здолеўшы нават запаўзці пад застрэшак, і не мог зладзіць з сэрцам, якое бяссільна калацілася ў грудзях. Навярэджаная яго параненая рука з разматляным бінтам нясцерпна торгала, бы нарывала. Зморaны, прымоўклы, Блішчынскі сядзеў пад сціртай і атупела глядзеў на хутар. Яны ўжо не ведалі, як ім тут быць і як выбірацца далей – ісці ў іх не было ніякае сілы.

І ў такі вось час, калі ад знямогі мутнела ўваччу і ўсё на свеце было непатрэбна і абыякава, пачуўся спалоханы голас Блішчынскага:

– Немцы!!!

Гэта было самае горшае – іхняя пагібель, здаецца, падступіла ўпрытык. Але ўжо столькі было перанесена імі за апошнія дні, столькі выпакутавана, што гэтая страшная навіна не спалохам, а толькі самотнай тугою азвалася ў іх душы. Усё ж Цімошкін неяк устаў з долу і, перасільваючы ў сабе знямогласць, сеў на снезе. З-пад хутара, паўз дрэўцы, пэўна, па іхніх слядах, адзін за адным ішлі немцы.

Блішчынскі з нечаканым спрытам падхапіў аўтамат і падаўся за сціrту. У доле заварушыўся і прастагнаў Ваня. Ён прыўзняўся на руках, прыкусіў ад болю губу і ўгледзеўся ў звечарэлы прастор.

– Валодзя, – за сціrту! – пакутна моршчачыся, сказаў ён, і Цімошкін адчуў, што ім засталося адно – біцца.

І сілы яшчэ знайшлося. Цімошкін устаў, учапіўся адною рукой за Ваневу руку і сяк-так памог яму дацягнуцца да іх саламянага прытулку.

Але, кажуць, бяда не ходзіць адна. Не паспелі яны запаўзці ў застрэшак, як новая трывога – за маёра – зварухнула нутро Цімошкіна. Прыкрыты да паловы саломай, Андрэеў ляжаў, як і раней, і ягоны твар, прысыпаны снегавою мукой, здаваўся нежывы. Хлопец кінуўся да яго, кpануў за плячо, трасянуў – ніводным рухам, ніводным знакам маёр не азваўся. Тады ён, вырываючы гузікі, расшпіліў ягоны шынель, прыпаў вухам да шырокіх нерухомых грудзей і хутка зразумеў, што ў іх ужо не засталося жыцця. Ён сказаў аб тым Шчарбаку, але той, спакучаны сваім болем, толькі курчыўся на саломе і маўчаў.

Немцы між тым таропка шыбавалі па ўзмежку – усяго іх было дванаццаць. Адзін адстаў нечага, прыгнуўся, пакорпаўся над сваім абуткам, пасля бягом даганяў пярэдніх. Далей і з боку ад іх, за хутарам, абыякавае да людское бяды, заходзіла чырвонае, патухлае сонца. Вецер патроху цішэў, і завея ў полі спакайнела. Ваня прыціснуўся да саломы ў доле, ён яшчэ болей збялеў і, пэўна, каб не стагнаць, моцна сціскаў сківіцы. У Блішчынскага нервова дрыжала пашчэнка, увесь ён неяк прыціх і разгублена шныпарыў вачмі па снегавым прасцягу.

Трэба было рыхтавацца да бойкі, і Шчарбак, павярнуўшы да хлопцаў твар, на якім ляжала выразная грымаса болю, раздражнёна крыкнуў:

– Ну, што стоўпіліся? Цімошкін – пад каня!.. Ты, пісар, – на той бок, за сцірту! Адбівацца будзем!

Блішчынскі, прыгнуўшыся, моўчкі шмыгнуў за сцірту, Цімошкін выйшаў з-за рога і пачаў мясціцца ў снезе ля конскага трупа. Ваня ўсё ляжаў ніцма пад сціртай.

– Ат, чорт!.. Закурыць бы! – ціха прастагнаў ён. Заўжды ў хвіліну, калі насоўвалася небяспека, ён прагнуў курыць. Звычайна ў такі час Цімошкін згортваў цыгарку, прыкурваў і соваў сябру ў зубы, а ён, не адрываючыся ад прыцэла, наводзіў гармату па пяхоце ці танках. Гэта памагала яму быць спакойным і роўна рабіць сваю справу. Цяпер жа курыва ў іх не было, і Ваня з болем і горыччу вылаяўся.

Яны пачалі чакаць. Каб ямчэй было ўцэліць, Цімошкін паклаў аўтамат на худы конскі загрывак, – страляць адною рукою было нязручна. Шанцаў выйсці жывымі з гэтага ліха ў іх было мала, калі б хоць удалося падпусціць ворагаў бліжэй. Наўрад ці будуць немцы атакоўваць іх, але агню зададуць, гэта хлопцы ведалі добра. Яшчэ кепска, што так мала было патронаў – па адным толькі дыску на аўтамат. Аднак прыдумаць што-небудзь другое ўжо было позна. Немцы павярнулі ад дрэўцаў і, абхопліваючы сцірту падковай, пачалі разыходзіцца ў полі. Яны пакуль што не стралялі, але, відаць, адчувалі, што будзе бойка, і, насцярожана ступаючы ў снезе, падыходзілі ўсё бліжэй.

– Ваня, бяры тых, што злева, а я – што справа, – сказаў Цімошкін сябру.

Шчарбак кіўнуў галавой. Яму, пэўна, гаварыць было цяжка, і выглядаў ён вельмі зняможана. У Цімошкіна балюча заныла ўнутры,

не так за гэту бяду, як за Ваню, – чулася яму, што нямала пакут чакае хлопца з той яго ранай.

Тым часам паволі цямнела. Над хутарам расплылася ў небе лімонная жаўцізна з барвоваю паскай ля самай зямлі. Сінявая смуга залізвала, хавала далячынь, снегавую роўнядзь атулялі прыцемкі. На снезе, аднак, добра відаць была кожная постаць усіх дванаццаці немцаў, хоць падрабязней ніводнага з іх ужо нельга было разгледзець. Усярэдзіне яны радзей раздаліся ў бакі, а на флангах сціснуліся, – пэўна, фланговыя пабойваліся і не хацелі адрывацца ад астатніх.

І вось, не спыняючы хады, нехта даў першую аўтаматную чаргу – збоч у гурбіне штось гулка ляснула. Цімошкін здагадаўся – гэта па бочцы, і пасунуўся бліжэй да заснежанага каня. Праз дзесяць крокаў ад яго туліўся ў доле Ваня, вецер круціў над ім саламяную пацяруху і снегавы пыл.

Немцы пачалі лупіць з усяе зброі. Чэргі гулка калацілі звечарэлую ціш, кулі, бы палкамі, лупцавалі гэты канец сцірты. Яна церусіла ў падветраны бок саламянай трухой і мякінай, густа запарушвала белы свяжуткі снег. Цімошкін прыціснуўся галавой да конскага чэрава і напружана чакаў, калі ж урэшце пацішэе той іх першы агнявы напор.

І ён урэшце неяк раптоўна спыніўся зусім. Хлопец хапіўся за аўтамат – немцы былі зусім блізка, доўгім выгнутым ланцугом яны ахаплівалі сцірту. Адны беглі, другія таропка крочылі – у падаткнутых пад дзягі шынялях, у касках ці ў зімовых казыркастых шапках. Цімошкін зірнуў на Ваню – здаецца, той быў жывы, цярпліва ляжаў пад рогам сцірты і чакаў.

– Рус, здавайсь! – данёсся з поля далёкі, задыханы, чужы і вельмі варожы голас. Закрычалі і другія, і з паўхвіліны яшчэ хлопцы чулі:

– Рус, здавайсь!

– Еван!.. Капут!

– Рус капут, здавайсь!

Хто ведае чаму – не той іх шалёны агонь, а гэтыя нахабныя воклічы гарачымі абцугамі рванулі Цімошкіну душу. Здалося хлопцу, што сапраўды іншага ім выйсця няма, што ўратавацца яны ўжо не здолеюць і застаецца толькі адно – памерці ці здацца ў палон. Але ж палон! Колькі ўжо яны нагледзеліся і начуліся аб ім, – палон быў для іх горш за самую страшную смерць.

І тады, каб заглушыць у сабе безвыходную роспач і тыя варожыя крыкі, Цімошкін, не дужа старанна прыцэліўшыся, крамсануў па ланцугу чаргой. Пасля, упёршы магазін у змерзлую канячую лапатку,

выпусціў запар некалькі кароткіх і частых чэргаў. Немцы страпянуліся, сёй-той кінуўся наперад, некаторыя пападалі ў снег, і зноў, хутка набіраючы лютасць, загрукацелі здаля іх аўтаматы.

Не, узяць хлопцаў тут было не так лёгка. Усё ж яны былі прыхаваны невялічкімі снегавымі ўзгоркамі ля сцірты, якія затулялі ад прыцэльнага агню. А ворагі відны былі як на далоні, ні аднаму з іх не было дзе схавацца. Калі б у гэтае тройкі было болей патронаў, дык, мусіць, яны б яшчэ адбіліся.

Але патронаў было вельмі мала для такой бойкі, і праз нейкі час Цімошкін ажно спалохаўся, падумаўшы, што магазін, мабыць, ужо апусцеў. Шчарбак таксама перастаў страляць. У наваколлі крыху пацішэла, толькі з боку ворага нейкі аўтамат сыпаў усюды кулі – у снег, у сцірту, недзе ў паветра над імі. Засмярдзела дымам – гэта ў сцірце, якраз у падстрэшку, дзе яны нядаўна хаваліся, нешта курылася, і вецер круціў, слаў у доле горкі смярдзючы дым.

– Валодзька! – гукнуў з дыму Шчарбак. – Дзе пісар?

Цімошкін крыху прыўзняў галаў і ўслухаўся, але за сціртай нічога не было чуваць – ніякага руху, ні стрэлаў – мусіць, нешта там здарылася. Праўда, хлопец і цяпер не вельмі шкадаваў Грышку – але ж у такі час патрэбны быў і Блішчынскі. Шчарбак, пэўна, ужо адышоўся ад нядаўняе злосці і цяпер клапаціўся і аб гэтым абаронцы.

– Споўзай туды: можа, паранілі, – усё моршчачыся ад болю, сказаў ён.

Сцірта ўсё болей дыміла, але агню не відаць было. Немцы ляжалі ў полі, нехта з іх ланцуга, мабыць паранены, папоўз да дрэўцаў, раз-пораз патрэсквалі аўтаматы. Падхапіўшы ля каня сваю зброю, Цімошкін паўзком пад сціртай падаўся на той бок, да Блішчынскага.

На локцях і каленях ён запоўз за сцірту, тут здалося хлопцу трошкі зацішней, і можна было прыўзняцца. У той час штосьнечакана рванула на галаве яго шапку, яна тузанулася і налезла на самае вуха. Цімошкін азірнуўся, сарваў яе з галавы – на патыліцы ў шапцы з дзвюх свежых дзірак тырчала вата. Ён зноў насунуў яе і падаўся далей.

Але дзе ж гэты Блішчынскі? Цімошкін дапоўз пад сціртаю да яе доўгага боку, куды паўгадзіны назад кінуўся Грышка, і нідзе не ўбачыў яго. Спачатку нешта палахліва-самотнае варухнулася ў душы; аглядаючы наваколле, ён не ведаў, што і думаць. Але вось зусім блізенька, ад самой сцірты, ён убачыў сляды. Шырокія крокі нямецкіх

абшытых валёнак крывуляста беглі па снезе ў тыл і знікалі ў недалёкіх кустах вінаградніку.

Дык вось што!

Умомант усё стала непапраўна выразна, хлопец аж застагнаў ад бяссільнае злосці і прыкрасці. Чаму ён не прыпоўз сюды на якую хвіліну раней? – такое шкадаванне перш за ўсё скаланула яго пачуцці. Калі б хоць здалёку ён убачыў, як уцякаў гэты гад, дык, не зважаючы на Івана і на нямецкі агонь, кінуўся б па тых ненавісных слядах і дагнаў бы яго. Але ён спазніўся, і земляка ўжо нідзе не было відаць.

За некалькі кароткіх хвілін, пакуль хлопец ляжаў пад кулямі за тою сціртай, цэлы рой устрывожаных думак пранёсся ў яго галаве.

Подлы, агідны чалавек! Чаму ён не даў тады Івану застрэліць яго? Чаму ён увесь час недарэчна стараніўся ўсяго нялюдскага ў ім, не хацеў з ім чапляцца і ўсё думаў, што людзі самі ўбачаць і пакараюць яго. Крыўдлівы боль сціснуў хлопцава сэрца ад усведамлення таго, што Блішчынскі праз яго бяспечнасць ашукаў іх, двух параненых, і тым падставіў пад смерць. Вядома, за іхнімі спінамі ён дарвецца цяпер да ратунку, выжыве, дачакаецца светлага дня і кляшчом увап’ецца ў новае, пасляваеннае жыццё – увап’ецца ў яго самае салодкае і мяккае месца. На ягоных грудзях будуць вісець баявыя медалі, у кішэнях будуць ляжаць паперкі, што дадуць яму патрэбныя правы ў жыцці, і ён будзе прапаведваць тое, у што сам не верыць, і здабываць сабе выгаду з тых пропаведзяў.

Распластаны на снезе, Цімошкін, мабыць, болей, чым паратунку, прагнуў помсты Блішчынскаму. Праўда, ён не ведаў тады, што б зрабіў з земляком – можа, застрэліў бы, а можа б, збіў яго ў горкі яблык, бо – разумеў – скардзіцца па закону на гэтага злыдня не было за што. Хіба ён выконваў з імі баявую задачу ці здрадзіў Радзіме? Яны нават не мелі пэўнага доказу таго, што ён на полі бою пакінуў жывога маёра. Ён вынесе да сваіх ягоную сумку з сакрэтнымі паперамі, прыдумае сабе якое геройства ды яшчэ нагаворыць на хлопцаў за тую гармату. Але ўсё ў Цімошкіне пратэставала супраць Блішчынскага, і ён тут пакляўся сабе, што, калі толькі выжыве, у што б там ні стала знойдзе пісара і люта адпомсціць яму.

Сцірта загарэлася недзе, і вецер настойліва раздзьмуваў у яе чэраве вялізны нябачны пажар. Дым сляпіў вочы і да кашлю драў горла. Збіты з панталыку новай бядой і не дужа імкнучыся ўхавацца, Цімошкін вярнуўся да Івана.

– Ну што?

Паранены павярнуў да яго спахмурнелы, схуднелы твар з вачыма, поўнымі клопату і ўласнага болю ды прытоенай трывогі.

– Уцёк! – не стаў хлопец таіцца ад сябра. – Збег праз вінаграднік.

Ваня не здзівіўся і не спалохаўся, а неяк вельмі моцна, да белых плямаў на шчоках, сцяў сківіцы і зацята паглядзеў у прастор.

– Падлюга!.. Цяпер нам канец.

Цімошкін стуліўся за снежным узгоркам недалёка ад сябра і пусціў у поле некалькі чэргаў. Немцы па адным перабягалі, набліжаючыся да сцірты, іх стрэлы раз-пораз гулка грукаталі ў марозным абшары і шкуматалі салому.

Цяпер канец – гэта пэўна – думаў хлопец. Бо куды ж яны дзенуцца без патронаў, знясіленыя і параненыя, акружаныя, адрэзаныя ад сваіх. Магчыма, іх спаляць, калі не заб'юць раней, чым разгарыцца гэта сцірта, або для допыту возьмуць у палон і там закатуюць, паб'юць, знішчаць. Як жа дарага абышлася яна, тая яго былая цярплівасць, нерашучасць, тое яго лянотнае нежаданне заядацца з сваім чалавекам-земляком. Цяпер – пакаранне, расплата за ўсё...

Але яны былі зусім маладыя і вельмі хацелі жыць. Жыць, каб дачакацца міру, свайго сціплага чалавечага шчасця ў жыцці. І яшчэ Цімошкін страшэнна не хацеў гінуць, выпусціўшы ў тое запаветна-нязнанае будучае жыццё выкрутлівую вужаку – Блішчынскага. І, пэўна, таму, што бунтавала-бруіла ў ім гэтая нескароная прага жыць, хлопец – галодны, знямоглы і паранены, той, што паўгадзіны назад не мог паварушыцца ў доле, – ускочыў на ногі і загадаў Шчарбаку:

– Бярыся за шыю!

– Што ты надумаў?

Сябра не зразумеў, здзівіўся, недаўменна зірнуў на яго, а затым з раптоўнай надзеяй узняў да ягоных плеч свае рукі. Цімошкін прысеў, падставіў Шчарбаку спіну, і яго вялікія пальцы ўчэпістым вузлом сцяліся на хлапечых грудзях. Цімошкін напяўся, напружыўся і, сабраўшы ў адно ўсе свае сілы, з страшэнным намаганнем падняў сябра і ступіў у снег – пад аўтаматны агонь і дым ад сцірты...

9

«Яшчэ пяць крокаў... Яшчэ тры. Яшчэ трошкі... Яшчэ адзін...» – гэтыя намаганні-лічбы, у якіх сышлася ўся іх цяперашняя мэта жыцця, як нейкі грымотны метраном, стукалі ў Цімошкавай галаве.

Урэшце лік крокаў блытаўся, ногі згіналіся, і хлопец падаў тварам у снег. Пад яго падбародкам расшчапляліся Ваневы рукі, ён скочваўся з плеч, і Цімошкін колькі хвілін знясілена хапаў ротам паветра.

Пластом ляжаў ён, прыпаўшы шчакой да снежнае гурбы, і бяссільна слухаў, як Іван, падняўшы пісталет, хрускаў курком і спыняў дыханне. Значыць, яны ўсё гналіся следам, і каб хоць трохі затрымаць іх, Іван у прыпынках старанна, пакутна цэліўся і бухаў стрэлам.

Але яны ўсё ж даганялі. Усё даўжэлі Цімошкавы прыпынкі, і ўсё менела сілы, а з ёю канчалася яго рашучасць уратавацца ад пагібелі. Нядаўна Іван заклаў у пісталет новы магазін, хлопец лічыў яго стрэлы – гэты дзесяты, значыць, у іх асталося ўсяго шэсць патронаў.

Шэсць патронаў – шэсць маленькіх магчымасцей прадоўжыць жыццё.

Добра яшчэ, што над імі ўсталявалася ноч. У густой сіні неба раямі трапяталіся зоры, навокал стуліўся ў цемры снежны зімовы прастор. Ён быў вельмі вялікі, але зусім пустэльны і цесны, каб схаваць двух чалавек. Куды было бегчы і дзе ратавацца – таго не ведалі яны і шкандыбалі па вінаградніку ў той бок, у які гналі іх немцы.

А недзе не дужа далёка грукацеў бой і чуваць былі выбухі. Лежачы ў снезе, Цімошкін выразна чуў знаёмае парнае «трах-бах» – гэта стралялі танкі. Усведамленне блізкасці сваіх яшчэ надало трохі сілы. Прытрымліваючы сябе на локцях, ён зноў падставіў Ваню спіну, і той сашчапіў на яго шыі свае сцюдзёныя рукі. Хістаючыся, хлопец падняў страшэнна цяжкае цела сябра, і ў той час спахмурнелую начную далеч, бы нізкая маланка, крамсануў трасёр. Ён быў кароткі і хуткі – мільгануў і прапаў. Ледзьве трымаючыся на нагах, Цімошкін стаяў, утаропіўшы вочы ў ноч, і тады зноў убачыў кароценькі імклівы бляск насустрач першаму. Гэта было недзе далёка, збоч кургана, пад самы начны небасхіл. Нейкая раптоўная надзея загарэлася ў ім, здаецца, зноў вярталіся страчаныя сілы, і ён, прыгнуўшыся ледзь не да самага долу, шырока пасігаў між кустоў. Ваня ўвесь час маўчаў за спіной, ногі яго, здаецца, валакліся па снезе, а ён, сцяўшы зубы, душыў у сабе стогны і трываў.

У гэты раз Цімошкін прасігаў не меней чым трынаццаць крокаў. Трынаццаць шырокіх натхнёных крокаў – насустрач ратунку, да недалёкіх сваіх. Пасля зноў упаў каленямі ў снег, задыхаючыся, узняў голаў і ўгледзеўся ў ноч.

Там, у далечы, з’явіўся агеньчык. Яшчэ разы два мільганулі трасёры, данеслася глухое далёкае «трах-бах», а затым ужо трапятаў, гарэў і міргаў на ветры адзін яркі чырвоны агеньчык.

Ваня таксама прыўзняўся на локці, угледзеўся і сказаў тое, ад чаго ў Цімошкіна балюча нешта заныла ўнутры:

– Наша «трыццацьчацвёрка»...

Так, то гарэла «трыццацьчацвёрка». Хлопцы ўжо нагледзеліся, як гараць розныя танкі, і здалёк, не так па абрысу, як па агню, маглі распазнаць іх. Невядома чаму, але «трыццацьчацвёркі» заўжды ўспыхвалі, нібы факел, і гарэлі яркім, імпэтным полымем. Аддаўшыся шчымліваму смутку, хлопцы трохі часу ўглядаліся ў гэты далёкі агеньчык – свежую пякельную магілу невядомых, але да болю родных сваіх.

– Рус, здавайсь! – зноў закрычалі іх даганятыя, і з цемрадзі зноў загрукацела-залапатала чарга. Кулі сям-там скубанулі кусты, адна віскліва зрыкашэціла ў ноч. Немцы, здаецца, падышлі ўжо зусім блізка і, вядома, даўно б расстралялі абаіх, калі б не было вінаградніку.

Ваня адкінуў назад руку і стрэліў. У адказ прагрукацела некалькі чэргаў, і яны ўбачылі агеньчыкі са ствалоў аўтаматаў. Гэта было не далей чым за якіх дзвесце метраў.

Але хлопцавы сілы скончыліся. Падняць Шчарбака, каб уцякаць, Цімошкін ужо не мог, а іншага ратунку ў іх не было. Ваня зразумеў тое, яны распаўзліся ў бакі, каб не ляжаць разам, стаіліся пад кустамі вінаграднай лазы і прыціхлі.

Здаецца, набліжаўся канец.

Не бачачы іх, ворагі абстралялі наўздагад некалькі мясцін і змоўклі, пэўна чакаючы, калі яны зноў пакажуцца або адзавуцца. Цімошкін пластом ляжаў за гусцейшым кустом і толькі чакаў Ваневых стрэлаў. Ён баяўся зблытаць іх лік, бо два апошнія патроны патрэбны былі самім.

І ў той час азваўся Шчарбак.

– Цімошкін, – ціха паклікаў ён. – Паўзі!

У хлопца ад тых слоў у благім прадчуванні скаланулася сэрца, але ён маўчаў, узіраючыся ў распластаную на снезе постаць.

– Паўзі! Я затрымаю.

Ціха, сам сабе, Цімошкін усміхнуўся. Дзівак чалавек! Колькі яны былі разам, але ён, пэўна, так і не распазнаў свайго сябрука. Хлопец

ведаў, што Ваня сумленны і смелы, і не здзівіўся ад яго намеру сваёй пагібеллю ўратаваць Цімошкіна. Але хіба ён мог пагадзіцца на тое?!

– Не! Не магу.

Ваня сціх, памаўчаўшы крыху, а пасля, быццам раптоўна згадаўшы нешта, вылаяўся.

– Ідзі, пакуль не позна! Ну! Паўзі! Пасля я...

Ён хацеў ашукаць сябра, мабыць, першы раз у жыцці, – ашукаць для яго ж паратунку, цаною свайго жыцця, бо куды ён мог адпаўзці з такою ранай?!

– Не кажы глупства, – зазлаваў Цімошкін.

Можа, хто з іх варухнуўся, а можа, немцы ўчулі голас, толькі зноў ударыла чарга. У кустах нешта шаснула, хлопец тыцнуўся тварам у снег, а Ваня трывожна войкнуў. Здрадніцкая агнявая пляма бліснула ў Цімошкінавых вачах, і ён усхапіўся з долу.

- Ваня!!!

– Ідзі, – аслабела сказаў Шчарбак. – Паўзі... Я ўсё...

– Не пайду! – вырвалася ў Цімошкіна, і тут жа яго апанаваў жах ад думкі, што з Ванем сталася ліха. Па снезе, паўзком ён кінуўся да яго, але не дапоўз якіх два крокі, калі Іван страпянуўся, паднёс да галавы пісталет і стрэліў.

Хлопец ледзьве не закрычаў ад роспачы і, ускочыўшы на ногі і ўжо не хаваючыся, кінуўся да таварыша. Ваня ляжаў зусім абмяклы, і снег ля яго галавы, дробна апырсканы крывёю, чамусьці здаваўся недарэчна рабы.

Зараз жа ў вінаградніку загрукацелі аўтаматы, кулі пачалі дзяўбці снег, але Цімошкіну ўжо не было страшна. Ён перавярнуў сябра на спіну, пасля аднаруч абхапіў яго вялікую лабастую галаву і адубянелай сваёй далонню спрабаваў заціснуць скроню, з якой між пальцаў усё плыла ліпкая, цёплая кроў. Не адразу ўцяміў ён, што апошні яго ў гэтай бядзе таварыш, яго лепшы франтавы сябра быў ужо мёртвы...

Калі зусім блізка ў вінаградніку з'явілася некалькі цёмных прыгнутых постацей, ён вырваў з пахаладзелай рукі Шчарбака яго пісталет і стрэліў – раз, другі, трэці. Здаецца, яго стрэлы нешта зрабілі ворагам – нехта заекатаў там, – немцы бязлітасна густа секанулі па вінаградніку з аўтаматаў. Цімошкін жа хвіліну туліўся ля нежывога сябра, а пасля, да канца ўсвядоміўшы ўсё, кінуўся прэч.

Ён мусіў ратаваць сябе. На руках і каленях ён караскаўся па снезе між вінаградных кустоў, поўз, пасля ўскочыў, пабег. Ззаду зноў калацілі ноч стрэлы. Кулі ці, можа, галіны сцебанулі па палах яго шыняля – хлопец упаў, з паўхвіліны стаіўся, затым зноў ускочыў і бег, бег...

Праз нейкі час яны, здаецца, адсталі, перасталі страляць і ўжо не даганялі яго – можа, яны знайшлі нежывога Ваню і спыніліся. Тады ён пайшоў павальней, зачапіўся за нешта, упаў і доўга змярцвела ляжаў на марозна-пякучым доле.

Пасля, сцяміўшы, што прыйшоў ратунак, сеў на снезе і ўпершыню агледзеўся. Скрозь было ціха. Над шырокім прыцьмелым прасторам драмала зімовая ноч і снавалі ў вышыні зялёныя, белыя, сінія зоркі. Адна з іх, быццам упаўшы з неба, чырвоным агеньчыкам ярка блішчала ў далечыні, і ён здагадаўся, што гэта гарыць-дагарае той танк. Хлопец узрадаваўся яго прызыўнаму роднаму бляску і ўстаў.

Затым ён памалу ішоў – адзін на ўсёй гэтай азмрочанай роўнядзі – і плакаў. Даўно ўжо, мабыць з маленства, так не душылі яго пякучыя слёзы – ад яго несуцешнае страты, ад адзіноты, ад горкага болю ваенных няўдач, ад агіднае здрады Блішчынскага. Толькі б дайсці да сваіх! З зацятай рашучасцю прагнуў Цімошкін кары яму – і дзеля помсты, і ў імя справядлівасці.

Праз слёзы і знямогу ён нічога не бачыў навокал, апроч далёкага агеньчыка, які ціха бліскаў на нечай заўчаснай жалезнай магіле. Ён вёў хлопца ў цемрыве ночы – з пагібелі ў жыццё, туды, да сваіх.

1960

АЛЬПІЙСКАЯ БАЛАДА

1

Ён упаў, спатыкнуўшыся аб штосьці, і адразу ж ускочыў – адчуў: трэба хутчэй ад гэтага месца, ад забітага камандафюрэра; пакуль не спахапіліся, трэба недзе зашыцца, схавацца, а можа, і прарвацца з завода. Але ў віхурыстым пыле, які накрыў цэх, амаль нічога не было відаць, і ён ледзьве не сунуўся ў чорную прорву варонкі, дзе была бомба. Па краі аббег яму, каб не наляцець на што ў пыле, выцяг наперад руку, у другой напагатове сціскаючы пісталет, перакуліўся цераз вялізную, пэўна, вывернутую з зямлі бетонную глыбу, балюча аб штосьці ўдарыўся галёнкаю. Ускочыў ужо босы, калодкі недзе зваліліся з ног, і ён зразумеў, што гэта кепска – нагам стала вельмі балюча на закіданым друзам доле.

Ззаду тым часам пачуліся крыкі, у другім канцы цэха гулка разнеслася аўтаматная чарга. «Чорта з два», – сказаў ён сабе, адным махам пераскочыў абрушаную з перакрыцця жалезную ферму, узбег на пахілены, трохі не паваленым прасценак. Пыл ад выбуху патроху стаў асядаць, рассейвацца, але яшчэ добра хаваў яго. Ён узбег на самы верх прасценка, тут ужо стала відаць наваколле; яго абдало ветрам, які хутка разганяў пыл. Па бетоннай рабрыне, утрымліваючы раўнавагу рукамі, каб не зваліцца, дабраўся да краю абвалу – наперадзе праз якія тры крокі была вышчарбленая сцяна знешняй агароджы, а далей за ёю, быццам нічога ў цэлым свеце не сталася, ціха тулілася ў зеляніне некалькі домікаў, і зусім блізка ўгары, на схіле, рукой падаць, зелянеў лес і Альпы: яго надзея, яго жыццё або смерць – яго лёс. Іван акінуў усё гэта кароткім позіркам, сунуў у зубы пластмасавую рукаятку пісталета і скочыў. У грабяні агароджы тырчалі вострыя жалезныя шыпы, ён ухапіўся за два з іх рукамі і, не марудзячы, рыўком перакінуў цела на другі бок. Скакаць, аднак, памарудзіў, апусціўся нагамі, каб было ніжэй, і тады адарваўся. Ён упаў на бульнёг, перахапіў у руку пісталет і з усяе сілы кінуўся па бульбоўніку ўздоўж высокай драцяной загародкі.

Ззаду стралялі і крычалі, недзе далей усчаўся брэх аўчарак – гэта было найгоршае, але думаць, перайначваць што-небудзь ужо не выпадала. Некалькі куль правішчалі высока над галавой, і ён, бегучы, адчуў – гэта не ў яго, яго яшчэ не ўбачылі. Раздзіраючы пальцы на босых нагах, пералез цераз сетку загарадзі і па калючай шлакавай дарожцы яшчэ хутчэй прыпусціўся далей – усё ўгору, да блізкай ускраіны.

Тым часам выбух бомбы ў цэху ўстрывожыў людзей. З боку ад нейкага белага доміка з усіх ног беглі да завода два хлопчыкі; яны, на шчасце, не заўважылі яго, і Іван шыбаваў далей. Але вось наперадзе з-за кустоў акацыі ледзьве не пад ногі яму сунулася дзяўчына ў квяцістай сукенцы з палівачкаю ў руках. У вачах яе бліснуў жах, яна ўскрыкнула, і палівачка з бразгатам паляцела на дарожку. Ён моўчкі прамчаўся міма, выскачыў на шырэйшую ўскраінную вуліцу, зірнуў у адзін бок, у другі – вуліца была пустая. Іван перабег яе, прадраўся праз калючы гушчар пасадкі і тады ўпаў. Наперадзе дамоў ужо не было, на касагорыне спакойна ляжаў някошаны лужок – у бязветранай цішы драмалі рамонкі, лагодна гойдаліся мяцёлкі нейкай травы; далей і вышэй у раўках і распадках пачынаўся лес. Над усім у спякотным чэрвеньскім небе тоўпіліся шызыя груды Альпаў.

Стрымліваючы шалёны дых, Іван услухаўся. Ззаду даносіліся крыкі і стрэлы, сталі гучней екатаць аўчаркі, але гэта там, на заводзе, – за ім жа, здаецца, не гналіся. Рукавом паласатае курткі ён ацёр з твару пот, што заліваў вочы, прыўзняўся, намячаючы па лужку шлях угору; непадалёк прыкмеціў раўчук, што бліжэй падступаў да гарадка, туды ж па крутым схіле збягалі зверху рэдкія на ўзлеску ялінкі. І ён ускочыў.

Гэта было вельмі трудна, бо ногі сталі надзвычай непадатлівыя і вялыя, а цела налівалася ўсё большым цяжарам. На сярэдзіне схілу ён зноў азірнуўся. Сабачы брэх набліжаўся, секанула блізкая чарга, але куль ён не пачуў – значыць, яшчэ не па ім. Па іншых. Відаць, там разбягаліся. Гэта аблягчала яго становішча, і ён упершыню падумаў пра хлопцаў. І першы раз балюча здрыганулася яго сэрца: наўрад ці ўцалеў хто, – мабыць, усе заплацілі сабой за яго волю.

Ён аслабела трухаў цераз узгорак. Ззаду як на далоні відзён стаў увесь гэты аўстрыйскі гарадок, пярэднюю палову якога займалі доўгія, быццам ангары, гмахі завода, у якіх сям-там чарнела правалле і руіны ад бамбёжак; даўжэзная загародка-сцяна ў адным месцы была абрушана, ля яе ў канцы корпуса тырчалі пакарэжаныя фермы перакрыцця. І там, відаць было, снаваліу мітусіліся людзі. Ён прыгнуўся (ужо, калі ўкленчыць у траве, можна было схавацца за пагоркам) і так хвілін некалькі бег уніз, у раўчук, пакуль урэшце, затулены пагоркам, не выпрастаўся. Побач на касагорыне стаяў лес.

Аціраючы рукавамі твар, ён прыпыніў бег – далей шлях яго пралягаў па схіле травяністага раўка-распадка. Падём тут зрабіўся яшчэ больш стромкі, побач між слізкіх камянёў шумна віраваў ручай. Іван шпарка ішоў, пакуль не дасяг першых рэдкіх ялін, і тады ззаду данёсся вельмі паблізкэлы сабачы брэх. Здавалася, гэта было зусім

блізка, за пагоркам, і ён зноў знясілена пабег угору. Хоць бы як-небудзь паспець да лесу, у гушчар елак, там лягчэй схавацца, можна б як ашукаць даганятых або, калі ўжо не суджана вырвацца на волю, загінуць недарма.

Толькі дабегчы да лесу Іван не паспеў.

Ён лез па траве ўгору, мінаючы вялікія і малыя абломкі скал з рассыпанай навокал жарствою, і ўжо амаль дасягнуў хваёвага ўзлеску, як ззаду, вынырнуўшы з-за пагорка, гучна і разʼюшана забрахалі сабакі. Іван кінуўся ўбок, да маладой ялінкі, і, прыгнуўшыся, выглянуў між галін: цераз бугор, мільгаючы ў траве палавою спіной, па ягоных слядах імчалася аўчарка. Недзе за ёй хрыпата гаўкала другая; немцаў, аднак, не было відаць.

Тады ён азірнуўся, зразумеў, што да гушчару ўжо не паспець, шырэй расставіў ногі і мацней сцяў у кулаку пісталет. Колькі ў магазіне было патронаў, ён не ведаў, лічыць іх цяпер не было калі, хоць ён і разумеў, што ў патронах яго паратунак. І ён на хвіліну расслабіў мускулы, стараючыся раўней дыхаць. Трэба было супакоіцца, сабрацца з сілаю, суняць сэрца ў грудзях, каб ударыць без промаху.

Сабака тым часам убачыў яго, заекатаў гучней, зласлівей, з задыханым змораным сапам і, выкідваючы папарна складзеныя лапы, сігаў угору. Стоячы за ялінай, Іван прыгнуўся, позіркам адмераў якую паўсотню крокаў да вострага каменнага абломка ў траве і скіраваў туды пісталет. Аўчарка разгоністымі скачкамі набліжалася, прыцяўшы да галавы вушы, выцягшы хвост; ужо стала відаць яе разяўленая зяпа з высунутым языком і жоўтыя клыкі абапал. Іван заняў дыханне, стараючыся як найлепей пацэліць, і, трошкі не падпусціўшы сабаку да каменя, стрэліў. У той жа міг зразумеў – прамазаў. Пісталет тузануўся ствалом угору, засмярдзела порахам, аўчарка завішчала з яшчэ большым імпэтам. Тады ён, амаль не цэлячыся, але фізічна адчуваючы напрамак яе страшнага бегу, паспешліва стрэліў другі раз. І раптоўна кароценькая радасць бліснула ў ягонай душы – сабака віскнуў, з шалёнага маху скочыў, перакуліўся цераз галаву і ў якіх дваццаці кроках ад яго забіўся, затузаўся ў траве ўсім целам. Ён тым часам ужо гатовы быў кінуцца ў лес, як тут жа згледзеў далей яшчэ аднаго – вялізны, з падпалінамі на баках ваўкадаў, шырока выкідваючы лапы, з дыхавічным сапам імчаў угору. За ім у траве валачылася-скакала доўгая раменная почапка.

Усё ж Іван позна заўважыў небяспеку. Ён паспешна тыцнуў насустрач пісталетам, але стрэлу не было, – пэўна, штосьці заела.

Тады ён тузануў пісталет да сябе, ляпнуў па затворы далоняй, аднак ваўкадаў ужо быў побач, хрышата рыкнуў і скочыў. Іван, прыгнуўшыся, шаснуў за яліну, ваўкадаў пранёсся ля яго пляча, цяжка перакуліўся і з разяўленай зяпай вёртка скочыў назад. Іван, не ведаючы, як бараніцца, ускінуў насустрач рукі.

Гэта быў дужа імпэтны скачок, Іван не ўстаяў на нагах, пісталет выпаў, і яны абодва, чалавек і сабака, пакаціліся па зямлі. Здавалася, усё хутка скончыцца, але Іван у апошняе імгненне паспеў схапіць ваўкадава за ашыйнік і ў амаль нечалавечым напружанні рук не даў сашчапіцца на сабе ягоным зубам. Сабака дзерануў яго кіпцюрамі, недзе, трэснуўшы, разарвалася адзежына. Іван, аднак, з усяе сілы трымаючы аўчарку за ашыйнік, левай рукой схапіў яе за пярэднюю лапу і крутнуў. Так яны яшчэ разы два перакаціліся адно цераз аднаго і зноў апынуліся побач. Іван выкінуў убок ногі і стараўся як-небудзь узваліцца на ваўкадава, але той задышліва хакаў, шалёна рвучыся да яго, і Іван адчуў, што доўга так не ўтрывае. Тады ён у апошнім рашучым намаганні, у якое сабраў увесь спрыт, вертануўся на зямлі, злаўчыўся, перакінуў цераз сябе сабаку, каб самому апынуцца вышэй, і з усяе сілы даўлянуў яго каленам у скабіны. Той таксама тузануўся, ледзьве не вырваўшы з рукі ашыйніка, коратка екатнуў, але – адчуў Іван – пад каленам у яго штось нібы хруснула. Сабака прарэзліва завішчаў, чалавек, здзіраючы з пальцаў скуру, тужэй закруціў ашыйнік, і яшчэ намогся каленам. Аднак ваўкадаў віскнуў, падкінуў задам, ашалела тузануўся і вырваўся.

У Івана штось азвярэла ў душы, ён сцяўся, адразу ж чакаючы новага скачка. Але сабака не скакаў, распластаўся на зямлі і, выцягшы наперад тоўстую морду зываленым набок языком, часта, зморана дыхаў і дзіка глядзеў на чалавека. У Івана, натруджаная ашыйнікам, пякуча гарэла правая рука, нервова торгаўся ад ператомы мускул у прадплеччы, ледзьве не выскоквала з грудзей сэрца. Ён таксама некалькі секунд, паклаўшы на траву дрыготкія рукі, стаяў на каленях і амаль не па-чалавечы, здзічэла глядзеў на сабаку.

Яны абодва ашалелымі вачыма сачылі адзін за адным, баючыся прапусціць адзін у другога першае жаданне скочыць. Іван да таго ж вельмі баяўся, што вось-вось з’явяцца немцы, і гэтыя некалькі секунд здаліся яму вечнасцю. Пасля ён падумаў, што ваўкадаў наўрад ці кінецца на яго, і нерашуча падняўся на ногі. Не адрываючы ад ворага пільнага позірку, ён сігануў убок і схапіў з травы кавалак каменя. Ваўкадаў натапырыў хрыбціну, ударыў па зямлі хвастом, здалося, скокне, але ўсё ж не скочыў, – відаць, яму дасталося не менш, чым

чалавеку, і ён ціхенька, бяссільна екатаў. Тады Іван болей рашуча ступіў назад яшчэ раз, ваўкадаў прыўзняўся, пасунуўся, почапка яго заварушылася ў траве. Аднак ён не пабег і не скочыў. Іван, бачачы гэта, яшчэ больш асмялеў і бокам хутка пасігаў угору да яліны, дзе быў пісталет.

Сабака заскавытаў ад бяссільнай ярасці, валочачы пакалечаны зад, аслабела прапоўз у траве і спыніўся. А чалавек ухапіў з травы браўнінг і зморана, наколькі дазваляла рэшта яго сіл, патрухаў па распадку ўгору, у яловы гушчар.

2

Яшчэ праз якіх пяць хвілін ён быў ужо ў лесе і бег уздоўж вірлівага, з празрыстай вадой, ручая. Лес тут быў чысты, без ламачча, бегчы, аднак, перашкаджалі частыя абломкі скал. Падём таксама станавіўся ўсё болей круты і хутка забіраў сілы. Чакаючы і баючыся новай пагоні, Іван ускочыў быў у ручай, каб схаваць ад аўчарак след. Вада ледзяным холадам пругка ўдарыла ў ногі, да болю апякла ступні, і ён, прабегшы якіх дваццаць крокаў, выскачыў зноў на бераг. Ускарабкаўся на скальную кручу, тузануў, перазараджаючы, пісталет, – затвор выкінуў на камяні перакошаны патрон. Іван сагнуўся падняць яго і раптам абмёр – праз гаманлівае булькатанне ручая ззаду данеслася гамонка. Забыўшыся на патрон, ён таропка кінуўся ўгору, крышку ў бок ад ручая, на схіл распадка, пралез цераз гушчар маладога ельніку і, ледзьве спраўляючыся з дыханнем, апусціўся на чацвярэнькі.

Спачатку яму здалося, што скрозь было ціха, толькі зводдаль вуркатаў ручай ды шумелі верхавіны елак. Гэта падзьмуў фён, і ў небе з-за гор выплыў ускудлачаны акраек хмары – хутка насоўваўся дождж. Іван насцярожанымі вачыма агледзеўся па баках, аббег позіркам каменне пад елкамі ўнізе – быццам нідзе нікога. Ён ужо хацеў бегчы далей, як ззаду да яго слыху даляцеў трошкі сцішаны, але настойлівы вокліч:

– Руссо!

Іван хіснуўся ніжэй, угнуў галаў – не, то быў не немец, а мусіць, які гефтлінг[3]. Але не хапала яшчэ клопатаў чакаць каго, тут хоць бы як выкарабкацца самому: ведаў з уласнага вопыту, як гэта трудна. Немцы, мусіць, паднялі ўжо трывогу і даганяюць – не так гэта проста ўцячы.

---

[3] Зняволены. *(ням.)*

І ён з усяе сілы пабег, пакарабкаўся між камянёў і елак угору, наўкос па горным лясістым схіле. Ручай застаўся недзе ўбаку, гоман яго прыціх; мацней і выразней сталі шумець яліны; свежы вецер размашыста гойдаў іх верхавінамі; сонца схавалася; змаркатнелае неба ўсё далей і шырэй абкладвала мутная хмара. Было душна, куртка на спіне прамокла ад поту, паласаты берэт ён недзе згубіў і твар выціраў рукамі, увесь час сочачы за наваколлем і ўслухоўваючыся. Аднаго разу, пераводзячы дыханне, ён пачуў далёкае яшчэ, але настойлівае вуркатанне матацыклаў: тут недзе праходзіла дарога, і немцы, вядома, ужо ачаплялі раён. Ахоплены панылым прадчуваннем, Іван услухоўваўся, мяркуючы, як уцякаць далей, і ў той жа час па нейкім невыразным гуку адчуў, што ззаду хтосьці бяжыць. Гэта ўжо было дрэнна: можа, той зусім не гефтлінг, а немец! Іван адскочыў за імшысты камель елкі і шчоўкнуў ахоўнікам браўнінга. Тым часам матацыклы з усё большым трэскатам набліжаліся. «Абкладваюць, сволачы...» – мільганула думка. Іван азірнуўся, апусціўся за елкай на адно калена і прыўзняў сціснуты ў кулаку пісталет. Зноў унізе стукнулі па камянях крокі. Ён угледзеўся, зусім пэўна адчуваючы ў гушчары месца, дзе з’явіцца чалавек. Але нейкі час ніхто там не паказваўся, і Іван напружана чакаў. Урэшце на прагалак між дрэў унізе выбегла лёгкая паласатая постаць на выгляд быццам падлетка, азірнулася, жвава неяк кінула позірк угору і згледзела яго.

– Руссо!

Жанчына?! Гэта яго здзівіла і збянтэжыла, ён ледзьве не вылаяўся ад прыкрасці, але блізкі роў матацыклаў пераключыў ягоную ўвагу – яны ўжо былі побач, толькі вышэй. Іван вертануўся на зямлі, не ведаючы, куды падацца: між рэдкіх камлёў дрэў яго тут маглі лёгка ўбачыць зверху. І ён сігануў у неглыбокі вышчарбак-нішу пад крутаватай скалою, прыгнуўся, увесь ператварыўшыся ў спрыт і асцярогу. Паласатая постаць унізе на хвіліну знікла за краем абрыву, і ён не глядзеў куды – найболей асцерагаючыся матацыклаў, напружана слухаў. Але вось знізу праз дваццаць крокаў з-за каменя з’явілася дзяўчына ў доўгай, не па росце куртцы з падкасанымі рукавамі і чырвоным трохкутнікам вінкеля на грудзях. Яна хутка зірнула па баках, і ён заўважыў, як пад шапкаю чорных, даўнавата не стрыжаных валасоў радаснай жвавасцю бліснулі гэткія ж чорныя, нібы дзве масліны, вочы.

-Чао!

Ён чуў ужо гэтае слова і зразумеў яго – так заўсёды віталіся гефтлінгі-італьянцы. Аднак цяпер, услухоўваючыся ў трэскат над

галавой, ён змоўчаў, чакаючы, што яна вось-вось шмыгне куды ў сховішча. Але яна, здаецца, зусім безуважная да небяспекі, зноў азірнулася і таропка загаманіла па-нямецку, як зразумеў Іван, некага праганяючы ад сябе. Іван паглядзеў у падлесак – там, адкуль выскачыла дзяўчына, туліўся на каленях яшчэ нехта ў паласатым, але ён зараз жа шмыгнуў назад і прапаў у гушчары ельніку. Іван ужо хацеў кінуцца куды далей ад гэтых гефтлінгаў, як дзяўчына лёгка выскачыла з-за абрыву, нагнулася, таропка сунула ногі ў калодкі, якія дагэтуль трымала ў руках, і, заляскаўшы імі, падалася да яго.

Ён аж сцяўся ад страху. Матацыклы раўлі ледзьве не над іх галовамі, і яе недарэчна-паказная адвага гнеўна сцебанула яго напятае да болю адчуванне – іх жа так лёгка маглі тут убачыць. Іван, прыгнуўшыся, скочыў да дзяўчыны і за руку злосна рвануў яе пад скалу. Пры гэтым ён ціха, але бадай што з лютасцю вылаяўся. Яна падатна і лёгка, ледзьве не ўпаўшы, шырока матлянулася за ім, адна яе калодка звалілася з нагі і, застукаўшы па камянях, адляцела прэч.

– Ой, клумпес! – сцішана ўскрыкнула яна.

Матацыклы адзін за адным, абдаючы іх трэскатам, праносіліся недзе зусім блізка, а яна, не зважаючы ні на іх, ні на яго відавочную злосць, вырвала руку і кінулася за калодкай. Іван не паспеў яе ўтрымаць, толькі скрыгануў зубамі. А яна тым часам, спрытна схапіўшы калодку, матлянулася назад, коратка, нібы вінавата, зірнула на яго, у яе вачах бліснуў азарт і неслухмянасць распешчанай зухаватай дзяўчынкі. І тады Іван, не справіўшыся з напятымі нервамі і ўзарваны спазнелаю злосцю, ляснуў яе па шчацэ.

Дзяўчына коратка войкнула, але не адхіснулася, толькі ўпала пад скалу побач і з-пад локця зірнула на яго ўгору вачыма, поўнымі не гневу, а нейкага гарэзнага здзіўлення.

Матацыклы – чуваць было – аддаляліся, і Іван адразу ж пашкадаваў, што не стрымаўся. А яна на момант засяродзілася, акругліла вочы, услухалася, здавалася, толькі цяпер усвядоміўшы, што ім тут пагражала, і, падцяўшы калена ў гэткай жа паласатай, як і ў яго, штаніне, насунула на ступню калодку. Пасля зноў зірнула на яго і, па-дзіцячы няўмела выгаворваючы словы, нібы картавячы, паўтарыла ягоную лаянку.

Гэта было так нечакана, як і яго аплявуха, і здалося Івану такім незвычайным, што ў ім нешта скранулася, зрушылася – нешта чалавечае на момант шыбанула ў яго заскарузлую ад гора душу, і ён упершыню за сённяшні дзень здзіўлена і шырока раскрыў свае вочы.

– Ого!

– Ого, – паўтарыла, быццам перадражніла, яна, пэўна паказваючы тым сваю прытворную крыўду, і быццам з некатораю нават цікавасцю паглядзела на яго, а ў вачах яе ўжо з'явіліся жвавыя, смяшлівыя іскаркі.

Чарнявая прыгажосць гэтай дзяўчыны і незвычайная яе адвага ў гэтым іх болей чым складаным становішчы збівалі яго з тропу.

– Ты куды бяжыш? – хутка і сурова кінуў ён, пазіраючы ў дол, на яе падцятыя ў калодках цыбатыя ногі.

– Вас?

– Вас, вас! Куды бяжыш?

– Руссо бежішь – іх бежішь.

Ён спадылба кальнуў яе злосным позіркам, аднак на ўсім яе твары адбіваліся ўвага і старанне зразумець яго – густыя чорныя бровы, што зрасліся над пераноссем, былі высока ўскінуты.

– Ты знаеш, куды я бягу? Я Русланд бягу. Зловяць – мнебудзе пуф, пуф. А табе гэта, – ён чыркнуў сабе пальцам па шыі і паказаў угору.

Яна зразумела, коратка ўсміхнулася, нават, здалося яму, чмыхнула: маўляў, што мне вісельня. І гэтая яе безразважная легкадумнасць амаль што раззлавала яго.

– Смялячка! Расхрабрылася! Ну і бяжы! Толькі без мяне.

– Конэчно! – мірна ўсміхнулася дзяўчына, і Іван падумаў, што яна не зразумела яго.

Ён памкнуўся быў запярэчыць, але ў гэты час убаку ад горада пачуліся крыкі і сабачы брэх, відаць, там кагосьці лавілі. «Чорт з ёй, з гэтай дзеўкай», – падумаў Іван. Трэба было прабірацца далей, і ён хутка палез па схіле.

3

Усё неба ўгары аблажыла шызая мутная хмара, мерна гойдаліся вяршаліны елак, лес устрывожана гуў, і першыя кроплі коса чырканулі паветра.

Іван жвава, знарок не збаўляючы кроку, лез і лез між камлёў і камення, як цяпер заўважыў, пабліскваючы голым каленам праз прадраную сабакам штаніну. Мусіць, пакуль стаяў пад скалою, штаніна на сцягне недзе прысохла да раны, а пры хадзе ададралася, і рана цяпер забалела. Пазбіваныя аб камяні босыя пальцы на нагах таксама крывавілі, аб нейкую патарчаку ён балюча ўкалоў пяту, але зважаць на гэта не было калі.

Ззаду тым часам усё змоўкла, засцігнутая дажджом небяспека недзе стаілася, адстала, за імі пакуль не чутно было ніякай пагоні. Але

яна павінна была азвацца. Іван ведаў, што немцы іх так не пакінуць, пэўна, яны паднялі ўжо на ногі ўсю ахову, паліцыю, сабак. Гэта было дужа нялёгка – уцячы, хіба што ім паможа дождж, калі схавае, заглушыць крокі, змые сляды. Вострым, нервовым позіркам Іван усё ўзіраўся праз рэдзенькую, яшчэ прытуманеную сетку дажджу і вельмі асцерагаўся, каб не налезці на якую засаду. Яшчэ ён час ад часу лавіў ззаду стукат крокаў сваёй спадарожніцы, яна адставала, часта губляла з ног то адну, то другую клумпес і пасля подбегам даганяла яго. Тады некалькі хвілін побач чулася яе блізкае, частае ад стомы дыханне, неўзабаве, аднак, яна зноў знікала.

Ён стараўся быць абыякавы да яе; калі б яна адстала зусім, мабыць, уздыхнуў бы з палёгкай, але ўсё ж пакуль яна была тут, паблізу, не мог пакінуць або прагнаць яе і пайсці адзін. Ён толькі думаў: і адкуль яе, на ліха, прыбіла да яго! Глядзі ты – вырвалася з завода, дагнала, ужо нашто ён хутка шыбаваў, а вось не адстала ж. Хоць ён нямала часу патраціў на сабак, добра яшчэ, што прамарудзілі, не наляцелі на той раўчук немцы. Дожджык тым часам усё гусцеў, усё шчыльней ахутваў лясістыя горы цёплы туман – гэта радавала яго, так лягчэй было зашыцца ў лесе, схаваць свой след ад сабак, як мага далей адысці ад горада.

Толькі пад дажджом ісці было дужа нязручна: ушчэнт мокрая куртка агідна абліпала цела, штаніны таксама вымаклі ад нізу, і ён падкасаў іх, як, бывала, касцы – да калень. Спачатку ён з задавальненнем падумаў, што пад дажджом прытушыцца, пацямнее яго паласатая, бачная здалёк стракатасць. Гэта і сапраўды сталася, толькі праклятыя кругі мішэняў, намаляваныя клеявой фарбай, па-ранейшаму тапырыліся на грудзях, зусім не моклі і сталі яшчэ прыкметней на прыцямнелай куртцы.

Так мінула гадзіна ці болей, калі, прадзіраючыся праз мокры хваёвы падлесак з туга напятымі між галін струнамі павуціння, у якім дрыжалі драбнюткія кроплі вады, Іван убачыў дарогу. Гладкая, блішчастая ад непагоды паласа яе лёгка загіналася на павароце і знікала ў гарах. Ён спыніўся, услухаўся, – здаецца, дарога была пустая. Тады ён азірнуўся – дзяўчына, адхінаючы ад твару мокрыя хваёвыя галінкі, зводдаль прабіралася да яго. Трэба было пачакаць яе і дарогу перайсці разам, інакш яна адна магла зрабіць штосьці не так і яшчэ выдаць абаіх.

Яна падышла і стомлена спынілася побач, таксама заўважыла дарогу і ўжо з большаю асцярогаю, чым упачатку, паставілася да небяспекі. Ён коратка слізгануў позіркам па яе мокрай паласатай куртцы, якая шчыльна абляпіла гнуткі, тоненькі стан, маленькія

вострыя грудзі, і зноў ваўкавата паморшчыўся – так гэта не дастасавалася да таго рызыкоўнага становішча, у якім апынуліся яны. Яна ж, відаць, рада была супынку, аддыхвалася, узяўшыся рукой за вяршаліну сасонкі, другой выліла з калодак ваду і стомлена, хоць і не дужа клапотна, уздыхнула.

Ён, адчуваючы побач яе рухі, цярпліва перачакаў яе турботы і тады рушыў бліжэй да дарогі. Яна, прыціхлая і, пэўна, змораная, падалася за ім.

Ля дарогі ён зноў спыніўся, укленчыў за каменем, паўзіраўся, пасля ўстаў, выскачыў да забетаніраванага кювета. Поўны спрыту і адчування небяспекі, прыгнуўся, гукнуў: «Ідзі сюды!» – і падаў ёй руку. Яна без слоў ухапілася за яго пальцы, скокнула, глуха стукнуўшы аб бетон калодкай. Ён коратка кінуў: «Скідай!» Яна здагадалася, зняла дзеравяшкі і падхапіла іх свабоднай рукой.

Так, пабраўшыся за рукі, яны выбеглі на мокрыя бетонныя пліты дарогі. Дожджык дробненька сыпаў і хутка змываў мокрыя іх сляды. Яны перабеглі на другі бок, і ён выпусціў яе руку. За кюветам яна адразу, відаць, накалолася нагамі на шчэбень, войкнула, узмахнуўшы ў паветры рукой, сунула ступні ў калодкі і па схіле хутка палезла за ім угору.

Схіл, аднак, тут быў крутаваты, з абрывістымі кручамі, парослы крывымі маладымі сасонкамі, праз вяршаліны якіх, колькі яны ні лезлі, усё відаць была ўнізе бліщчастая дуга дарогі. У гэты час ён ужо і не дужа стараўся вытрымаць тэмп, замарыўся сам, ды і яна – адчуваў – ужо на мяжы сваіх, пэўна, не дужа багатых сіл. Неяк на вельмі стромкай мясціне, якую ён пераадолеў, і, утаймоўваючы зморанасць, з-пад разложыстай сукаватай сасны глядзеў, як карабкаецца яго спадарожніца, адна калодка яе звалілася з нагі і па камянях шпарка пакацілася ўніз. Яна коратка ўскрыкнула: «Парка мадонна», азірнулася і села, пэўна, не наважваючыся ад стомы спускацца назад. Але ўсё ж неўзабаве палезла ўніз, кульгікаючы на адной назе, падабрала калодку і зірнула знізу на Івана. У гэтым яе позірку ён улавіў супакоенасць і ціхую ўдзячнасць за тое, што без яе не пайшоў. Ён прысеў між пакручастых каранёў на сухі, калючы дол, пачакаў, пакуль яна вылезла з-пад кручы і стомлена ўпала побач.

– Кінь ты іх к чорту, – сказаў ён, маючы на ўвазе калодкі.

Яна, не разумеючы, зірнула на яго, тады ён паказаў на яе клумпес і махнуў уніз. Яна, відаць, здагадалася і адмоўна пакруціла галавой, павварушыўшы прытым сваёй маленькай, мокрай, як здалося яму, дужа далікатнай ступнёй. Ён адразу зразумеў недарэчнасць свае

парады, таксама як і тое, што яшчэ дадуцца ёй у знакі гэтыя вялікія, не паназе, дзеравяшкі.

Але і яго ногі, паколатыя на камянях і суччы, аж гарэлі знізу, асабліва дакучала ў хадзе левая нага. Цяпер міжвольна прадаўжаючы хвіліну адпачынку, ён вырашыў паглядзець, што там, зазірнуў на вымытую дажджом падэшву.

– Руссо очен, очен фур'ёзо? Как ето дойч?.. Бёзе![4] – раптам сказала дзяўчына.

Іван за год палону збольшага навучыўся разумець па-нямецку, зразумеў, пра што сказала яна, але адказаў не адразу. У пяце была стрэмка, хлопец паспрабаваў выцягнуць яе, ды мізэрны кончык ніяк не даваўся ў пальцы.

– Бёзе! Будзеш бёзе, калі смалены певень клюне, – неласкава сказаў ён і дадаў ужо для яе: – Які там бёзе? Я гут.

– Гут?

Яна ўсміхнулася, аберуч прыгладзіла мокрыя, блішчастыя свае валасы і, цeранyўшы аб штаны далоні, на каленях падалася да яго.

– О, дай!

Ён усё не мог узяцца за канец стрэмкі, і яна лёгенька і надзіва проста, па-таварыску прыгнулася, сцюдзёнымі тонкімі рукамі ашчаперыла яго вялізную ступню, пакалупалася ў ёй пальцамі і, раней чым ён паспеў даўмецца навошта, зубамі шчыпанула падэшву. Ён нерашуча тузануў нагу, але яна ўтрымала, зубы яе казытнулі па тоўстай скуры пяты, і, калі яна неўзабаве выпрасталася, у белых раўнюткіх яе зубах тырчала маленькая чорная стрэмка.

Іван не здзівіўся і не падзякаваў, а, падцяўшы нагу, зірнуў на пяту, пацёр, паспрабаваў наступіць – стала, здаецца, лепей. Тады ён з ужо большай прыязнасцю, чым дагэтуль, паглядзеў на дзяўчыну, на яе мокры, смуглы і зноў ажывелы твар. Яна не адвяла ўсмешлівага сустрэчнага позірку, пальцамі ўзяла з зубоў стрэмку і пстрыкнула яе на вецер.

– Спрытная, ага, – стрымана, быццам не жадаючы прызнаць вартасці дзяўчыны, сказаў ён.

– Спі-рі-тана-я, – весела паўтарыла яна і спытала: – Что есть спірітаная?

Ён унутрана ўсміхнуўся і пацерабіў пяцярнёй сваю мокрую стрыжаную патыліцу.

– Як табе сказаць?.. Ну, вобшчам, гут.

– Гут?

---

[4] Фур'ёзо *(іт)*, бёзе *(ням.)* – злосны.

– Я. Гут.

– Ду гут, іх гут[5], – радасна сказала яна і засмяялася.

А ён, нібы штось прыпамінаючы або ацэньваючы, даўжэй, чым дагэтуль, пaглядзeў на яе. Але яна адразу спахапілася ад кароткай сваёй весялосці, зябка здрыганулася, і ён падумаў, што трэба ісці. Вельмі ўжо не хацелася вылазіць на макрэдзь з-пад гэтай сухой разложыстай сасны, і ўсё ж ён мусіў устаць. Дождж дружна сыпаў навокал, аднастайна шапацеў лес, мусіць, непагадзь сапсавала немцам аблаву – гэта ўжо абнадзейвала. Невядома, колькі зняволеных прарвалася ў горы, але, можа, хоць каму-небудзь пашчасціць. Івану ўспомніўся той трэці гефтлінг, што ледзьве не далучыўся да іх, і хлопец, перш чым ступіць з-пад сасны, павярнуўся да дзяўчыны, якая вытрасала свае калодкі.

– А хто гэта бег за табой?

– Бежаль, да? Гефтлінг. Тэдэско гефтлінг[6].

– Што, знаёмы? Таварыш?

– Нон таваріш. Кранк гефтлінг. Болной. – Тоненькім пальчыкам яна дакранулася да сваёй скроні.

– Дурны?

– Я.

«Глядзі, з ёй можна дамовіцца!» – задаволена падумаў Іван і адвёў ад яе свой позірк. Чамусьці па-ранейшаму няёмка было глядзець у яе глыбокія, шырока расплюшчаныя вочы, у якіх так зменліва адбіваліся, жылі разнастайныя яе пачуцці.

– Ладна. Чорт з ім. Пайшлі.

Здаецца, яны добра ўжо адышліся ад лагера, немцы, мусіць, іх упусцілі. Напружанне ў душы крыху зменшылася, і Іван, нібы зводдаль, са здзіўленнем азірнуўся ў думках на тое, што сталася ў гэты шалёны дзень.

4

У той дзень зранку пяцёра іх у паўразбураным начною бамбёжкай цэху выкопвалі неўзарваную бомбу

Яны былі гефтлінгі, дакладней – флюгпункты. Надзея выжыць тут, у лагеры смерці, амаль што канчаткова пакінула іх, і адзінае, што яшчэ турбавала іх розум – гэта ў апошні раз рызыкнуць вырвацца на волю ці, як казаў самы языкаты з іх – маленькі чарнявы хлапец па

---

[5] Ты добры, я добрая. *(ням.)*

[6] Немец зняволены. *(іт, ням.)*

мянушцы Жук, – ужо калі пакідаць гэты свет, дык раней грукнуць дзвярыма.

Не дужа бяспечная і зусім нялёгкая праца тая тым не менш набліжалася да заканчэння.

Падважваючы бомбу ламамі, яны ўрэшце высверылі яе з-пад друзу і, прытрымліваючы за пакарэжаны стабілізатар, асцярожна паклалі на земляныя камякі ў яме. Далей было самае рызыкоўнае і самае важнае. Пакуль іншыя, стаіўшы дыханне, замерлі па баках, рукасты дзяцюк у паласатай, як і ва ўсіх, куртцы з каляровымі кругамі на грудзях і спіне, былы чарнаморскі марак па прозвішчу Галадай, накінуў на ўзрывальнік спецыяльны для такой справы ключ. Ад натугі на яго голых да локцяў мускулістых руках надуліся жылы, праступілі вены на скронях, і ўзрывальнік патроху падаўся. Галадай яшчэ разы два павярнуў ключом, а затым прысеў на калені і пачаў хутка выкручваць узрывальнік рукамі. Гэта была, вядома, няспраўная штуковіна, моцна пакарэжаная пры ўдары аб зямлю. У такім стане яна не магла саслужыць свае страшнае службы бомбе, спушчанай мінулай ноччу з амерыканскага «Б-29» або англійскага «Маскіта», якія ледзьве не дашчэнту разнеслі гэты заціснуты ў Альпах аўстрыйскі гарадок. Але пры бракоўным узрывальніку бомба была спраўная і прадаўжала таіць у сабе пяцьсот кілаграмаў трацілавай сілы, на якую і разлічвалі пяцёра смяротнікаў. Як толькі адтуліна ў бомбе аслабанілася, да Галадая схіліўся Жук. Ён дастаў з-пад курткі новенькі з выгляду ўзрывальнік, здабыты ўчора ад сапсаванае, з адбітым стабілізатарам бомбы, і худымі нервовымі пальцамі пачаў укручваць яго ў адтуліну на месца ранейшага.

Хлопец, аднак, спяшаўся, не трапляў у разьбу, жалеза лязгала, і Іван, каб хто не набрыў на іх, прыўзняўшыся ў сваіх калодках, зірнуў цераз накапаную зямлю ў цэх.

Але паблізу, здаецца, усё было ціха. Зверху над імі навісалі пакарэжаныя фермы падстолля, са шматлікіх праломін у даху коса цадзіліся на дол стромкія пукі святла, было душна, сонечна і пыльна. Далей за радам бетонных апор, у падсвечаным сонцам пыле, з рэдкімі воклічамі і глухім гоманам варушыліся, снавалі дзесяткі людзей, што расцягвалі завалле і разбіралі руіны. Там жа цяпер былі і эсэсманы, якія не дужа любілі цікавіцца справамі абясшкоджання бомбаў і звычайна трымаліся воддаль.

– Ну, сволачы, цяпер чакайце! – сціішна, з ледзьве стоеным, гатовым прарвацца запалам сказаў Жук.

Галадай, устаючы ад бомбы, буркнуў:

– Памаўчы. Раней скокні.

– Нічога, браткі, нічога, – выціраючы спатнелы лоб, сказаў у куце Янушка, былы калгасны брыгадзір, цяпер аднавокі гефтлінг, аздоблены мішэнямі за тры спробы ўцячы на волю.

Па натуры ён быў з аптымістаў, калі толькі імі яшчэ маглі быць палонныя ў лагеры, і, нягледзячы на выбітае вока і адбітую селязёнку, заўжды і ўсіх падбадзёрваў – і тады, калі падгаворваў людзей уцячы і калі ў абшкуматанай аўчаркамі вопратцы, скатаваны, пад канвоем вяртаўся ў лагер.

Так выказалі яны свае адносіны да таго, на што наважыліся, апроч хіба Срэбнікава, які, прывычна пакашліваючы, стаяў збоч, ля земляной сцяны, ды яшчэ Івана. Срэбнікаў з самага пачатку ўсю гэтую задуму прымаў без энтузіязму: вядома, чалавеку ўжо мала было радасці нават у выпадку ўдачы – хутчэй за лагерны рэжым і рэпрэсіі яго дабівалі сухоты. Іван жа Цярэшка быў проста маўчун і не любіў залішне гаварыць там, дзе і без таго ўсё было ясна.

Галадай тым часам абцёр далоні аб матрацна-паласатыя штаны і зірнуў на людзей – вядома, завадатарам усяго тут быў ён.

– Хто ўдарыць?

На секунды яны ўсе прыціхлі, утаропілі ў дол позіркі, ніякавата абмацваючы імі доўгую сігару паўтоннае бомбы з разгоністымі драпінамі на зялёных баках. Ад гэтага, мабыць, самага найбольшага клопату ўсім стала няёмка. Засяродзіўся невясёлы, з сівым шчаціннем на запалых шчоках Янушка; знерухомела, прытушылася нервовая рашучасць у зыркіх вачах Жука; Срэбнікаў дык нават аж перастаў кашляць, апусціў уздоўж плоскага, як дошка, цела рукі, і погляд яго стаў зусім ужо нясцерпна тужлівы. Відавочна было, што пытанне гэтае, аб якім з самага пачатку ўсе думалі, турбаваліся і маўчалі, пакутна вырашаючы кожны пра сябе, прымусіла цяпер усіх заціць у душы балючы, трывожны сум.

Буйнатварае аблічча Галадая, аднак, выражала суровасць і няўхільную рашучасць.

– Дабравольцаў няма, – змрочна заключыў ён. – Тады пацягнем.

– Ага. Так лепш, – страпянуўся і падступіў бліжэй да завадатара Жук.

– Што ж, пацягнем, – пагадзіўся Янушка.

Стрымана, але, здаецца, з палёгкай кашлянуў Срэбнікаў. Цярэшка моўчкі адным ударам увагнаў у зямлю канец ломіка. Але Галадай, ляснуўшы сябе па сцягне, зазначыў:

– Пацягнеш тут... Ні запалкі, ані саломіны.

Ён роздумна азірнуўся і схапіў з кута важкую, на доўгай ручцы кувалду.

– Значыць, так. Бяры вышэй.

І, прысеўшы, абхапіў ручку ля самае кувалды. Чацвёра іншых таксама падаліся да яго, нагнуліся, сышоўшыся ў купу галовамі. Вышэй ад Галадая ўзяўся рукою Жук, над ёю сашчапіліся вузлаватыя Янушкавы пальцы, затым – далонь Срэбнікава, за ёй шырокая Цярэшкава пяцярня, пасля зноў Галадаева, Жукава, Янушкава, і калі над пляцёнкаю рук застаўся маленькі кончык тронка, за яго павольна ўзялася дрыготкая, потная рука Срэбнікава.

Усе з палёгкаю выдыхнулі, падняліся і, пастаўшы ля сцен, з паўхвіліны стараліся не глядзець адзін на аднаго.

Галадай працягнуў кувалду таму, хто павінен быў з ёю памерці.

– Так што па справядлівасці. Без абману, – па-ранейшаму грубавата, але з ледзьве прыкметнаю ноткай спачування сказаў ён.

Срэбнікаў чамусьці перастаў кашляць, хіснуўся, узяў тронак кувалды, моўчкі павярнуў яго ў руках, паспрабаваў пераставіць і апусціў. Яго самотныя вочы падняліся на хлопцаў.

– Не разаб'ю я, – ціха, голасам асуджанага, сказаў ён. – Не пасілю.

Усе зноў прыціхлі. Галадай гнеўным позіркам бліснуў на дахадзягу.

– Ты што?

– Не разаб'ю. Сілы ўжо... мала, – сумна растлумачыў Срэбнікаў і трудна, надрыўна закашляўся.

– Ну і ну! – плюнуў Жук. – Вілі-вілі вяровачку.

– Што ж... Вядома, дзе яму разбіць... Аслабеў, – гатовы быў пагадзіцца з тым, што адбылося, Янушка.

У Цярэшкі ўнутры быццам перавярнулася штосьці: хоць ён і разумеў, што Срэбнікаў гаворыць праўду, але такая нечаканасць азвалася ў хлопцу гневам. З хвіліну ён пільна і нялёгка спадылба глядзеў на няўдаку Срэбнікава, штосьці рашаючы сам сабе. Памерці, вядома, ён не хацеў, заўжды прагнуў жыць, тройчы спрабаваў вырвацца на волю (адзін раз дайшоў амаль да Жытоміра). І тым не менш у жыцці, аказваецца, бываюць моманты, калі мала ўсёй накопленай за гады вытрымкі, каб перажыць адну хвіліну няёмкасці. І ён ступіў да Срэбнікава.

– Дай сюды...

Срэбнікаў здзіўлена лыпнуў самотнымі вачыма, падатна разняў пальцы на ручцы. Цярэшка пераставіў кувалду і раптам закамандаваў насцярожаным, крышку збянтэжаным ад гэтае замінкі голасам:

– Ну, чаго сталі? Бярэм! Чаго чакаць?

Суровы Галадай, нервовы Жук, заклапочаны Янушка з кароткім недаўменнем зірнулі на яго і, унутрана ажывеўшы, падступілі да бомбы.

– Узялі! Жук, вяроўку! Лагі давайце! Куды лагі падзелі? – з ненатуральнаю гаманлівасцю распараджаўся Цярэшка і ў пошуках загадзя прыпасеных палак выглянуў з ямы.

Хлопцы, мусіць, згледзелі, як здрыгануўся ягоны позірк, і адразу абмерлі побач, а Цярэшка, прадчуваючы бяду, павалі выпрастаўся на ўвесь рост і знерухомеў.

Зводдаль ад ямы ў пыльным патоку касых праменняў стаяў камандафюрэр Зандлер. Ён пільна глядзеў сюды, іх позіркі сустрэліся, і Зандлер кіўнуў галавой:

– Ком!

Цярэшка ціха сам сабе вылаяўся, адставіў пад сцяну кувалду і хуценька (марудзіць у такім разе было небяспечна) па адхоне вылез на раскіданую вакол ямы зямлю. Ззаду насцярожана прыціхлі, стаіліся хлопцы.

У пыльным, пустым з гэтага канца цэху (баючыся неўзарванае бомбы, немцы перш-наперш павывалаквалі адсюль станкі) было душна, скрозь з пабітага даху струменілі на дол пыльныя промні паўдзённага сонца. У другім разбураным канцы гэтага вялізнага, як ангар, збудавання, дзе разбірала заваллє каманда жанчын з сектара «С», снавалі, варушыліся дзесяткі людзей з ламаччам, насілкамі, па насланых на доле дошках ганялі гружаныя друзам тачкі.

Зандлер стаяў на праходзе, збоч ад вялізнага лапіка святла на бетоннай падлозе, і, заклаўшы назад рукі, чакаў. Цярэшка хуценька збег з кучы зямлі, драўляныя калодкі яго гучна пралясквалі і сціхлі – хмурачы шырокія бровы, ён спыніўся за пяць крокаў ад Зандлера, якраз на асветленым месцы падлогі. Эсэсавец, вынесшы з-за спіны адну руку, тузануў пальцамі шырокі казырок фуражкі.

– Ві іст міт дэр бомбэ?[7]

– Скора. Бальд, глейх[8], – ваўкавата адказаў Іван.

– Шнэлер гінаустраген![9]

Зандлер падазрона зірнуў у бок ямы, з якой тырчалі насцярожаныя галовы хлопцаў, пасля выпрабавальна – на Івана; той стаяў, па-салдацку падабраўшыся целам, гатовы да ўсяго: мішэні на куртцы вымушалі яго чакаць рознага. Вачыма ж ён пільна ўглядаўся ў

---

[7] Ну, як там бомба? *(ням.)*

[8] Хутка. *(ням.)*

[9] Хутчэй выносьце! *(ням.)*

зыгалены, прыемна загарэлы твар немца, мабыць, ненамнога старэйшага, чым ён, поўнага ўсведамлення ўлады і арыйскае годнасці. І ў той жа час бакавым насцярожаным позіркам хлопец пільнаваў кожны рух ягоных пагрозлівых рук. Воддаль, на другой палавіне цэха, дзве жанчыны ў паласатым убранні паставілі на дол насілкі і, мабыць, зацікаўленыя, пужліва чакалі, што будзе далей. Але немец, слізгануўшы позіркам па Іванавай падабрана-настырчанай постаці, якая знешне выражала гатоўнасць да дзеяння, відаць, зразумеў гэта па-свойму і не выказаў падазронасці. Не маючы якой іншай патрэбы да гэтага флюшпункта, ён ступіў да яго свежазапыленым ботам.

– Чісто! – недарэчна зблытаўшы націск, кіўнуў ён на бот.

Іван, вядома, зразумеў, чаго ад яго хацелі (гэта было тут не ўпершыню), але на хвіліну трохі разгубіўся ад нечаканасці і якую секунду прамарудзіў. Аднак Зандлер чакаў з пагрозлівай скамянеласцю на сківістым твары, доўга марудзіць не выпадала, і хлопец апусціўся ля яго ног. Гэта было зняважліва, абразліва, у душы ён з усяе сілы зацяў, быццам каленам прыдушыў, непакорлівы, такі недарэчны тут гнеў.

Нізка сагнуўшыся, ён чысціў напятымі рукавамі свае паласатае курткі. Боты былі новыя, хромавыя, відаць, акуратна наваксаваныя ўранку, і хутка галоўка першага стала горача адбіваць сонца. Неўзабаве ён і ўвесь заблішчаў, толькі ў ранце яшчэ засталася рэшта пылу ды на самым наску ніяк не адціралася свежая драпіна. Камандафюрэр тым часам, пстрыкнуўшы запальнічкай, прыкурыў, схаваў у кішэнь партсігар, на Івана дыхнула пахам цыгарэты – гэта пакутна раздражніла абанянне. Пасля ён, здаецца, атрос попел – на стрыжаную хлопцаву галаву пасыпаліся іскры, нейкая недагарэлая парушынка балюча апякла шыю. Гнеўная сіла ахапіла Іванава напятае адчуванне, і хлопец ледзьве стрымліваў сябе, гэтак закарцела ўскочыць, ударыць, збіць з ног, растаптаць гэтага паганца. Але ён чысціў, змагаючыся з сабою і стараючыся як найхутчэй адвязацца ад немца. Толькі той, аднак, не спяшаўся, трымаў выстаўлены бот да таго часу, пакуль ён не заблішчаў увесь ад наска да калена, потым адставіў нагу назад, каб падаць другую.

Іван трохі выпрастаўся і ў кароценькі момант тае перадышкі ўпершыню зірнуў паўз ягоныя боты туды, дзе стаялі, назіраючы за імі, некалькі жанчын-гефтлінгаў. Зірнуў ён дужа ўжо бегла, амаль без ніякай увагі, але раптам штосьці прымусіла яго схамянуцца. Тады ён паглядзеў уважлівей, стараючыся зразумець, у чым справа, і зразумеў. Толькі зараз жа адчуў, што лепш бы праваліцца яму ў

зямлю, чымся спаткацца з такою знішчальнай пагардай у такіх вялізных вачах. Чамусьці ён не паспеў заўважыць нічога іншага – ён не даўмеўся нават, быў гэта малады ці, можа, стары твар – той позірк нясцерпным дакорам пляснуў у яго душу. Між тым да ягоных калень саўгануўся другі запылены бот з белаю вапеннай плямаю на халяве. Іван прамарудзіў, немец нецярпліва буркнуў і наском ткнуў яму ў грудзі. І тады ў Іване нешта з таго, што яшчэ дазваляла кантраляваць сябе, зрушылася, пальцы яго выпусцілі рукавы і ўпіліся кіпцюрамі ў далоні. Адным імпэтным рыўком ён ускочыў на ногі, падхоплены гнеўнай сілай, якой да нестрыванага цяжару наліліся кулакі, і ашалела садануў немцу ў сківіцу. Гэта здарылася так нечакана і так хутка, што ён аж здзівіўся, убачыўшы, як матлянуўся перад ім белы кадыкасты падбародак Зандлера, як зляцела з ягонай галавы фуражка і эсэсман тупа пляснуўся на бетонны дол цэха.

Усё яшчэ не да канца адчуўшы жах гэтага выпадку, Іван з кулакамі, угнуўшы галаву і шырока расставіўшы ногі, стаяў перад немцам. Ён чакаў, што Зандлер зараз жа ўскочыць і кінецца на яго. У гэты час аднекуль здалёк данесліся ўзрушаныя воклічы, толькі ён не цяміў ужо, асуджалі яны ці папярэджвалі. Але эсэсман не кідаўся, ён нетаропка, быццам адольваючы боль, павярнуўся на бок, сеў, марудліва падняў з долу фуражку, строс з яе пыл. Здаецца, ён не спяшаўся ўставаць, сядзеў, шырока расставіўшы ногі, у адным бліскучым і другім нячышчаным боце, прыгладзіў рукой валасы, акуратна надзеў фуражку. Затым падняў на ашалелага і відавочна збянтэжанага флюгпункта цяжкі, пагрозлівы позірк і рашуча тузануў на баку скураны язычок кабуры.

У Іванавай галаве маланкаю мільганула думка, што ўсё прапала, але адчуць прыкрасць таго ён не паспеў – побач клацнуў затвор пісталета – немец з нечаканым імпэтам ускочыў на ногі. Гэта ўраз выбіла Івана з паўхвіліннага аслупянення, і, каб недарма памерці, ён рынуўся галавою на ворага.

Аднак ударыць ён не паспеў: побач грымотна рванула, кінула яго ўбок, аглушыла; зямля здрыганулася, падскочыла і звaліла яго ў чорную прорву бездані. Немца і ўсё навокал накрыла воблакам рудога пылу.

Праз секунду ён адчуў сябе на падлозе, вакол яшчэ нешта рушылася, сыпалася, нешта дымна-смярдзюча сквірчэла, запякло ў спіну, чамусь са спазненнем побач упала і на кавалкі разляцелася цагліна.

Адчуўшы сябе жывым, Іван пругка крутануўся на доле, азірнуўся – побач на бетоннай падлозе шкрэбаў знаёмы, з драпінай на носе, бот,

у патоках пылу тузалася, спрабуючы кудысь адпаўзці, постаць ворага. Іван выхапіў з-пад бока цяжкі зломак бетону і з маху выцяў немца ў спіну. Зандлер трапятнуўся, енкнуў, матлянуў у паветры рукой. Гэта нагадала Івану пра пісталет. Ён на каленях сігануў цераз немца, вырваў з яго аслабелых пальцаў браўнінг і з шалёным стукам у грудзях кінуўся ў рудое вірлівае воблака пылу, якое ўжо ахінула цэх.

5

Змрочная, непрытульная ноч напаткала ўцекачоў у камяністай, зарослай крывулястым сасняком цясніне, якая, патроху вузеючы, адхонна падымалася ўгору.

Не так увішна, як раней, Іван лез па замшэлых камянях, зрэдку спыняючыся, каб пачакаць дзяўчыну, што з апошніх сіл упарта плялася за ім. Ён думаў, што лепей было б вылезці з гэтай змрочнай расселіны; там, недзе наверсе, мусіць, было раўней і радзейшы быў змрок, які тут цёмным туманам пачаў напаўняць правалле. Але хлопец ужо не мог набрацца рашучасці, бо сілы яго таксама канчаліся. Зноў жа вельмі хацелася як найдалей адысціся ад горада, як найлепей выкарыстаць гэты дажджлівы вечар, які так дарэчы выдарыўся ім і надзейна схаваў ад аўчарак іх дзве пары слядоў. І ён патроху ўсё далей і вышэй прабіраўся ў горы, бо толькі там, у Альпах, быў які-ніякі паратунак – унізе ж, скрозь на дарогах, у далінах, іх чакала пагібель.

Праклятыя горы! Ён быў удзячны ім за іх недаступнасць для нямецкіх ахоўнікаў з сабакамі, матацыкламі і заставамі, але ён пачаў ужо і ненавідзець іх за тое, што яны так бязлітасна адбіралі сілы і маглі ўшчэнт замардаваць чалавека. Гэта зусім не тое, што ў час яго папярэдніх уцёкаў з Сілезіі. Як там зручна было ўначы тупаць па роўнядзі, па палях і па сенажацях: зоркі ў светлаватым небе паказвалі шлях на радзіму. Пракрадваючыся ў нямецкія вёскі і фальваркі баўэраў, яны здабывалі што-кольвечы з ежы – гародніну і малако з бітонаў, нарыхтаваных ля веснічак для ранішняе адпраўкі ў горад. Увесь доўгі, надзіва пакутны ад бяздейнасці дзень яны, па чарзе вартуючы сябе, сядзелі, зашыўшыся дзе-небудзь у збажыне або хмызняку. Праўда, небяспекі хапала і там. Цэлы месяц прабіралася невялічкая група іх, абадраных, няголеных, страшных, да мяжы роднай зямлі. Невядома, як іншым, а яму дужа не пашанцавала тады: вырваўшыся ад немцаў, ён трапіў у рукі яшчэ горшых вылюдкаў, з выгляду зусім сваіх.

Калі яго везлі ў горад, дык не верылася нават, што яны не жартуюць, – такія гэта былі звычайныя вясковыя хлопцы, без злосці,

ляніва лаяліся на зразумелай мове, былі апрануты ў простыя сялянскія кашулі і пінжакі і, апроч драбавікоў, не мелі іншае зброі. Толькі ў таго, што быў з белай павязкай на рукаве, вісеў на плячы карабін. Такім жа карабінам быў узброены іхні начальнік Грыць.

І цяпер вось горы – Лахтальскія Альпы – невядомы, загадкавы, ніколі не бачаны край, і ў ім – маленькая трудная надзея вырвацца на волю, дайсці да сваіх.

Іван дужа стаміўся, і ў такі час, калі пачаў ужо прыглядацца, дзе б адпачыць, ззаду штось глуха стукнулася, па абрыве пасыпалася каменне. Ён азірнуўся – дзяўчына, абапершыся на рукі, ляжала на адхоне і, здавалася, не спрабавала падняцца. Тады і ён спыніўся, разагнуўся, перавёў дых, пачакаў. У расселіне цямнела. Зверху, амаль што нячуйны, сыпаўся дробненькі, як пыл, дожджык-імжака; каменне навокал ужо ледзьве шарэла; бязладнымі касмылямі чарнелі ўгары хваіны; абцяжаранае змрокам і непагаддзю, нізка асела неба. Мокрая вопратка, нагрэтая пры хадзе, злёгку парыла, і ўзмакрэлую спіну – варта было спыніцца – скаланалі дрыжыкі. Ён бачыў воддаль у змроку цёмны паніклы сілуэт сваёй спадарожніцы, ледзьве прыкметныя рухі яе галавы і нерухомыя, голыя да локцяў рукі – яна не ўставала. Тады ён, пераадольваючы неахвоту, сышоў уніз, сунуў за пазуху браўнінг і, нагнуўшыся, за падпахі асцярожна прыпадняў яе лёгенькае, тонкае цела. Яна заварушылася пад яго рукамі, села, не падымаючы галавы, і ён, пастаяўшы, з самотай падумаў, што прыйдзецца, відаць, на тым скончыць першы свій пераход і заначаваць у гэтым распадку.

Ён агледзеўся навокал – з аднаго боку крута ўгору падымалася нагрувашчанне скал ды камення, з другога схіл губляўся між змрочнае масы сасняку ўнізе – адтуль поўз і поўз угору змрочны, сыры туман. Ужо не згледзець было, якая там глыбіня, – толькі недзе далёка ў шызай парнай цішыні булькатаў ручай.

Іван крануў яе за плячо, даючы тым знак пачакаць, а сам адышоўся далей, зноў паўзіраўся ў змрок, – у адным месцы скала ўгары трохі навісала над камяністым адхонам, утвараючы схованку. Схованка, вядома, была не дужа самавітая, зацішку мелася ў ёй небагата, але здарожанаму чалавеку абы якое ўкрыццё над галавой.

Асцярожна ступаючы па вострых камянях, ён вярнуўся назад да дзяўчыны.

Дзіва, куды падзелася яе нядаўняя жвавасць, яе гарэзліва-неразумная смеласць перад матацыклістамі – яна выглядала цяпер зморанаю мокраю птушкай, недарэчным лёсам закінутай у гэтае каменне. Цяжка дыхаючы, яна не рэагавала на дотык ягонай рукі, не

ўстала на ногі, а яшчэ болей сцялася ў маленькі ўпарты камячок і дрыжала.

– Пайшлі перадыхнём, – сказаў ён. – Адпачнём, разумеш? Ну, шлаўфен трохі.

На момант яна сцішылася, стрымала свае дрыжыкі, аднак не ўстала і не адказала, а ўсё сядзела, нізка звесіўшы галаў. Ён пастаяў яшчэ трохі, чакаючы, затым аберуч згроб яе пад калені, намерваючыся перанесці ў зацішак. Але яна з нечаканаю сілай тузанулася ў ягоных руках, нешта па-італьянску ўскрыкнула, трапыхнула нагамі, і ён выпусціў яе. Пастаяўшы трохі ў збянтэжанасці, ён са злосцю падумаў: «Ну і чорт з табой. Сядзі тут, прывярэда такая!» – а сам адышоўся пад скалу, адкінуў з-пад ног вастрэйшыя камяні і сеў, адразу страціўшы ўсе сілы. Толькі цяпер ён адчуў, як аслабеў, ужо з заплюшчанымі вачыма нацягнуў вышэй на патыліцу каўнер курткі і заснуў.

Свет імгнення перастаў для яго існаваць, саступіўшы месца бязладнай жудасці сноў. Як заўсёды, гэты пераход быў такі непрыкметны, што здаваўся натуральным працягам пакутлівага дзённага быцця. Сон кожны раз сніўся яму адзін і той жа, ужо болей як год амаль кожную ноч перажываў ён не меншыя за рэальныя пакуты – падсвядомыя, трансфармаваныя пачуццём жахі аднаго дня вайны, які з нялюдскаю сілай, пэўна, навек адбіўся ў яго змардаванай псіхіцы.

Пачыналася ўсё з вельмі рэальнага, вельмі пакутнага адчування бяды, якую толькі можа прынесці з сабой разгром. І хоць даўно мінулася, прыцямнела ў рэальнай свядомасці заступленая другімі – вялікімі і малымі бедамі – тая агромністая бяда, але ў сне, мусіць, памножаная на безліч пазнейшых, яна з неаслабнаю сілай катавала яго пачуцці.

Як заўсёды, у першай з'яве гэтага сну была буйным планам сцяна абшарпанай украінскай мазанкі, на рагу якой вугалем значылася «гасп. Аляксеева» і пад ім – стрэлка, кірунак да гэтай гаспадаркі. Надпіс той быў, вядома, месячнай даўнасці, калі армія яшчэ наступала на Зміеў у абход Харкава, – цяпер жа ўся маса войск рухалася ў адваротным кірунку. Уначы тапілі ў рацэ цягачы, для якіх не было бензіну, раскідвалі па полі паразбіраныя гарматныя замкі, палілі ў садку штабныя паперы. На світанні ў гэтым двары, ля якога прытуліліся яны, пасля кароткай афіцэрскай нарады застрэліўся палкоўнік, што камандаваў групай акружаных. Іхняй роце загадалі прыкрыць адход, і трое байцоў з панылым лейтэнантам ля крайняй гэтай хаціны выкапалі ўранку вузенькі акоп-ровік.

Гэта з таго, што было і запомнілася на ўсё жыццё. Але цяпер, у пакутным чадзе сну, палкоўнік той жыў, кідаўся па двары з планшэтам у руках і лаяў Галадая, які з чарнаморскага марака стаў камандзірам роты аўтаматчыкаў. Яшчэ невядома, чаму з ім, сяржантам Цярэшкам, у раўку сядзіць не Абдурахманаў, баец з іхняй разбітай батарэі, што амаль ніводнага слова не разумеў па-руску, а флюгпункт Срэбнікаў. Гэты дахадзяга Срэбнікаў замест таго, каб ладзіць да бою свій кулямёт, нямецкім цесаком ліхаманкава сашкрабае з гімнасцёркі свае флюгпунктаўскія мішэні і ўсё бурчыць сам сабе: «Ні кроку назад! Ні кроку назад!..» І разам з тым – зусім рэальны малюнак таго даўняга ранку: у ясным вясновым небе нараджаецца сонечны дзень, ад мазанкі наўкос цераз дарогу разлёгся сіняваты прахладны цень, пад плотам, асыпаючы долу расу, дрыжыць крапіва, быльнёг і гэтак жа дробненька трымціць, вібрыруе надзеты на калок гарлач. А за аколіцай па гасцінцы ў сяло ідуць танкі. Яны вось-вось павінны паявіцца з-за гэтае мазанкі, а Іван Цярэшка ніяк не можа ўставіць у гранату запал. З усяе сілы ён пхае яго пальцамі, але маленькі жоўты цыліндрык, быццам знарок зроблены таўсцейшым, чым трэба, ніяк не лезе ў адтуліну. Цярэшка нервуецца, спяшаецца, рызыкуючы падарвацца, б'е па ім кулаком, а калі спахопліваецца, дык бачыць, што ў акопе ён застаўся адзін, што ўсе таварышы пакінулі яго. І тады аднекуль прыходзіць разуменне, што яму трэба ўцякаць, што ён недачуў каманды на адыход. Іван кідаецца грудзьмі на бруствер, зрушваючы зямлю, стараецца вылезці з акопа, але налітыя незразумелым цяжарам ногі не слухаюцца яго, і ён спаўзае назад.

А танкі – побач.

Спалоханы іх грукатам, аднекуль з гародаў шугае ў паветра вялізны, на паўнеба, статак вераб'ёў, у суладным сваім палёце ён імкліва слізгае ўбок, пасля ўвесь разам – у другі, і тады з-за хаты, разрыўшы на павароце зямлю, высоўваецца танк.

Іван разумее, што ўцячы не ўдасца, неяк самлела размахваецца і кідае на дарогу гранату. Але граната чамусьці не рвецца, а падскоквае і сіпіць паміж дзвюх каляін, і танк вось-вось аб'едзе яе. Івану робіцца страшна. У гэты час з танка заўважаюць акоп пад сцяной, крутнуўшыся на адной гусеніцы, танк збочвае, і тады невымоўны жах праціна Цярэшку: аказваецца, гэта ж свой танк – наша «трыццацьчацвёрка».

Іван на секунду млее ад таго, што ён нарабіў, затым, крутнуўшыся, кідаецца назад і ледзьве не натыкаецца тварам на шырокі бліскучасты нажавы штык, настаўлены ў яго – немец імгненна

робіць кароткі выпад, і штык мякка, нібы штосьці чужое, пранізвае ягоныя грудзі. Іван ведае, што гэта канец, што ён забіты, і аж захлынаецца ад роспачы, хоць болю чамусьці зусім не адчувае.

Звычайна тут ён прачынаецца ад неадольнага страху, але ў гэты раз свядомасць яго існуе нібы асобна ад цела, яна абнадзейвае, што гэта яшчэ не ўсё, што наперадзе будзе яшчэ палон, уцёкі, – таму ён не можа загінуць, нават і прабіты штыком.

Сонныя гэтыя прывіды неўпрыкмет змяняюцца іншымі. Ён ужо апынаецца ў вёсцы, у сваіх Цярэшках, на старажытнай зямлі крывічоў, і быццам гэта адбываецца да вайны, нават да яго прызыву на службу. Паколатай авечымі капытамі, гразкай вуліцай ён бяжыць на аселіцу да калгаснага свірна, куды, ведае, прыгналі са звязанымі рукамі Галадая і з ім яшчэ некалькі знаёмых гефтлінгаў. У Івана разрываецца сэрца ад крыўды і ад бегу, здаецца, што ён спозніцца і не дакажа людзям, што нельга спаганяць злосць на палонных, што палон – не віна іх, а няшчасце, што не яны здаліся ў палон, а іх узялі сілаю.

Але ён не дабягае да аселіцы. Босыя ногі яго вязнуць у цяжкай, ліпкай гразі, ён ледзьве варушыць імі, таксама як і рукамі і ўсім целам, і бяжыць, нібы ў вадзе, марудна і цяжка. Выбіраючы дарогу, ён збочвае да плота і раптам бачыць на ім нечыя галянастыя босыя ногі. Ён ускідвае галаву: на верхняй жэрдцы сядзіць незнаёмая, першы раз бачаная ім дзяўчына з чорнымі, высока ўскінутымі брывамі, у бялюткім як снег плацці. Яна зіхатліва-радасна ўсміхаецца яму чорнымі, нібы спелыя слівы, вачыма і кажа: «Чао, Іван!»

І ён спыняецца, раптам забыўшыся на хлопцаў і на ўсё на свеце, ён рады, шчаслівы, збянтэжаны сустрэчай з ёю, першы раз убачанай, але быццам здаўна вядомай яму, бо яна – гэта тая, што ўсю маладосць жыла ў неўсвядомленых яго марах. Захліпнуўшыся радасцю ад гэтай сустрэчы, ён кідаецца да плота, да яе, але тут жа, зірнуўшы на сябе, спахопліваецца – ён жа толькі што з работы, з поля, ад трактара, на ім старыя, залапленыя на каленях штаны і аблезлая на плячах кашуля. Збянтэжаны, ён спыняецца, хмурнее, яна таксама зганяе радасную ўсмешку на сваім незвычайна сонечным твары, меркне яркая белізна яе плацця, і паступова яна знікае, бы здань.

Тады ён кідаецца да плота, хапаецца за жардзіны, вырывае аблытаныя лазою калы, але перад ім паяўляецца яго маці. Паклаўшы на тую верхнюю жэрдку рукі, яна ціха стаіць па той бок у бульбоўніку, уся ў цёмным сялянскім убранні, і журботна кажа яму: «Фашыстоўка яна. На хлопцаў тваіх немцам даказала...»

«Дзе яна? Дзе яна?» – хоча закрычаць ён, але не можа гэта зрабіць, бо на яго шыі вяроўка – чорны шаўковы шнурок, на якім заўжды пад барабанны бой вешалі ў лагеры. Яна заціскаецца, нацягваецца, і другі канец яе, як початка, валачэцца за недадушанай ім у раўку аўчаркай. Аўчарка жывая і дужая, яна моцна тузае, ён падае, хоча закрычаць, але голас у яго прападае, і тады ад нейкага ўнутранага штуршка ён прачынаецца.

6

– Ха-ха-ха!.. – раздаецца над імі звонкі бесклапотны смех.

Іван паднімае галаў, мацае шыю, шырока расплюшчвае заспаныя вочы і першае, што бачыць перад сабой, – гэта яркі, глыбокі блакіт пагоднага ранку і побач – дзівоснае белазубае ззянне дзявочай усмешкі.

– Баста шляўфен[10]. Марш-марш надо, – кажа дзяўчына.

Зараз жа цела яго, нібы электрычным токам, пранізала сутарга ад холаду, ён памаўчаў, трудна пераключаючыся ў рэальны клапотны свет, ваўкавата паўзіраўся насустрач стрыманай яе весялосці. А яна, абапершыся на руку, сядзела збоч і кусала сцяблінку, якой, відаць, перад тым паказытала і разбудзіла яго. Ад учарашняе яе апатычнасці і знямогі, здавалася, не засталося і следу.

– Марш, кажаш? Ну паглядзім.

– Глядзій, глядзій, – згадзілася яна, усё з хітрынкай у вачах узіраючыся ў яго твар.

А ён, яшчэ раз скалануўшыся ад холаду, ускочыў, шалёна замахаў у паветры рукамі, пачаў выкідваць у бакі ногі і прысядаць – выпрабаваны салдацкі спосаб сагрэцца. Яна, відаць было, спачатку здзівілася, высока над вачыма ўскінула свае шырокія дугі-бровы, пасля раптам засмяялася, коратка, але так гучна, што ён аж спалохаўся.

– Ціш ты!

Яна спахапілася, азірнулася, заціснула далоняй рот, у вачах яе, аднак, ужо скакалі неўтаймаваныя гарэзныя чарцяняты. Ён строга, з папрокам паглядзеў на яе, затым услухаўся, адчуваючы, як задубелае цела патроху налівалася цяплом і стомай, а яна яшчэ бяскрыўдна прыцішана хахатнула:

– То гімнастік?

– Ну, гімнастыка. А што, лепш мерзнуць?

---

[10] Хопіць спаць. *(іт, ням.)*

Іван быў заклапочаны і наогул не ахвочы да гаворкі; яна, відаць, зразумела гэта, пасур'ёзнела, зябка цепнула вузенькімі худымі плечукамі пад макраватаю яшчэ курткай, каротка ўздыхнула і заклапочана зірнула на яго.

Ён тым часам па старым вайсковым звычаі агледзеўся і зразумеў, што сапраўды занадта доўга праспаў. Ужо даўно развіднела, сонца з-за гор яшчэ не паказалася, але бясхмарнае неба ўгары, здавалася, аж звінела яркасцю ранішняга блакіту. На ўсю сваю каляровую моц ззяў той, асветлены, бок цясніны – шэрыя схілы, сасонкі, шырокія крутыя восыпі і высачэзныя вяршыні ўгары. Гэты ж бок скал цьмяна драмаў, яшчэ не пазбыўшыся ночы.

– Горы карашо! – убачыўшы, што ён узіраецца ў наваколле, сказала яна. – Как ето?.. Эстэтіко!

Ляснуўшы калодкамі, яна ўскочыла з каменя, на якім сядзела, і таксама выбегла з-пад скалы, аглядаючы сонечнае буйства святла на тым баку шырокай расселіны. Ён, аднак, не падзяляў гэтага яе наіўнага захаплення. Як амаль заўсёды ў палоне, разам з абуджэннем яго нутро, грудзі, кожную частачку цела агарнула пакутнае адчуванне пустаты – звычайны, знаёмы да драбніц прыступ голаду. Есці, аднак, не было чаго. Дзе ў гэтых праклятых гарах здабыць ежы, ён не ведаў, у той жа час вельмі выразна адчуваючы, што, галодныя, яны недалёка пройдуць. Пастаяўшы так, ён праглынуў сліну і, безуважна да таго, што займала яе, запытаў:

– Ты куды пойдзеш?

Яна, не разумеючы, павяла брывамі.

– Марш-марш куды? – здавалася, пачынаючы раздражняцца, паўтарыў ён пытанне і махнуў у розных напрамках рукой: – Туды ці туды? Куды бегла?

– О, Остфронт! Рус фронт бежаль.

Ён здзіўлена паглядзеў на яе.

– Сі, сі[11], – пацвердзіла яна, бачачы яго здзіўленне і нават недавер. – Сіньёріна карашо тэдэскі[12] пуф-пуф.

Іван, нахмурыўшыся, паўглядаўся ў гэты зіхатлівы, бы жывое срэбра, рухавы, занадта, на яго думку, прыгожы твар: ці не жартуе яна? Але яна, відаць, не жартавала – выказала свой намер і цяпер, чакаючы яго меркавання, вялізнымі бяздоннымі вачыма глядзела на хлопца.

---

[11] Так, так. *(іт)*

[12] Немцаў. *(іт)*

– Глупства балбочаш, – сказаў ён, захінаючыся поламі курткі.

– Вас! Что ест больбочіш? Руссо учіт сіньоріну рускі шпрэхен?

– Паглядзім.

– Глядзіім ест карошо. Согласіе, сі? – жартоўна дапытвалася яна.

Але ён не адказаў на гэта, ён зноў зябка скалануўся, адчуўшы на спіне халаднаватую вільготнасць курткі, зірнуў на недарэчныя кругі-мішэні на грудзях – сапраўды трэба было яшчэ паклапаціцца і пра вопратку, у гэтым паласатым убранні не дужа разыдзешся. І ён, падчапіўшы пальцамі шво, з трэскам ададраў з курткі вінкель і нумар. Яна па ягоным прыкладзе зараз жа ўзялася здзіраць свае. Але пазногці яе тонкіх пальцаў былі вельмі далікатныя, а ніткі нямецкае прышыўкі занадта моцныя, каб лёгка паддацца. Тады яна ступіла да яго і, трошкі, па-дзіцячы адтапырыўшы ніжнюю таўставатую губу, варухнула плячом.

– Дай.

– Не «дай», а «на», – сказаў ён і марудліва павярнуўся да яе.

Вострыя настырчаныя бугаркі пад яе волглаю курткай, аднак, прымусілі яго нахмурыцца і сцяць вусны. Яна, тут жа заўважыўшы гэта, згрэбла на грудзях складку і адцягнула яе ад цела. Пасля кароткага вагання ён узяў ражок вінкеля і дужа рвануў. Каб не пакідаць следу, скамечыў усё разам і сунуў у шчыліну пад камень.

– Грацие, спасібо.

– Ты дзе рускай мове вучылася? – запытаў ён.

– Італія. Рома учіль. Лягер руска сіньоріна Маруся учіль. Карашо руска шпрэхен я?

– Харашо, – неахвотна згадзіўся ён.

– Понімаль очен лючше карашо, – здавалася яму, жартоўна ад таго, што яе вочы заўжды смяяліся, пахвалілася яна.

Ён, аднак, думаў пра іншае.

– У Трыест пойдзем. Ведаеш, дзе Трыест?

– О, Тріесте! Італія, – жыва азвалася яна.

– Ведаю, што Італія. А дзе ён, у якім баку? У тым ці ў тым?

Яна зірнула ў адзін бок, у другі і ўпэўнена махнула рукой туды, адкуль узнімалася над гарамі яшчэ нябачнае сонца.

– Туда дорога Тріесте.

«Дарога!» – нявесела падумаў ён. Нішто сабе была дарога – цераз горны масіў Альпаў праз цясніны і рэкі, а галоўнае – праз густа населеныя даліны і ажыўленыя аўтастрады – не блізкі свет гэты партызанскі Трыест, пра які ён нямала начуўся ў лагеры. Але выбар у іх быў небагаты, і калі пашчаслівіла ўжо вырвацца з пекла, дык

недарэчна было б цяпер даць павесіць сябе пад барабанны бой на чорнай удаўцы.

Таму трэба ісці, лезці, бегчы! Не раскісаць, сабраць у сабе ўсе сілы, увесь спрыт, усе здольнасці, перайсці галоўны хрыбет, знайсці партызан – югаслаўскіх, італьянскіх – толькі б стаць у строй, узяць зброю. У тым цяпер была яго мара, высокая справядлівасць ягонага лёсу і ўзнагарода за ўсе пакуты і ганьбу, якія перажыў ён за год палону.

У сырой, змрочнай цясніне было зябка, закалелае за ноч цела даймалі дрыжыкі, хацелася хутчэй да цяпла, на сонца.

Знайшоўшы больш-менш здатнае месца на адхоне, яны палезлі між камянёў угору. Упершыню з часу іхняга спаткання наперадзе лезла яна, ён, крыху адстаўшы, карабкаўся следам, і гэта было падобна на згоду, першы суладны давер між імі.

Схіл тут быў даволі круты, калодкі слізгалі і падалі з яе ног, на сярэдзіне схілу дзяўчына зняла іх, узяла адной рукой і, хапаючыся другой за калючыя, цвёрдыя, як дрот, хамлакі нейкай травы, вёртка, нібы яшчарка, сігала з каменя на камень.

– Руссо, – не спыняючыся, сказала яна.~ Ты ест офіцір?

– Ніякі я не афіцэр. Палонны.

– Полённі, полённі. Я понімаль. Кто до война біль?

Ён памарудзіў з адказам. Тое, што яна пачала дапытваць, хлопцу не спадабалася, і ёнваўкавата сказаў:

– Калгаснік.

– Что такое кольгаснік?

– Не разумееш, а пытаешся... – неласкава папракнуў ён. – Ну, быццам баўэр. Фарштэй?

– А, понімаль: ляндвіртшафт[13]?

– Во, во. Колхоз.

– О, я очень люблу кольхоз! – раптам ажыўлена загаманіла яна. – Кольхоз карашо. Ля ворарe[14] компанія. Отдіх – компанія. Тутто[15] компанія. Карашо компанія. Руссо кольхоз карашо экономіко, правільно я понімаль? – запытала яна і азірнулася.

Ён не паспеў адказаць – зрушаныя яе нагамі, уніз пакаціліся камяні, зямля, розная драбнота. Ён ледзьве паспеў адхінуцца ўбок. Яна ўгары засмяялася і бокам прыпала да схілу.

Іван са злосцю шыкнуў:

---

13 Сельская гаспадарка. *(ням.)*

14 Працаваць. *(іт)*

15 Усё. *(іт)*

– Ціш ты!

Яна зноў спахапілася, зацяла рукою рот і азірнулася.

– Пардон.

– Пардон, пардон! Ціха трэба. Чаго рагочаш?

Яе безразважнасць злавала хлопца; мусіць, ён сказаў тое занадта груба, яна стрыкнула брывамі і падцяла вусны.

– Мой імя ест Джулія. Сіньоріна Джулія, – аб'явіла яна.

Ён строга акінуў яе позіркам і сказаў сабе: «Ну і што? Сіньярына!» Гэта было для яго малаважна, асабліва далікатнічаць з ёю ён не збіраўся. А яна, відаць, пакрыўдзілася, змоўкла і таропка палезла ўгору. Іван жа не дужа спяшаўся.

Нізка прыгінаючыся долу, ён шырока ступаў балючымі з учарашняга пальцамі на шурпатыя сцюдзёныя камяні, кідаў спадылба кароткія позіркі на яе ўвішную паласатую постаць і думаў: хто яна? Якая-небудзь еўрапейская гурэн, як іх называюць немцы, беспрытульная бадзяжка мітуслівых італьянскіх гарадоў, бяздумны матылёк з пакалечаным вайною жыццём? Гэта найбольш падобна было да яе, з такім яе гарэзным і, відаць, падкім на прыгоды характарам. Праўда, вінкель у яе быў чырвоны, палітычны, яна нешта там гаварыла пра нянавісць да немцаў, але хлопец не дужа верыў у сур'ёзны грунт яе варожасці да фашыстаў. Магчыма, нехта з іх пакрыўдзіў яе, пасля, вядома, сербанула гора ў лагеры. Але хіба такія доўга памятаюць крыўды? Праўда, ён амаль не ведаў яе, хоць ужо некалькі разоў паспеў пераканацца, якая яна несур'ёзна-бяздумная шмат у чым з таго, ад чаго залежаў лёс іхніх уцёкаў. Вядома, ён разумеў, што ў такім становішчы трэба было быць асабліва пільным і найбольш спадзявацца на самога сябе.

7

Калі яны ўрэшце выбраліся на край камяністага абрыву і, стомленыя, спыніліся, іх позірку адкрыўся амаль што плоскі горны ўхіл, зарослы дробным пакручастым сасоннікам. Пасля мокрай змрочнай цясніны тут здалося надзвычай вольна, прасторна: далёка ўнізе шырока раскінулася даліна, за ёй у бледна-сіняватай смузе мрелі хрыбціны суседніх гор.

– Генуг![16] – задыхана сказала яна. – Нэмножко генуг!

Ён моўчкі апусціўся на край каменнай пліты, што тырчала з зямлі, яна бегла глянула ўгору, пад суцэльнае нагрувашчванне гор, даўжэй – уніз, на лясны адхон з частымі плямамі рудой зямлі між

---

[16] Даволі! *(ням.)*

сасонак. І ён, пазіраючы знізу, адчуў, як яна нібы за штось зачапілася там сваім позіркам і, замёршы, уважліва глядзела, падкурчыўшы адну нагу. Гэта адразу ўстрывожыла і яго, Іван устаў, угледзеўся – далёка ўнізе між сасняку на прагалах сям-там праблісквалі светлаватыя крывулякі-сцежкі. Гэта несла з сабой новыя клопаты. Ён яшчэ ўгледзеўся, і тады яна, не паварочваючыся, схапіла яго за рукаў, затармашыла, неяк не то ўстрывожана, не то абнадзеена загаварыла:

– Руссо – мэнш, чэлёвэк!

Ён ужо і сам бачыў – па сцяжынцы ўгору нетаропка ішоў чалавек.

Яны ўраз абое прыселі; яна, забыўшыся ўжо на сваю крыўду, запытальна паглядзела ў яго вочы сваімі цёмнымі зрэнкамі, ён жа адвёў убок нахмураны позірк і дастаў з-за пазухі браўнінг. Дзяўчына, відаць, зразумела ягоны намер, і Іван, нічога не тлумачачы, ціскануў ёй плячо: маўляў, сядзі тут. А сам, прыгнуўшыся, шмыгануў у рэдкі сасоннік і, гойдаючы на шляху ніжнія галіны, хутка пайшоў па адхоне, спадзеючыся наткнуцца на сцежку.

Але гэта здарылася куды далей, чым ён спачатку разлічваў.

Стараючыся выбіраць мясціны, дзе сасоннік быў трохі гусцейшы, ён далёка ўжо адышоўся ад цясніны і пачаў думаць, што не трэба было пакідаць яе там, а сцяжынка ўсё не паказвалася. У паветры густа пахла хвояй, было ціха; камяністы, засыпаны ігліцаю дол зусім пакалоў ягоныя і без таго навярэджаныя ступні. Неўзабаве з-за блізкае хрыбціны гор выслізнула і пачало прыграваць прамяністае ўранку сонца. Прыпомніўшы ўчарашні клопат, ён шчоўкнуў зажымам браўнінга і з пластмасавай рукаяткі выцяг магазін – там было пяць патронаў, шосты сядзеў у ствале. Гэта трошкі абнадзеіла. Ён падумаў, што, магчыма, ім пашанцуе цяпер на сякую-такую адзежыну, можа, на абутак і нават харчы. Па-ранейшаму дужа хацелася есці, цела прыкметна слабела, і ад думак аб ежы ў рот наплывала сліна, якую ён ледзьве паспяваў глытаць.

Сцяжынка нечакана выслізнула між сасонніку праз дзесяць крокаў наперадзе. Ён ураз спыніўся, зірнуў уніз, угору – нідзе нікога. Тады пастаяў, услухаўся, з бліжняй пакручастай сасонкі пырхнула маленькая куцахвостая пташка, воддаль упала на дол старая шышка, і зноў стала ціха-ціха. Ён пашукаў позіркам якое ўкрыццё і, адышоўшыся, апусціўся на калючы, у рэдкай траве дол за абымшэлым аскалёпкам скалы.

Лежачы ніц, ён чакаў, часта пазіраў уніз, дзе між хваёвых вяршалін праблісквала на заваротцы сцяжынка, і думаў, што зрабіць з чалавекам. Ён не сумняваўся, што па сцежцы ідзе цывільны, што

вопратку ён аддасць без супраціўлення – усё ж такі пісталет. Вось толькі што рабіць далей – забіваць бяззбройнага не дазваляла сумленне, пакідаць жа яго тут было амаль самагубствам. Але колькі ён ні напружваў свой не дужа засяроджаны цяпер розум – нічога не мог выдумаць і адчуваў, што гэта дужа кепска, такая няпэўнасць. Аднак было бясспрэчна і тое, што галоўны хрыбет ім не адолець.

Чалавек паказаўся бліжэй, чым хлопец разлічваў. На сцежцы ўнізе неяк раптам з'явілася яго згорбленая пад ношаю постаць, але ён чамусьці не ішоў – ён амаль бег, стомлена, задыхана, і ўсё нешта шныпарыў вачыма па сасонніку, часам азіраўся. Няўжо ён убачыў іх? Іван падабраўся за каменем, сцяўся як мог, каб не бачна было адтуль яго паласатае постаці, і з нечаканаю злосцю вылаяўся ў душы, адчуўшы, як гэта агідна і подла тое, на што ён мусіў цяпер пайсці.

Але так было трэба.

Ён даў чалавеку падысці бліжэй, сам, патроху падцяўшы ногі, паварочваўся за каменем. У рукаве, пачуў, варушылася, бы крапівой пяклася, мурашка. Аўстрыяк, цяжка несучы брызентавы заплечны мяшок, таропка ступаў па сцежцы грубымі, на таўшчэзнай падэшве чаравікамі і ўжо крыху мінаў яго, калі Іван устаў і сігануў на сцежку. Прахожы зараз жа ўчуў, азірнуўся. Гэта быў камлюкаваты, нават тоўсты, гадоў пад шэсцьдзесят стары ў кароткай скуранцы, зялёным цірольскім з барсуковым кутасікам капелюшы і не новых, выпнутых на каленях штанах. Аўстрыец ад нечаканасці лыпнуў вачыма, нешта хутка-хутка загаманіў па-нямецку, замахаў рукамі і сунуўся да хлопца. Іван прыўзняў пісталет.

– Воцу дзі пістоле! Гер гефтлінг!.. Гер гефтлінг! – лапатаў аўстрыец. – Эсэс! [17]

Іван ураз сцяўся, ён зразумеў, але з усяе сілы не хацеў паверыць, што зноў бяда. Праклятая мурашка разгульвала ўжо між лапатак, толькі хлопец не паварушыўся, каб страхнуць яе, – суровым, зацятым позіркам ён упіраўся ў аўстрыйца.

– Эсэс! Дорт эсэс! Штрэйфе![18] – даводзіў чалавек. Ён быў усхваляваны, пот цурком ліўся па яго немаладым ужо, азызлым твары, у грудзях, нібы гармонік, дыхавічна рыпела і свістала на ўсе лады.

Іван азірнуўся і прыкусіў вусны.

– Дзе эсэс?

---

[17] Не трэба пісталет! Пан зняволены!.. Пан зняволены! Эсэс! *(ням.)*

[18] Эсэс! Там эсэс! Аблава! *(ням.)*

– Дорт! Дорт! Іх мехтэ інен гут махен[19], – махаў рукой аўстрыяк, трымаючыся другой за лямку мяшка.

– Ду найн люген?[20]

– О, найн, найн! Іх бін гутэр мэнш![21] – горача гаманіў ён і, перамяніўшы тон, няскладна вымавіў па-руску: – Я біль плен Сібір.

У ягоных устрывожаных старэчых вачах мільганула штось цёплае, і Іван зразумеў: ён не ашукваў. Трэба было спяшацца, іх маглі згледзець тут, але з гэтым чалавекам знікала апошняя надзея на харч.

– Ду вэр? Варум гір?[22] – сурова запытаў хлопец і за рукаў скуранкі бесцырымонна тузануў аўстрыйца са сцежкі.

– Іх бін вальдгютэр. Дорт іст майн форстэй[23].

Іван зірнуў угору, куды паказваў чалавек, але ніякага дома не ўбачыў, затое згледзеў, як з гушчару выскачыла Джулія, – відаць, яна чула іхнюю размову, і настойліва загаманіла:

– Руссо! Руссо! Бежаль! Руссо...

Безуважны да яе крыку, Іван яшчэ раз тузануў аўстрыяка за плячо і рвануў з яго рук мяшок.

– Эссен?[24]

– О, я, я, – пагадзіўся той. – Брот[25].

Аўстрыец, напэўна, усё зразумеў, азірнуўся, таропка апусціўся на калені і дрыготкімі пальцамі расшмаргнуў прошву свайго мяшка. Іван адною рукой сунуўся туды, сярод нейкіх рэчаў адразу адчуў шархоткую скарынку хлеба і вырваў з мяшка невялічкую, счарсцвелую ўжо буханачку. Аўстрыяк не пратэставаў, толькі неяк страціў нядаўнюю жвавасць, і на кароценькі момант у хлопцавым сумленні варухнуўся дакор. Але ён тут жа суровасцю прыдушыў яго, сігануўшы пад сасонкі, незнарок кінуў погляд угору, дзе высіліся шэрыя снегавыя вяршыні, і азірнуўся. Аўстрыяк завязваў рэчмяшок, пальцы яго чамусьці не маглі саўладаць з прошвай-маланкай. Тады Іван шпурнуў Джуліі хлеб, а сам зноў падскочыў да чалавека.

– Знімай!

Ён забыўся, як па-нямецку назваць скуранку. Аўстрыяк не зразумеў яго, і хлопец выразна тузануў яго за рукаў. Толькі аўстрыяк

---

[19] Там! Там! Я хачу вам дабра. *(ням.)*
[20] Ты не хлусіш? *(ням.)*
[21] О, не, не! Я сумленны чалавек! *(ням.)*
[22] Хто ты? Чаму тут? *(ням.)*
[23] Я ляснік. Там мой дом. *(ням.)*
[24] Ежа? *(ням.)*
[25] О, так, так. Хлеб. *(ням.)*

не спяшаўся аддаць адзежыну – на старэчым твары слізганула збянтэжанасць.

Іван крыкнуў:

– Шнэллер! – і тузануў настойлівей.

– Шнэллер! Шнэллер, руссо! – сцішана, але дужа настойліва гукала з сасонніку Джулія, і аўстрыяк з самотаю, якая раптам напоўніла ўсю яго расслабленую істоту, зняў з сябе скуранку.

Іван амаль вырваў яе з рук чалавека і ў апошні раз зірнуў яму ў вочы. Хлопец зразумеў – гэта была чорная няўдзячнасць, рабаўніцтва, гэтым ён у выпадку няўдачы ставіў пад шыбеніцу і яго, але інакш было нельга.

Ён пабег у сасоннік, дзе мільганула паласатая постаць Джуліі, і, ужо адбегшы, азірнуўся – аўстрыяк усё стаяў на ранейшым месцы, у падцяжках зверху шэрае світкі, і, апусціўшы рукі, глядзеў ім услед.

8

Паспець далёка адбегчы, аднак, было ўжо не так лёгка.

Ужо цераз якую чвэрць гадзіны абое яны дыхавічна раскрылі раты, змакрэлі ад поту, крокі іх сталі кароценькія і зусім знямоглыя. Сасоннік тым часам скончыўся. Яны выбеглі на травяністы пахілы ўзгорак; тут, пэўна, праходзіла верхняя мяжа лясоў, і далей высіліся адны рудавата-запляснелыя скалы, глыбы камення, ды ўдалечыні, у самым небе, млеў шэры, як крыло курапаткі, прысыпаны снегам хрыбет. Пад'ём стаў яшчэ болей круты, наперадзе ж паўстала голая скальная сцяна, падбягаючы да якой Іван зразумеў, што ўзлезці наверх тут не ўдасца. Тады ён збочыў і пабег па-над гэтай гіганцкай загародкай, шукаючы якой здатнай для сховы мясціны. Ён дужа сумняваўся наконт аўстрыяка, ад якога цяпер можна было чакаць рознага. «Толькі б не сабакі, толькі б не сабакі...» – думаў хлопец, выразней за ўсё на свеце разумеючы, што калі немцы пойдуць па іхнім следзе з сабакамі, то ім ужо не ўцячы.

Бегучы так па адхоне, ён усё пазіраў уніз – там як на далоні відаць стаў увесь гэты лясісты адхон: змрочная цясніна, дзе яны прабылі ноч, сасоннік, збоч якога тулілася, пэўна, леснікова сядзіба – дом з высокім каменным франтонам і галерэямі ўздоўж сцен. Ён усё чакаў убачыць там матацыкл і немцаў, але, відаць, тыя спазняліся, і ля сядзібы было глуха і пуста. Не відаць было і лесніка. Пэўна, змораны і збянтэжаны, ён яшчэ не падняўся знізу. У гэтыя некалькі кароценькіх і напружаных хвілін хлопец страшным унутраным праклёнам памянуў тых, праз каго ён мусіў рабіць такое. Ці ён які рабаўнік, ці злыдзень, навошта б спыняць яму гэтага мірнага

таўстуна, настаўляць на яго пісталет, тым болей рабаваць, калі б не фашызм, не вайна, не палон з тысячамі пакут і зняваг, якія прычынілі нацысты. Яны вымусілі яго і на гэты рабунак, і таму ён яшчэ болей ненавідзеў іх.

Тым часам, мінаючы вялізныя камяні на травяністым доле, яны ўзбеглі на ўзлобак і ўбачылі непадалёк у сцяне вузкую, як шчыліна, расселіну, якая вяла некуды ў нетры гэтай каменістай грамады. Іван аж узрадаваўся, падумаўшы, што там, магчыма, будзе ручаіна, якая дасць заблытаць ад сабак сляды. Ды і самім, адчуваў ён, трэба куды-небудзь хавацца, бо з кожнай секундаю ззаду маглі з’явіцца немцы. Хлопец з апошніх аслабелых сіл прыпусціў па траве, за ім пакутна, але цярпліва трываючы стому і страх, бегла Джулія.

Абадраўшы ў калючых зарасніках рададэндрану ногі, яны неўзабаве прадраліся ў расселіну, але ручая, на жаль, у ёй не аказалася. Тут панаваў сыры, душны змрок. З крутых каменістых сцен тапырыўся калючы кустарнік, у шчылінах і між камянёў раслі хамлакі жорсткай травы, валяліся старыя косці; спалоханая людзьмі, з фыркатам кінулася ў глыб шчыліны нейкая начная птаха. Вельмі няўтульнай здалася ім гэтая расселіна, але тое, што яны ўсё ж паспелі дабегчы да яе і схавацца, крышачку супакоіла Івана. Хлопец прыпыніў бег, узлез на пахілую абамшэлую каменную пліту і прычакаў Джулію. Для раўнавагі перабіраючы ў паветры адною рукой, дзяўчына па камянях ішла да яго. Кароткія яе чорныя валасы зблыталіся, твар гарэў ад стомы і ажыўлення, але ў вачах, калі яна зірнула на Івана, замест звычайнае яе гуллівасці цяпер свяціліся збянтэжанасць, стома і ўнутраны боль.

– Парка візерэ![26] Мі ўходіль, да? – пыталася Джулія.

Ён нецярпліва кінуў:

– Каб жа ўцяклі! Давай хутчэй!

– Что ест хютчей? – не зразумела дзяўчына.

Іван не адказаў. Цяжка дыхаючы, Джулія далезла да яго, і яны разам рушылі па камянях далей.

– Многа карашо фатэр! Комуністо фатэр, – радасна сказала яна.

– Які там камуніст! – з прыкрасцю кінуў Іван. – Чалавек проста.

– Сі, сі, человек. Бэне[27] человек, – згадзілася дзяўчына, лезучы трохі вышэй ад яго.

---

[26] Тут у сэнсе: «Чорт вазьмі!» *(іт)*
[27] Добры. *(іт)*

Ён услухоўваўся ў гукі, што скупа далятаці знізу, але позірк яго міжвольна не мог адарвацца ад заціснутай у яе пад пахай буханачкі. Джулія неяк інстынктыўна адчула гэты яго позірк і азірнулася.

– Эссэн! Хляб, да?

Яна хуценька адламала ад буханачкі краёк скарынкі і падала яму. Хлопец, не вагаючыся, узяў і з прагнасцю праглынуў. Трэба было бегчы, уцякаць, ззаду вось-вось маглі з'явіцца немцы, але ён ужо не мог адарваць свае ўвагі ад хлеба. І Джулія зразумела ягоную маўклівую нерухомасць, прыпынілася, прысела, прыціснуўшы буханку да грудзей, хуткімі пальцамі адламала больпы кавалак і ўслужліва сунула ў яго вялікія парэпаныя далоні. Крошкі, што нацерушыліся на палу курткі, яна ашчадна зграбла ў жменю і высыпала сабе ў рот.

Іван беражліва ўзяў хлеб, пакруціў яго ў руках, нібы разглядаючы, спадылба тайком зірнуў на буханку ў яе руках і пачаў старанна разломваць кавалак напалам. Затым, узважыўшы на руках, адну палавіну працягнуў ёй. Яна не адмовілася, усміхнулася і хуценька ўзяла.

– Грацie! Нон... Спасібо!

Старанна жуючы, ён пакінуў гэтую яе ўдзячнасць без адказу.

Яны палезлі далей, дзяўчына таксама пачала моўчкі жаваць. Але хлеба было дужа мала. Гэта толькі раздражніла іх, і неўзабаве Джулія жвава крутнулася да свайго спадарожніка:

– Руссо! Давай всё манджарэ[28]! Согласье? Сі?

Вочы яе прыжмурыліся і ўзгарэліся ранейшаю свавольнай жвавасцю, пальцы сцялі абламаную буханачку, гатовыя разадраць яе, і Іван аж спалохаўся, адчуўшы, што яна раскрышыць увесь гэты іх болей чым мізэрны запас.

Ён хіснуўся да дзяўчыны і схапіў яе за рукі:

– Дай сюды!

Джулія здзіўлена варухнула брывамі, а Іван выхапіў у яе хлеб і хуценька загарнуў яго ў скуранку. Дзяўчына спярша збянтэжылася, а затым голасна засмяялася.

Ён недаўменна паглядзеў на яе.

– Ты што?

– Руссо правільно. Джулія нон веріт хляб. Слова веріт, любовь веріт. Хляб нон веріт Джулія. Джусто – правільно, руссо!

---

[28] Есці. *(іт.)*

Усё смеючыся вачыма, яна падышла ззаду да Івана і лёгенька кранулася далоняй ягонай худой лапаткі. Адчуўшы яе нечаканую ласкавасць, ён ніякавата варухнуў плячамі.

– Ладна ты, – буркнуў ён і памкнуўся сігануць шырэй, але ў гэты час ззаду раскаціста грымнуў далёкі вінтовачны стрэл.

Яны абое ўраз азірнуліся і застылі на камені – унізе, недзе каля сялібы, пачуліся крыкі, зараз жа затрашчалі «шмайсеры» – над цяснінай загуло, закалацілася рэха. Іван сцяўся, стаіўся – у гэтай раптоўнай калатнечы ён з усяе сілы ўслухоўваўся, ці не пачуецца там знаёмы ненавісны брэх, – ад гэтага цяпер залежала жыццё. Але брэху быццам не было. Кулі ў расселіну не залятаалі, чэргі джгалі недзе ўбаку, і гэта трошкі здзіўляла Івана. З паўхвіліны ён паўслухоўваўся, пасля раптам у яго галаве мільганула здагадка, і хлопец, струхнуўшы з сябе змярцвеласць, кінуў пад ногі дзяўчыне скуранку, а сам па выступах і трэшчынах у скале, хапаючыся за кустоўе, таропка палез угору.

Чэргі ўсё трашчалі, шыпелі, скыгалі ўгары кулі, у гуле страляніны данёсся далёкі трэск матацыклаў. Джулія, задраўшы галаву, напружана слухала і сачыла за Іванам, які карабкаўся ўжо ледзьве не на палавіне крутой стромкай сцяны. Азірнуўшыся на выхад з расселіны, ён пралез яшчэ крыху і тады, угнуўшы голаў, абмёр, убачыўшы ўдалечыні сялібу і немцаў. Джулія ўнізе, відаць, здагадалася, што ён бачыць, ямчэй перахапіла скуранку, скінула клумпес і нешта крыкнула. Але ён, нібыта прыліпшы да скалы, не мог адарвацца ад незвычайнага відовішча, краёчак якога адкрыўся яму з гэтай вышыні.

У рэдкім ельніку па-над сядзібай круціліся ў траве тры матацыклы, кулямёты якіх таропка білі ўгору. Недзе, відаць, спрабуючы прарвацца да скал, трашчала яшчэ некалькі матацыклаў, але іх не было бачна за выступам скалы. Было толькі відавочна, што агонь і ўсю сваю ўвагу немцы скіравалі ў бок ад гэтай расселіны; імпэт іхняга агню сведчыў аб тым, што яны бачылі цэль. Тоячы ў сабе пэўную думку-здагадку наконт гэтага, Іван пасунуўся крыху ўбок на скале, хаваючыся за выступ, узлез вышэй і тады сапраўды ўбачыў тое, што канчаткова яму ўсё растлумачыла.

Знізу штосьці казала Джулія, але ён не слухаў яе, – учапіўшыся пальцамі ў каменны выступ, ён глядзеў, як па схіле да скальнай сцяны, шырока сігаючы галянастымі нагамі, бег чалавек у паласатым. Наўкола яго блізка і далёка пылілі-трэскаліся кулі. Гефтлінг падаў, але затым ускокваў і зноў бег, каб праз некалькі секунд упасці. За ім, праўда, далекавата, каля сялібы, пакінуўшы два матацыклы, трухалі ўгору немцы, а іншыя з месца цераз іх галовы білі з кулямётаў. Агонь

быў надта густы і дружны, і ўсё ж гефтлінг бег. Часам ён коратка азіраўся і, здавалася, нават штосьці крычаў, пасля падаў, і Іван кожны раз думаў: не ўстане. Ды не. Як толькі крыху слабеў агонь, небарака ўскокваў і бег, бег угору.

– Руссо! Руссо! Что смотріть? Руссо! – нецярпліва тупаючы на камені, дапытвалася знізу Джулія.

Іван моўчкі сачыў за небаракам, баючыся паварушыцца на скале, лічачы, што лёс таго ўжо вырашаны. І сапраўды, той яшчэ раз упаў, амаль дабегшы да скалы, болей яго ўжо не стала відаць, і страляніна адразу сціхла.

У Івана быццам што абарвалася ўсярэдзіне. Ён хуценька падаўся па камянях уніз, несучы з сабою ціхі смутак і кароценькую ўдзячнасць за яшчэ адну непакорную смерць, якая прыкрыла іх у гэтай расколіне. Саскочыўшы ў дол, ён коратка кінуў Джуліі:

– Капут.

– Капут? – шырока раскрыўшы вочы, не зразумела дзяўчына.

– Кампаніё твой.

– Кранк гефтлінг?

– Ну.

– Ой, ой!

Ён выхапіў у яе, збянтэжанай, сваю скуранку, яна моўчкі хуценька падабрала калодкі, і яны абое кінуліся па камянях угору.

9

Яны не здолелі прайсці таемна, адкрылі сябе, ззаду застаўся сведка, і непакой з новаю сілай агарнуў хлопца – выдасць аўстрыяк ці не?

З свайго якога-ніякага вопыту трох уцёкаў ён ведаў, што вось гэткія абставіны былі для ўцекачоў найбольш рызыкоўныя. Нідзе – ні ў полі, ні ў гарах, ні на дарозе – не падпільноўвала іх такая небяспека трапіць у пастку, як тады, калі яны заходзілі ў вёскі, сялібы, на хутары, калі сустракаліся з людзьмі. Так здаралася, што выдавалі нават і недаверлівых, нават і асцярожныя нарываліся на засады. Так часта канчаліся вельмі цяжкія шляхі на волю і пачыналіся другія, яшчэ больш пакутныя – назад, на захад, у палон. Але і зусім мінаваць людзей было немагчыма – трэба было карміцца, распытаць пра дарогу, пераапрануцца. Гарантыі ад здрады ніколі не было, і ўцекачы часта спадзяваліся на шчаслівы выпадак, на людскасць. Часта так і абыходзілася. Але не заўсёды.

Год назад ён таксама спадзяваўся на тое, што ўсё як-небудзь абыдзецца, як абыходзілася ўжо трыццаць два дні, – чацвёра іх даволі

ўдала міналі засады, пераплывалі рэкі, абыходзілі вёскі, пазбягалі сустрэч з паліцаямі, два разы ўцякалі ад пагоні. Аднойчы, праўда, яны згубілі чацвёртага, масквіча-танкіста Валерыя. Астатніх жа як-колечы мінула ўсякае ліха: яны дабраліся да сваёй зямлі, да Валыні. Наўкола ляжалі ўкраінскія сёлы, у полі на конях і валах аралі свае палоскі сяляне. Бралася на цяпло – ужо можна было, не дужа калеючы, начаваць у лясах і без лішняй патрэбы не патыкацца ў вёскі. Каб толькі не харч! Харч прымушаў іх часам заходзіць у паселішчы, і ў тое ранне, пакінуўшы сяброў на ўзлеску, у сяло пайшоў Іван. Напярэдадні хадзілі іншыя, цяпер падступіла яго чарга.

Ён крышку прыпазніўся выйсці з лесу, праз які пакручастай дарожкай яны ішлі ноч. Трэба было днявадь, і дужа не хацелася зашывацца дзе на пусты жывот. Добра ўгледзеўшыся ў сяльцо з узлеску, ён нічога падазронага ў ім не заўважыў; вялікай дарогі паблізу, здавалася, не было, і ён цераз балацявіну, трымаючыся бліжэй да кустоў, рушыў да крайняе хаты. У яго быў пад палой нямецкі аўтамат з дванаццаццю патронамі ў магазіне, здабыты на дарозе пад Кракавам, армейскія боты на нагах і на плячах нейкая несамавітая сялянская світка. З выгляду ён нагадваў звычайнага селяніна, такога, як і ўсе тут, і без перашкод дайшоў да гародаў, потым па бакавой дарожцы ад гумна, што вяла між плятнёў, скіраваў да бліжняе хаты. Але хата стаяла па той бок вуліцы. Ён азірнуўся: паблізу нікога не было, толькі дзесь у двары рыпнулі дзверы і замычала карова, – мусіць, гаспадыня ішла даіць. Але не паспеў ён пераскочыць аблеглы з ночы, пакроплены расой пыл на дарозе, як з суседняга двара хтось выйшаў на вуліцу. Іван не азірнуўся, аднак, здаецца, патыліцай адчуў, што той заўважыў яго. Хлопец утуліў галаў і таропка шыбануў у падворак. Толькі ўжо хаваючыся за вугал дома, азірнуўся – чалавека таго не ўбачыў, затое згледзеў у двары цераз вуліцу вялізны брызентавы кузаў машыны. Гэта было куды як няўдала, тым болей што з двара ўжо крыкнулі – не то загадвалі нешта яму, не то перасцерагалі каго другога. Дзецца Івану не было куды (за хатай пачынаўся шырокі забаранаваны гарод), і ён кінуўся да расчыненых у сенцы дзвярэй. У дзвярах тых якраз паказаўся няголены, сярэдніх год чалавек. Ён, пэўна, зразумеў усё без слоў, бо пабялеў крыху, зірнуў на Іванаў аўтамат, што тырчаў з-пад палы, і адступіў да шула, даючы дарогу ў хату. Іван, таксама без слоў, ускочыў у чысценькія, прыбраныя сенцы з прыцярушанай аерам падлогай, зыркнуў сюды-туды вачыма, шукаючы якога схоўшча, і, не знайшоўшы нічога прыдатнага, праз расчыненыя дзверы кінуўся ў другі пакой, дзе была печ. Ён згледзеў у ёй чорную дзірку падпечча,

прыпаў на калені, коратка азірнуўся на акно, пад якім на лаўках у покуце з-пад паласатае саматканае коўдры высоўваліся тры пары дзіцячых ног. Кепскае прадчуванне разанула яго – не, не туды трапіў.

Але перайначваць намер не было калі – на двары затупалі боты, і ён задам таропка сунуўся ў смярдзючую вузкую дзірку падпечча, зараз жа прытуліўся к боку за выступ, прыціснуўся, сцяўся. У сенцы ўжо ўваходзілі людзі. Толькі ён справіўся зацяць дыханне, як адразу данесліся галасы: то былі немцы, двое ці болей. Гаспадар не разумеў іх або, можа, не хацеў разумець, Іван жа ўсё чуў, і перакладчыка яму не трэба было.

– Вэр іст? Вэр ляўфт?[29] – крычаў адзін немец.

– Ін дызэм аўгенблік, іх габе гезэен[30], – гаварыў другі.

– Паночкі, нэ розумію. У мэнэ нікога нэма. Што вы!

У Івана трошкі абмякла напятае яго адчуванне – значыць, гаспадар свой, не выдасць, дзякуй Богу, у гэтым хоць пашэнціла. Цяпер толькі б затаіцца, забіцца ў самы цёмны закутак, каб не знайшлі. І ён ціснуўся да сцяны што было сілы, скурчыўшыся ў тры пагібелі і амаль што не дыхаючы. Тым часам немцы закрычалі мацней, вылаяліся, заплакалі малыя на покуце. Аднекуль, мабыць, з печы, тупнуўшы па падлозе, да іх кінулася жанчына, пачала супакойваць. Хтось, убеппы ў хату, лязгнуў затворам вінтоўкі; у падпеччы мільгануў цень. Галасней закрычалі малыя, загрукалі тапчаны – мусіць, раскідвалі іх пасцелі. Іван чакаў, трымаючы руку на рукаятцы аўтамата, хоць не ведаў, як тут было страляць. Немцы грукалі ботамі, пэўна, зазірнулі на печ, бразнулі засланкай, і тут жа прамень ліхтарыка мільгнуў па задняй сценцы падпечча. Іван аж прыжмурыўся, чакаючы крыку «гераўскрыхен!». Але праменьчык быў слабаваты (мусіць, разрадзілася батарэйка), немцы нічога не ўбачылі, і боты загрукалі далей. Неўзабаве крокі прыціхлі: напэўна, шукалі ў сенцах. Тады ён, усё яшчэ не варушачыся, выдыхнуў і зноў паціху ўздыхнуў, азадачаны надзеяй: няўжо ўратаваўся? І сапраўды, крокі зусім сціхлі – адно толькі хліпалі ля печы дзеці, і маці, тупаючы босымі пятамі, кідалася, відаць, да акон – нямецкая гамонка чулася ўжо з падворка. Там штосьці гаварыў гаспадар, напэўна, выпраўджваючы іх далей ад хаты. І сапраўды, неўзабаве ўсё сціхла, гаспадар, мусіць, увайшоў у сенцы, да яго падалася жонка. Яна нешта хутка-хутка гаманіла, бядуючы і ледзьве не плачучы. Гаспадар злосна кінуў ёй:

---

[29] Хто такі? Хто бег? *(ням.)*

[30] Толькі што, я бачыў. *(ням.)*

«Годзе! Змоўкні!» Яна змоўкла, вярнулася ў хату і засакатала да дзяцей.

Іван падумаў быў, ці не пара вылазіць, каб перахавацца куды ў надзейнае месца, як гаспадыня з жахам у голасе крыкнула:

– Пэтро! Пэтро! Ой лышэнько! Грыць ідэ...

Іван зноў сцяўся. Гаспадар знік недзе, з хвіліну яго не было чуваць, затым у двары пачулася лагодна-з'едлівае: «Добры дзень, гэр Пэтра!» Гаспадар стрымана адказаў на прывітанне, там нешта ляснула, быццам бізуном па халяве, і той жа голас неяк дужа будзённа, нібы гаворка ішла пра сабаку або кацяня, сказаў:

– Каго хуваеш? Ану, підацьёго сюдой!

– Нікога я нэ хуваю, кум Грыць! Перахрыстыцеся. Чого вы?

– Ага! Ныкога. Што ж, провірымо! Ганна! – крыкнуў Грыць.

– Я тута, кум, – азвалася з дзвярэй напалоханая гаспадыня.

– Кого Пэтра хувае, прызнувайся!

– Ой, хыба ж я ведаю? Ныкога ж він нэ хувае, кум Грыць.

– Нэ хувае. Ану, Настусю, скажы: дзе татко хувае бандыта?

– Не відаю, – адказаў боязны дзіцячы голас.

– Нэ відаетэ. Побачымо, – з шматабяцаючым спакоем вымавіў Грыць.

У Івана ў падпеччы ад злосці да гэтага вылюдка аж анямелі пашчэнкі – так захацелася выскачыць і ўсадзіць яму ў вантробу дзесятак куль. Але хлопец не ведаў, колькі яшчэ там было памагатых, і нядобрае прадчуванне ўжо запанавала ў ім: ён зразумеў, што гэты – не немец, сваю справуён ведае як мае быць.

– Глух, нэсі солому. Ты, Жупан, тэж. Зараз мі дознаемося, дэ він хуваецца. Мі ёго підсмажымо.

На двары затупацелі крокі, бразнулі недзе паблізу дзверы, – мусіць, у хляўчук. Іван зразумеў, што ўдумаў гэты, каб яму не дажыць да нядзелі, Грыць. «Але няўжо яны адважацца запаліць, няўжо так зробяць са сваім чалавекам, які гэтага вылюдка яшчэ называе кумам?» – пакутна меркаваў Іван.

Тым часам ля акон нешта шаснула, зацямніла святло ў падпеччы. «Мусіць, паклалі салому», – адзначыў сабе Іван. Пасля ўсё прыціхла: ні крокаў, ні гоману. І раптам закрычала жанчына, ды так роспачна і здзічэла, што можна было падумаць, нібы паляць яе самую, а не хату. За ёю загаласілі ўсе дзеці, зараз жа засмярдзела дымам; Іван рашыў, што ўсё прапала, што згарыць і ён ды яшчэ загубіць людзей. Мусіць, трэба было вылазіць ды прыстрэліць гэтага нягодніка, але ў яго ўсё недзе тлела ў душы надзея, што, можа, не дадуць загарэцца – толькі палохаюць.

Зноў жа, даць загарэцца хаце, а пасля вылезці – ці не замнога гэта будзе кары і для яго і для гэтай сям'і? Проста ён не ведаў, што рабіць, хоць і разумеў, што трэба за секунды нешта рашыць.

Мусіць, ён усё ж выскачыў бы з падпечча, ужо ён на тое наважыўся, як раптам з галашэннем і праклёнамі ў хату кінулася гаспадыня. Перш чым ён паспеў даўмецца навошта, яна затупала ля печы і, сагнуўшыся, праз слёзы закрычала:

– Вылазь! Вылазь! Хату праз тэбэ паляць, прыклятый. Душегуб! Звідкіля тэбэ прынесла? Вылазь!

Іван ажно ўздыхнуў ад палёгкі, што ўсё скончылася (хоць такога ён не чакаў), сунуў аўтамат пад смецце ў кутку і вылез. Злосці на гэтую кабету ў яго не было, зрабілася толькі вельмі журботна і шкада, што гэтак недарэчна абарваўся такі доўгі і дужа нялёгкі шлях...

Так ён ступіў на парог – спакойны і гатовы да ўсяго. З падворка на яго ваўкавата пазіралі чацвёра дзяцюкоў, сярод якіх асабліва вылучаўся адзін – здаравенны бугай у светлых картовых штанах і з блакітнаю павязкай на рукаве. Гэта, мусіць, і быў той Грыць. У руках ён трымаў рускі карабін на ўзводзе, Іван пазнаў па затворы і падумаў у той момант, што забіць яго тут яны не адважацца – мусяць перадаць немцам.

Так яно і сталася.

10

Тоячы ў душы зябкую трывогу, Іван спярша азіраўся і ўслухоўваўся, баючыся, каб немцы не пусцілі сабак, але ішоў час, а навокал усё было ціха. Тады прыйшло меркаванне, што аўстрыяк усё ж іх не выдаў, а матацыклісты, напэўна, іхніх слядоў не знайшлі і да пары пакінулі ўцекачоў у спакоі. Да таго ж, відаць, яны забралі забітага вар'ята гефтлінга – было з чым вярнуцца ў лагер. Ад такіх думак трывожная ўзрушанасць паступова ўлеглася, саступіўшы месца іншым думкам-турботам.

Расселіна тым часам, як глыбачэзны крывы калідор, патроху вузеючы, вяла і вяла іх угору. Амаль не спыняючыся, яны лезлі па яе дну ўжо гадзіны з чатыры, калі не болей. Стала зябка і сыра; мусіць, ад вышыні, бы ватай, патроху закладвала вушы. Сонца так ні разу і не заглянула сюды; урэшце знік, захінуты аблокамі, зіхатлівы блакіт угары – клочча шызага туману, чапляючыся за верхавіны скал, хутка паплыло над расселінай. Аднекуль падзьмуў моцны парывісты вецер, пахаладнела так, што не дужа грэла і хада. Яны не маглі тут агледзецца, убачыць, ці далёка адышліся ад горада, але Іван адчуваў, што забраліся высока, іначай не прабіраў бы так холад. І ўсё ж

скуранку з загорнутым у ёй хлебам хлопец нёс ненадзетай. Ён разумеў, што галоўнае яшчэ наперадзе, што пахаладае яшчэ болей, магчыма, прыйдзецца ісці па снезе. Праўда, аб сабе ён не дужа клапаціўся, ён мог бы ісці і шпарчэй. Хоць і замарыўся і балелі падбітыя на камянях ногі, але быў яшчэ здатны на большае – каторы раз выручала хлопца яго немалая прыродная дужасць, непераборлівасць да ўмоў жыцця і, вядома, суровая армейская загартоўка. Колькі ўжо разоў было на вайне і ў палоне, што іншыя выбіваліся з сіл, падалі і прыставалі ад голаду, стомы, бяссонніцы, а ён трываў. Ён пачаў ужо думаць, што як-небудзь адолее і гэтую бяду, пяройдзе хрыбет (не можа быць, каб не перайшоў), абы толькі быў жывы – стрывае, сцерпіць усё: на волі – не ў лагеры.

Вось толькі Джулія...

Хоць яна з прыкметнаю рупнасцю лезла за ім і цяпер амаль не адставала, але ён, раз-пораз спыняючыся, падазрона і насцярожана паглядваў на яе. Чуйна прыкмячаючы ягоную ўвагу, дзяўчына кожны раз слаба ўсміхалася, відаць было, старалася рабіць выгляд, што ўсё добра, што яна не баіцца і яшчэ мае ў запасе сілы. Аднак неўласцівая для яе парывістай натуры замаруджанасць рухаў яскравей за ўсё сведчыла аб немалой яе стоме.

Аднойчы, выйшаўшы з-за павароту, яны ўбачылі, што зусім ужо звузелы гэты раўчук скончыўся, упёрся праз сотню крокаў ад іх, нібыта ў плаціну, у крутую скальную глыбу, якая перагарадзіла шлях. Хоць ім і не хацелася, але трэба было вылазіць наверх – на вецер, на голыя, адкрытыя адусюль скалы. Мусіць, там можна было прайсці далей.

Іван павярнуў на круты адхон, выкарабкаўся ледзьве не да самага верху і, апусціўшыся на адно калена, прычакаў Джулію. Яна лезла трохі марудней, апусціўшы ад стомы галаў; хлопец упёрся выстаўленай нагою, падаў ёй руку. Дзяўчына ўчапілася ў яе сваімі мяккімі сцюдзёнымі пальцамі, і ён, болей не азіраючыся, павалок яе ўгору.

Яны выбраліся з расселіны на голы, не дужа круты камяністы схіл, але згледзець нічога наўкол не паспелі. Адразу ў іх грудзі пругка ўдарыў вецер, зверху нахлынула, атуліла камяні падранае клочча туману, імклівая золкая макрэдзь закрыла скалы і неба, быццам сыры дым ахутаў наваколле. Праўда, ён не быў суцэльны – у рэдкіх яго разрывах сям-там мільгалі рудыя скалы, далёкія сіняватыя прасветліны, але разгледзець праз іх мясцовасць было нельга. Тады яны спыніліся, і Джулія адразу прыслянілася плячом да выступу скалы. Вецер шалёна рваў на іх штаніны, рукавы, шкуматаў полы іх

куртак. Стала яшчэ халадней; Іван разгарнуў у доле пацёртую ўжо, некалі зграбную, рудаватую скуранку, выняў з яе хлеб і са скуранкай ступіў да Джуліі.

– О, нон... нон... Нет! Я тепло, – зыркнула яна на хлопца ажывелымі вачыма і ўскінула насустрач руку: вецер дробненька матляў яе каротка пастрыжаныя валасы.

Іван, нічога не кажучы, агарнуў адзежынай худыя, вострыя плечы; дзяўчына нехаця захінулася і адразу зябка сцялася, увабрала ў плечы галаў. Ён прысеў над пачатаю буханачкай хлеба – мабыць, можна было крыху з'есці.

– Ільпанэ... Хляб! – зразумеўшы ягоны намер, з галоднай нястрыманасцю сказала яна.

Ён спярша агледзеў буханачку, прыкінуў на руцэ, нібы вызначаючы вагу і тую найменшую норму, якую яны могуць дазволіць сабе ў гэты раз, і ўздыхнуў: дужа ўжо яна была малая. Джулія апусцілася на дол і хуценька пасунулася да яго. Баючыся пакрышыць буханку, Іван не стаў адломваць ад яе, а, азірнуўшыся, падабраў ззаду востры абломак каменя і пачаў ашчадна адразаць пайку. Захутаўшыся ў скуранку, дзяўчына з нейкай замілаванасцю ў вачах пакорна сачыла за рухамі яго грубых пальцаў – як ён рэзаў і як пасля дзяліў адрэзанае надвая, адломваў кавалачак ад аднае палавіны і клаў на другую, яшчэ раз аглядваў.

– Добра?

– Сі, сі. Добро.

Зноў нібы не стала ні холаду, ні стомы. Джулія заззяла вачыма, з нецярплівасцю чакаючы, калі будзе дазволена з'есці гэтую мізэрную пайку. Але Іван з зайздроснаю вытрымкай яшчэ раз падраўняў кавалкі і тады толькі кінуў дзяўчыне:

– Ану, адвярніся.

Яна зразумела, не вымаючы з-пад скуранкі рук, хуценька павярнулася, і ён дакрануўся пальцам да кавалка з дабаўкай.

– Каму?

– Руссо! – з рашучай гатоўнасцю сказала яна і крутнулася да яго і хлеба.

Іван моўчкі і беражна ўзяў тоненькую лустачку, крыху жывей ухапіла другую яна.

– Гра... Спасібо, руссо.

– Няма за што, – сказаў Іван.

– Руссо! – таропка жуючы і хутаючыся ў скуранку, аклікнула Джулія. – Как імеется твой імя? Іван, да?

– Іван, – трошкі здзівіўшыся, пацвердзіў ён.

Яна заўважыла яго недаўменне і, адкінуўшы голаў, засмяялася:
– Іван! Джулія угодаль! Как ето угодаль?
– Няцяжка ўгадаць.
– Все, все руссо Іван? Правда?
– Ну, не ўсе. Але шмат. Многа.
Яна неяк адразу абарвала сваю хвілінную весялосць, стомлена ўздыхнула, зябка захінулася ў скуранку і крадком ад яго паглядзела на буханачку ў доле. Ён, расцягваючы асалоду, марудна даядаў свой кавалак.
Заўважыўшы яе вельмі красамоўны позірк, узяў буханачку, каб пакласці яе за пазуху, але не паспеў гэта зрабіць, як Джулія раптам войкнула і застыла на месцы. Адчуўшы нядобрае, ён ускінуў на яе позірк – на твары дзяўчыны быў спалох, шырока раскрытыя вочы няўцямна глядзелі па-над яго плячом. Іван павярнуўся з хлебам у руцэ і адразу ўбачыў тое, што напалохала яе.
Воддаль ад іх і ніжэй, у разагнанай сярод туману прагаліне, абапёршыся на расстаўленыя рукі, сядзеў на скале страшны, у падзёртай куртцы гефтлінг. Голы, без валасоў, яго чэрап тырчаў на тонкай шыі з шырокага каўняра паласатае курткі, на якой чарнеў нумар і вінкель, цёмныя вачніцы-праваліны ўтрапёна ўставіліся на іх. Пэўна, ён убачыў у іхніх руках хлеб, здрыгануўся і, прыскокваючы на месцы, пачаў хрыпла выкрыкваць:
– Брот! Брот! Брот!
Потым абарваў крык, зябка скалануўся і ўжо зусім чалавечым, поўным адчаю голасам патрабаваў:
– Гіп брот!
– Ге, захацеў чаго, – саркастычна ўсміхнуўся Іван, гледзячы на яго.
А гефтлінг некалькі секунд памарудзіў і з нечаканаю злосцю залямантаваў:
– Гіп брот! Гіп брот! Іх бешайнэ гестапо! Гіп брот!..[31]
– Ах, гестапа! – Іван узняўся на ногі. – Ану, марш адсюль! Ну, жыва!
Ён пагрозліва памкнуўся было да вар’ята і толькі ступіў некалькі крокаў, як той скочыў са скалы і адбег далей уніз.
– Гіп брот – нікс гестапо. Нікс брот – гестапо![32]
– Ах ты, сабака! – закрычаў скрозь вецер Іван.

---

[31] Дай хлеб! Дай хлеб! Я данясу ў гестапа! Дай хлеб!.. *(ням.)*
[32] Дай хлеб – не буду гестапа. Не дасі хлеб – гестапа! *(ням.)*

Яго ахапіла злосць, хлопец памкнуўся быў дагнаць гэтага шантажыста, але той засцярожліва адбег яшчэ далей. Згледзеўшы, што Іван спыніўся, ён таксама стаў.

– Гіп брот!..

Іван засунуў руку за пазуху – немец застыў, чакаючы, але хлопец выхапіў пісталет і хруснуў курком.

– Пістоле! – са страхам крыкнуў вар'ят і кінуўся назад.

Іван прыкусіў вусны, ззаду да яго падскочыла Джулія.

– Дать он хляб! Дать хляб! – спалохана загаманіла яна.

Вар'ят тым часам адбег, прыпыніўся і, азіраючыся, хутка пасігаў уніз.

– Іван, дать хляб! Дать хляб! Нон гестапо! – боязна патрабавала дзяўчына.

«Гад прадажны, – думаў хлопец, злосна гледзячы на хісткую постаць вар'ята. – З ім жарты нядоўгія – наробіць крыку і выдасць немцам. Што зробіш з дурным? І забіць шкада, і адчапіцца няма як. Прыйдуць з сабакамі, патрапяць на след – лічы, усё прапала».

– Эй! – крыкнуў хлопец вар'яту– На брот!

Той, затрымаўшыся за скалу, спыніўся, азірнуўся, здалося, нават падумаў, і неўзабаве праз вецер данёсся ягоны голас:

– Нікс... Ду шіссен! Іх бешайнэ гестапо!..[33]

І зноў падаўся ўніз.

– Ідзі ты к д'яблу! Нікс шыссен! На вось... На!

Іван сапраўды адламаў ад буханачкі кавалак і падняў яго ў руцэ, каб вар'ят убачыў. Джулія, стоячы побач, скалаЕналася ад холаду і занепакоена пазірала на гефтлінга. А той пастаяў крыху, потым апусціўся на выступ скалы. Да іх ён падыходзіць баяўся.

– Ах так, сабака! – закрычаў Іван, страціўшы цярпенне. – Ну і чорт з табой! Ідзі ў гестапа! Ідзі!!!

– Іван, нон гестапо! Нон, Іван! – затармашыла яго за рукаў Джулія. – Дать нэмножко хляб! Нон гестапо...

– Чорта з два яму хлеб. Хай ідзе.

– Он плёхой гефтлінг. Он кранк. Он гестапо...

Хлопец не адказаў, паклаў за пазуху палову буханачкі, пісталет і пайшоў да ранейшага месца ўгору. Джулія моўчкі ішла побач. Ён адчуваў, што так абыходзіцца з гэтым вар'ятам было небяспечна, але цяпер ён ужо не мог саступіць яму – злосная зацятасць аказалася мацнейшаю за асцярогу. Джулія ўсё азіралася, аднак на іх наляцела імгла, і апроч шэрага нагрувашчання скал навокал нічога не стала

---

[33] Не... Ты будзеш страляць! Я данясу гестапа!.. *(ням.)*

відаць – на ўсёй далечыні ўнізе і па баках імчаў, клубіўся, ірваўся золкі імклівы туман. Невядома было, ці гефтлінг сядзеў там, ці, можа, сапраўды вярнуўся назад. Заўважыўшы на твары дзяўчыны трывожны клопат, Іван зазначыў:

– Нікуды ён не пойдзе. Брэша ўсё.

Ён супакойваў яе, але да самога спакой не прыходзіў. Чорт ведае ад каго толькі залежыць жыццё чалавека? Дзе ж гэта справядлівасць? Вар'ят, а вось выжыў, прарваўся ў горы, выкруціўся з аблавы, уцёк з-пад куль... А колькі самых найлепшых хлопцаў палегла ў лагеры?

Сапраўды ўспомніш пра справядлівасць, на якую такая скупая стала зямля.

Яны ўжо выправіліся былі ў шлях, у абход вялізнага слаістага выступа, як Іван азірнуўся і палез у прарэху курткі. Джулія таксама паглядзела назад, але вар'ята нідзе не было. І ўсё ж Іван дастаў кавалак, вярнуўся і, пашукаўшы здатную мясціну, паклаў яго на камень, дзе яны нядаўна сядзелі.

– Ладна. Чорт з ім, гадам! Няхай падавіцца! – нібы апраўдваючыся, сам сабе прабубніў хлопец.

Джулія згодна маўчала.

11

Вецер усё гааў і гнаў бясконцыя космы туману, куртка на Іване стала волкай, зябкая дрыгота скаланала спіну. Ён усё азіраўся, пачынаючы ўжо сумнявацца, ці знойдзе скарынку вар'ят. З'явілася нават жаданне вярнуцца, забраць, з'есці яе самому, і, каб як адкараскацца ад надакучлівых думак, ён хутчэй засігаў далей ад гэтага месца.

Неўзабаве яны абышлі слаёны гіганцкі выступ, што, нібы акамянелы птушыны хвост, тырчаў у небе, узлезлі вышэй, і тады раптам туманнае воблака каля іх разарвалася, неяк быццам асела. Яны ўбачылі вышэй ад сябе голы, круты камяністы масіў і зусім побач на схіле сцежку. Яна бегла не ўніз і не ўгору, а асцярожна між камянёў прабілася наўскос па схіле. Была яна не дужа прыкметная ў гэтым хаосе скал, але ўсё ж абое ўраз заўважылі яе і прыемна здзівіліся.

Іван першы ступіў на яе, азірнуўся ўніз – там між пасмаў туману таксама мільгалі змрочныя скалы, правалы, між іх дзе-нідзе праплывала шызая далячынь. Угары ж, у высокім прысмужаным небе, гарэў асветлены сонцам пярэсты, густа аснежаны хрыбет. Праўда, калі хлопец прыгледзеўся, дык аказалася, што хрыбтоў там аж два: дальні – магутны і шырокі, падобны на сівую нерухомую

мядзведзеву спіну, і бліжні – зубчасты, трошкі прысыпаны снегам, які крайняю сваёй вяршыняй з седлавінай ля боку ўпіраўся ў самае неба. Гэтая вяршыня і здавалася адсюль найбольшай, але Іван ужо ведаў такое ашуканства гор, калі самая бліжэйшая з іх здаецца і самаю высокай. Відаць, усё ж галоўны тут быў той дальні мядзведжы хрыбет, думалася, што за ім ужо жаданая мэта іхніх уцёкаў – партызанскі Трыест.

Задраўшы галаў, хлопец з хвіліну ўглядаўся ўгору, у гэты парог на іх шляху ў будучыню, вельмі хочучы ўпэўніцца, што пагоні тут ужо не будзе, што самае страшнае яны пераадолелі, што людзі цяпер ім не сустрэнуцца, – цяпер ім супрацьстаяла толькі прырода, для змагання з якой трэба адно: болей сілы. Затым ён паглядзеў на прыціхлую і таксама, відаць, агорнутую новым клопатам сваю спадарожніцу: яна рухава жмурыла бухматыя вейкі, таксама ўзіраючыся ў снегавыя хрыбты. І тады, мабыць, упершыню, у яго з'явілася ціхая задаволенасць ад таго, што перад грознаю невядомасцю гор ён не адзін, што побач усё ж чалавек, хоць бы і жанчына. Адчуўшы кароткі пробліск задавальнення, ён кінуў:

– Айда?

Наўрад ці ведала яна гэтае хлапчукоўскае слова, але цяпер настолькі суладнымі былі іх пачуцці, што яна зразумела і згодна падхапіла:

– Айда!

І яны выправіліся па сцяжынцы, што апярэзвала голую скалістую касагорыну. Угары ў разрывах туману нестрымана ярка бліснула паніжэлае ўжо сонца, клочча аблокаў асляплялынаю белізною заззяла на схілах гор; па скалах і безданях хутка памчаліся чорныя шкуматы ценяў і побач суладна з імі – яркія плямы святла. Вецер, не сціхаючы, ірваў Іванаву куртку, пухіром надзімаў праз дзірку штаны. Джулія зябка наставіла шырокі каўнер скуранкі. Яны падняліся вышэй. Асветленыя сонцам унізе, выразна сталі відны чорная шчыліна расселіны, камяністыя касагорыны, на адной з якіх віднелася, адкінуўшы даўжэзны цень, перыстая патарчака-скала. Іван зірнуў туды і спыніўся: на тым месцы, дзе яны нядаўна сядзелі, сагнуўшыся, нібы шукаючы штосьу Доле, дыбаў на сваіх тонкіх нагах вар'ят гефтлінг.

– Глядзі ты – прывязаўся.

– Траджіко челёвэк, – сказала Джулія. – Пекато – жалко!

– Чаго шкадаваць? Сволач ён.

– Он хочет руссо ідет. Но руссо бёзе. Он бояться.

– І правільна робіць, – коратка зазначыў Іван.

Хлопец рушыў далей, махнуўшы рукой на вар'ята, хоць мецы такі хвост ззаду не вельмі падабалася яму. Але што зробіш з ненармальным – і адагнаць не адгоніш і ўцячы некуды. Прыйдзецца, відаць, патрываць так да ночы.

– Іван, – сказала дзяўчына, робячы націск на «і». – Ты не імель зло Джулія?

– А чаго мне злаваць?

– Ты нон бёзе?

– Можаш не баяцца.

– Нон бояться, да?

– Да.

Кранута стомаю, яе твар сагнаў лагодную ўсмешку і пасур'ёзнеў, адбіўшы невясёлы ўнутраны ход думкі.

– Джулія руссо нон бояться. Джулія снег бояться.

Іван, ідучы наперадзе, толькі ўздыхнуў на гэта: сапраўды, снег і такі мізэрны запас хлеба ўсё болей пачыналі непакоіць і яго. Хлопец падумаў, што трэба было ў лесніка прыхапіць яшчэ што і абавязкова абутак, бо голымі нагамі проста невядома як было лезці ў снег. Але добрыя думкі, як заўжды, з'явіліся позна. Тады, вядома, яны не думалі, што дабяруцца да снежных вяршынь, – тады шчасцем здавалася выскачыць жывым з аблавы. І так дзякуй аўстрыяку – каб не ён, хлеба яны не мелі б. Іван хутка сігаў па сцяжыне; збоч ярка свяціла, не грэючы, нізкае сонца, па касагорыне валакліся-мільгалі дзве даўжэзныя, да самага нізу, цені. Суцяшаць, угаворваць дзяўчыну ён не хацеў, толькі сказаў:

– Куртка ў цябе ёсць. Чаго баяцца. Манто не чакай.

Дзяўчына, чуваць было, уздыхнула і, памаўчаўшы, сказала:

– Рома Джулія многа манто імель. Фір манто – черна, бела.

Ён насцярожыўся і сцішыў крок.

– Што – чатыры манто?

– Я. Фір манто. Четыре, – удакладніла яна.

– Ты што – багатая?

Яна засмяялася.

– О, нон богата. Бедна. Політіше гефтлінг.

– Ну, не ты – бацька. Бацька хто твой?

– Батіка?

– Бацька. Ну, ацец. Фатэр. Хто ён?

– А, іль падрэ! – зразумела яна. – Іль падрэ коммерсанто. Діретторе фірма.

Ён ціха прысвіснуў – ну і ну, аказваецца, з буржуяў. «Не хапала яшчэ, каб гэты бацька аказаўся фашыстам, вось была б прагулачка ў

Альпах, – выбраўшыся да сваіх, век не апраўдацца», – падумаў ён і крута азірнуўся.

– Фатэр фашыст?

– Сі, фашісто, – проста адказала Джулія, жвава зірнуўшы ў яго пасуравелыя вочы. – Начальнік мілíто.

Яшчэ лепш! Чорт ведае што робіцца на свеце! Як казаў той Жук, кінеш палку ў сабаку – трапіш у фашыста. Ну і Еўропа!

Ён саступіў на край сцежкі, даў дзяўчыне параўняцца з сабой і з няўтойнай цікавасцю агледзеў яе ладненькую, цыбатую, як-колечы апранутую фігуру. Але, дзіўная справа, гэтае стракатае, з чужога пляча ўбранне ўсёй сваёй недарэчнасцю не магло зацьміць яе маладой прыроднай статнасці і пекнаты, якая праглядвала ва ўсім: і ў гнуткасці рухаў, і ў ласкавай прыгажосці твару, і ў звычцы трымаць галаву з годнасцю і грацыяй. Яна пакорліва-аддана паглядвала на яго, рукі трымала сашчэпленымі ў доўгіх рукавах скуранкі і прывычна ляскала па сцяжынцы сваімі нязграбнымі клумпес.

– А ты што ж... Таксама, можа, фашыстка? – з абвостранай унутранай чуйнасцю да яе запытаў Іван.

Дзяўчына з прытоеным папрокам кальнула яго вачыма.

– Джулія фашіста? Джулія – комуніста! – аб'явіла яна з даўно ўсвядомленай гордасцю.

– Ты?

– Я!

– Брэшаш, – пасля паўзы недаверліва сказаў ён. – Якая ты камуністка?

– Комуніста. Сі. Джулія комуніста.

– Што, уступіла? І білет быў?

– О нон. Нон латэсара[34]. Формально нон. Моральмэнтэ комуніста.

– А, маральна! Маральна не лічыцца.

– Почему?

Ён не адказаў. Што можна было сказаць на гэта наіўнае пытанне? Каб так кожнага, хто сябе назаве камуністам, і лічыць ім, колькі б тады набралася такіх? Ды яшчэ буржуйка... Хто яе прыме ў партыю! Балбоча проста...

Трошкі прытушыўшы сваю цікавасць, Іван пайшоў хутчэй.

– У нас тады лічыцца, калі білет дадуць.

– А, Русланд! Русланд іначе. Я понімайт. Русланд советіка. Русланд свобода.

– Ну, у нас не тое што ў вас, буржуяў.

---

[34] Няма білета. *(іт)*

– Советіка очень карашо. Эмансіпаціоне. Ліберта. Братство. Так?

– Ну.

– Очень карашо! – пранікнёна казала яна. – Джулія очен, очен уважаль Русланд. Нон фашізм. Нон гестапо. Очен карашо. Іван счастлів свой страна, да? – Яна па сцяжыне падбегла да хлопца і аберуч узялася за яго руку вышэй локця. – Скажы, Іван, как до война жіль? Какой твой дэрэвня? Слюшай, тэбя сіньоріне, дэвушка, любіль? – раптам запытала яна, з гуллівай адданасцю заглядваючы яму ў заклапочаны твар.

Іван ніякавата лыпнуў вачыма, але рукі не адабраў – ад яе пяшчотнае блізкасці ў яго нутры зашчаміла непрывычнай лагоднасцю.

– Якая там дзяўчына! Не да дзяўчат было.

– Почему так?

– Так.

– Что, плёхо жіль? Почему?

Ён спахапіўся, што сказаў не тое, – пра сваё жыццё ён не хацеў ёй гаварыць.

– Так. Рознае было.

– Ой, неправда говоріль, – хітравата скасіла яна на яго зіркастыя вочы. – Любіль мнёго сіньоріно!

– Куды там!

– Какой твой провінція? Какой место ты жіль? Москва? Кіев?

– Беларусь.

– Белорусь. Это провінція такой?

– Рэспубліка.

– Рэспубліка? Это карашо. Італія манархія. Монтэ – горы ест твой рэспубліка?

– Не. Гор няма. У нас болей лясы. Пушчы. Рэкі і азёры. Азёры самыя прыгожыя, – міжвольна аддаючыся ўспамінам, загаварыў ён. – Мая вёска Цярэшкі якраз ля двух азёр. Калі ў ціхі надвячорак зірнеш – не шалохнецца. Бы люстэрка. І лес вісіць уніз вяршалінамі. Як намалёваны. Адно – рыба плешчацца. Шчупакі – во! Што там горы!

Ён сказаў адным разам занадта многа для свайго негаваркога характару, зараз жа адчуў гэта і змоўк. Але растрывожаныя яго думкі і ўяўленні ўжо былі там – у родным далёкім краі, і цяпер, у гэтым дзікім нагрувашчанні скал, яму стала так нясцерпна самотна, як даўно ўжо не было ў палоне.

Яна, мусіць, адчула тое і, калі ён змоўк, папрасіла:

– Говорі еще. Говорі твой Белорусь.

Сонца тым часам зноў закрылася шэрым туманным воблакам.

На гладкую касагорыну з пратаптанай наўкос сцяжынай асеў шэры імклівы цень, дымчатае вільготнае клочча хутка панеслася ўпоперак схілу. Было сцюдзёна і ветрана.

Спачатку бязладна і не вельмі ахвотна, часта спыняючыся, нанава перажываючы старыя ўражанні, ён, як пра нешта далёкае, дарагое і незвычайнае, пачаў расказваць ёй пра ўсыпаныя буйнымі жалудамі дубровы, пра бабровыя хаткі на азёрах, пра сцюдзёны гаючы бярозавік вясной і пра водар чаромхавай квецені ў маі.

Даўно ўжо ён не быў такі гаваркі і адталы душой, як у гэты час, – ажно не пазнаваў сябе. Ды і яна з яе зважлівай Цікаўнасцю да ягонага роднага неяк адразу пабліжэла, нібы яны здаўна былі знаёмыя і сустрэліся пасля доўгай цяжкай ростані.

Урэшце ён змоўк. Яна патроху вызваліла яго руку і вальней узялася за шурпатыя пальцы. Спакойна спытала:

– Іван, твой мама карашо?

– Мама? Харошая.

– А іль падрэ – батіка твой?

Яна летуценна пазірала на схіл і не заўважыла, як здрыгануўся яго ўраз спахмурнелы твар.

– Не памятаю.

– Почему? – здзівілася яна і аж прыпынілася.

Ён не захацеў спыняцца, сашчэпленыя іх рукі выцягнуліся.

– Памёр бацька. Я яшчэ малы быў.

– Морто? Поміор? Почему поміор?

– Так. Хвароба зламала.

Яна далікатна выпусціла яго пальцы, зайшла крыху збоч, чакаючы, што ён скажа нешта важнае, растлумачыць тое, што не магла зразумець яна.

Але ён ужо ні аб чым не хацеў гаварыць, толькі ўздыхнуў, падумаўшы, што, відаць, лепш ёй не чуць пра ўсё складанае і труднае, што было часткай яго жыцця.

12

Так думаў ён, лезучы па крутой сцяжыне ўгору і будучы ўпэўнены, што робіць правільна. Сапраўды, хто яна, гэтая пеставатая прыгажунька, зіхатлівы асколак чужога, далёкага свету, недарэчным лёсам вайны закінутая ў фашысцкі канцлагер, – хто яна, каб выкладаць ёй яго балючае, што ў свой час адабрала столькі душэўнае сілы ў самога? Ці прыме яе, няхай сабе і добрая, сумленная дзявочая душа яго суровую праўду, у якой дай бог разабрацца самому?

Аддаўшыся роздуму, Іван ішоў спорна, таропка і не прыкмячаў часу. Джулія, пэўна, зразумеўшы, што зачапіла балючую струну ў ягонай душы, таксама зважліва змоўкла, крыху адстала, і яны доўга ішлі так – лезлі ўгору па схіле. Тым часам на бязладна-велічнае навалле гор споўз з паднябесся трывожны ветраны вечар. Горы пачалі хутка цямнець, вузела і без таго сцятая хмарамі далячынь; знік срабрысты зіхоткі бляск далёкага хрыбта, туманнае марыва дарэшты праглынула яго. На фоне трошкі прысветленага неба гіганцкім спарышом чарнела бліжняя верхавіна з крыху меншаю побач. У седлавіне, напэўна, быў перавал, туды вяла сцежка.

З усёй пары сутак вечар найбольш прыгнятальна дзейнічаў на Івана. Ні ўдзень, ні ўначы, ні ўранку не было так самотна, так няўтульна-трывожна і сумна, як у часе змяркання. З усёй вастрынёй ён адчуў гэта ў гады вайны ды яшчэ ў палоне, на чужой зямлі – у бядзе, голадзе і сцюжы. У такі час асабліва востра дапякалі адзінота, бездапаможнасць, залежнасць ад бязлітаснае варожае сілы. І асабліва нясцерпна хацелася міру, дабра і роднае, блізкае душы побач.

– Іван!.. – нечакана паклікала ззаду Джулія. – Іван!

Як заўжды, яна рабіла націск на «і», гэта было непрывычна і знячэўку ажно палохала, быццам тут з'явіўся яшчэ нехта, апрача іх дваіх.

Іван здрыгануўся і прыпыніўся.

Нічога болей не кажучы, Джулія моўчкі тупала між камянёў, і ён без слоў зразумеў, у чым справа. Адразу відаць было, як стамілася яна. Ён адчуваў і па сабе, што вельмі трэба было б адпачыць, але ў гэтай завоблачнай высі было нестрывана холадна: шалёна буяў, ірваў вопратку, гуў у расселінах вецер. Вельмі зяблі на хадзе рукі, ногі дык зусім акалелі, ажно анямелі ад сцюжы. А холад усё мацнеў, як мацнеў к ночы вецер. Усёй сваёй жорсткай, сляпой сілай прырода абрушвалася на дваіх гэтых людзей. Іван дужа спяшаўся, вельмі выразна разумеючы, што начаваць тут нельга, толькі ў хадзе паратунак, і калі яны ў гэтую ноч не адолеюць перавал, то заўтра ўжо будзе позна.

– Іван, – сказала, бліжэй падышоўшы, Джулія. – Очен, очен усталь...

Ён пераступіў з нагі на нагу: ступні балелі, саднелі, заходзіліся ад сцюжы, але цяпер ён не зважаў на іх – ён заклапочана глядзеў на Джулію.

– Давай як-небудзь... Бач, хмурыцца.

З-за спарыша-вяршыні переваливалася, асядаючы на схілах, густая, змрочная хмара. Неба ўгары пакрысе тушыла свой бляск.

Цьмяна памільгала і знікла ў чорнай навалачы малюсенькая адзінокая зорка. Прыцьмеўшае наваколле – скальныя груды, адхоны, цясніны і даліны – завалакла мутная мешаніна аблокаў.

– Почему нет перевапь? Где ест перевапь?

– Хутка будзе. Хутка, – абнадзейваў дзяўчыну Іван, сам не ведаючы, колькі яшчэ трэба дабірацца да той седлавіны.

Яны зноў ішлі па ледзьве прыметнай у камяністым доле сцяжынцы. Іван ужо стаў баяцца, каб не згубіць яе – гэта было б кепска. І хлопец, слухаючы праз вецер прывычны стукат Джуліных калодак, мерным тэмпам лез і лез усё вышэй. На дужа крутых мясцінах ён прыпыняўся, чакаў дзяўчыну, падаваў ёй руку і вывалакваў угору, сам пры тым ледзьве ўтаймоўваючы ў грудзях сэрца.

А вецер шалёна шкуматаў вопратку, тугімі штурхялямі біў то ў спіну, то ў грудзі, забіваў дыханне, круціў у камянях, часта мяняючы кірунак, – не зразумець было, адкуль ён і дзьмуў.

Тым часам зусім сцямнела, грамады скал зліліся ў адну непраглядную масу, неба чорнай беспрасветнасцю самкнулася з гарамі. Стала так цёмна, што Іван пачаў аступацца, натыкацца на камяні, некалькі разоў балюча пабіў ногі, і тады першы непакой скалануў яго – дзе сцежка? Ён сагнуўся, лепей угледзеўся, абмацаў нейкі аскалёпак побач і зразумеў, што сцежка прапала, – яны заблудзілі.

Тады ён стаў, адвярнуўся ад ветру, сцяўся ўсім целам, чакаючы, пакуль падыдзе дзяўчына. Калі ж тая знямоглым сілуэтам дашкандыбала да яго, Іван кінуў: «Чакай тут», а сам адышоўся ўбок, узіраючыся ў дол. Джулія гэтую навіну ўспрыняла моўчкі, бадай што абыякава, адразу паваліпася на камень і скурчылася ад ветру. Ён, душачы трывогу, productive ады шоўся далей, пакідаўся сюды-туды, углядаючыся ўніз і раз-пораз мацаючы дол ступнямі, – сцежкі не было. Спакваля ён пачаў заўважаць наўкола ў цемры касое няпэўнае мільгаценне, адставіў убок руку і зразумеў: то пайшоў снег. Дробненькая рэдкая крупка коса неслася з ветранае чорнае прорвы, прыскокваючы на камянях, збіралася ў ямках, шчылінах, у доле. Іван пастаяў яшчэ, аглядваючыся і напружана згадваючы, што рабіць. Снег пагусцеў, і ў доле трошкі пасвятлела ад шэрай блытаніны плям. І тады ён заўважыў непадалёк белаватую крывуліну сцежкі.

– Эй, Джулія! – ціха паклікаў ён.

Дзяўчына, аднак, не адгукнулася. Ён з прыкрасцю на душы пачакаў яшчэ трохі. Думалася: «Што яна там, ці не заснула? Вось яшчэ даў бог спадарожніка! Па бульвары б з такой шпацыраваць...»

Вецер па-ранейшаму люта буяў, снегавая крупка мільгала, шархацела на камянях, сталі заходзіцца ад золкасці ногі, рукі ён схаваў у рукавы. За пазухай слізкім холадам пёкся настылы браўнінг.

– Эй, Джулія!

Яна зноў не адказала, і ён, вылаяўшыся сам сабе, з неахвотай, асцярожна ступаючы на мокрыя сцюдзёныя камяні, пайшоў туды, дзе пакінуў яе.

Джулія сядзела на камені, скурчыўшыся ў тры пагібелі, з каленямі захінуўшыся скуранкаю. Як і ўчора, яна не азвалася, не ўзняла голаў на яго прыход, і ён няўцямна, адчуваючы вялікі клопат, спыніўся над ёю.

– Баста, Іван, – ціха прамовіла яна, не паднімаючы галавы.

Ён памаўчаў.

– Як гэта, баста? Ану, уставай!

– Нон уставай. Нет уставай.

– Ты што – жартуеш?

– ...

– Ану, падымайся! Яшчэ трошкі і – перавал... А ўніз ногі самі пабягуць.

– ...

– Ну, ты чуеш?

– Фініта. Нон Джулія марш. Нон.

– Разумееш, нельга тут спыняцца. Акалеем. Бач, снег.

Аднак словы яго на яе не дзейнічалі! Ён бачыў, як яна знемагла, і адчуваў бяссілле свае логікі. Але як яшчэ можна было прымусіць яе ісці? Падумаўшы крыху, ён запусціў руку за пазуху, выцяг адтуль абкрышаную рэштку буханкі і, адвярнуўшыся ад ветру, вельмі ашчадна адламаў кавалачак мякіша.

– На вось хлеба. З'еш!

– Хляб?

Яна нібы страпянулася, адразу ўзняла голаў. Іван сунуў у яе рукі кавалачак, і яна, некалькі разоў укусіўшы, з'ела яго.

– Яшчэ хляб?

– Не, болей не дам.

– Малё, малё хляб. Дай хляб! – бы дзіцё, капрызна папрасіла яна.

– На перавале яшчэ дам.

Яна адразу панікла ў змрочным доле і знерухомела.

– Нон переваль.

– Які чорт нон?! – раптам вызверыўся ён, стоячы насупраць. – Ану, уставай. Ты што ўздумала? Замерзнуць? Каму ты гэтым зло зробіш? Немцам? Ці ты хочаш ім услужыць – вярнуцца ў лагер? Ага,

яны там чакаюць. Пакажаш, куды Іван пайшоў! – крычаў ён, захлынаючыся ад моцных парываў ветру.

Яна, усё не мяняючы паставы, ускінула галаву.

– Нон лягер.

– Не пойдзеш у лагер? Куды ж тады ты пойдзеш?

Яна змоўчала і зноў панікла, сабралася ўся ў маленькі жывы камячок.

– Замерзнеш жа! Дзівачка! Прападзеш да ранку, – крыху памякчэўшы, сказаў ён.

Яна маўчала.

Вецер усё сыпаў снегам. Снег, праўда, быў рэдкі і дробненькі, але наваколле спакваля ўсё ж пасвятлела, шараватыя плямы скрозь прабівалі чарнату ночы, стала лепей відаць. Цела, аднак, у спакоі пачало хутка астываць і раз за разам здрыгвацца ад сцюжы.

– Ану, уставай! – Іван шкуматнуў яе за скуранку і па-армейску сурова скамандаваў: – Устаць!

Яна, памарудзіўшы, знямогла паднялася, ступіла калодкамі і паціху павалаклася за ім, каб не ўпасці, хапаючыся за камяні і аслабела хістаючыся ад парываў ветру. Іван, насупіўшыся, памалу ішоў да сцежкі. Ужо ён стаў думаць, што ўсё як-небудзь абыдзецца, што яна разыдзецца, што найгорш у такім яе стане збіцца з рытму, хоць бы і прысесці, – тады куды як трудна падняцца на ногі. Яны падышлі да сцяжыны, калі моцны парыў ветру секануў па тварах крупкай, ударыў у грудзі. Абое яны задыхнуліся, а Джулія ўпала.

Ён спачатку памкнуўся быў памагчы ёй устаць, узяў за руку, але яна не ўставала, пачала кашляць, пасля доўга аддыхвалася і ўрэшце, сеўшы ў доле, са спакойнай рашучасцю канчаткова прынятага рашэння аб'явіла:

– Джулія фініта. Аллес. Іван Трыесто. Джулія нон Трыесто. Аллес нон.

– І не падумаю.

Ён адышоўся крыху ўбок і таксама сеў на выступ скалы.

– А яшчэ гаварыла: камуністка, – папракнуў ён. – Панікёр ты.

– Джулія нон панікіор, – зазлавалася дзяўчына. – Джулія партыджано.

Іван прыкмеціў ноткі крыўды ў яе голасе і рашыў выкарыстаць іх. «Можа, гэта разварушыць яе», – падумаў хлопец.

– Панікёрша, а то хто ж ты?

– Джулія нон панікюр. Сілы малё.

– А ты цераз сілу, – пацішэўшы, сказаў ён. – Знаеш, як аднойчы на фронце было? На Остфронце. Куды ты збіралася. Акружылі нас

фрыцы ў хаце. Не выйсці. Б'юць з аўтаматаў у вокны. Крычаць: «Рус, здавайся!» Ну, наш узводны Пятрэнка таксама аллес кажа. Капут. А ротны Белашэеў як закрычыць: «Стой! Не для таго нам зброю далі. Ану, – кажа, – прарывацца». Выскачылі мы ўсе разам у дзверы, як ударым з аўтаматаў і пад плот, за вуглы. І што ты думаеш: вырваліся. Пяцёра, праўда, палеглі. Белашэеў таксама. Але ж чацвёра ўратаваліся.

Джулія маўчала.

– Дык што, пайшлі?

– ...

– Ну, якога чорта маўчыш? – здрыгануўшыся ад сцюжы, пачаў ён траціць цярпенне. – Замерзнеш жа, дурніца. Варта было ўцякаць, столькі лезці пад самае неба?

Яна маўчала.

– За што тады хлопцы сябе ўзарвалі? Той бомбай. Каб хоць хто-небудзь уцалеў. А ты ўжо і скісла.

Ён скочыў, адчуваючы, што да нутра прамёрз на гэтым ветры, захадзіў па сцяжыне – на шэрым посыпе адбіліся цьмяныя сляды яго босых ног. Добра яшчэ, што не было марозу, але пад ранак, мусіць, падмарозіць, і тады яны тут прападуць. Іван рашуча спыніўся ля Джуліі.

– Дык не пойдзеш?

– Но, Іван.

– Ну, як хочаш. Прападай, – са знарочыстай абыякавасцю сказаў ён і змрочна патрабаваў: – Давай клумпес!

Яна слаба заварушылася, выняла з калодак ступні і ад сцюжы паставіла іх адна на адну. Ён адразу насунуў на свае акалелыя ногі гэты несамавіты абутак, у якім яшчэ таілася яе цяпло.

– Скідай і тужурку.

Яна паслухмяна зняла і скуранку. Ён рашуча напяў яе на свае шыракаватыя плечы, захінуўся. Адразу стала цяплей.

Робячы гэта, ён адчуваў, што між імі назаўжды нешта рушыцца, што нельга так ставіцца да жанчыны, але ў яго цяпер прарвалася злосць да яе. Здавалася, што яна ў чымсьці ашукала і яго, заўпарцілася, і таму Івану міжвольна карцела пакараць яе.

Лаючыся ў думках, ён, аднак, адчуў штосьці ніякаватае ў душы. Расставанне гэта нечакана аказалася да недарэчнасці няёмкім, і ён стараўся заглушыць гэтую няёмкасць злосцю.

Толькі ўсё ж дзяўчына ў чымсь мела рацыю, у чымсь быў несправядлівы ён. Хлопец адчуваў гэта, і злосці ў яго не хапала.

Надзеўшы тужурку, ён ступіў два крокі па сцежцы і павярнуўся да яе.

– Што ж, бывай!

– Чао! – сцяўшыся на камені, ціха і зусім абыякава сказала яна.

Гэтае слова адразу нагадала яму іх сустрэчу ўчора і той радасны бляск у яе такіх зіхатлівых вачах, які здзівіў яго ў лесе, і яе безразважную смеласць пад носам у немцаў, і поўныя ўлюбёнасці і нейкай шматзначчнасці позіркі ў дарозе. Івану стала зусім нядобра. Гэта былі не жаль і не спачуванне – нешта зашчымела ў ягоным сумленні, хоць ён ні ў чым не мог папракнуць сябе, як нічым не быў абавязаны ёй. «Не, не, – сказаў ён сабе, глушачы тую шчымлівасць. – Так лепей». Аднаму зручней, гэта ён ведаў з самага пачатку. Яму не трэба было звязвацца з ёю. Цяпер у яго калодкі на нагах, на плячах тужурка, крыху хлеба – на аднаго гэтага хопіць даўжэй, ён будзе яго эканоміць – па сто грамаў на дзень. Адзін ён выцерпіць усё, пяройдзе хрыбет, ён не можа не перайсці, калі б нават давялося лезці па пояс у снезе, – яму трэба ў Трыест, да партызан. Навошта было звязвацца з гэтай дзеўкай? Хто яна яму?

Ён таропка ўзбег на круцізну, быццам уцякаючы ад думак аб ёй, пакінутай унізе, але ўсё не могучы адолець прыкрасці сваіх адчуванняў. Нешта падспуднае ў душы жыло іншаю логікай, ногі неўзабаве замарудзілі крок, ён азірнуўся, раз, другі – яна ледзьве прыкметнаю плямкай усё сядзела на схіле, і яе пакорлівая бездапаможнасць перад яўнай пагібеллю раптам зрушыла, скрышыла ўвесь нядаўні ягоны намер. Іван, сам таго не жадаючы, павярнуўся і, заляскаўшы па сцяжыне калодкамі, пабег уніз.

Джулія, учуўшы яго паблізу, здрыганулася і спалохана ўскінула галаву.

– Іван?

– Я.

Яна, відаць, нешта западозрыла і насцярожылася.

– Почему?..

Ён, не адказваючы, скінуў тужурку.

– На. Надзявай.

Усё не ўстаючы з месца, яна хуценька захінулася ў тужурку; ён, намагаючы, прытрымліваў рукавы і, калі яна ўправілася, тузануў дзяўчыну за локаць.

– Ідзі сюды.

Яна ўпарта адхіснулася, вырвала локаць і застыла, як бы баючыся яго рук. З-пад броваў строга зірнула ў яго твар.

– Ідзі сюды.

– Но.
– Ат, нон мне яшчэ...
Ён адным рыўком упоперак абхапіў яе дрыготкае тоненькае цела, ускінуў на плячо. Яна рванулася, затрапятала, як рыба, забілася ў яго руках, нешта загаманіла, а ён, не зважаючы на гэта, закінуў яе за спіну і ўхапіў пад калені рукамі. Яна раптам перастала біцца, заціхла, каб не ўпасці, таропка ашчаперыла яго за шыю, і ён адчуў на шчацэ яе цёплае дыханне і пякучую кроплю, якая заказытала-пакацілася па шыі за ягоны каўнер.
– Ну, ладна. Ладна... Як-небудзь...
Яна, сцішыўшыся, прыціснулася да яго шырокай спіны і задыхнулася. Ён і сам задыхнуўся, але не ад ветру – ад нечага незнаёмага, уладарна-лагоднага, вялікага і надзіва бездапаможнага адначасна, што захліснула яго. Нядаўні намер пакінуць яе цяпер аж спалохаў яго, і хлопец, цяжка загрукаўшы калодкамі, рушыў угору.

13

Снег ужо густа абсыпаў голы каменісты дол. Калодкі слізгалі па сцежцы; і на крутых мясцінах, каб не зваліцца з ношаю, Іван стараўся ісці бокам, як лыжнік, падымаючыся на схіл. Спачатку ён не адчуваў цяжару яе маленькага цела, трохі падтрымліваў яго пад калені і, угнуўшыся, з незразумелым запалам лез угору. Але неўзабаве ён адчуў, што трэба спыніцца, выпрастацца, уздыхнуць, – грудзям вельмі не хапала паветра. Праўда, ён угрэўся. Разгарачанаму целу ніпачым стаў зусім азвярэлы вышынны вецер, унутры таксама ўсё гарэла, гаркота ад стомы раздзірала лёгкія.
Мусіць, перавал быў ужо блізка, бо пад'ём патроху выраўноўваўся. Сцяжына лезла ўжо без крывуляк па голым, дужа заснежаным скалістым узлобку, справа высілася нешта стракатае – пэўна, шэрая грамада той, меншай вышыні. Значыць, яны дабіраліся да седлавіны. Вецер, аднак, аж шалеў ад лютасці, навокал, бы ў нябачнай гіганцкай трубе, гуло, стагнала, звінела, хоць звінела, магчыма, у вушах. Мароз, напэўна, тут памацнеў, ад сцюжы болей за ўсё дапякала рукам і каленям.
Добра яшчэ, што не было макрэдзі, крупчасты снег не асядаў на вопратцы; вецер балюча сек ім па тварах і з вялізнаю хуткасцю нёсся далей. Горы гулі і стагаалі.
Трэба было адпачыць, але Іван адчуваў, што калі ўпадзе ў снег, то, напэўна, болей ужо не ўстане. І ён валок Джулію так гадзіну ці болей, маленькімі крокамі патроху ўзнімаючыся па пятлястай сцяжыне. Джулія ўвесь час моўчкі тулілася да яго, пальцы яе на

ягоных грудзях часам уздрыгвалі – ён добра адчуваў гэтыя рукі таксама, як і ўсё яе цела, ягоную цеплыню на спіне. І, дзіўная рэч, не зважаючы на стому, на нядаўнюю сварку і сваю злосць, яму было добра. Каб толькі болей сілы, ён згодны быў бы несці яе так, прытуленую і пакорную, далёка-далёка.

Калі ўжо сталі падкошвацца ногі і хлопец спалохаўся, што ўпадзе, побач з снегавой мітуслівай шэрані выплыў нейкі чорны скальны абломак. Іван адразу збочыў са сцежкі і, коўзаючыся калодкамі на камянях, скіраваў да яго. Джулія маўчала, цесна тулілася шчакой да яго шыі. Ля каменя Іван павярнуўся і прысланіў да яго дзяўчыну. Рукі яе пад яго падбародкам разняліся, плечы адчулі сябе вальней, і толькі тады ён зразумеў, якая яна ўсё ж цяжкая.

– Ну, як ты? Замерзла?

– Но, но.

– А ногі?

– Да, – ціха сказала яна. – Нёгі да.

Прытым яна выглядала неяк надзвычай для свайго характару прыціхлай, нібы вінаватай перад ім у чымсьці. Ён адчуваў гэта, і яму хацелася нейкай дабратою, ласкаю супакоіць яе. Толькі вось лагоднасць дужа не ішла з ягонай душы, бы засохла там, і знешне ў адносінах да дзяўчыны ён па-ранейшаму быў дужа стрыманы.

Не паварочваючыся да яе тварам, ён намацаў рукамі яе ногі – яны былі дужа азызлыя, нібы падпухлыя, і дужа сцюдзёныя, сцюдзянейшыя за яго пальцы. Ад ягонага дотыку яна ціха войкнула і тузанула іх да сябе.

– Э, так нельга, давай сюды.

Яна, відаць, не зразумела, а ён крыху зручней пасадзіў яе на скале і сабраў з долу прыгаршчы снежнай крупкі.

– Ану, давай патрэм...

– Но, но!

– Давай, чаго там «но», – нязлосна, але настойліва сказаў ён, згроб адну нагу, зашчаміў яе між сваіх калень, як гэта робяць кавалі, падкоўваючы коней, і стаў церці снегам.

Джулія завойкала, заенчыла, тузанулася, – ён засмяяўся.

– Ну, што ты? Шчыкотна?

– Болна. Болна.

– Пацярпі трошкі. Я ціха.

Стараючыся як мага ашчадней, ён трохі адцёр адну яе маленькую, нібы дзіцячую, ступню, потым узяўся за другую. Спярша дзяўчына стагнала, войкала, але ўрэшце прыціхла.

– Ну як, цёпла? – запытаў ён, выпростваючыся.

– Тепло, тепло. Спасібо.

– На здароўе.

Яна ўхутала ногі поламі скуранкі, а ён, на хвіліну прысланіўшыся спіною да настылага каменя, утаймаваў крыху дыханне. Але ў спакоі адразу стала холадна, вецер лёгка пранізваў яго тоненькую куртку, якая зусім не трымала цяпла.

– Хлеба хочаш? – запытаў ён, успомніўшы іх ранейшую размову ўнізе.

– Но, – адразу ж адказала яна. – Джулія но хляб. Іван эссен хляб.

– Так? Тады паберажом. Спатрэбіцца, – сказаў Іван.

Адчуваючы, што мерзне, ён з вялікім намаганнем прымусіў сябе ўстаць і падставіў спіну дзяўчыне.

– Ну, бярыся.

Яна моўчкі, але з гатоўнасцю абхапіла яго за шыю, прытулілася, і яму адразу стала цяплей.

– Іван, – ціха праз вецер сказала яна, дыхнуўшы цяплом у ягонае вуха. – Ті вундэршон[35]!

– Які там вундэршон!

Аднак яна, відаць, трохі асвойталася ў яго на спіне, вярнула сваю настойлівасць, асмялела, адчуўшы яго добрасць да сябе, і пытала:

– Руссо аллес, аллес вундэршон? Да?

– Да, да, – згаджаўся ён, бо размаўляць аб сабе не прывык, да таго ж сцежка, здавалася, вось-вось гатова выраўняцца, ішлі апошнія метры пад'ёму, і ён хацеў адолець іх як мага хутчэй.

– Правда, Іван хотель пугат Джулія? Да? Іван но бросат?

Ён ніякавата ўсміхнуўся ў цемры і з упэўненасцю, у якую гатовы быў сам паверыць, сказаў:

– Ну, ведама ж...

– Тяжело, да?

– Не, што ты! Як парушынка.

– Что ето – парюшынка?

– Ну, пушок. Такая маленькая, маленькая пушынка.

– Ето малё, малё?

– Ну.

Ён ішоў па сцяжыне, якая добра значылася сярод прысыпанай снегам шэрасці. Ягоную шыю невымоўна лагодна казытала ззаду яе цеплаватае дыханне. Гнуткія тоненькія пальцы яе раптам пагладзілі яго па грудзях, і ён аж здрыгануўся ад гэтай нечаканай пяшчоты.

---

[35] Цудоўны. *(ням.)*

– Ты научіть меня говоріть свой язік?

– Беларускі?

– Я.

Ён засмяяўся: такім незвычайным тут здалося яму гэтае пытанне.

– Абавязкова, – сказаў ён жартоўна. – Вось прыйдзем у Трыест і пачнём...

Гэтая жартоўная думка раптам узняла ў ім цэлы рой незвычайных, радасных адчуванняў. Няўжо і сапраўды ім пашанцуе дабрацца ў Трыест, да партызан? Калі б гэта здарылася, яны б не рассталіся – яны пайшлі б у адзін атрад, яна стала б для яго роднаю і блізкаю. Як гэта важна на чужыне – родны, свой чалавек побач. Ён толькі цяпер стаў адчуваць яе ласкавую прыхільнасць да яго, і яна не здалася яму нежаданай або залішняй. Ён адчуў, як знябыўся за вайну ў адзіноце, – салдацкае таварыства было ўсё ж з інакшае катэгорыі адносін. Між імі нарадзілася нешта сястрынскае, нават мацярынскае, тут не трэба было ні слоў, ні ўчынкаў – адно толькі пачуццё блізкай суладнасці напаўняла яго шчаслівасцю.

Яны ўвайшлі ў седлавіну. Схілы вяршынь ужо высіліся па абодва бакі, сцежка трохі паднялася яшчэ і скіравалася ўніз. У шэрай начной цемені, мільгаючы, сыпаў рэдкі дробненькі сняжок.

– Пераваль? – страпянулася на спіне Джулія.

– Перавал, ага.

– О мадонна!

– Ну, а ты казала: капут. Бач, дайшлі.

Ён спыніўся, нагнуўся, каб паддаць яе вышэй, але яна рванулася з яго спіны.

– Джулія сам. Граціе, данке, спасібо...

– Куды ты босая? Сядзі!

– Но сіді. Іван усталь.

– Ладна. З гары лёгка.

Ён не пусціў яе ногі, і яна зноў ашчаперыла яго шыю, мацней прыпала шчакой да яго няголенай, шорсткай сківіцы і пальцамі памацала такі ж шорсткі падбародак,

– О, річчо! Еж! Колуча.

– У Трыесце паголімся.

– Тріесте... Тріесте... Партіджяно Тріесте... Іван, Джулія тэдэскі тр-р-р-р! Фашісто сволоч! – казала яна, і ён з прыцьмелаю ўсмешкай слухаў, старанна выбіраючы дарогу.

Аднак ісці ўніз было ненамнога лягчэй, чым угору. Калодкі часта слізгалі, ад пастаяннага напружання хутка пачалі ныць калені;

грудзям, праўда, стала вальней. Ногі самі неслі ўніз, і хаду трэба было замаруджваць, на гэта ішло нямала сілы. І Іван рашыў не стрымліваецца. Дзе хуткім крокам, а дзе і подбегам ён шпарка сігаў па сцяжыне, сям-там прыпыняючыся, і Джулія на яго спіне аж палохалася.

– Ой-ой, Іван!

– Нічога. Трымайся.

– Ой! Ой!!

Вецер тут, аднак, чамусьці стаў меншы, угары і навокал быццам пацішэла, ад таго, напэўна, здалося, што і пацяплела. Куды вяла сцежка і што іх чакала наперадзе, убачыць, аднак, было нельга.

Праз нейкі час вецер яшчэ пацішэў, знікла мільганне сняжынак, дол, наколькі быў бачны, скрозь стракацеў, зацярушаны снегам. Сцежка кідалася то ўправа, то ўлева, самыя крутыя былі ў яе павароты, адхон стаў куды меней круты, чымсьці па той бок, на пад'ёме. Іван ужо мерна і спорна ішоў, стараючыся ад стомы толькі не збіцца са сцежкі. Джулія штосьці прыціхла. Ён паспрабаваў загаварыць з ёю, але яна не адказала, і ён здагадаўся: спіць.

Неўпрыцям задрамаўшы ў яго на спіне, яна мерна пасапвала ніжэй вуха, рукі яе далікатна і чуйна ляжалі на ягоных плячах; скуранка на ёй, мусіць, расхінулася, і спіною адчуў ён мяккае цяпло яе маленькіх грудзей. Як на злосць, у ягоную калодку недзе трапіў каменьчык. Хлопец, не згінаючыся, усяляк круціў нагою, каб як не наступаць на яго або вытрасці, але каменьчык упарта не хацеў выкідацца з калодкі. Гэта было амаль што пакутна, і ўсё ж Іван не стаў будзіць яе – пакрочыў марудней і так доўга-доўга ішоў усё ўніз. Здаецца, ён нават і сам прыдрамнуў на хаду, бо раптам перастаў усведамляць, дзе яны і хто ў яго за спіной. Але гэта, мусіць, ад стомы і толькі на кароценькае імгненне. Тут жа ён пачуў яе ўздых і супакоіўся. Наўкола ляжала шэрая ноч з плямамі падталага снегу ў доле. Аднекуль знізу патыхнула сырасцю, часам у нос шыбала смаляным водарам хвойных лясоў, побач недзе шумеў вадапад – напэўна, там была цясніна.

Пад ранак неўпрыцям для сябе ён спусціўся ў зону лугоў.

Снежныя плямы ў доле неяк незаўважна зніклі, было такое ўражанне, быццам расталі. Сціх вецер, пацяплела, толькі прыбыло сырасці ў паветры; наўкола па камянях памалу паўзло кудысь змрочнае клочча туману. Яшчэ ніжэй запахла травой, кветкамі, сырою прэласцю лесу, і ён зразумеў, што самае цяжкае засталося ззаду. Сцежка ўжо недзе згубілася, але ісці было добра, і ён не зважаў на яе. Іван прайшоў яшчэ трохі і, калі адчуў пад нагамі сакаўную

мякаць травы, падумаў, што зараз упадзе. Высокія, да калень, сцяблíны тугімі бутонамі згорнутых кветак білі па ягоных галёнках. Джулія ўсё спала. Тады ён ціхенька, каб не пабудзіць дзяўчыны, укленчыў і асцярожна апусціўся на бок з ёй побач.

Яна не прачнулася.

14

Наперакор звычаю, у гэты раз яму не прысніўся яго заўсёдны, пакутны сон; некалькі гадзін ён спаў непрабудна і глыбока, потым ліпкая мешаніна трызнення і рэальнасці пачала блытацца, кружыць у яго цьмянай, соннай свядомасці.

У дваццаць пяць год жыцця юнацтва ўжо на адлёце, шмат чаго з неадмысловых чалавечых радасцей ужо не вярнуць і не перажыць, калі не давялося перажыць іх у маладыя гады, і ў гэтым сэнсе людзі, мабыць, варты крышку большага, чым тое, што ўгатаваў лёс Івану Цярэшку. Праўда, хлопец рэдка калі думаў аб тым, – дома даводзілася дбаць, каб як-небудзь пражыць, накарміць сям'ю, хутчэй стаць на ногі. Пазней, у вайну, куды большы клопат займаў яго галаву. Кахання ў яго яшчэ не было, ён не ведаў жанчыны, і ўсё ж, як гэта часта здараецца ў маладосці, да пэўных узаемаадносін хлопцаў і дзяўчат ставіўся ўжо скептычна.

Можа, у тым, аднак, ён і не быў вінаваты. Недахоп уласнага вопыту часам кампенсуецца прыкладам знаёмых ці блізкіх. Здарылася так, што перад Іванавымі вачыма прамільгнуў вельмі яскравы выпадак з жыцця, які надоўга засмуціў яго нявер'ем і скепсісам.

Гады два назад на Паўночна-Заходнім фронце ён быў паранены адначасна са сваім ротным, старшым лейтэнантам Глебавым, у якога паўгода служыў ардынарцам.

Параніла іх у лесе, калі ротны ішоў на нараду да камандзіра палка. Цярэшка з рассечаным плячом вывалак яго з-пад агню, перавязаў, потым па снезе данёс да дарогі, на якой іх і падабралі абознікі. Іван з сваёй лёгкай ранай увогуле адчуваў сябе ніштавата, а вось з ротным справа была куды горш. Старшы лейтэнант збялеў як палатно, амаль не размаўляў, толькі папрасіў, каб адправілі адразу ў шпіталь, мінаючы дывізійны санбат. Ардынарац разумеў турботы камандзіра – Глебаў не хацеў палохаць Анютку, тоненькую, з шырока раскрытымі вачыма дзяўчынку, нядаўняга санінструктара іхняе роты, а цяпер медсястру ў санбаце. Усе ведалі, што ў яе з Глебавым не якая там гульня ў заляцанкі, а самае сапраўднае каханне – менавіта таму ротны дамогся яе пераводу ў санбат, дзе было ўсё ж зацішней,

чым на перадавой. Аўтаматчыкі роты таксама па-свойму любілі дзяўчыну – паважаючы камандзіра, мусілі паважаць і яго каханне. Што датычыць ардынарца Цярэшкі, дык ён, бліжэй за іншых быўшы ля ротнага, дужа прывязаўся да гэтай дзяўчыны.

Так сталася, аднак, што абмінуць санбат было нельга. Дзе ўжо там везці параненага ў шпіталь, калі Іван спалохаўся нават, ці паспеюць яны дабрацца хоць да санбата. Коні шпарка неслі па наезджанай саннай дарозе, а Іван усё пакрыкваў на ездавога – старога нехлямяжага байца ў дзвюх ватоўках пад шынялём, каб той паганяў хутчэй. Глебаў пачаў забывацца, трызніць, лаяцца, ардынарца ён не пазнаваў ужо, як не пазнаў і Анюткі, якая з крыкам упала на сані, калі яны пад'ехалі ўрэшце да вялізнай брызентавай палаткі санбата.

Гэта быў дужа пакутны вечар. Іван на ўсё жыццё запомніў кожную драбніцу яго – зорнае марознае неба, змрочныя елкі, неадлучны пах дыму, ціхую гаману людзей у палаце і болей за ўсё – вялікае, няўцешнае гора Анюткі. Яе не пусцілі ў аперацыйную, але ў накінутым на плечы кажушку яна ўсё імкнулася туды і ўсё спыняла сясцёр, што выходзілі з маленькай палаткі. Іван таксама сядзеў на пяньку ля ўвахода і, забыўшыся на боль свае раны, лавіў кожную вестку аб стане ротнага. А весткі былі кепскія – аперыравалі старшага лейтэнанта доўга і цяжка, пералівалі кроў, бегалі па фізіялагічны раствор. Адчувалася ўстрывожанасць, мітусня, напружанне, медыкі стараліся – і для Анюткі, вядома, і таму, што начальства ў дывізіі ведала Глебава і цаніла яго. Іван чакаў доўга. Анютку не суцяшаў, самому было болей чым кепска, толькі курыў, пакуль не апусцеў партабак.

Глебаў памёр у час аперацыі, яму нават не паспелі накласці швы.

Ад нечаканага гора нешта спарахнела ў Іванавай душы. Хлопец сам ажно дзівіўся, што гэтак трудна абышлася яму тая страта – лічыў, што яго псіхіка за вайну даволі прывыкла да смерцяў. Мусіць, яго перажыванні множыліся чужым горам. Анютка некалькі дзён не дзяжурыла, не паказвалася да параненых, і ніхто яе не асуджаў за гэта, – наадварот, хлопцы на ложках-насілках у вялізнай, як пуня, палатцы з павагаю казалі аб такой дзявочай прывязанасці. Іван толькі маўчаў. У гэты час у яго, пэўна, і нарадзіліся своеасаблівыя адносіны да яе. Не, гэта было зусім не каханне; тое, што ён адчуваў, хутчэй нагадвала ўдзячнасць дзяўчыне за яе беражлівасць да свежай памяці ротнага.

За доўгія зімовыя вечары, праведзеныя ў санбаце, ён бадай зусім адвык жартаваць, усміхацца, толькі бясконца смактаў цыгарку з маршанкай ды глядзеў на агністае мільганне ў печы, змайстраванай з жалезнае бочкі, якую да чырвані напальваў санітар па прозвішчу Ахметшын. З Анюткай пасля таго вечара яны амаль што не размаўлялі, і без таго вельмі добра адчуваючы душэўны стан адно аднаго. Пачаўшы пасля нядаўняга перапынку дзяжурыць, яна зусім страціла сваю заўсёдную жвавасць і стала не па гадах задуменнай і строгай. Агульнае гора зрадніла іх ціхай маўклівасцю. Іван у чым-колечы памагаў ёй у час яе дзяжурстваў. Хлопцы разумелі ўсё, і, хоць ён ніколі ні з кім не сварыўся, ніхто з іх не распускаў пры ім языка наконт гэтай дзяўчыны.

Калі трохі падгаілася рана, ён падвязаў на грудзях руку і стаў выходзіць з палаткі – разам з Ахметшыным брыў на ўзлесак да зруйнаванае вёскі, дзе быў вялізны нямецкі могільнік, пакінуты фашыстамі ў час мінулагодняга адступлення. Сотні, а можа, тысячы крыжоў выстраіліся гектарах на дзесяці, як ні зірні – удоўж, упоперак або наўкос – усё роўненькія, як на парадзе, рады. Хлопцы секлі крыжы і валаклі да палатак. Яны былі з неакоранай падсохлай бярозы і добра гарэлі. Паліць імі печы стала любімым заняткам Івана: дужа ўжо спакойна было глядзець, як старанна нішчыў агонь апошні гэты напамінак аб чорнай навалачы, што прыдбала сабе такі бясслаўны канец на рускай зямлі. Звычайна позна ўвечары, управіўшыся са справамі, Анютка садзілася да яго на насілкі і таксама пазірала ў агонь; хто-небудзь у гэты час апавядаў у цёмным кутку пра страшнае з вайны або пра вясёлае з даваеннага мінулага. І так было добра.

Але час ішоў, параненыя ў санбаце мяняліся: адных эвакуіравалі далей у тыл, другія, падгаіўшы раны, выпісваліся на перадавую, і аднойчы невялікая на першы погляд перамена ўраз парушыла ўвесь лагодны спакой гэтай палаткі.

Неяк пасля абеду, калі Іван узяўся збіраць брудныя кацялкі і міскі, каб аднесці іх на кухню, ля ўвахода ў палатку пачуліся галасы, тупат і двое санітараў увалаклі насілкі з параненым. На насілках пад кажушком ляжаў маладжавы яшчэ камандзір з дзвюма шпаламі ў чорных пятліцах (як даведаліся потым, быў ён з танкавай часці, якая падтрымлівала іх дывізію). Маёра пачалі ўладкоўваць у куце, распараджаўся гэтым сам камісар санбата. Іван трохі падзівіўся з такое ўвагі і панёс сабе посуд. Калі ж ён неўзабаве вярнуўся, маёр ужо сядзеў на насілках. Угрэўшыся, ён скінуў з сябе аўчынную камізэльку, і з-пад яе на шырокіх грудзях важна бліснула бадай што

паўтузіна ордэнаў. Хлопцы ў палаце прыціхлі і з цікаўнасцю павярнулі галовы ў яго бок.

Лёгка паранены ў абедзве нагі, маёр аказаўся бойкім на язык чалавекам. Ён марна не глядзеў у мокрую столь, як іншыя, а ўсё болей гукаў да суседзяў, хутка пазнаёміўся з байцамі і санітарамі, а да сясцёр адразу паставіўся па-сяброўску проста і весела. Праз дзень ці два да яго зачасцілі дружбакі-саслужыўцы, заходзіла часам начальства. Пры ўсёй відавочнай лёгкасці яго ран неўзабаве, аднак, камандзір папрасіў завесіць яго прасцінай. Хлопцы не здзівіліся – усё ж ён быў маёр, і таму зразумелым стала яго жаданне чымсьці аддзяліцца ад байцоў, хоць гэта і не было прынята ў палаце лёгкапараненых. Просьбу маёра ўважылі. У куце паявілася адвешаная старымі прасцінамі бакоўка, і з таго часу самае цікавае ў палатцы стала адбывацца там.

Іван пачаў хмурыцца, часам ледзьве падаўляў у сабе, здавалася б, беспрычынную злосць, заўважаючы, як ажывілася, павесялела Анютка, як не-не ды і забяжыць яна па якой-небудзь справе ў тую бакоўку. Маёр таксама прыкмеціў спрытненькую сястру і рознымі адзнакамі ўвагі пачаў вылучаць яе сярод іншых. Аднойчы ўвечары яна даўжэй, чым заўжды, затрымалася там. Маёр нешта ўсё расказваў ёй пра музыку, пра нейкую оперу. Анютка слухала, перапытвала і наогул з празмернай цікаўнасцю аднеслася да яго расказу. Нават спазнілася з дакладам дзяжурнаму і атрымала за тое па тэлефоне вымову.

З таго вечара яна ўжо зусім стала ранейшаю: з бесклапотнаю жвавасцю лётала па праходзе паміж насілак, пачала жартаваць з байцамі і нават заспявала аднойчы «Синенький скромный платочек». Пэўна, яна так бы і не здагадалася аб сваім вераломстве, калі б незнарок не зірнула на Івана. Мусіць, сустрэчны позірк яго праняў яе да сэрца – дзяўчына заікнулася, упусціла з рук качулку бінта і, не падняўшы яе, выбегла з палаткі. Ён, вядома, нічога не сказаў ёй, толькі думаў усё: гэта не так, не можа яна так, ён памыляецца, усё яму здаецца. Чужое каханне балючай ранай несціхана ныла ў ягонай душы, і Іван, як умеў, берагаў яго, пакутаваў за яго, як, мусіць, не здолеў бы пакутаваць за сваё, якога яшчэ не было.

Але, відаць, ён памыляўся, супакойваючы сябе. Неўзабаве хлопец прыкмеціў, што Анютка не хоча нават сустракацца позіркам з ім і што ёй настойліва карціць зазірнуць за просціны.

Так мінула яшчэ некалькі дзён.

Аднойчы Анютка рабіла маёру ўкол. Быў ранак, яшчэ слаба развіднела, і па той бок занавесак мігцела «кацюша». Чуйны да

кожнага руху ў бакоўцы, Іван хваёвым венікам вымятаў земляны праход у палатцы, як раптам згледзеў на просцінах вельмі красамоўныя цені.

Бачна было, Аыютка спалохана рванулася з учэпістых рук маёра, але затаілася і не крыкнула. Іван міжвольна скалануўся, нібы яго пацяло токам, потым з невядомаю злосцю вылаяўся, кінуў пад ногі венік і пляснуўся ніцма на свій праседжаны ложак.

Ён ляжаў доўга і не чуў, што рабілася ў палатцы, не ўстаў снедаць, а калі ранішняя мітусня ўлеглася, сабраў сваё адзенне, завязаў рэчмяшок і, ні з кім не развітаўшыся, пайшоў на дарогу.

Апоўдні ён быў ужо ў роце.

Старшына, які праз дзень ездзіў у медсанбат па яго прадатэстат, прывёз адтуль непрыгожую плётку пра загадкавы Цярэшкаў выбрык. Хлопцы трохі пакпілі ды і супакоіліся, а Іван усё моўчкі курыў. Ён думаў, што ніхто не зразумее, што адбываецца ў ягонай душы.

15

Першым яго адчуваннем са свету рэальнага была цеплыня.

Нават не цеплыня, а спёка, духата, парнасць. У дрымотнай свядомасці мроілася, быццам ён ляжыць на насілках у санбаце ля бочкі-печы, якую так неміласэрна расшураваў Ахметшын. Пякло, праўда, не толькі ногі, а болей галаву і плечы. Хлопец адчуваў на сабе ліпкую макрэдзь поту, вельмі хацелася павярнуцца, чымся засланіцца ад гэтай знясільваючай спёкі, і ўсё ж санлявая знямога агортвала так моцна, што не было магчымасці нават расплюшчыць вочы.

Так ён пакутаваў у дрымоце доўга, і сон тым часам пачаў адступаць, а розум патроху абуджацца і завалодваць стомленым целам. Іван паварушыўся, пацягнуўся, адкінуў руку і нечакана адчуў далонню росную прахалоду травы. Гэта здзівіла яго. Хлопец з намаганнем расплюшчыў вочы, і першае, што ўбачыў, была ярка-чырвоная кветка ля твару. Нахіленая ў бок святла, яна ўлюбёна падстаўляла сонцу свае чатыры шырокія глянцавітыя пялёсткі, на краі аднаго з якіх ірдзела-іскрылася, гатовая вось-вось упасці, чысцюткая, як сляза, кропля. Лёгкі, мусіць, ранішні ветрык ціхенька варушыў доўгую тоненькую сцябліну гэтае кветкі. Недзе далей у стракатай гушчэчы травы доўга гудзеў і раптам прапаў чмель; нізкі басавіты гук яго адразу абарваўся, і тады Іван зразумеў, што стаяла поўная, на ўвесь свет, цішыня. Ад цішыні ён адвык, яна палохала. Не разумеючы, дзе ён, хлопец ірвануўся, сеў, шырока расплюшчваючы са сну балючыя вочы, азірнуўся і прыемна здзівіўся ад нябачанай, амаль казачнай прыгажосці вакол.

Увесь вялізны прасторны сонечны схіл ззяў шырокім, як возера, ярка-пунсовым разлівам альпійскага маку.

Буйныя, лапушыстыя, пэўна, не таптаныя нагой чалавека, узгадаваныя вялікаю шчодрасцю прыроды мільёны кветак пераліваліся ўрачыстаю чырванню, ціха варушыліся на слабым ветрыку і імкнулі далёка ўніз, на ўвесь прасцяг гэтага затуленага гарамі лугу – аж пад самы цёмна-зялёны хваёвы масіў. Іван, аднак, зірнуў далей, наперад, куды трэба было ісці, і ўраз спахмурнеў. Далёка за далінай снегавымі разводамі сінеў усё той жа высачэзны Мядзведжы хрыбет. Мусіць, ён быў куды вышэй за пяройдзены, што дзвюма спарышамі-вышынямі тырчаў ззаду, бо, не зважаючы на высокае ўжо сонца, цень ад яго празрыстаю сінявай смугою накрываў палову нешырокай даліны. Не заслонены цяпер нічым, ён, бадай, як і ўчора, заставаўся далёкім, аграмадназіхоткім і недаступным.

І тут Іван трывожна схамянуўся – толькі цяпер да ягонай свядомасці дайшоў трывожны сэнс цішыні, у галаў ударыў спалох: дзе Джулія? Ён зноў крутнуўся ў доле, зірнуў сюды-туды – наўкола нікога не было. Побач, у вытаптаным сярод маку лаўжы, адзінока ляжала разасланая скуранка. Іван ляпнуў сябе па запазусе – там было пуста, полы курткі няроўна выбіліся са штаноў. Але першая трывога яго тут жа апала – пісталет і абкрышаная трэць буханачкі, пэўна, захінутыя ад сонца рукавом скуранкі, ляжалі ў траве. Тады ён ускочыў на ногі, ліхаманкавым позіркам пачаў аглядаць схіл унізе, тужлівая самота шыбанула ў яго адчуванне – дзе яна? У душы зацьмела вельмі нядобрая здагадка, але ён не мог паверыць у тое. Чаму не мог, ён пэўна не ведаў, ён толькі не хацеў таго – ён хацеў бачыць, чуць, адчуваць яе побач. Адзінота нечакана засмуціла яго горш за якую няўдачу.

Ён схапіў пісталет, хлеб, згроб пад паху скуранку і сігануў у траву. Росныя высокія кветкі казытнулі яго распухлыя, падзёртыя і пазбіваныя ступні; ён зірнуў у дол, успомніўшы пра калодкі, але іх не было. Тады зноў трывога ахапіла яго – няўжо?.. Босы, ён хутка пакрочыў па лузе ўніз, ляскаючы нагамі ў суцэльных суквеццях маку, адышоўся па схіле далёка, затым раптам спыніўся, азірнуўся – ззаду ў густых зараслях кветак адзначыўся яго след. Наўкола ляжала не кранутае жывою істотай чырвонае мора.

Гэта надало пэўную думку. Іван перахапіў пад пахай адзежыну і хуткім крокам вярнуўся да лаўжа.

Сапраўды, у роснай траве прыкметны быў шнурок другога следу – ён бег некуды ўбок, туды, дзе – відаць было адгэтуль – зачынаўся

распадак, і Іван таропка рушыў па гэтай слабай адзнацы яе ног. Ступні і штаніны яго хутка замакрэлі ад расы, наўкола скрозь быў чароўны ў сваім сонечным харастве мак. Ад моцнага духмянага паху п'янела галава, як заўжды, вельмі хацелася есці, ад стомы і слабасці крыху мутнела ўваччу. Але гэта былі прывычныя адчуванні. Дужае ад прыроды, загартаванае ў нягодах Іванава цела як-колечы супрацьстаяла ім, ён адчуваў, што сілы ў яго яшчэ былі.

З трывогай у душы, хлопец абабег калючы рададэндравы зараснік, абсыпаны вялікімі, па кулаку, чырвонымі кветкамі, і з невялікага распадка-раўка наперадзе да яго данёсся шум вадаспада. Хутка ён узбег на травяністую выспу, шум гэты стаў зусім блізкі; з чорнага, блісчастага ад макраты каменнага жолаба, разбіваючыся аб скалу, ліўся зіхоткі струмень вады. Навокал у туманным мроіве мітусіліся драбнюткія пырскі, і, пэўна, ад іх убаку на змрочным каменным фоне вісеў у паветры каляровы кавалачак самай сапраўднай вясёлкі. Безуважны, аднак, да гэтай нечаканай шчодрасці гор, Іван падняўся на пагорак вышэй і тады раптам унутрана ахнуў, спыніўся, прыгнуўся долу і замёр. За паўсотню крокаў адгэтуль пад дажджыстым вадзяным россыпам, захінуўшыся аднымі толькі рукамі, спіной да яго стаяла на камяні і мылася Джулія.

Ён адразу пазнаў яе, хоць на дзяўчыне не было ніводнае адзежыны. Распранутая, яна адразу страціла праклятыя адзнакі гефтлінга і адзін на адзін з прыродаю зрабілася зусім інакшаю ў сваёй палахлівай дзявочай сціпласці, поўнай таямніцы і хараства. Дзяўчына, вядома, не бачыла яго і, насцярожана сцяўшыся, цярпліва падстаўляла сваё худзенькае, лёгенькае цела пад густую пырсканіну струменяў, здавалася, гатовая пры першым жа гуку трапянуцца і знікнуць. Па яе зіхоткіх ад пырскаў востранькіх плечуках блукаў каляровы водбліск вясёлкі.

Не ў стане адолець у сабе чагосьці сарамяжліва-радаснага, Іван паціху апусціўся ў траву, лёг на спіну, перавярнуўся, – над ім гэтак жа перавярнулася чысцюткае, без адзінага воблачка неба. Волкая прэласць зямлі хмельнаю брагай ударыла і закружыла галаў. Хлопец выцягся пластом на травяністым прахладным дзірване і ад прадчування чагосьці неўсвядомлена-радаснага ціха, сам сабе засмяяўся.

У закутках яго пачуцця нязгасна тлела трывога, наперадзе быў, напэўна, недаступны хрыбет, ззаду... Вядома, што можна было чакаць ззаду па сваіх слядах з лагера. Але цяпер, у гэтым запаведніку хараства, ля страчанага і знойдзенага ўжо дарагога яму чалавека Івану зрабілася так па-дзіцячы радасна і хораша, як не было, мабыць,

ніколі за ўсё яго невялікае жыццё. І ён прагна душой піў гэтую нечаканую харошасць, і не стараючыся нават даўмецца, адкуль яна і што ў ім сталася, – проста ён быў па-чалавечы шчаслівы, і ўсё. Праўда, неўзабаве адчуў ён, што тое ненадоўга, – нешта клапотнае і труднае не пакідала яго і ў гэтай шчаслівасці, нешта трывожыла і гняло, але цяпер Іван прыцяў яго, прыглушыў, бо так было невыказна добра.

Ён болей не выглядваў з маку і ні разу не зірнуў на яе. Сарамлівая далікатнасць перашкодзіла яму зрабіць тое, хоць і вельмі карцела; лежачы ніц і не ведаючы навошта, ён ірваў ля сябе мак і міжвольна складваў галіністыя яго кветкі ў букет.

За гэтым заняткам, поўны свае невыразнае радасці, ён пачуў непадалёк таропкія крокі, ускінуў з травы галаву – пад вадаспадам нікога ўжо не было. Джулія, на хаду апранаючы паласатую куртку, бегла побач і ніжэй, пэўна, туды, дзе пакінула яго. Ён зноў ціхенька ўнутрана засмяяўся, убачыўшы яе нецярплівы, клапотны, скіраваны ўдаль позірк, але не аклікнуў, а, згробшы скуранку, устаў і памалу пайшоў следам.

Паблісквaючы на сонцы мокрымі, смалянымі да чарнаты валасамі, яна хуценька аббегла рададэндран і стала, быццам спатыкнулася, ля іх лаўжа. Нават зводдаль няцяжка было заўважыць яе спалох і збянтэжанасць. Праз секунду яна зірнула ў адзін бок, у другі і падалася па схіле ўніз, але, на бягу азірнуўшыся, стала.

– Іван!!!

Спалох, боль і радасць адначасна азваліся ў гэтым воклічы. Яна пляснула далонямі і птушкаю кінулася яму насустрач. Іван спыніўся. Здалося яму, цэлую вечнасць не бачыў ён гэтых зіхотна-радасных вачэй, далікатна-смуглявага твару, бязладнага россыпу яе кароткіх валасоў-стрыжак. Усё ў ім памкнулася да яе, але ён сцяў гэта ў сабе, невядома навошта – стрымаў. Яна ж, дратуючы калодкамі мак, падскочыла да хлопца, аберуч абхапіла яго за шыю і, павісшы на ёй, заляпіла яму каля вуснаў п'яны, нечаканы, як стрэл, пацалунак.

– Іваніо!

Ён толькі зацяў дыханне, а яна, усё трымаючыся рукамі за шыю, парывіста адкінулася ад яго і засмяялася – шчаслівa і бесклапотна, любасна ўглядаючыся ў яго твар, які гарэў яшчэ ад сцюдзёнага апёку яе вуснаў. Затым, усё смеючыся, разамкнула на ім свае пальцы, лёгка адштурхнула яго і села ў траву насупраць, адкінуўшыся на выцягнутыя рукі. Вочы яе ззялі зіхоткім гарэзна-дураслівым смехам, куртка, нядбайна зашпіленая на адзін гузік-палачку, расхінулася, і ў клінку-ямачцы між грудзей бліснуў маленькі сіні эмалевы крыжык.

Гэты крыжык нечаканай цікаўнасцю кальнуў яго позірк. Яна перахапіла яго і, крышачку спазніўшыся, схамянулася, захінаючыся і па-ранейшаму ўсё смеючыся вачыма, тварам, вялікім белазубым ротам, кожнаю часцінкай сваёй маладой свежа-сцюдзёнай ад купання істоты.

Ён, аднак, быў зусім іншы: раптам насупіўся, збянтэжыўся, бо за якіх паўхвіліны, стоячы так, адчуў, як нешта ў ім рушыцца, штосьці траціцца, як нейкая нязнаная, новая сіла падпарадкоўвае сабе ягоную волю. У той жа час ён невыразна яшчэ пачаў разумець, што трэба не паддавацца, супраціўляцца, адстаяць сябе. Зноў жа яе такі рашучы бяздумны наскок збянтэжыў яго, падумалася: «Нашто так? Як гэта яна так? Чаму? Што гэта ў яе – радасць, парыў?.. А можа?..»

Хмуры і збянтэжаны, ён, аднак, зрабіў крок да яе. Джулія раптам абарвала смех і ўскочыла насустрач.

– Іван! – пляснула яна ў далоні, убачыўшы кветкі ў яго руках. – Это ест сюрпріз сіньоріна? Да? Да?

Ён і сам толькі цяпер заўважыў у сваёй руцэ пук маку, няўцямна зірнуў на яго і засмяяўся. Яна таксама засмяялася, панюхала кветкі, утапіўшы ў букет увесь свой маленькі зграбны тварык. Затым паклала букет на траву і хутка-хутка пачала рваць ля сябе мак.

– Джулія блягодаріт Іван. Блягодаріт – очен, очен...

– Не трэба, што ты! – ніякавата загаварыў ён.

– Очен, очен блягодаріт надо. Іван спасат сіньоріну. Руссо спасат італьяно. Ето есть інтернаціонале. Братство, – напаўжартоўна гаманіла яна, усё рвучы і рвучы мак. Пасля з цэлым ахапкам яго падбегла да Івана і вываліла ўсё з сваіх рук яму на грудзі.

– Ну што ты! – здзівіўся ён. – Навошта?!

– Надо! Надо! – смешна вымаўляючы рускія словы, угаворвала яна, і ён вымушан быў ашчаперыць разам з ахапкам маку і скуранку з загорнутым у ёй хлебам. Яна, мусіць, навобмацак адчула ў скуранцы буханачку і раптам пасур'ёзнела.

– Хляб?

– Ага, давай паямо, – ажывіўся ад свае няёмкасці Іван, паклаў усё ў дол і сеў сам.

Яна хуценька прысела побач.

16

– З'есці б усё зараз, – сказаў Іван, трымаючы ў руцэ ўсохлы, з кілаграм вагой кавалак хлеба – абкрышаны па краях,

счарсцвелы, аднак усё яшчэ такі апетытны і жаданы, што абое, гледзячы на яго, ледзьве ўпраўляліся глытаць сліну.

– Асё, асё, – як рэха, згодна азвалася Джулія, таксама не зводзячы з буханачкі позірку.

Іван у кароценькай нерашучасці зірнуў па-над яе галавой на далёкі заснежаны хрыбет і ўздыхнуў:

– Не. Усё нельга.

– Нелга. Но?

– Но.

Яна зразумела і таксама ўздыхнула, а Іван разаслаў у доле скуранку і паклаў на яе гэтую іх болей чым малую рэштку прыпасу. Трэба было зрабіць немалаважнае – адмераць пароўну дзве пайкі і прытым найменш раскрышыць, бо без нажа разрэзаць не было чым.

І ён старанна разломваў хлеб, раскладваючы кавалачкі на дзве часткі і ўвесь час адчуваючы побач галодную нястрыманасць Джуліі. У душы яго ўсё бруіла новае пачуццё да яе – нешта не то братняе, не то бацькоўскае. Добрае і вялікае, яно поўніла яго спагадаю да яе – такой па-дзіцячы непрызвычаенай да вялікіх нягод вайны і такой бяздумна-рашучай у сваім амаль што падсвядомым, нібы ў птушкі, імкненні да волі.

Хлопец засяроджана дзяліў. Кожная скарыначка, кожная крошка ўзважвалася іх пільнымі позіркамі, і ён знарок паклаў у адну кучку болей – не так хлеба, як скарынак – разам з акрайцам гэта, паводле лагернага разумення, было значна каштоўней, чымсьці аднолькавы па вазе кавалак мякішу. Калі ўсё было раздзелена, рэштку, грамаў на дзвесце, Іван запхаў у кішэню скуранкі.

– Гэта табе, гэта мне, – сказаў ён проста, без традыцыйнага рытуалу дзеляжу, і пасунуў ёй кавалак з акрайкам.

Яна ўскінула чорныя, смаляныя бровы.

– Но. Это Іван, это Джулія, – пераклала яна кавалкі.

Ён зірнуў ёй у твар і з дабратою ў душы заўсміхаўся.

– Не, Джулія, не трэба. Гэта табе.

Іван хуценька ўзяў сваю долю. Джулія падазрона зірнула на яго, паморшчылася і раптам спрытна сунула адну скарыначку ў яго рукі. Ён з скарынкаю зараз жа падаўся да дзяўчыны, але тая, смеючыся, паспешліва адхінулася, ускінула рукі з пайкаю, каб ён не дастаў. Хлопец з гарэзнаю ўпартасцю памкнуўся болей, яна выгнулася, дакранулася да яго бока грудзямі і, каб утрымацца, схапілася за яго плячо. Смех яе раптам абарваўся. Нечаканая блізасць гэта незразумелай няёмкасцю казытнула яго, – прыцяўшы ў сабе новае, неўсвядомленае яшчэ жаданне, ён адразу адхіснуўся ад яе і сеў на бок скуранкі. Яна ж гарэзна, нібы дзяўчынка, усмешыста зыркаючы на яго з-пад брывоў, прыкусіла губу і паправіла на грудзях куртку.

– Бяры, еш. Твая ж гэта, – сказаў ён, пасоўваючы на пале скарынку.
– Но.
З дабрадушнаю лёгкасцю ў настроі, пабліскваючы сваімі бялюткімі зубамі, яна ўзялася грызці свой акраец.
– Бяры, кажу.
– Но.
– Бяры.
– Но, – упарцілася яна, смеючыся аднымі вачыма.
– Няўступака. Ну, як хочаш... – сказаў Іван і ўкусіў ад свае пайкі.
Яна неўзабаве з'ела ўсё, – вядома, зусім не наелася і тайком пазірала на адтапыраную кішэню курткі. Іван нетаропка, з расцягненай асалодай жаваў, прыкмячаў усе яе позіркі і спакваля пачаў думаць, ці не з'есці ўсё. Што там за наедак з гэтых грамаў другім разам, цяпер жа яно было б куды як добра. Але намаганнем волі ён усё ж адагнаў гэтыя думкі, бо занадта ведаў цану нават і такому мізэрнаму кавалачку, як гэты.
– Яшчэ хочаш? – запытаў ён, урэшце даеўшы і сам.
Яна з падкрэсленай рашучасцю, нібы баючыся перадумаць, пакруціла галавой:
– Но! Но!
– А гэта? – кіўнуў ён на скарыначку, што ўсё ляжала на сярэдзіне скуранкі.
– Джулія нон.
– Тады давай так: напалам.
– Вас іст дас – напалам?
Дзяўчына запытальна зморшчыла носік. Сонца свяціла ў яе твар, і яна ўвесь час міжвольна грымасьнічала, нібы дражніла Івана.
– Ну, трошкі Івану, трошкі Джуліі.
Ён разламаў скарыначку і адну частку даў ёй – яна з нерашучасцю ўзяла і, адкусіўшы маленькі кавалачак з кончыка, пасмактала.
– Карашо. Гефтлінген чакалято.
– Немцы, яны вымусяць: і хлеб шакаладам здасца.
– Джулія бежаль Наполі – кушаль чакалято. Хляб міль малё – чакалято много, – сказала яна, усё жмурачы цёмныя, як ноч, вочы.
Іван не зразумеў.
– Бегла ў Неапаль?
– Сі. Рома бежаль. Батіка бежаль.
– Ад бацькі? Чаму?

– А, уна... Една історій, – неахвотна адазвалася яна, яшчэ адкусіла маленькі кавалачак і пасмактала яго. Пасля доўгім позіркам агледзела скарыначку– Батіка хотель плёхой маріто. Рускі ето муж.

«Муж! Яна была замужам!» – гэтая вестка нечаканаю паныласцю ўдарыла ў яго свядомасць, і дзяўчына невядома чаму раптам стала непрыемнай і нежаданай. Яна, мабыць, адчула тое, рухавымі вачыма наўкос зыркнула ў яго раптоўна апанураны твар і ўсміхнулася.

– Нон маріто. Сіньор Дзангаріні не біль муж. Джулія не хатель сіньор Дзангаріні.

Усё яшчэ панылы, Іван запытаў:

– А чаму ты не хацела?

– О, то біль ун сегрето.

– Які сакрэт?

Яна, кідаючы гарэзныя, са смяшынкамі, позіркі то па баках, то скоса – на яго, смактала скарыначку, а ён сядзеў, утаропіўшыся ў дол, і драў з карэннем клочча травы.

– О, сегрето! Маленько сегрето. Джулія любіль, любіль... как ето русско?.. Уно джовіното Маріо. Парень Маріо.

– Во як! – сказаў ён і кінуў убок траву; вецер адразу растрос у паветры травінкі. Хлопец павярнуўся ўбок – цяпер ён чамусьці не хацеў пазіраць на яе, ён толькі панура слухаў.

А яна, нібы не адчуваючы гэтай яго перамены, казала:

– Карашо біль парень. Джулія браль пістоле, бежаль Маріо Наполі. Наполі гуэрра, война. Італьяно шіссен дойч. Джулія шіссен. – Яна ўздыхнула. – Партіджяно італьяно біль малё, дойч мнёго. Мнёго італьяно убіваль. Мнёго концлягер. Джулія концлягер. Очен плёхо концлягер!

– Што, супраць немцаў ваявалі? – з невясёлай зацікаўленасцю здагадаўся Іван.

– Сі. Так.

– Во! – стрымана здзівіўся ён і запытаў: – А дзе ж твой Марыо?

Яна адказала не адразу, падабраўшы да грудзей калені, ашчаперыла цыбатыя свае галёнкі і, паклаўшы на іх падбародак, паглядзела ўдалячынь.

– Маріо фу уччізо.

– Забілі?

– Сі.

Абое памаўчалі. Івану чамусь разам палягчэла, нібы мінула якая непрыемнасць. Ён зірнуў на яе – яна з сур'ёзнасцю вытрымала гэты позірк, трошкі засмучаныя ўглыбіні яе вочы пад яго поглядам сталі ўвачавідкі цяплець, кароценькі сум растаяў, і яна засмяялася.

– Почему Іван смотрі, смотрі?
– Так.
– Что ест так?
– Так ёсць так. Пайшлі ў Трыест.
– О, Трієсте! – лёгенька падхапілася яна з травы.

Ён таксама ўстаў, з нечаканаю лёгкасцю ў настроі размашыста перакінуў цераз плячо скуранку. Па макавым полі яны пайшлі ўніз.

Сонца тым часам прыпякала ўсё болей. Цень ад Мядзведжага хрыбта патроху вузеў у даліне, спякотная попельная смуга мроілася на далёкім падножжы гары, ахутвала лясныя схілы. Толькі снегавыя хрыбціны ўгары ўпэўнена ззялі, выставіўшы, як напаказ, кожную бляклую пляму на сваіх стракатых баках.

– Трієсте карашо! Трієсте партіджяно! Трієсте море! – ажыўлена гаманіла Джулія і, пэўна ад прыліву ўзнёсласці, заспявала:

Мі пар ді удіре анкора,
Ля воче туа, ім медзо ай фьорі[36].

Гулліва косячы на яго свае жучкі-вочы, яна нягучна, але вельмі рытмічна выводзіла незнаёмыя і ад таго яшчэ болей напеўныя словы. Ён не ведаў, што гэта была за песня, мілагучныя яе пералівы кружылі, вагаліся, нешта падобнае на мернае хваляванне мора было ў яе рытме, нешта ласкавае і добрае размерана імкнула з душы.

Пэр нон софріре,
Пэр нон моріре
Іо ті пенсо, э ті амо...[37]

Хлопец, зацяўшы дыханне, слухаў гэты мілагучны адгалосак другога, невядомага свету, ды раптам дзяўчына абарвала свой спеў і падалася да яго.

– Іван! Учіть Джулія «Катуша»!
– «Кацюшу»?
– Сі. «Катушу».

---

[36] Мне здаецца, што я яшчэ чую
Твой голас між кветак. *(іт)*

[37] Каб не пакутаваць, каб не памерці,
Я думаю пра цябе і цябе люблю... *(іт.)*

Ра-а-сцеталі явіні і груші...
По-о-опілі туані надэкой... –

праспявала яна, адкінуўшы галаву, і ён засмяяўся: так гэта было няправільна і па-дзіцячы няўмела, хоць матыў у яе атрымаўся няблага.

Яна пачала старанна, бы школьніца, спяваць «Кацюшу», не зусім у лад вымаўляючы словы, і ад таго яму было смешна і хораша з ёю, нібы з вясёлым, прыгожым, паслухмяным дзіцем. Ён ішоў блізка ля яе і ў душы ўвесь час усміхаўся ад ціхай чалавечай харашосці, якой ужо так даўно не адчуваў. Невядома было, адкуль і чаму яна, гэта яго лагоднасць – ці мо ад высокага яснага неба, ці ад хараства гор або неабсяжнага шырачэннага прастору, што расхінуўся адсюль, а можа, ад нябачанага ніколі казачнага багацця кветак і нават дзівосных, змешаных у адзін духмяны водар пахаў? Нешта святочнае, замілавана-сардэчнае лунала над гэтымі гарамі і лугам, не верылася нават у небяспеку, у палон і магчымую пагоню і думалася: ці не прысніўся яму ўвесь мінулы паўгадавы жах лагераў з эсэсманамі, смерцю, смуродам крэматорыяў, несціханым брэхам аўчарак? А калі ўсё тое было сапраўды, то як побач з ім магло існаваць на зямлі гэтае бессмяротнае хараство прыроды, якая гэта вялікая сіла жыцця аддзяліла-адасобіла яе чысціню ад злачыннае ашалеласці людзей? Але тое агіднае, на жаль, не прыснілася, яно не было зданню – іх размаляваная палосамі і кругамі вопратка штохвілінна напамінала аб тым, што было і ад чаго яны канчаткова яшчэ не адкараскаліся. І цяпер тут, сярод першатворчае чысціні зямлі, гэтае іх адзенне здалося Івану такой нясцерпнай знявагай чалавечнасці, што ён хуценька сарваў з сябе гэтую куртку і загарнуў, каб не бачыць яе, у скуранку. Джулія перастала спяваць і, заўсміхаўшыся, агледзела яго трохі загарэлыя, крутыя і дужыя плечы.

– О, Эрколе – Геркулес! Руссо Геркулес!

– Які Геркулес? Дахадзяга... – запярэчыў Іван.

– Но, но! Геркулес!

Яна жартоўна пляснула па яго голай лапатцы і ашчаперыла апушчаную долу руку.

– Сільно, карашо руссо. Почему плен шёль?

– Ішоў? Вялі, дык і ішоў.

– Надо біль фашісто! – Яна рашуча махнула ў паветры маленькім кулачком.

– Біў, пакуль мог. Ды вось...

Падняўшы локаць, ён павярнуўся да яе другім бокам, і на яе рухавым смяшлівым тварыку адразу адбіўся жаль, амаль што спалох.

– Ой, ой! Санта Марія!

– Вось і Геркулес... – уздыхнуў ён.

– Болно? – пыталася яна і далікатным дотыкам асцярожна памацала вялізны шырокі рубец – след ад нажавога штыка.

Ён смела пацёр бок.

– Ужо не. Адбалела.

– Ой, ой!

– Ды ты не бойся, дзівачка, – ласкава сказаў ён. – Ану, пырні мацней.

Яна ўсё не адважвалася, і ён, узяўшы ў далонь яе тоненькія пальцы, ціскануў імі шрам. Яна спалохана войкнула і хіснулася ад яго. Іван прытрымаў яе за плечы, гэты кароткі іх дотык адразу шыбануў у душу хвалюючым хмелем, і хлопец, насуперак сабе, адхінуўся. Не, так нельга! Што гэта я? Так нельга. Трэба ісці, дайсці, трэба вырвацца з гэтага фашысцкага кодла – для таго ўцякаў.

– Гэта вось што, – нахмурана сказаў ён, коратка зірнуўшы на яе. – Трэба... Трэба хутчэй ісці. Разумееш?

– Я, – пагадзілася яна ўсмешыста і з нейкаю затоенай думкай гледзячы яму ў вочы.

17

Яны спусціліся па схіле ад верхняй мяжы лугу да яго сярэдзіны. Тут мак трохі пачаў расступацца, даючы месца настырнаму багаццю іншых кветак. Сям-там сінелі лапікі буйных духмяных незабудак, калыхаліся на ветры званочкі, ад густога водару жоўтай азаліі п'янела ў галаве. Мясцінамі ў кветкавых чашчобах траплялiся жарсцвяныя плешыны, тырчалі з травы шэрыя камяні, каля іх заўжды было многа калючага шчэбеню, ён шкодзіў ступням. Іван таму пачаў асцярожней выбіраць шлях, углядаючыся ў дол. Аднойчы перад яго тварам у траве бліснула чырвоная кропелька. Ён сагнуўся. Між зубчастых лісточкаў ірдзела некалькі налітых сокам буйных сунічын. Толькі ён сарваў іх, як перад вачыма замільгалі яшчэ чырвоныя зорачкі. Тады ён паклаў скуранку, прысеў; Джулія таксама з радасным воклічам кінулася ў дол.

Ягад было шмат – буйных, сакоўных, амаль скрозь спелых. Іван і Джулія пачалі поўзаць і есці, есці іх прагна, прыгаршчамі, забыўшыся на час і асцярогу. Мінула, напэўна, шмат часу, сонца пасунулася на другі бок неба і моцна высвечвала даліну з пералескамі і парэзаны крывулякамі расселін Мядзведжы хрыбет.

Абліваючыся потам, Іван усё поўзаў па траве на каленях, калі пачуў ззаду крокі Джуліі. Хлопец азірнуўся, павярнуўся і, выціраючы з ілба пот, сеў. Тоячы ў зыркастых вачах лагодную ўсмешку, дзяўчына хуценька падышла да яго, апусцілася на калені і разгарнула ражок сваю курткі. На густа запэцканай сунічным сокам паласатай пале чырванела рассыпістая кучка ягад.

– Бітте, руссо Іван, – манерна прапанавала яна.

– Ну, навошта? Я ўжо наеўся!

– Но, но аевся! Эссен!

Яна зачэрпнула рукой ягад і ледзьве не сілком прымусіла яго з'есці. Потым з'ела трохі сама і зноў паднесла жменю да ягонага рота. Ягады з яе рук мелі чамусьці зусім інакшы смак, чым з'едзеныя па адной, ён выбраў іх вуснамі з жмені і жартоўна казытнуў зубамі яе цёплую духмяную далонь.

Джулія гарэзна паґразілася:

– Нон, нон!

Так яны даелі ўвесь гэты яе ягадны прыпас, і ён узяў пакінутую непадалёк у маку скуранку.

– Айда?

– Айда! – зухавата згадзілася яна.

Задаволеныя і неяк пабліжэлыя адно да аднаго, яны зноў пайшлі ўніз. Джулія даверліва паклала руку на яго плячо.

– Суніцы, гэта добра, – сказаў ён, парушаючы сцішаную, добрую, але трошкі чамусьці няёмкую маўклівасць. – Я да вайны не адно лета імі харчаваўся.

– О, руссо веджітаріані? – здзівілася яна. – Джулія нон веджітаріані. Джулія любіт біфтекс, спагетті, амлет.

– Макароны яшчэ, – дадаў ён, і абое яны засмяяліся.

– Сі, сі, макароні, – пацвердзіла яна і трошкі задзірыста падражніла: – А руссо суніці!

– Часам бывала... Што ж зробіш... Калі не ўродзіць – прагаладаешся, – нявесела пагадзіўся Іван.

Джулія здзіўлена зірнула на яго.

– Почему голядаешься? Русланд как голядаешься? Русланд само богато. Правда?

– Праўда. Усё праўда.

– Почему голяд? Говорі! – настойвала яна, пэўна ўстрывожыўшыся ад тых яго слоў.

Ён памаўчаў, ступаючы па траве і нерашуча згадваючы, ці варта гаварыць ёй аб тым. Але ён спазнаў ужо прыхільную лагоднасць

яе душы, да якой міжвольна памкнуўся і сам, і ў ім абудзілася даўно ўжо не адчуваная патрэба ў шчырасці.

– У трыццаць трэцім, напрыклад, пагаладалі, бо засуха.

– Вас засуха?

– Якая засуха?.. – Ён сагнуўся і скубануў з долу жменю травы. – Во, калі сонца спячэ ўсё. І трава згарыць. Праз голад і бацька памёр.

Яна здзівілася, аж стала, строгі яе твар спахмурнеў – выпрабавальна-падазроным позіркам яна глядзела на Івана. Але не сказала нічога, толькі выпусціла яго руку і чамусьці адразу зацялася ў сабе. Ён, засмучаны невясёлым успамінам, ціха пайшоў далей.

Так, былі цяжкія гады ў іх мясцовасці. Ратавала, звычайна, бульба, але і яе не заўсёды хапала да новай, і тады на сялянскіх сталах з'яўлялася трава З шчаўя і крапівы варылі якое сёрбава, падбавіўшы жменю мукі, пяклі траўнікі, агорклы смак іх на ўсё жыццё запомніўся Івану.

У трыццаць трэцім, калі асабліва дапякло, Іванаў бацька кінуў усё і паехаў на Украіну шукаць заробку і хлеба. Маці ўжо апухла была, малыя ледзьве хадзілі – добра яшчэ, што выручала карова ды новая бульба. Пад восень прыехаў бацька. І раней не зусім здаровы, у той час ён зусім знямог: як лёг, так і не ўстаў да Каляд. На Каляды пахавалі. Засталося чацвёра малых. Іван, самы старэйшы, мусіў выхоўваць, карміць. Ой, як нялёгка гэта далося! Усё гэта было балючаю праўдай яго жыцця. Толькі як пра яе раскажаш?

Ён задуменна ішоў, пазіраючы ў дол, дзе мільгалі ў траве шызыя яе калодкі і паціху варушыліся, плылі на хадзе два кароткія цені. Джулія пачала, аднак, адставаць, калодкі падаліся назад, ён адчуў нейкую перамену ў яе настроі, але не азірнуўся.

– І Сібірь біль? Плёхой кольхоз біль? – з яўным выклікам у раптоўна пасцюдзянелых вачах азвалася ззаду дзяўчына.

Ён спыніўся і ўважліва паглядзеў на яе.

– Хто табе сказаў?

– Одін плёхой руссо сказаль. Ті хочаш сказаль. Я зналь!..

– Я?

– Ті? Говорі!

– Нічога я не хачу. Што я табе скажу?

– Ну, говорі: Джулія но правда! Джулія ошібка!

Твар яе стаў злосны, вочы востра блішчалі, уся яе нядаўняя прыхільнасць да яго знікла, і ён напружана стараўся зразумець прычыну гэтай яе перамены, таксама як сэнс яе вельмі непрыемных пытанняў.

– Ну, говорі! Говорі!

Відаць, сапраўды яна нешта ўжо чула, можа, у лагеры, а можа, яшчэ ў Рыме. Але ён цяпер не мог пацвердзіць яе здагадак, ён ужо шкадаваў, што ўспомніў пра голад.

– Біль несправьядлівост? – упарта дапытвалася дзяўчына.

– Якая несправядлівасць? Пра што ты гаворыш?

– Невінні людзі Сібірь гналь?

Ён выпрабавальна ўгледзеўся ў яе калючыя вочы і зразумеў, што трэба або сказаць праўду, або выдумляць якую адмысловую хлусню. Толькі хлусіць ён не ўмеў і, каб адразу спыніць гэтую прыкрасць між імі, няласкава кінуў:

– Як раскулачвалі – гналі.

Джулія пакутна закусіла вусны.

– Нон правда! – раптам крыкнула яна і нібы ўдарыла яго позіркам – столькі ў яе вачах было болю, крыўды і самае непрыкрытай варожасці.

– Нон правда! Нон! Іван – Влясов!

Яна раптам голасна хліпнула, затуліла далонямі твар. Іван, здрыгануўшыся сэрцам, памкнуўся быў да дзяўчыны, але яна спыніла яго катэгарычным разгневаным «нон!» і пабегла па схіле. Ён стаяў, не ведаючы, што рабіць, і толькі разгублена глядзеў ёй услед. Думкі яго раптам зблыталіся, хлопец адчуў, што сталася кепскае, але як і што паправіць, не ведаў.

Джулія дабегла да жарсцвянае, без кветак, выспы, села і, скурчыўшыся, падцяла калені. На яго нават і не зірнула ні разу.

– Ну і ну! Власаў! – збянтэжана сказаў сабе Іван і, уздыхнуўшы, затаптаўся ў траве.

Здалося, ён сапраўды нарабіў кепскага, недарэчна гэтак парушыў трудна наладжаную і патрэбную ўжо яму чалавечую прыхільнасць яе. Ад усведамлення таго ўсё ў ім заныла, разам асела нядаўняя ціхая радасць, і на душы стала вельмі адзінока.

Ну, ведама ж, яна нешта ўжо чула з таго, што рабілася ў ягонай краіне ў перадваенныя гады, можа, зусім і не так, як гэта было на самай справе. Толькі як растлумачыць усё, каб яна зразумела? Ён ніколі ў жыцці не расказваў нічога пра тыя страшныя гады нават свайму чалавеку, не тое што чужаземцу. Так было лепей. Зноў жа, свае не горш за яго ведалі ўсё, нікога такія навіны не маглі здзівіць. Праўда, у палоне часам здаралася, што хлопцы заводзілі размовы аб мінулым, але перад людзьмі з другіх краін адно толькі хваліліся хараством прыроды, выгодамі свайго дабрабыту. Гэта было зразумела: каму не карціць выглядаць лепей, чым ёсць на самай справе, каму не баліць душа за сваё, роднае? Але Іван у такіх

размовах звычайна маўчаў: хваліцца ён не ўмеў, а капацца ў тым трудным, што адбывалася некалі ў краіне, проста не хацеў, сам яшчэ шмат чаго не разумеючы.

Перакідваючы з пляча на плячо скуранку, хлопец таптаўся ў траве; патыліцу і плечы моцна пякло сонца, а ён, колькі ні думаў, усё не мог зразумець, што паміж імі сталася і ў чым тут яго віна. Вядома, пра голад лепей бы прамаўчаць, а наконт яе нядобрых здагадак, дык, мусіць, трэба было б настойлівей паспрабаваць пераканаць дзяўчыну ў справядлівасці нашага жыцця. Хоць і вельмі гэта няпроста было растлумачыць ёй, якая барацьба ішла ў той час на яго зямлі, але, мусіць, трэба было б паспрабаваць тое. Інакш дужа ўжо крыўдна губляць яе давер і павагу да яго. Можа, не грэх было б дзе і схлусіць, толькі... Толькі невыразна яшчэ адчуваў Іван, што справа была тут не ў ім, – за ягонай спіной стаяла нешта вельмі агромністае, усялякае круцельства перад якім выглядала агідай.

Ну, але вось чакай цяпер, хто ведае чаго... Можна было сабе ўявіць, як прыняла б Джулія і яго праўду, выкладзеную па шчырасці, – ці магла яна зразумець усю складанасць таго, што некалі прынесла столькі пакутных перажыванняў яму самому.

Але хай! Няўжо ён з усімі яго яшчэ нямногімі, але сумленна пражытымі гадамі і ўсёй яго верай і шчырасцю можа страціць нешта ў вачах гэтага чалавека з Захаду толькі з-за цяжкіх часін ягонага жыцця? Няўжо прыгожая, на заходні манер загорнутая ў цэлафан мана даражэй за хоць бы і горкую праўду? Не! Калі ў гэтай дзяўчыны чуйнае сэрца, яна зразумее яго і як трэба паставіцца да яго самога, таксама як і да яго вартага павагі народа. Гэта Іван усвядоміў з выразнай упэўненасцю, і яму стала лягчэй і спакайней – нібы штосьці ўжо вырашылася і засталося толькі дачакацца вынікаў.

18

Але дачакацца іх у хлопца не хапіла цярпення.

Джулія, адвярнуўшыся ад яго, крыўдліва сядзела воддаль ды раздумна калупалася ў доле, ён, разважыўшы, узяў скуранку і паціху пайшоў да яе. Яна пачула ягоныя крокі, скаланулася, кінула на яго гняўлівы позірк, затым хуценька падхапілася і пабегла далей. Ён нетаропка ўзышоў на выспу і спыніўся. Трэба было чакаць, а можа, і ісці – ён проста не ведаў, што рабіць. Яна адбеглася на лузе і, не азіраючыся, схавалася за вялізным каменем, што груваста тырчаў з травы.

Тады ён кінуў у дол скуранку і ніцма лёг на яе, адчуўшы ў сабе рашучасць чакаць, пабачыць, што будзе далей.

Стала горача. Ад нагрэтай сонцам цвёрдай вапняковай выспы, парослай жорсткай, як свінуха, травой, патыхала сухім пыльным жарам – зусім як ад напаленай печы. Потнай гарачынёй заходзіліся голыя Іванавы плечы, спіна; наўкола ў лугавой траве мільгала і пырхала рознакаляровая лятучая драбнота. Іван пазіраў на камень, за якім схавалася Джулія, тая, аднак, не паказвалася. Ад стомы, гарачыні ды няпэўнасці чакання хлопцу пачала дакучаць дрымота. Мусіць, ад ягад або ад спёкі адчуванне голаду зменшылася, затое захацелася піць. «От жа яшчэ не было клопату...» – думаў Іван. Трэба б ісці, як найхутчэй дабірацца да вельмі і вельмі, як ён адчуваў, нялёгкага снежнага хрыбта, знайсці там які пераход, прыдбаць харчу, а тут вось ляжы і чакай. Сапраўды, куды як недарэчна павярнулася ўсё ў гэтым яго даволі ўдалым спачатку ўцёку. Каб не даць дрымоце адолець сябе, ён пачаў дзёўбаць каменным чарапком дол. Аднекуль з травы перад яго тварам з'явіўся вялікі, чорны, заграмаднымі клюшнямі жук. Пэўна здзіўлены нечаканай сустрэчай, спыніўся, выставіў свае рачыныя вочы і чакаў, грозна варушачы доўгімі гнуткімі вусамі. Іван толькі дакрануўся да яго пальцам, як жук адразу выпраставаў усе свае шэсць ног і апруцянеў. Іван занёс руку, каб пстрыкнуць прэч не дужа прыемнае гэтае стварэнне, як раптам учуў ззаду крокі. Ён крутнуўся ў доле так пругка, што чалавек, пэўна, ад нечаканасці, голасна ікнуў і адначасова з незвычайным спрытам скочыў убок. Падышоў ён ужо зусім блізка і цяпер насцярожана стаяў у траве, утаропіўшыся ў Івана нялюдскімі вачыма. Гэта быў усё той жа немец-вар'ят.

– Прывет! – іранічна ўсміхнуўшыся, сказаў Іван. – Жывём, значыць?

Іван нават здзівіўся, ніяк не чакаючы ўбачыць яго тут, такога ж здзічэлага, загнанага, счарнелага ад поту і бруду, з амаль нялюдскім выразам на ссохлым твары, у незашпіленай куртцы і парваных у шматкі штанах. Да таго ж немец кульгаў, ледзьве ступаючы на адну нагу. Але глядзі ты – прывалокся, пры такім яго стане проста зайздроснай была яго ўпартасць, – як здань, ён неадступна цягнуўся за імі, невядома на што разлічваючы.

– Брот! – ціха, але з прыкметнай пакорлівай роспаччу ў голасе сказаў немец.

– Зноў брот? – злосна здзівіўся Іван. – Ты што – на ўтрыманні ў нас?

Вар'ят зрабіў некалькі нерашучых крокаў да Івана:

– Брот!

– Ты ж збіраўся ў гестапа. Да свайго Гітлера.

– Нікс Птлера. Гітлер капут.

– Капут? Даўно б так.

Наўрад ці разумеючы яго, вар’ят, растапырыўшы кастлявыя рукі, цярпліва і насцярожана чакаў.

Іван запусціў руку ў скуранку і, не вымаючы адтуль буханкі, адламаў маленькі кавалак скарынкі. Убачыўшы яе ў Іванавых руках, немец ажывіўся, вочы яго заблішчалі, дрыготкія кісці рук у кароткіх абадраных рукавах пацягнуліся наперад.

– Брот! Брот!

– Трымай. І правальвай адсюль.

Іван шпурнуў хлеб немцу, але той не злавіў яго, кінуўся на зямлю, аберуч згроб скарынку разам з травой і пяском і ўскочыў. Затым, боязна азіраючыся, бокам падаўся ўніз па схіле, відаць, чакаючы і баючыся пагоні.

«Можа, адчэпіцца цяпер», – падумаў Іван. Тое, што гэты гефтлінг апярэдзіў іх, было бяспечней, чым калі б ён увесь час ішоў ззаду. Іван задуменным позіркам праводзіў яго, пакуль той не схаваўся ў лагчыне, і зноў лёг на скуранку.

Учарашняя яго злосць да гэтага чалавека знікла, хоць ён не адчуваў да яго і спагады, – вельмі яшчэ свежыя былі ў ягонай душы боль страт і памяць аб людзях, якіх загубілі суайчыннікі гэтага немца. Праўда, той мог быць і антыфашыстам па перакананні, толькі, вядома, чаго варта перакананне, якое так дарэшты спляжылася. Але болей падобна на тое, што гэта які-небудзь выбраковак з іх звярынага ладу, якому проста не пашэнціла ў іх нялюдскай службе. У канцлагеры былі і такія. Вось хоць бы і за ягоныя ўцёкі і за выбух бомбы іх камандафюрэра (калі толькі той ачуняе), пэўна, па галаве не пагладзяць – могуць таксама кінуць за дрот на месца тых, каго не асіліў упільнаваць сам. Хоць яго, напэўна, паставяць капо і таксама надзеляць уладай знішчаць. (Вось табе і гефтлінг!) І як быў ён сабакам у адносінах да людзей, так ім і застанецца, хіба што ягоная нянавісць да зняволеных з прычыны асабістай няўдачы яшчэ пабольшае. Яшчэ ён наробіць людзям бяды.

Фашысты многага дасягнулі ў сваім энтмэншунгу – самай подлай з усіх чорных спраў на зямлі. І калі іх жывёльную жорсткасць да ворагаў яшчэ можна было зразумець, дык іх бязлітаснасць да сваіх, якія не дагадзілі ў чым-небудзь начальству, проста здзіўляла. Страх пакарання стаў іхнім галоўным вызначальнікам ва ўсім: усе жылі пад пагрозай спагнання, пакарання, разжалавання, адпраўкі на фронт, рэпрэсій да родзічаў. І таму, мабыць, так лютавалі, помсцілі за гэты свой страх слабейшым – каму гэта было дазволена – палонным,

зняволеным у канцлагерах, яўрэям. Дзіўна было, як пры ўсім тым на фронце немцы ўсё ж ваявалі ўпарта. Можа, таму, што страх пакарання там набываў двайны сэнс і выбар быў невялікі: або ваенна-палявы суд, або савецкая куля – таму і даводзілася трымацца. Хаця прырода гераічнага вельмі складаная, Іван не любіў разважаць аб ёй, тым больш што не лічыў сябе ні героем, ні нават смелым. Каб быў герой, не даў бы сябе ўзяць у палон, што-небудзь зрабіў бы ў той самы рашучы момант, які вызначыў, пэўна, навек і будучае яго і мінулае. Пэўна, трэба было прыкончыць сябе, і ўсё... На момант у ягонай памяці мільгануў той дзень і той нажавы, падкопчаны стрэламі штык, які ён убачыў над сабой, крутнуўшыся з-пад танка. Штык і бот з брызентавым вушкам у шырокай халяве ды доўгім тронкам гранаты.

Зашчацінены, страшны ад пылу немец нешта крычаў, але ён не чуў, бо побач грымеў танк, ды і наогул ён, мусіць, аглух ад грымотаў бою і на кароценькую секунду страціў адчуванне. І тая секунда затым дорага каштавала яму, сляды ад яе ў душы і на целе застануцца, пэўна, навек.

Ён не быў у палку ні героем, ні нават прыкметна смелым – быў як і ўсе: па-пехацінску цягавіты і ў меру засяроджаны. За ранейшыя баі атрымаў тры падзякі Вярхоўнага ды два медалі «За адвагу» і думаў, што на большае і не здатны. І толькі вось тут, у палоне, дзе некаму было ні натхняць на салдацкія подзвігі, ні ўзнагароджваць, ні нават браць пад увагу геройскае, дзе за кожную маленькую правіннасць можна было заплаціць жыццём, – тут у ім хтось абудзіўся, непакорны, дзёрзкі і ўпарты. Тут ён убачыў падыспад фашызму і, мабыць, упершыню зразумеў, што пагібель – не самае горшае з усяго, што можа здарыцца на вайне.

– Отдаль хляб? – раптам раздаўся над ім голас Джуліі.

Ён унутрана здрыгануўся ад неспадзеўкі, але тое, што яна падышла, пранізала яго радасцю, і хлопец хуценька павярнуўся на доле.

– Отдаль хляб? – з зацятай устрывожанасцю на твары пыталася Джулія. – Мі нон Трiесто? Аллес фініта? Да?

– Ну, што ты! – сказаў ён і ўсміхнуўся. – Толькі скарынку аддаў.

Яна нахмурыла лоб і пільна глядзела на яго. Тады ён дастаў з кішэні апошні кавалак.

– Во, толькі скарынку, разумееш?

Пераадольваючы штосьці ў сабе, Джулія прамаўчала. Лоб яе, аднак, паступова разгладжваўся.

– Мі ідет Трiесто? Правда? Но?

– Пойдзем, канечне. Адкуль ты ўзяла, што не пойдзем?

На яе твары ўсё яшчэ адбівалася нешта труднае. Дзяўчына, цярэбячы на грудзях куртку, відаць, нешта вырашала і раптам кінулася да яго на дол. Паставіўшы калені, яна абляглася на іх рукамі і схавала ў рукавы твар.

– Руссо! Ты карошы руссо, – загаманіла яна і адной сваёй рукой пацiснула яго руку. – Нон Влясов. Буно руссо. Джулія плохо.

– Ну, нашто так? – з раптоўнай няёмкасцю ад тых слоў запярэчыў Іван. – Нашто? Не трэба...

– Очен, очен, – не слухаючы яго, казала яна. Відаць, штосьці ў яе, раптам выбухнуўшы, памалу адбалела за пакутную гадзіну іх ростані, нешта яна зразумела і цяпер папрасіла: – Іван нон бёзе Джулія... Нон бёзе?

– Нічога, усё добра.

Седзячы ў доле, ён ашчадна ўзяў у свае рукі яе маленькую мяккую далоньку. Дзяўчына не адабрала яе.

– Нон бёзе Іван, – сказала яна і зірнула ў ягоныя вочы. – Нон бёзе Джулія. Іван знат правда. Джулія нон знат правда.

– Ладна, ладна... Ты гэта во што...

– Джулія очен, очен уважат Іван, любіт Іван, – сказала яна.

Ягоныя рукі з яе далонькай у іх ледзьве прыкметна ўздрыгнулі.

– Ты... піць не хочаш? Вады, га?

– Вода? Аква?

– Ага, вады, – узрадаваўся ён. – Вунь там, здаецца, ручай. Айда?

Ён хуценька ўскочыў, яна таксама ўзнялася, абхапіла яго руку вышэй локця і шчакой прыціснулася да яе. Ён другою пакратаў яе валасы, пагладзіў, яна неяк унутрана насцярожылася, і ён таропка апусціў руку. Так абое яны, зноў згодныя і прыхільныя, памалу пайшлі краем лугу.

19

Ручай быў неглыбокі і гаманкі – шырокі паток ледзяной вады з гор шалёна імчаў па камянях, віруючы пенай і размашыста плёскаючы на нізкія заліўныя берагі. На адным лугавым завароце ён намыў на траве шырокую касу шэрага жвіру, перайшоўшы якую, Іван і Джулія ўволю напіліся з прыгаршчаў, і дзяўчына адышлася на бераг. Іван тым часам падкасаў разадраныя сабакам штаны і ўвайшоў у ваду глыбей. Ногі заламала ад сцюжы, імклівая плынь сілілася паваліць, але яму хацелася памыцца, бо пот раз'ядаў твар. Хлопец памацаў свае шархоткія, з ладнай ужо барадкай пашчэнкі,

памкнуўся было зірнуць на іх у ваду, толькі дарма: у імклівай яе каламуці нічога, апроч камянёў ды пены, нельга было ўгледзець. «Мусіць, зарос, як бандзюга», – падумаў ён і азірнуўся на Джулію.

– Я страшны, няголены? – запытаў ён у дзяўчыны, але тая не азвалася – як села, так і сядзела ў задуменнасці і пазірала ў адно месца на беразе. – Кажу, я страшны? Як дзед, мусіць?

Яна страпянулася, услухалася, намагаючыся зразумець яго думку, – ён усё церабіў свае кучаравыя сківіцы, – і яна здагадалася.

– Карашо, Іван. Очен вундэршон.

Іван пачаў мыцца і думаў, што з ёй нешта сталася – дзяўчына, відаць, чымсь устрывожана, штось перажывае; гэткая засяроджаная яна не была нават у час уцёкаў, пад носам у немцаў. Зусім не ў яе характары была такая раздумнасць, гэта штосьці труднае ёй прычыніў ён, Іван. А Іван, наадварот, чамусьці пазбыўся ўсіх сваіх ранейшых трывог і на гэтым лугавым прыволлі проста акрыяў душой. Яму было добра з ёй і хацелася развеяць яе клопат, убачыць яе ранейшай – вясёлай, рызыкоўнай, даверлівай. Мусіць, трэба было б улагодзіць яе, супакоіць, толькі Іван не мог пераступіць нейкую мяжу між імі, хоць і хацеў таго. Нешта няўрымслівае зваблівае ажывала ў ім да дзяўчыны і ў той жа час стрымлівалася, вагалася, пакутна марудзіла.

Памыўшыся, ён набраў у прыгаршчы вады і здалёк размашыста пырснуў на яе – Джулія зноў здрыганулася, няўцямна зірнула на яго і зараз жа заўсміхалася на жарт. Ён таксама ўсміхнуўся нязвыкла, на ўвесь свой шырокі, абкладзены кучаравай бародкай твар.

– Спалохалася?

– Нон.

– А чаго задумалася?

– Так.

– Што гэта – так?

– Так, – пакорліва сказала яна. – Іван так, Джулія так.

Нягледзячы на нешта нялёгкае ў сваёй душы, яна ахвотна паддавалася яго жартаўлівасці і, жмурачы вочы, усмешыста глядзела, як ён, пакідаючы на жвіры мокрыя сляды босых ног, валюхаста выходзіў да яе на траву.

– Хутка ты вучышся па-нашаму, – сказаў ён, прыпамінаючы нядаўнюю іх размову– Здольная, відаць, была ў школе.

– О, я біль вундэркінд, – жартоўна сказала яна і раптам схамянулася. На яе твары мільгануў спалох. – Ой, санта мадонна: ільсангвэ!

– Што?

– Ільсангвэ! Кров! Кров!

Ён нагнуўся, зірнуў, куды глядзела яна, – на мокрай ягонай галёнцы поўз ад калена вузенькі струменьчык крыві. Іван адразу здагадаўся – гэта адкрылася рана, тая, ад сабакі; нічога страшнага, дагэтуль ён нават не знайшоў калі паглядзець яе; цяпер сеў ля дзяўчыны і вышэй загарнуў штаніну. Сапраўды, над каленам нага была здорава раздрапана сабачым кіпцюром і, мусіць, у вадзе раскрывянілася. Джулія спалохана памкнулася да яго, нібы гэта была бог ведае якая рана, завохкала, замітусілася.

– О, Іваніо, Іваню! Очен болно? Болно? О, мадонна! Где получіль такой боль?

– Ды гэта сабака, – смеючыся, казаў Іван. – Я яго прыдушыў, а ён шкрабануў.

– Санта мадонна! Сабака!..

Спрытнымі рухавымі пальцамі яна пачала мацаць яго нагу, сціраць свежыя і ўжо засохлыя пацёкі крыві. Ён не супраціўляўся – адкінуўшыся назад, аддаўся яе пяшчотнаму клопату; на душы ў яго было шчымліва-салодка і надзіва шырока. Але з драпіны ўсё ж сачылася кроў, краі раны разышліся і не хацелі зліпацца; хоць зусім і не балела, нагу трэба было перавязаць.

Джулія прыўстала на каленях і загадала яму:

– Глядзі нах гора. Нах гора...

Ён зразумеў: трэба было адвярнуцца, і паслухмяна павярнуў твар назад, да гары. Яна ў той час нешта разадрала на сабе, і калі ён зноў павярнуў галаву, у яе руках быў чысты паркалёвы шкумат.

– Медыкаменто надо. Медыкаменто, – казала яна, збіраючыся пачаць перавязку.

– Які там медыкамент? Зажыве, як на сабаку.

– Но. Такой боль очен плёхо.

– Не боль – рана. Па-руску гэта – рана.

– Рана, рана. Плёхо рана.

Ён азірнуўся, агледзеўся і, убачыўшы ў траве непадалёк шэрыя махры падобнай на падарожнік травы, адарваў ад іх некалькі лісткоў.

– Вось медыкамент. Маці заўжды ім лячыла.

– Ето? Ето плантаго майор. Нон медыкаменто, – сказала яна і ўзяла з яго рук лісткі.

– Ну, што ты! Гэта ж падарожнік. Вунь яшчэ як раны загойвае...

– Нон падаожнік. Ето плантаго майор по-латіні.

– А, па-латыні. А ты адкуль ведаеш?

Яна гулліва зыркнула вачыма.

– Джулія многа-многа знат латіні. Джулія ізучаль ботанік.

Ён таксама некалі вучыў батаніку, але ўжо нічога не памятаў з гэтай навукі і цяпер, больш спадзеючыся на людскі звычай, прыклаў лісткі падарожніка да распухлае драпіны. Дзяўчына з выразам нязгоды пакруціла галавой, але ўсё ж пачала абвязваць нагу белай анучкай. Упершыню, мабыць, Іван адчуў яе перавагу над сабой: мусіць, адукацыя Джуліі была куды вышэй за ягоную, і гэта яшчэ павялічыла хлопцаву павагу да яе. Івана няшмат турбавала рана, яго болей зацікавілі кветкі, назвы якіх яму не былі вядомы. Пацягнуўшыся рукой убок, ён сарваў нешта, вельмі падобнае на наш рамонак.

– А гэта як называецца?

Яна коратка зірнула на кветку:

– Перетрум розеум.

– Ну, зусім не па-нашаму. Па-нашаму гэта, мусіць, будзе рамонак.

Ён сарваў яшчэ маленькую сінюю, як адцвіўшы васілёк, сціплую кветачку.

– А гэта?

– Ето?.. Ето прымула аурыкулата.

– А гэта?

– Гентіна пірінеіка, – сказала яна, узяўшы з яго рук два невялічкія сіненькія гарлачыкі на жорсткай лісцявой сцяблінцы.

– Усё ведаеш. Малайчына. Толькі па-латыні...

Джулія тым часам як-колечы перавязала рану – зверху на перавязцы адразу ж выступілі дзве рудыя плямiны.

– Лежі надо. Тіхо надо, – запатрабавала яна.

Ён з нейкаю несур'ёзнай паблажлівасцю да яе турботы падпарадкаваўся, выцяг нагу і лёг на бок тварам да дзяўчыны. Яна падцяла пад сябе ногі і паклала руку на яго гарачую ад сонца галёнку.

– Карашо руссо. Карашо, – казала яна, беражна пагладжваючы яго нагу.

– Харошы, кажаш, а не верыш. Власаўцам абазвала, – успамінаючы нядаўні разлад, з папрокам зазначыў Іван.

Яна ўздыхнула і разважна сказала:

– Но влясовец. Джулія верішь, Іваніо знат правда. Джулія но понімат правда.

Іван пільным, працяглым позіркам паглядзеў у яе строгія вочы.

– А што ён табе гаварыў, той власавец? Ты дзе яго слухала?

– Лягер слушаль, – з гатоўнасцю адказала Джулія. – Влясовец говорі: руссо кольхоз голяд, кольхоз плёхо.

Іван усміхнуўся:

– Сам ён свалата. З кулакоў, відаць. Вядома, жылі па-рознаму, не такі ўжо ў нас і рай, як ты думаеш. Я, праўда, не хацеў табе ўсяго гаварыць, але...

– Говоріт, Іван, правда! Говоріт! – настойліва папрасіла Джулія.

Ён сарваў пад рукамі рамонак і таксама ўздыхнуў.

– Былі неўраджаі. Праўда, розныя і калгасы былі. І зямля не ўсюды аднолькавая. У нас, напрыклад, адно каменне. Ды яшчэ балоты. Вядома, прыйшоў бы час, дабраліся б і да зямлі. Балот вунь колькі асушылі. Трактары ў вёсцы з’явіліся. Машыны розныя. Дапамога немалая мужыку. Вайна толькі ўсё да халеры спляжыла...

Джулія пасунулася да яго бліжэй.

– Іван говорі Сібірь. Джулія думаль: Іван шутіль.

– Не, чаму, была і Сібір. Высылалі кулакоў, каторыя заможныя. І ворагаў розных падабралі. У нас у Цярэшках таксама чацвёра аказалася.

– Ворагі? Почему ворагі?

– За буржуяў стаялі. Кароў калгасных сапам – хвароба такая – хацелі заразіць.

– Ой, ой! Какой плёхой челёвэк!

– Вось так. Праўда, можа, і не ўсе. Але па дзесяць год далі. Нізавошта не далі б. Дык іх таксама ў Сібір. Перавыхоўвацца.

– Правда?

– Ну, а як ты думала?

Лежачы на баку, ён засяроджана абрываў рамонак.

– Іван очен любіт свой страна? – пасля кароткага маўчання запытала Джулія. – Белоруссіо? Сібірь? Свой кароші люді?

– Каго ж мне яшчэ любіць? Вось калі бацька памёр, трудна было. На бульбе жылі. Дык то адна цётка ў вёсцы прынясе чаго, то другая. Сусед Апанас дровы прывозіў. Пакуль я падрос. Але пападаліся і сволачы. Знайшліся такія – нагаварылі на настаўніка нашага Анатолія Яўгеньевіча – ну і ўтапілі. Сумленнага чалавека. Бывала, усё са старшынёй калгасным лаяўся з-за непаладак. За народ клопат меў. А сказалі – супраць улады выступаў. Таксама дзесятку далі. Памылкова, вядома.

– Почему но защіцаль честно учітел?

– Зашчышчалі. Пісалі. Толькі...

Іван не дагаварыў. Міжвольныя гэтыя ўспаміны выклікалі ў ім невясёлы роздум, і ён ляжаў, кусаючы зубамі абскубаную сцяблінку рамонка. Заклапочана-ўважлівая Джулія ціха гладзіла яго забінтаванае гарачае калена.

– Усё было. Старое ламалі, перабудоўвалі – нялёгка гэта далося. З крывёй. І ўсё ж труднае хутка забываецца, помніцца добрае. Часам здаецца: нічога гэтага і не было. Жылі цяжка, клапотна, можа, і несправядліва ў чымсьці. Але ў міры. А гэта галоўнае. Я вось думаю калі: няхай бы зноў усё вярнулася – і цяжкасці, і голад, але без вайны каб. Усё б адолелі. Справядлівейшыя былі б. Пасля такой крыві, гэта ўжо пэўна.

– Руссо феномено. Парадоксо. Удівітелно, – горача загаварыла Джулія.

Іван, выплюнуўшы сцяблінку, перабіў яе:

– Што ж тут дзіўнага: барацьба. У акружэнні, сярод буржуазнага свету жылі. Чырвоную Армію ладзілі.

– О, армата Россо побеждаль! – падхапіла Джулія.

– Ну вось. Сілу якую накапілі. А пасля вайны, калі гэтую сілу на гаспадарку пусціць, ого!..

– Джулія много слышаль Россія. Россія само болшой справьядлівост. – Яна памаўчала і, здаецца, штосьці прыпомніўшы, варухнула брывамі. – Джулія за етот мыслі от фатэр, іль падрэ, батіка то ест, убегаль. Рома батіка делай вернісаж – юбілей фірма, біль многа гост, біль офіцір СД. Офіцір біль Россія. Офіцір говоріль: «Россія плёхо, бедно, Россія нон култур». Джулія сказаль: «Ето обман. Россія лючше Германіі». Офіцір сказаль: «Фройлін – камуністі?» Джулія сказаль: «Нон комуністі – правдісті». Ла падрэ ударяль Джулія. – Яна кораценька дакранулася да шчакі. – Пощёчін ето по-рускі. Джулія убегаль вернісаж, убегаль Маріо Наполі. Маріо біль комуністо. Джулія думаль: руссо карашо. Лягер Іван бежаль, Джулія бежаль. Руссо Іван герой!

– Ну які я герой? – не пагадзіўся Іван. – Проста салдат.

– Нон просто солдат! Руссо солдат – герой. Само смело! Само сільно! Само... само... – натхнёна гаманіла Джулія, шукаючы рускія словы. Ва ўсім яе тоне адчувалася набалелая шчырасць веры, якой яна вельмі не хацела здраджваць. – Мі відель ваш герой лягер. Мі зналь ваш герой на Остфронт. Мі думаль, ваш фатэрлянд само сільно, само справьядліво...

– А ён і справядлівы, – заўважыў Іван. – Рабочыя, калгаснікі ў людзі пайшлі. Я вось на трактарыста вывучыўся. А настаўнікаў колькі стала. З тых жа мужыкоў. Раней не тое было.

Насупленыя дагэтуль бровы яе варухнуліся, і вочы ад нейкае рашучае думкі гулліва бліснулі.

– Руссо комуністо Іван спасаль Русланд, спасаль буржуазно монархія Італьяно, спасаль Джулія...

– Ну які я камуніст: зашмат гонару. А па-другое, што ж тут такога: увесь Савецкі Саюз ратуе і Італію, і Францыю, і Грэцыю. І ці мала каго! Хоць яны і буржуазныя. Але ж, апроч нас, хто б яго спыніў. Тады, у сорак другім?

– Сі, сі. Так.

З затоенай усмешкай на вуснах, яна шырока агладзіла яго нагу, пасля голы бок. Іван аж сцяўся, слухаючы пяшчотны дотык яе лёгкіх рухавых пальцаў, як раптам яна нагнулася і пацалавала яго сіні шрам на баку. Ён здрыгануўся, нібы яго пранізалі штыком другі раз, варухнуў рукой, каб абараніцца ад нястрыманай яе пяшчоты, а яна злавіла гэтую яго руку, адагнула яе долу і ў адзіным безразважным парыве стала цалаваць усе яго шрамы – ад асколка ў плячы, ад кулі вышэй локця, ад штыка ў баку, асцярожна чмокнула ў павязку на назе. Ён зажмурыўся ад прыліву чагось страшэнна шчыкотнага ўнутры, напяўся, і тады нейкая рыса ў яго стрыманасці аказалася такой вузкай, што балансіраваць на ёй не хапіла цярпення. Не ведаючы, добра гэта ці не, але ўжо аддаўшыся ўладзе невядомае сілы, ён трапятнуўся, прыўзняўся на локці. Другою рукой абхапіў яе наўкос цераз плячо, трошкі прыгарнуў і, зажмурыўшы вочы, дакрануўся да яе разамлелых, з прысмакам чагосьці незнаёмага вуснаў.

Пасля адразу ж адкінуўся спіной у траву, вольна раскінуў рукі і засмяяўся, з заплюшчанымі ўсё вачыма. А калі расплюшчыў іх, у сонечным арэоле, пад распушанымі валасамі дзяўчыны ўбачыў нахілены яе твар і раскрыты зіхоткі белазубы рот. У першую тую секунду яна быццам захліпнулася, відаць было, хацела і не магла штосьці сказаць, толькі шырока акругліла вочы, і ў іх, хутка пераадольваючы збянтэжанасць, шчодра шыбанула з глыбінь душы радасць, шчаслівасць адкрыцця і здзіўленне. У наступнае імгненне яна прыпала да ягоных грудзей, прыціснулася, абшчапіла яго шыю рукамі і блізка-блізка ля яго твару зашаптала горача і аддана:

– Іваніо... Аміка...

20

Нешта труднае і пабочнае, што ўвесь час утрымлівала іх адно ад другога воддаль, было пераадолена, перажыта шчасліва і амаль раптоўна. Мусіць, тыя пакутныя парадоксы, што дапякалі Джулію, неяк былі ёю зразуметы – з гэтага моманту для абаіх засталіся толькі бражная духмянасць зямлі, макавы водар і спякотны бляск высокага неба. Сярод гэтай першабытнай стыхіі ў адным кроку ад смерці нарадзілася нязведанае, таямнічае і ўладарнае, яно жыло, прагла, палохала і клікала...

Распластаўшыся на зямлі, Іван гладзіў і гладзіў яе вузенькую, напечаную сонцам спіну, дзяўчына ўсё гарнулася да яго грудзей і сваёй гарачай аксамітнай шчакой церлася аб яго рассечанае асколкам плячо. Вусны яе, не перастаючы, шапталі штось незразумелае, іншамоўнае, але Іван і без таго адчуваў усё. Смеючыся вачыма, тварам, душой, ён нібы абмёр у нейкай шчаслівай бязважкасці; неба ўгары кружылася; зямля, нібы вялізная касабокая талерка, усё хінулася кудысь і вагалася, гатовая вось-вось абрынуцца ў невядомую прорву, і ад таго было соладка, хмельна і боязна.

Час, мусіць, перастаў для яго існаваць, адышла ў нябыт небяспека, ля самага хлопцавага твару горача тлелі два вялікія чорныя вугалі ў шырока раскрытых яе вачах. У іх цяпер не было ні пакуты, ні клопату, ні гарэзнасці – нічога, апроч труднага, уладарнага ў сваёй немаце клічу; нешта падобнае Іван адчуваў на краі бяздоння, якое заўжды страшыла і вабіла адначасна. У яго не было ніякае сілы супрацьстаяць гэтаму клічу, ды ён і не ведаў, ці трэба было стрымлівацца; ён зноў намацаў вуснамі вільготную жвавасць яе рота, адчуў касцяную цвёрдасць зубоў. Дзяўчына моўчкі замерла, ён прыгарнуў яе аберуч і сціх. Стала ціха, ціха, і ў гэтую цішыню велічна, як з нябыту ў вечнасць, ліўся, шумеў, булькатаў горны паток. Хацелася растварыцца, знікнуць у яе трапяткіх абдымках, спльшць у вечнасць з патокам, увабраць з зямлі ўсю яе моц і самому стаць зямною магутнасцю – шчодрай, ціхай, пяшчотнай...

А зямля ўсё вагалася, кружылася неба, праз паўрас-плюшчаныя павекі ён незвычайна зблізку бачыў пяшчотную акругласць яе шчакі, пакрытай маленькімі, высвечанымі сонцам варсінкамі; гарачай ружовасцю ззяла падсветленая ззаду тоненькая ракавіна вуха. Ён пацягнуўся да яе мочкі з ледзьве прыкметным следам ад дзірачкі, ціхенька намацаў яе губамі – Джулія пругка трапятнулася целам.

Пэўна абуджаны гэтым яе рухам, недзе ўнутры ў ім разгублена азваўся незнаёмы, зусім тут чужы голас – ён завагаўся, запратэставаў, ён чагосьці баяўся. Мусіць, у яго не было аргументаў, настойлівых, неабвержаных доказаў – уся логіка яго адмаўлення ўвасобілася ў пытаннях-дакорах: «Навошта? Навошта?.. Што ты робіш?.. Што робіш? Ты ведаеш, хто яна? Ты вельмі мала ведаеш... Не, ты зусім не ведаеш! Адкуль яна? Ты прыпомніў, з якога свету?»

Іван стараўся не слухаць, заглушыць у сабе недаверка, ён не хацеў нічога ведаць цяпер, ён адчуваў, як віраваў, плёскаўся, гуў ручай, гула на ўсю глыбіню зямля, трубнымі хорамі ўторыў ёй настырны і ўладарны парыў душы...

Мусіць, зямная вось у той час нахілілася, аднак ён не заўважаў – ён гатовы быў рынуць у бяздонне, цяпер нічога не мела значэння: у ягоных руках была яна. Яна – тая незямная і нязнаная, затанулая ў нясцерпным буйстве макавай чырвані, прыціхлая, маленькая, аслабелая і таму яшчэ болей магутная – над зямлёй, над сабой, над ім...

Недзе зусім блізка пад імі, здавалася, у глыбінных нетрах зямлі гуў, імкнуў, струменіў шалёны паток, ён цягнуў, вабіў у свае неспазнаныя нетры-глыбіні; у хлопца не стала сілы супраціўляцца яму... Яна забілася рыбінай, заплескатала ў ягоных руках, на шырока расхінутых вуснах нараджаліся і паміралі словы – чужыя, родныя, вельмі зразумелыя словы...

Толькі словы цяпер не мелі значэння.

Зямныя нетры, і горы, і магутныя гімны ўсіх патокаў зямлі затаіліся і згодна благаславілі вялікую таямніцу жыцця...

21

Абудзіўся ён раптам, трывожна-радасным намаганнем волі – схамянуўся ад думкі, што заснуў і даў знікнуць са свайго жыцця чамусьці надзвычай вялікаму і радаснаму.

Іван прыўзняў галаву, разам усё згледзеў і заўсміхаўся ад таго, што дарма напалохаўся – нічога не знікла, не прапала, нават не прыснілася, як здалося ўпачатку. Упершыню за шмат год ява была шчаслівейшая за самы радасны сон.

Джулія ляжала ніцма, спакойна паклаўшы павернутую набок галаву на выцягнутую ў траве руку, і спала. Дыханне яе, аднак, не было мерным і роўным, як у сонных людзей, – часам яна замірала, нібы прыслухоўвалася да чагось, з перарывам выдыхала, затым ішло некалькі роўных кароценькіх уздыхаў і – стрыманы радасны выдых. Крыху раскрытыя вусны яе ўвесь час варушыліся. Ён падумаў спачатку, што яна шэпча, але слоў не было, вусны, мабыць, толькі адбівалі таямнічыя праявы яе сну, таксама як і шчокі, павекі вачэй, якія і ў сне торгаліся, варушыліся, уздрыгвалі. Але ўсе гэтыя навеяныя сном перажыванні яе былі лагодныя і ціхія, – мусіць, снілася ёй штосьці шчаслівае, і на вуснах час ад часу праступала добрая, сцішаная ўсмешка.

Іван павярнуўся на бок і сеў. Пэўна, яны доўга праваляліся ў гэтым лаўжы, сонца ўжо спаўзло з небасхілу і, мабыць, заходзіла за счарнелым горбам спарыша-вяршыні. Без сонечнага святла дужа сціпла, амаль непрытульна выглядаў такі ўрачыста-зіхоткі ўдзень луг. Далячынь густа спавілася туманам, і хоць хмар не было, змрочная

туманістая смуга падмыла далёкія хрыбты гор, дашчэнту затапіла даліну. Мядзведжы хрыбет страціў усё сваё лясное падножжа і, яшчэ ярка ззяючы срэбрам вяршынь, нібы падталы, плаваў у дымчатым туманным моры. Гэта было апошняе развітальнае святло незвычайнага і нечаканага, як узнагарода, сённяшняга Іванавага дня. На бляклым небасхіле ўдалечыні ўжо запалілася і ціха гарэла адзінокая, самотная зорка.

Ён зноў павярнуўся да Джуліі, – мусіць, трэба было паднімацца і ісці, але яна спала так соладка, так бездапаможна-знясілена, што ён проста не адважыўся парушыць гэты, такі патрэбны ёй, сон. Ён пачаў прагна глядзець на яе рухавы і ў сне твар, так, быццам упершыню бачыў яго. Цяпер, пасля ўсяго, што між імі сталася, кожная яе ўсмешыстая рыса, кожны рух набывалі свой паглыблены сэнс. Хацелася пазіраць так, бясконца, уважліва пазнаваць пачуццём зманлівую таямніцу чалавечай душы. Наперакор усяму ён адкрыў у ёй неспадзяванае – сціплае і радаснае – і, здаецца, ледзьве не захлынуўся быў у той сваёй першай хмельнасці. Цяпер, праўда, хмельнасць крыху апала, выраўнялася, але затое адчуванне шчаслівасці стала яшчэ большае, і ягоны недаверак-голас змоўк назаўжды. Наогул ён быў проста дурань, што так доўга сумняваўся ў гэтым чысцейшым і, мусіць, самым бескарыслівым у свеце стварэнні. Спасцігшы тое цяпер, ён, не кратаючыся, як на чароўную таямніцу прыроды, глядзеў і глядзеў на яе – маленькае чалавечае дзіва, гэтак позна і радасна адкрытае ім у жыцці, і не адчуваў у сабе ні пагарды да яе, ні чагосьці брыдкага; было толькі нешта ціхае, добрае, яно да краёў напаўняла яго пяшчотай.

А яна ўсё спала, прынікшы да шырокіх грудзей зямлі; варушыліся, трапяталіся яе тоненькія ноздры, і маленькая, чырвоная багоўка задуменна паўзла па яе рукаве. Яна выпаўзла са складкі, растапырыла крыльцы, але не паляцела, бы перадумала, папаўзла далей. Ён асцярожна скінуў багоўку, беражлівым дотыкам паправіў на дзяўчынінай шыі перакручаны на чорным шнурку крыжык. Яна ўсё не прачыналася, толькі трошкі перапыніла дыханне, тады ён паправі на яе спіне загорнуты край курткі і ўсміхнуўся. Хто б мог падумаць, што яна за два дні стане для яго тым, чым не стала ніводная свая суайчынніца, запалоніць яго душу ў такі, здаецца, самы няздатны для таго час? Хіба мог ён прадбачыць, што ў сваіх чацвёртых уцёках, ратуючыся ад пагібелі, гэтак нечакана напаткае першае сваё каханне? Як усё зблытана, перакручана, перамешана на гэтым свеце! Невядома толькі, хто перамяшаў тое, інакш як бы атрымалася вось гэта – у палоне, на парозе смерці, з чужой нязнанай

дзяўчынай, чалавекам другога свету? «Што б сказалі хлопцы, калі б даведаліся пра такія падрабязнасці ягоных уцёкаў?» – падумаў ён, і гэтая думка непрыемна ўразіла яго. Куды як нялёгка было адказаць на такое пытанне, але Івана не трэба было вучыць прамаце ў адносінах да сябе. Хлопец лёгка ўявіў суровы, незадаволены твар Галадая – той, пэўна, не дапусціў бы ніякага кахання. Галадай заўжды ведаў, чаго хацеў, і быў няўхільны ў сваіх намерах. Мусіць, не пахваліў бы яго і Жук, які насіў у сабе занадта вялікую злосць на фрыцаў, каб апраўдаць нейкае там каханне на шляху да помсты. Янушка, напэўна, зважыў бы, не лаяў, мусіць, памкнуўся б вытлумачыць усё маладосцю, але ў душы таксама ці апраўдаў бы. Не даравалі бы – праўда, па другой прычыне – і дахадзяга Срэбнікаў. А ён, таксама не мякіш сярод іх, не баязлівец і не слабак, вось не ўстаяў, пакахаў гэтае маленькае альпійскае дзіва, якое гэтак нечакана аказалася самым значным і дарагім з усяго, што сустракалася яму ў жыцці.

І ўсё ж трэба было ісці далей. «Не час тут валяцца, вылежвацца, мусіць, трэба б пабудзіць яе», – падумаў ён і сам лёг побач – цесненька, да самага бока, і асцярожна, каб не патрывожыць яе сну. Агорнуты пяшчотаю да дзяўчыны, ён адхіліў ад яе галавы навіслыя сцяблiны маку, адагнаў беленькага пырхоткага матыля, які ўсё прымерваўся сесці на яе валасы. «Хай яшчэ трошкі… – думаў Іван, усё мосцячыся побач. – Яшчэ – і трэба ісці… Ісці ўніз, у даліну…»

Над затуманенай навалаю гор у супакоеным вячэрнім небе ціха дагараў шырокі Мядзведжы хрыбет. На крутых яго схілах усё вышэй узнімалася шэрае сутонне ночы і ўсё менела ружовага бляску на піках-вяршынях.

Неўзабаве яны і зусім пагаслі. Хрыбет адразу сцяўся і асеў, шэраю дымнасцю ахуталіся горы, і на пакуль што святлявым небе прарэзаліся першыя зоркі. Іван, аднак, ужо не ўбачыў іх – ён заснуў з апошняю сваёй думкай: трэба ўставаць.

Абудзіла яго ўжо Джулія. Мусіць, ад холаду яна заварушылася побач, цясней тулячыся да яго бока. Санлівы яшчэ, Іван адразу адчуў яе і прахапіўся. Яна ашчаперыла яго рукою і горача-горача зашаптала ў вуха поўныя пяшчоты словы – незнаёмыя, чужыя і дужа дарагія яму словы. Ён прыгарнуў яе і вуснамі сустрэў яе вусны…

Было ўжо зусім цёмна. Пахаладала. Чорнымі на паўнеба гарбамі высіліся бліжнія вяршыні, угары мігалі рэдкія зоры; вецер, мусіць, зусім сціх, бо не шалясцеў нават мак, толькі несціхана і роўна шумеў, булькатаў побач паток. Травяное багацце лугу ўначы запахла на ўсю сваю духмяную сілу, ад яго водару лёгкая п’янасць пацякла ў крыві.

Зямля, горы, неба з спакойнай упэўненасцю драмалі ўначы, а Іван, прыўзняўшыся, схіліўся да дзяўчыны і глядзеў-углядаўся ў яе твар, нейкі не такі, як удзень – супакоены, як гэтая ноч, прыціхлы, быццам трошкі спалоханы. У вялізных яе вачах варушыліся цьмяныя зрэнкі, і ў іх далёкай глыбіні бліскала па ледзьве прыкметнай зорачцы. Начныя цені невыразна блукалі па яе твары, а яе рукі і ўначы не трацілі сваёй трапяткой жвавасці – усё гладзілі, пеставалі ягоныя плечы, шыю, патыліцу.

– Джулія! – ціхенька пазваў ён, усё прыгортваючы яе да сябе.

Яна пакорліва азвалася – ціха, з пяшчотай і адданасцю:

– Іваніо?

– Ты не баішся мяне?

– Но, Іваніо.

– Што ашукаю, пакіну цябе?

– Но, аміка. Іван нон обман. Іван – руссо. Кароші, мілі руссо!

Таропка і пругка, з нечаканай для яе тоненькіх рук сілай яна прыціснула яго да сябе і радасна, ціхенька засмяялася.

– Іван – маріто. Нон сіньор Дзангаріні, нон Маріо. Руссо Іван – маріто.

Ён з задавальненнем, нават з патаемным гонарам у душы запытаў:

– А ты давольна? Не пашкадуеш, што Іван – марыта?

Яна шырока расплюшчыла зацененыя яго нахіленай галавой вочы – зоркі ў яе зрэнках здрыгануліся і заскакалі.

– Іван – кароші, кароші маріто. Мі будэт маленькі-маленькі філіё... Как ето по-рускі, скажі?..

– Дзіця?

– Нон дітя! Как ето маленькі руссо?

– А, сын, – трошкі здзіўлена падказаў ён.

– Так, сін! Ето карашо. Такой маленькі-маленькі, кароші сын. Он будэт Іван, да?

– Іван? Ну, можна і Іван, – пагадзіўся ён, зірнуўшы па-над ёю ў чорную далячынь хрыбта, і ўздыхнуў.

Яна прыціхла, нешта думаючы. Абое на хвіліну змоўклі, кожны ўвайшоў у свет сваіх думак. А навокал ціха ляжалі горы, скупа бліскалі рэдкія зоркі, чорнай, непрагляднай аблогай накрыўся макавы луг. Было ціха-ціха, толькі шумеў, віраваў паток, але ён не парушаў цішыні, і Івану здавалася, што ў цэлым свеце іх толькі трое – яны і паток. У апошніх яе словах штосьці было клапотнае, яно сагнала з Іванавага твару ўсмешку. Страціўшы жартоўную лёгкасць, ён набрыў на штось труднае і сур'ёзнае ў сабе і, мабыць, упершыню ўбачыў яшчэ

адзін паваротак у іх дужа не простых адносінах. А Джулія, наадварот, надумаўшы штось, неўзабаве прахапілася ад радасці і зноў сціснула яго ў сваіх абдымках.

– Іваніо! Іваніо, карашо! Как ето карашо – філіё, сін! Маленькі сін!

Пасля яна разняла рукі, павярнулася ніц, зоркі зніклі з яе вачэй, і твар цьмяна зашарэў у траве светлаю плямай, на якой у глыбокіх ценях вачніц ледзьве прыкметна блішчалі вочы. Кароценькае захапленне яе змянілася нечаканым клопатам.

– Іваніо, а где будэм жіт? Рома? – Яна трошкі падумала. – Нон Рома. Рома батіка уф бёзе. Трыесто?..

– Што раней часу загадваць, – сказаў ён.

– О! – раптам ціха ўсклікнула яна. – Джулія знат. Мі будэм жіт Россія. Белоруссіо. Дэрэвня Тэрэшкі, блізко-блізко два озера... Правда?

– Можа быць. Што ж...

Раптам яна нешта ўспомніла і насцярожылася.

– Тэрэшкі кольхоз?

– Калгас, Джулія. А што?

– Іваніо, плёхо кольхоз?

– Нічога. Калі-небудзь палепшае. Не век жа ўсё... дрэннаму быць.

Вялікай сваёй пяцярнёй ён паварушыў яе жорсткія густыя валасы, яна, ухіліўшыся, вызваліла галаву і прыгладзіла яе.

– Валёс будет болшой. Джулія растет болшой карошій валёс. Болшой валёс красіво, да?

– Ага, – пагадзіўся ён. – Красіва.

Яна памаўчала крыху і пасля, вяртаючыся ў думках да ранейшага, сказала:

– Іван будэт ла вараре[38] фэрма, плантація. Джулія будэт... Как ето?.. Віртін вілла[39]. Мі делать мнёго-мнёго макі. Как етот люг!

– Так, так, – задуменна згаджаўся Іван, заварушыўшыся ў доле.

Яму дужа закалола нагу пад перавязкаю, мусіць, трэба было б паправіць яе, але цяпер ён не хацеў непакоіць дзяўчыну. Ён толькі выпрастаў і вальней паклаў нагу ў траве, задумліва слухаючы, як гаварыла яна побач – шчыра, замілавана, з вялікай пяшчотай і марай.

– Мі будэм мнёго-мнёго фортуна... Я очен хочу фортуна. Должен біть человек фортуна. Правда, Іваніо?

---

[38] Працаваць. *(іт)*

[39] Гаспадыня вілы. *(іт)*

– Так, так...

Відаць, змагаючыся са сном, яна гаварыла ўсё цішэй, голас яе рабіўся ўсё болей санлівы, і неўзабаве дзяўчына сціхла. Ён ціхенька пагладзіў яе і падумаў, што, мабыць, трэба даць ёй спачыць, выспацца, усё роўна ўжо няшмат засталося гэтае ночы – першай ночы іх шчасця. А назаўтра ісці. Толькі хто ведае, што нарыхтавала ім гэтае заўтра?..

І ён доўга глядзеў так у неба – адзін на адзін з Сусветам, з сотнямі зор, вялікіх і ледзьве прыкметных, з крывою дарогай Чумацкага Шляху цераз усё неба. Нейкі зачатак трывогі і непакою пачаў выцясняць з адчування кароткую яго шчаслівасць.

За гады вайны ён зусім ужо адвык ад такога простага чалавечага імкнення, якім ёсць імкненне да шчасця. Дзе ўжо там было жадаць шчасця, калі апошнія магчымасці выдаткоўваліся на тое, каб як-небудзь выжыць, не даць знішчыць сябе, а для гэтага быў толькі адзін спосаб – забіць. У жыцці панаваў бязлітасны звычай барацьбы – знішчаць да сябе падобных, чаго не робяць нават драпежнікі ў дачыненні да істот аднаго віду. І дзеля чаго? Дзеля матэрыяльнай выгады, дзеля панавання звярынай ідэалогіі, дзеля ўладарнасці маленькай кучкі над іншымі? Пракляты навек нямецкі фашызм, няўжо не хопіць ва ўсёй тваёй зграі здольнасці зразумець, што нельга будаваць сваё шчасце на вялікім няшчасці мільёнаў? Знішчаючы іншых, ты першы вытруціш у самім сабе здольнасць да радасцей, твая душа ад тваіх жа злачынстваў абрасце чорнаю поўсцю варожасці, якую разам з тлустым кавалкам ты імкнешся пакінуць нашчадкам. Але ці захочуць яны ўзяць гэты брудны кавалак з тваіх акрываўленых рук? Ці не пажадаюць і яны сонца справядлівасці і міру пасля той прасмярдзелай трупамі ночы, у якой ты дзесяць гадоў трымаў свет?

Добра, што нядоўга ўжо засталося балюваць гэтым зверыядаўцам і ўрэшце калі-небудзь запануе і шчасце. Прыйдзе час – спазнаюць людзі вялікую вольнасць кахання і адданасці, толькі наўрад ці суджана гэта ім... Мілая, сардэчная Джулія, яна залятае ў марах гэтак далёка, мусіць, зусім не падазраючы, што яшчэ чакае іх па шляху ў Трыест. Мусіць, вырваўшыся з лагера і спазнаўшы каханне ў гэтым дзівосным макавым раі, яна падумала, што ўсё страшнае ўжо ззаду, а наперадзе толькі радасць. Калі б так! Варта хоць трошкі разважыць, як стане зразумела, колькі яшчэ пакут наперадзе: аўтастрады ў даліне, перайсці якія вельмі нават нялёгка, рэкі, пераплыць якія хто ведае як, населеныя пункты, якія не абмінуць. А людзі, засады,

сабакі... І ў дадатак да ўсяго недаступны снежны хрыбет! Як перайсці яго ім, распранутым, разутым, галодным?

А яна тым часам ціхенька спала на баку, падагнуўшы каленку. Ён устаў, агледзеўся, абышоў яе і зноў сеў, ужо апанураны і злы, таму што дужа хацелася есці, а галоўнае – балела нага. Галёнка, здаецца, усё пухла, дужа сціскала павязка. Іван крыху паслабіў яе, абмацаў – нага пыхала жарам, і хлопца пачалі даймаць дрыжыкі. Давялося ўзяць з травы ненавісную паласатую куртку і захутацца, але цяпер і яна грэла слаба. Прыслухаўшыся да сябе, Іван падумаў, што не хапала яшчэ захварэць – што тады будзе? «Не, так нельга! – падбадзёрваў ён сябе. – Трымайся!»

Але штосьці перамянілася ў яго настроі, Іван адчуваў гэта, і трывога, як вада ў дзіравую лодку, усё прыбывала ў яго пачуццях. Добра, што Джулія нічога кепскага, бадай, не адчувала і соладка спала. Ён таксама сеў побач, босыя ступні свае захінуў палою скуранкі, якой прыкрыў яе, і стаў пазіраць у ноч. Неўзабаве яго пачало хіліць на сон, дакучала мернае булькание патоку.

Мабыць, ужо на світанні ён не ўтрымаўся і неўпрыцям задрамаў, уткнуўшы твар у калені.

22

Прыцьмелая ў дрымоце трывога раптоўным штуршком нібы ўдарыла яго ў самае сэрца. Яно здрыганулася так моцна, што здалося, ледзьве не вырвалася з грудзей. Ён прахапіўся адразу і ў тое ж імгненне пачуў недарэчны вар'яцкі крык:

– Во біст ду, русэ? Зі гебэн фір ін брот! Зі габэн філе брот[40].

Над лугам патроху світала, сонца яшчэ не ўзышло, было непрытульна і шэра. Мусіць, напаўзло воблака, і гор не было відаць – клубчастая кудзеля туману, чапляючыся за паніклыя росныя макі, паўзла ўздоўж схілу. Іван адразу тузануў з Джуліных ног скуранку, дзяўчына прахапілася і спалохана загаманіла нешта, а ён, стоячы на чацвярэньках, пільна ўглядаўся ўніз, адкуль данёсся крык. Праз колькі секунд хлопец здагадаўся, што гэта – вар'ят, але адразу ж здалося: ён не адзін, з ім людзі. І сапраўды, не паспеў ён праз туман каго-небудзь згледзець, як пачуў сцішаны пагрозлівы воклік: «Гальтс маўль!»[41] і звычайную нямецкую лаянку.

Джулія таксама пачула гэта, зразумела ўсё і кінулася да Івана. Учапіўшыся за рукаў ягонае курткі, яна ўтрапёна ўзіралася ўніз, у

---

[40] Дзе ты, рускі? Яны дадуць хлеб! У іх шмат хлеба. *(ням.)*
[41] Маўчаць! *(ням.)*

дымнае месіва туману, сярод якога, здалося, мільганулі чалавечыя цені. Ён схапіў яе за руку і, прыгнуўшыся, падцяг да ручая, дзе было ніжэй. У другой ягонай руцэ была скуранка, калодкі ж яе засталіся недзе ў маку.

Моўчкі з усяе сілы яны кінуліся збоч ручая ўгору.

Іван таропка сігаў па беразе, пераскокваючы камяні, і не выпускаў з свае рукі пальцаў Джуліі; дзяўчына ледзьве спраўлялася за ім і ўсё палахліва азіралася. Іван шукаў позіркам якога зручнага месца, каб перабегчы цераз ручай на той бок, – там можна было схавацца ў скалах і высокіх зарасніках рададэндрану. Але паток разгоніста імчаў з гор, не абяцаючы нідзе пераходу, – сунуцца туды было безнадзейна.

«Добра, што воблака! Добра, што воблака!» – стукала ў Іванавай галаве думка. Імклівае клочча туману пакуль што трохі хавала іх ад немцаў, якія былі недзе зусім блізка. «Пракляты вар’ят, чаму я не забіў яго? Усе яны аднае пароды – і разумныя і звар’яцелыя. Вось і яшчэ здрада! Ці не апошняя?..» – у роспачы думаў Іван і бязлітасна валок Джулію, не выпускаючы яе рукі. Яны ўжо мінулі заваротак ручая, узбеглі на бераг, далей было адкрытае месца. Перш чым выскачыць на лугавы росны прастор, хлопец упаў на калені, прыўзняўся, цяжка сапучы, зірнуў уніз – туман прыкметна радзеў, ужо сталі відаць дальнія камяні ў маку, выспа, дзе ён учора сустрэў вар’ята. І тады ў туманнай прыцьмеласці паветра ён згледзеў некалькі немцаў – нешырокім ланцугом, разбрыўшыся па лузе, яны набліжаліся да выспы.

Немцы яшчэ не бачылі іх. Уцекачы, нямала прабегшы, ужо далекавата адышліся. Іван зірнуў на Джулію – на яе рухавым, яшчэ з адзнакамі сну тварыку відаць была вялікая стомленасць, дзяўчына ледзьве не захліпалася ад дыхавіцы. «Хоць бы вытрымала! Хоць бы яна вытрымала!» – прагна жадаў Іван, бо ў такім іх становішчы толькі ўласныя ногі маглі даць паратунак. І трошачкі аддыхаўшыся, ён зноў тузануў яе за руку. Яна – відаць было – бегла з вялізным напружаннем, але не адставала ад яго.

Шумна дыхаючы, яны ўзбеглі ўжо куды вышэй сярэдзіны лугу, ногі па калені намоклі ад расы, бег іх, аднак, з кожнай хвілінай станавіўся маруднейшым. Іван пачаў прыкметна накульгваць на правую нагу, якая стала надзіва непаслухмянай, нібы пераседжаная. Спачатку ён так і падумаў, што, задрамаўшы, адседзеў яе, але непадуладная млявасць у ёй не міналася, пад каленам круціла сухажылле. Джулія неўзабаве заўважыла тое і спалохана тузанула яго за руку:

– Іваніо, нога?

Ён правалок нагу па траве, стараючыся ступіць як мага натуральней, але гэта яму не дужа ўдалося. Тады Джулія, азірнуўшыся, кінулася да яго на калені і ўчапілася ў штаніну, хочучы агледзець рану.

– Надо вязать, да? Я немножко вязать, да?

Ён настойліва адхіліў яе рукі.

– Нічога не трэба. Давай хутчэй.

– Болно, да? Болно? – пыталася яна, зацяўшы трывогу ў вялізных сваіх вачах і запытальна ўглядаючыся ў яго. Ад стомы пад паласатай куртачкай шалёна хадзілі яе грудзі. Ускінутыя над вачыма жорсткія бровы нервова трымцелі.

– Нічога, нічога...

Перамагаючы боль, ён таропка пакульгікаў вышэй. Джуліна рука выслізнула з яго пальцаў, і ён не ўзяў яе – дзяўчына, штораз азіраючыся, бегла побач.

– Іваніо, аміка, мі будэм жіт? Скажі, будэм? – з роспаччу, ад якое разрывалася сэрца, пыталася яна на бягу.

Хлопец зірнуў на яе, не ведаючы, што адказаць, і ўбачыў столькі мальбы і надзеі ў яе позірку, што пасяшаўся схлусіць:

– Будзем, вядома. Хутчэй толькі...

– Іваніо, я хютчэй. Я бістро. Я карашо...

– Добра, добра.

Яны ўжо дабеглі да верхняе мяжы лугу. Тут недзе ў камянях пачыналася сцежка, па якой яны трапілі сюды ўначы. У гарах-скалах, мусіць, можна было б затаіцца. Але воблака, пэўна, ужо спаўзло з лугу, навокал яшчэ болей развіднела, туман увачавідкі радзеў, у праяснелых разрывах яго ўжо зусім выразна мільгалі лапікі маку, камяні. «Чорт, няўжо не вырвемся? – затрымцела трывожная думка. – Няўжо згледзяць? Не, таго не павінна быць!» – супакойваў сябе Іван і крочыў усё вышэй. Маючы немалы вопыт уцёкаў, ён разумеў усю складанасць такога становішча і ведаў, што калі немцы заўважаць іх, то, бадай, ужо не выпусцяць.

Сцяжыны, аднак, не было, яны ўсё лезлі па травяністым лугавым схіле. Добра яшчэ, што пад'ём быў некруты, адно дапякалі нізкарослыя зараснікі рададэндрану, якія моцна скалолі іх босыя ногі. Праўда, трохі вышэй пачынаўся хваёвы сланік, у ім ужо можна было схавацца. Джулія не адставала, дарма ён непакоіўся: босая, з акрываўленымі ступнямі, яна лезла трошкі ўперадзе ад яго, і, калі азіралася, ён бачыў на твары такую рашучасць уберагчыся ад бяды, якой не прыкмячаў за ўвесь іхні шлях ад лагера. Цяпер ёй быццам не

шкодзілі ні камяні ў доле, ні стома, ні калючкі і патырчакі, – здаецца, нібы тыгрыца, яна гатова была люта змагац-

ца за жыццё.

– Іваніо! Скора, скора!

Ужо яна падганяла яго! Адзначыўшы гэта, Іван сцяў зубы, – здаецца, справы ягоныя станавіліся дрэнь: нага ўсё болей налівалася цяжарам. Ён цішком саўгануў разадраную штаніну ўгору і зараз жа апусціў – калена азызла, пасінела і зрабілася тоўстае, як бервяно. «Што за халера яшчэ – няўжо заражэнне?..»

А тут, як на бяду, апошняе клочча воблака праплыло міма – луг стрымана зардзеў чырванню маку. І зараз жа з туману выплылі адна, другая, трэцяя, змрочныя, як тыя камяні, постаці немцаў. Чалавек восем іх стомлена ішло цераз луг, топчучы кветкі, зазіраючы ўгору на схіл.

Далей ужо можна было не хавацца...

Іван сеў, кінуўшы на дол скуранку, побач спынілася панылая, здалося, разгубленая Джулія – некалькі секунд ад дыхавіцы яны не маглі вымавіць ні слова, толькі нема глядзелі на сваіх даганятых. А тыя адразу ж загаманілі, нехта, выцягваючы руку, паказваў на іх, данёсся зычны вокліч каманды. Усярэдзіне ланцуга валокся чалавек у паласатым, рукі яго, здаецца, былі звязаны за спіной, і двое канваіраў, калі ён спыніўся, штурхнулі яго ў плечы. Гэта быў, відаць, усё той жа вар'ят.

Немцы заварушыліся жывей і, крычучы, кінуліся ўгору.

– Ну што ж, – сказаў Іван. – Ты толькі не бойся. Не бойся. Хай ідуць!..

Каб не замінала скуранка, ён надзеў яе ў рукавы і дастаў з кішэні пісталет. Джулія нібы скамянела ў панылай маўклівасці, бровы яе зусім самкнуліся, на твары ценем лёг выраз рашучай упартасці.

– Так, пайшлі. Хай бягуць – зморацца.

– Шіссен будэт? – здзіўленым голасам сказала Джулія, нібы толькі цяпер зразумеўшы, што ім пагражае.

– Страляць далёка. Хай страляюць, калі патронаў шмат.

Сапраўды, немцы пакуль не стралялі, яны толькі крычалі сваё «хальт», але ўцекачы таропка падаліся вышэй, да зарасляў сланіку. Джулія ўжо пазбавілася першай збянтэжанасці, зноў стала рухавай, рызыкоўнай і, здавалася, гатовай да ўсяго.

– Пуст шіссен! Я не боялся. Пуст шіссен! – казала дзяўчына.

Няспынна азіраючыся, яна блізенька падскочыла да Івана і ўзяла яго за руку. Ён удзячна пацісну́ў яе сцюдзёныя пальцы і не выпусціў іх.

– Іваніо, эсэсман шіссен – мі шіссен! Мі нон лягер, да?

Ён заклапочана сцяў бровы.

– Вядома. Ты толькі не бойся.

– Я не бойся. Руссо Іван не бойся – Джулія не бойся.

Ён не баяўся. Вельмі ўжо шмат страху было перажыта ім за гады вайны, каб і цяпер баяцца. Як толькі немцы ўбачылі іх, ён неяк ураз супакоіўся, сабраўся ў адно, наліўся рашучасцю і спрытам – цяпер толькі б даў Бог сілы і яму, і Джуліі: прыглушаная трывога за яе ныла ў яго душы. Усе астатнія пачуцці ён задушыў у сабе, цяпер яны былі непатрэбны, яны шкодзілі. Ад гэтага часу ўступалі ў дзеянне жывёльныя інстынкты барацьбы, пачынаўся паядынак у спрыце, хітрасці, хуткасці – трэ было ўцякаць і берагчы сілы, не дапусціць на стрэл немцаў, прабіцца да аблокаў, якія з ночы нерухома ляжалі на вяршынях гор. Толькі так. Іншага выйсця ў іх не было.

23

Урэшце яны дабраліся да сланіку, але хавацца ў ім не сталі – сховішча ўжо не трэба было. Асыпаючы нагамі пясок і шчэбень, хапаючыся рукамі за калючае голле, Джулія першая ўзлезла на абрыў і спынілася. Іван, бокам заносячы хворую нагу, лез следам. На крутым месцы пад самым верхам ён проста не ведаў, як ступіць, каб вылезці з-пад кручы: гэтак балела ў калене. Тады дзяўчына наверсе ўкленчыла і працягнула яму сваю тоненькую, слабую руку. Ён зірнуў на сінія пражылкі вен на запясці і адхіліў руку – хіба яна здолела б вывалачы ягоны цяжар? Але Джулія таропка нешта затараторыла на дзіўнай мешаніне італьянскіх, нямецкіх і рускіх слоў і настойліва падхапіла яго пад локаць, неяк падтрымала, і ён урэшце ўзвалок на край сваё набрынялае цяжарам цела.

– Скоро, Іван, скоро! Эсэс!

Сапраўды, немцы даганялі іх. Пярэднія перайшлі ўжо луг і карабкаліся па круцізне, астатнія даганялі пярэдніх. Апошнім, спатыкаючыся, са звязанымі рукамі, брыў вар'ят у паласатым і з ім канваір. Нехта з пярэдніх, убачыўшы іх ля сланіку, закрычаў і выпусціў чаргу з аўтамата. Стрэлы пратрашчалі ў ранішнім паветры, водгулле гулка разнесла іх па далёкіх цяснінах. Іван азірнуўся – было далекавата, і куль ён не пачуў, а калі зноў падаўся наперад, ледзьве не наскочыў на Джулію, якая ляжала на схіле.

– Ты што?

– Нон, нон! Нон эршіссен! – азіраючыся з радасным бляскам у вачах, сказала яна і ўскочыла. На твары яе свяціўся жвавы, гарэзны

азарт. – Сволячы эсэс! – звонкім абураным голасам закрычала яна немцам. – Фэрфлюхтэр! Швайн! Нікс эршіссен, аге!

– Ладна, кінь ты! – сказаў Іван.

Трэ было берагчы сілы, што карысці дражніць тых зверыядаўцаў. Але Джулія, відаць, не хацела проста так уцякаць – злосць і даўняя стоеная крыўда, пэўна, узялі сваё.

– Гітлер капут! Гітлер кретіно! Ну, шіссен, ну!

Немцы яшчэ пусцілі некалькі чэрг, але ўцекачы былі куды вышэй за даганятых, і ў такім становішчы, ведаў Іван, пацэліць з аўтаматаў было амаль немагчыма. Гэта, відаць, адчула і Джулія – тое, што навокал не дзынкнула ніводнае кулі, запаліла яе злою гарэзнасцю.

– Ну, шіссен! Шіссен, ну! Фашісто! Брiганті![42]

Яна расчырванелася ад стомы і абурэння, вочы яе гарэлі злым чорным агнём, кароценькія густыя валасы матляліся ад ветру. У заключэнне свае лаянкі яна схапіла з-пад ног камень і, няўмела размахнуўшыся, шпурнула яго ўніз, – падскокваючы, ён пакаціўся далёка-далёка.

Іван ад абрыву палез першы. Як-колечы яны карабкаліся ўскрай сланіку, пад'ём рабіўся ўсё болей круты. Чорт бы яго ўзяў, гэты зараснік, добра, каб ён быў там, унізе, дзе яшчэ можна было схавацца, а цяпер ён толькі шкодзіў, калоўся, чапляўся. Лезці ж цераз яго напрасткі было страшна – так густа спляліся яго пакручастыя, як дрот, смалістыя галіны. Кідаючы раз за разам трывожныя позіркі ўгору, хлопец шукаў якой болей прыдатнай дарогі, але нічога лепшага тут не было, і гэта прымусіла яго зацяць у сабе трывогу. Угары іх чакаў новы, куды большы за папярэдні, сыпучы абрыў, узлезці на яго яны, мусіць, не здолеюць...

Джулія, аднак, пэўна, таго не бачыла і не адчувала. Занятая сваркай з немцамі, яна крыху адстала, а пасля таропка даганяла яго. Ён, задыхаўшыся, прысеў і выцяг уніз хворую нагу.

– Іваніо, нога? – спалохана глянула яна знізу.

Ён не адказаў.

– Нога? Дай нога!

Ён моўчкі ўстаў і зноў паглядзеў на кручу, яна таксама зірнула туды, агледзела гэтую сцяну, і позірк яе ўстрывожыўся.

– Іваніо!

– Ладна. Пайшлі.

– Іваніо!

---

[42] Ну, страляйце! Страляйце, ну! Фашысты! Бандыты! *(ням., іт.)*

Яе твар зноў перасмыкнуўся, нібы ад болю, яна азірнулася – немцы таропка лезлі іхнім жа следам.

– Іваніо, морто будэм! Нон Тэрэшкі? Аллес нон?

– Давай хутчэй! Хутчэй! – не адказваючы, строга прыкрыкнуў ён, бо інакшага выйсця, як толькі павярнуць у сланік, у іх не было.

І хлопец закусіў вусны і шаснуў у гэты неадольны гушчар, які абмінала нават звяр'ё. Адразу калючыя іголкі сотнямі ўпіліся ў ногі, але ён не зважаў на іх – ён ашчаджаў толькі калена, ад болю і напружання на лбе высыпаў сцюдзёны пот. Не дужа асцерагаючыся, толькі сабраўшы ў вузел усё трыванне, ён ашалела палез сярод сланіку ўбок, у абход кручы.

– Ой, ой! Ой! – роспачна войкала Джулія, але таксама лезла за ім – не вельмі ўмела, не разбіраючы шляху, часта чапляючыся за калючча і падаючы.

Ён не супакойваў яе і не падганяў – ён толькі азіраўся на край стромы, дзе вось-вось павінны былі паказацца немцы.

Праўда, на гэты раз ім пашанцавала, яны амаль што дабраліся да верхняе мяжы зарасніку, калі ўнізе з-за кручы вылез першы эсэсман. Тут ён рабіўся ўжо небяспечны, бо яны хоць і адышліся далей, але мала ўзняліся ўгору – розніца ў вышыні паміж імі і немцамі была невялікая. Як толькі немец узняў галаву, каб згледзець іх, Іван таропка прыцэліўся з пісталета і стрэліў.

У гарах гулка пакацілася адгалоссе.

Вядома, ён не пацэліў: было далекавата, але немец засцярожліва шаснуў пад абрыў, і ў паветры затым разнеслася доўгая рассыпістая чарга. «Тр-р-р-р-рт... Тр-р-р-р-т... р-р-р-рт... р-р-т...» – усё далей адносячы, размножылі чаргу горы. Калі рэха сціхла, уцекачы кінуліся далей. Нечаканы пісталетны стрэл, пэўна, збянтэжыў немцаў, і на кручы нейкі час ніхто не паказваўся. Пасля на краі яе з'явілася паласатая постаць.

– Іваніо, гефтлінг!

Вар'ят, шырока расставіўшы ногі, узлез на кручу і, хістаючыся, закрычаў ім сваім недарэчна сарваным голасам:

– Руссэ! Руссэ! Хальт! Ворум ду гэйст вэг? Зі волен брот гэбэн[43].

– Цурюк! – крыкнуў Іван. – Шіссен!

Вар'ят угнуўся і кінуўся назад, там на яго, чуваць было, закрычалі немцы і, крыху счакаўшы, амаль адначасова ўсе, колькі іх было там, высыпалі з-за абрыву.

---

[43] Рускі! Рускі! Стой! Чаму ты ўцякаеш? Яны хочуць даць хлеба. *(ням.)*

Здаецца, становішча ўсё горшала. Да седлавіны, дзе канчаўся сланік, было зусім блізка, але ўжо тут немцы маглі дастаць з аўтаматаў. Трэба было як-небудзь затрымаць іх і прарвацца за седлавіну. Іван укленчыў, прысланіў ствол пісталета да хісткае галіны сланіку і стрэліў другі раз, затым трэці. Пасля ўгнуўся, стаіўся ў нізкарослым гушчары, да яго на чацвярэньках шаснула Джулія.

– Іван, нон патрон аллес! Нон аллес![44]

Ён зразумеў, дакрануўся да яе худзенькага пляча, супакойваючы, – два патроны ён, вядома, пакіне на самы паследак. Ён чакаў страляніны з боку немцаў, але тыя маўчалі: шырока разбегшыся, яны таксама палезлі ў сланік. Тады ён ускочыў і, прыгінаючыся, каб хоць троху прыкрыцца, пакульгікаў угору, да седлавіны збок кручы.

Мусіць, немцы ўсё ж зрабілі памылку, што, гледзячы на іх, самі падаліся ў сланік. Гэты зараснік, аказваецца, не толькі затрымліваў рух, ён яшчэ не даваў бачыць, прыцэліцца, і пакуль яны валакліся там, Іван з Джуліяй, ледзьве жывыя ад стомы, дабраліся да седлавіны.

З апошніх сіл, усім целам чакаючы стрэлаў ззаду, яны дабеглі да яе і кулямі скаціліся на другі бок. Іван перш-наперш акінуў позіркам новы далягляд – з аднаго боку аж пад самыя нізка навіслыя аблокі ўзнімаўся гэткі ж, як і ззаду, круты камяністы схіл, з-пад ног гонка кaціўся спуск у лагчыну, за якой пачыналася новая невысокая горная складка. Сям-там раскіданыя над гарамі, плылі белыя, як авечы статак, аблокі; вышэй ад іх суцэльная навісь хмар закрывала снегавыя вяршыні.

Як толькі яны выбеглі з седлавіны, Джулія, склаўшы ля грудзей далоні, упала на калені, і вусны яе таропка-таропка зашапталі нейкія словы.

– Ты што? – крыкнуў ён.

Яна не адказала, а яшчэ прашаптала некалькі слоў, і ён, дужа кульгаючы, пабег уніз. Яна тут жа ўскочыла і дагнала яго.

– Санта Марія поможет. Я просіт очен-очен...

Ён шчыра здзівіўся.

– Кінь ты! Хто паможа? Давай хутчэй!

Не ведаючы, куды падацца, і не маючы сілы лезці ўгору, яны беглі наўкос па схіле ўніз, у лагчыну. Седлавіна з кручай пакуль што затуляла іх ад немцаў. Бегчы ўніз было куды як добра: цела неслася, здавалася, само, аж падгіналіся калені. Іван, аднак, усё не мог саўладаць з нагой і вельмі кульгаў. Джулія апярэджвала яго, але

---

[44] Іван, не ўсе патроны! Не ўсе! *(ням.)*

далёка не адбягалася і часта-часта азіралася. Мусіць, тое, што яны вырваліся ледзьве не з-пад самага носа ў немцаў, поўніла яе жвавасцю і нейкім нястрыманым азартам. Зухавата азіраючыся, яна гаманіла з надзеяй і радасцю:

– Іваніо, мі будэт жіт! Жіт, Іваніо! Я очен хотель жіт! Браво вітта!

«Ой рана, рана радавацца!» – думаў Іван, толькі ён не пярэчыў – хай! Ён таксама азірнууся і адразу ўбачыў, як у седлавіне з'явіўся першы эсэсман. Ён цяжка вылез з-за выспы – рослы, у падцятых брыджах, мундзір на ім быў расшпілены, і на грудзях бялела сарочка. Не, ён не спяшаўся страляць, хоць яны былі і не дужа далёка ад яго і куды ніжэй, – ён з паўхвіліны ўзіраўся ў іх, стоячы на месцы, а пасля загаманіў нешта тым, што, пэўна, ззаду падыходзілі да яго, і зарагатаў. Рагатаў ён доўга, штосьці гукаў наўздагон, пасля спакойна сеў сабе ў седлавіне і зняў пілотку.

Джулія падскочыла да Івана і затармашыла яго за рукаў.

– Іваніо, Іваню, смотрі? Он кароші тэдэско! Он пустіль нас? Пустіль нас! Пустіль... Смотрі!

Хлопец бачыў усё і не мог даўмецца, чаму яны не стралялі і не даганялі, чаму яны кінулі іх і, сабраўшыся купай, пасталі на гары. Адзін з іх адышоўся ўбок і, замахаўшы аўтаматам, пачаў крычаць:

– Шнэллер! Шнэллер! Ляўф шнэллер![45]

– Іваніо, он пускай нас! – бегучы, радасна лепятала Джулія. – Мі жіт, мі жіт!

Іван маўчаў.

«Што за халера? Што за жарты? Што яны надумалі?» Ягоная галава ледзьве не разрывалася ад таго, што ён не мог зразумець новыя выкруты ворага. Гэта сапраўды было дзіўна. Але ён ведаў, што тое – не так сабе, што немцы не ад дабраты свае спынілі пагоню, што ворагі рыхтуюць нешта яшчэ болей кепскае.

Але што?

Яны дабеглі ў самы ніз лагчынкі, прадраліся праз рададэндран на другі яе бок – невысокі, адхоністы ўзлобак – і знясілена пайшлі ўгору. Пясчаныя выветрыны і калючкі нізкарослай травы ўшчэнт скалолі іх ногі, але цяпер яны ўжо не адчувалі жорсткасці долу – Джулія то выбягала наперад, то вярталася, азіраючыся на немцаў угары. Яна радавалася ўсё больш, чым далей яны адыходзілі ад седлавіны. Аднак яго панылы выгляд, урэшце, не мог не ўстрывожыць яе.

– Іваніо, почему фур'ёзо? Нога, да? – пыталася яна.

---

[45] Хутчэй! Хутчэй! Уцякай хутчэй! *(ням.)*

– Не нага...

– Почему? Мі будэт жіт, Іваніо. Мі убегат...

Здаецца, ён ужо здагадаўся, у чым была справа. Не адказваючы ёй, хлопец подбегам кульгікаў па ўзлобку, які далей крута загінаўся ўніз. Тым самым ён хаваў іх ад немцаў, гэта было добра, але...

Яны выходзілі з-за пагорка, і тут, пэўна, Джулія таксама нешта ўцяміла і спынілася. Горы наперадзе раптам раздаліся, упоперак іх шляху вялікім прасцягам засінела паветра – унізе ляжала змрочная цясніна, з якой клубіўся, поўз угору туман.

Абое моўчкі дабеглі да кручы і адхіснуліся – схіл, быццам у прорву, крута падаў у затуманеную бездань, у якой дзе-нідзе шарэлі языкі нерасталага снегу.

24

Джулія ляжала на каменным выступе за пяць крокаў ад абрыву і плакала. Ён не суцяшаў яе, не супакойваў – ён сядзеў побач, абапёршыся рукамі на шурпаты замшэлы дол, і думаў, што, пэўна, на тым усё скончыцца. Наперадзе і збоку да іх падступала круча, з другога пачынаўся круты скалісты пад’ём пад самыя аблокі, ззаду ў седлавіне сядзелі немцы. Атрымлівалася поўная, самая адмысловая пастка – трэба ж было гэтак наглуха ўлезці! Для Джуліі гэта было асабліва нечакана і пакутна пасля яе раптоўнай надзеі вырвацца, і ён цяпер не ўгаворваў дзяўчыны – не меў для гэтага слоў.

З правалля несла золкаю сырасцю. Іх разгарачаныя целы пачалі астываць; навокал у скалах, нібы ў гіганцкіх комінах, гуў вецер; было хмарна і дужа няўтульна. Але чаму немцы не ідуць да іх, не страляюць? Стоўпіліся ўгары ў седлавіне – адны сядзяць, другія стаяць, абступіўшы паласатую постаць вар’ята гефтлінга. Іван угледзеўся і зразумеў – яны забаўляліся: курачы, тыцкалі ў яго цыгаркамі – то ў лоб, то ў спіну, – і вар’ят са звязанымі рукамі ўюном круціўся між іх, пляваўся, брыкаўся, а яны знай сабе рагаталі ды зноў тыцкалі ў яго цела цыгаркі.

– Руссэ! Рэттэн! Руссэ![46] – данёсся роспачны крык вар’ята.

Іван насцярожыўся – сволачы, што яны яшчэ рабілі там? Чаму яны такія бязлітасныя і бесчалавечныя да сваіх і чужых – да ўсіх? Няўжо гэта ад душэўнае нізасці і дзеля забавы?

Падобна было, яны чагосьці чакалі. Толькі чаго? Можа, якой дапамогі? Ну, але цяпер ужо мала страху, цяпер пэўная фініта, як кажа Джулія; чацвёртыя яго ўцёкі, відаць, стануць апошнімі. Шкада

---

[46] Рускі! Ратуй! Рускі! *(ням.)*

толькі гэтае маленькае дзіва – гэтую цыбатую чарнавокую гаварліўку, шчасце з якой было такое хмельнае і нядоўгае. Хоць, праўда, ён і так быў удзячны Богу, ці лёсу, ці, можа, выпадку, якія паслалі яе ў самы апошні час; цяпер, пасля ўсяго, паміраць побач з ёй было ўсё ж лягчэй, чымсьці ў ненажэрнай печы крэматорыя.

Джулія, здаецца, выплакалася, не хліпала, плечы яе перасталі ўздрыгваць, толькі часам пацепваліся, – мусіць, ад холаду. Ён зняў з сябе скуранку і, пацягнуўшыся да дзяўчыны, беражна ахінуў яе. Джулія ад таго здрыганулася, – відаць, перасіліла сябе, села і запэцканымі, паздзіранымі кулачкамі пачала старанна выціраць заплаканыя вочы.

– Плёхо, Іваню. Ой, ой, плёхо!..

– Нічога, нічога. Не бойся! Тут два патроны, – паказаў ён пісталет.

– Нон фортуна Джулія. Фіна. Фіна вітта[47] Джулія, – журботна казала яна.

Ён круціўся, варочаючыся ў доле, сачыў за немцамі, і ўнутры ў яго ўсё разрывалася ад бездапаможнасці і роспачы. Усё ж перад сваім сумленнем ён адчуваў сябе адказным за яе жыццё – толькі што можна было зрабіць? Калі б хоць трохі даступнейшая была круча, а то над бездanню навіс пракляты карніз, за ім вытыркаўся другі, а дзе тое дно, і не згледзець было ў змрочным тумане. Ды зноў жа нага, хіба з ёй можна было не сарвацца з такой круцізны?

– Руссэ, рэттэн! Руссэ!.. – аслабела крычаў з седлавіны вар'ят.

Джулія тым часам, убачыўшы на гары немцаў, прыўстала на калені і сварліва-пагрозліва замахала на іх сваімі маленькімі кулачкамі.

– Фашісто! Брыганті! Сволачі! Нэмт унс дох![48] Ну!

У седлавіне прымоўклі, прыціхлі, і вецер неўзабаве данёс прыцішаны адлегласцю голас:

– Эй, рус унд гуррін! Мі вас скоро убіваль!..

І следам другі:

– Ком плен! Бросай холодна гора. Шпацірэн горячо крэматоріум.

Джулін твар зноў разгарэўся запальчывай злосцю.

– Геркомэн! – махала яна кулачкамі. – Ком нэйм ір геркомэн унд унс голен! На ір ангст!..[49]

---

[47] Канец жыцця. *(іт)*

[48] Бярыце нас! *(ням.)*

[49] Наце! Наце! Ідзіце, вазьміце нас! Ага, баіцеся!.. *(ням.)*

Немцы выслухалі яе данесены ветрам голас, і адзін перад адным пачалі крычаць непрыстойнасці. Джулія, пакутуючы ад свае бездапаможнасці ў такім паядынку, толькі кусала вусны. Тады Іван узяў яе за плечы і прыгарнуў да сябе, дзяўчына паслухмяна падалася, прыпала да грудзей і ціха ў неспатоленай роспачы, як маленькае дзіця, заплакала.

– Ну, не трэба. Не трэба. Нічога, – недарэчна супакойваў ён, сам з усяе сілы душачы ў сабе пяшчоту і роспач.

Джулія, здаецца, неўзабаве сціхла, і ён доўга трымаў так яе ў сваіх абдымках, паныла думаючы, як здорава ўсё пачалося і як недарэчна канчаецца. Пэўна, зусім ён няўдачнік, самы недалужны з усіх людзей – не здолеў скарыстаць такой магчымасці, з-за якой прапалі чатыры хлопцы. Відаць, Галадай, Янушка і іншыя зрабілі б гэта куды больш умела – ужо дабраліся б да Трыеста і білі б немчуру ў партызанах, а ён вось увяз тут, у гэтых праклятых гарах, ды яшчэ, нібы воўка, даў загнаць сябе ў пастку. Эх, трэба было, як і браўся, ірваць тую бомбу – няхай бы ўцякалі спрытнейшыя. А так вось... Яшчэ загубіў і Джулію, якая паверыла табе. Спраўдзіў ты яе надзеі, няма чаго сказаць! Ды яшчэ нагаварыў, аб чым цябе не прасілі. Гэта было ўдвая кепска і балюча – усе намаганні, выходзіць, дарэмныя, усе надзеі рухнулі так недарэчна і так нешчасліва.

Ён туліў да грудзей яе заплаканы твар і цьмяна праз боль сваіх пакут адчуваў і яе боль, таксама як і пяшчотнасць яе рук на сваіх плячах, гэта па-ранейшаму кранала да самай душы, і ад таго было яшчэ горш.

Пасля Джулія села побач, паправіла рукой раскіданыя ветрам валасы.

– Мало, мало валёс. Нон болшой валёс. Нікогда.

Ён сядзеў насупраць і ад безвыходнасці толькі скрыгаў зубамі. Ягонае ўяўленне ніяк не магло прымірыцца з немінучай пагібеллю. Але што зрабіць?

– Іваніо! – раптам ажывела ўсклікнула яна. – Давай манджаре хляб. Ест хляб.

Яна дастала з кішэні абкрышаную іх пайку і з нечаканаю радасцю ў сумных вачах разламала яе напалам.

– На, Іваніо!

Ён узяў. Гэта быў большы кавалак, чым той, што застаўся ў яе, але ў гэты раз Іван не стаў дзяліцца-мерацца – цяпер гэта было не так важна. З вялікаю і незразумелаю асалодаю яны праглынулі хлеб – апошнюю рэштку свайго прыпасу, які хлопец ашчаджаў да Мядзведжага хрыбта, і ён з новаю самотай адчуў непазбежнасць

канца. Дзіўна было, але гэтая пайка раптам здалася апошняй магчымасцю выжыць, – з'еўшы яе, яны тым самым нібыта падагулілі ўсе свае жыццёвыя клопаты, і цяпер засталося толькі адно – перабыць якія хвіліны і канчаць. Івана зноў ахапіла туга ад марнасці стольких яго намаганняў і ў такі час! Хлопцы на ўсходзе ўжо вызвалілі родную зямлю, выйшлі да граніц Саюза, і ён не сустрэне іх, хоць так ірваўся насустрач...

Джулія ламала рукі, у роспачы аглядвала змрочныя дзікія закуткі гор і кідала кароткія позіркі на тых, што не адыходзілі, сядзелі, пільнавалі іх тут.

– Іваніо! Где ест Бог? Где ест мадонна? Где ест справьядлівост? Почему нон кара фашізм?– пытала яна, роспачна выцягваючы на каленях тонкія смуглявыя кісці.

– Ёсць справядлівасць! – прахопліваючыся ад гора, крыкнуў ён. – Будзе кара! Будзе!

– Где ест кара? Где? Энгліш? Амерікано? Советуніон?

– Так! Савецкі Саюз! Ужо ён не даруе ім гэтага! Ён паламае хрыбты гэтым сволачам!

– Да? Правда? Советуніон сілно? Правда?

– Ну, вядома.

Джулія з раптоўнай абнадзейнасцю ў вачах памкнулася да яго.

– Он карашо? Справьядліво? Благородно? Іваніо вчера говорі неправду, да? Шутіль, да?

Ён сцяўся, як ад удару, адчуўшы сэнс тых яе слоў, што вырваліся з напоўненае тугою душы, некалькі секунд напружана згадваў, а пасля, быццам у новым святле і зусім інакшым, чымсьці раней, убачыў і яе, і сябе, і далёкую сваю радзіму, і тое, чым яна была для яго ўсё жыццё і чым магла быць.

– Да! – рашуча сказаў ён. – Я жартаваў. Я хлусіў. Усё тое няпраўда. Мая радзіма – цудоўная. Добрая. Справядлівая. Лепш за яе няма. І людзі, і зямля! А што яшчэ будзе! Пасля вайны! Як павесяць Гітлера. Ты пабачыш...

У неадольнай нястрымнасці ён ірвануў з долу жорсткія на камянях нараслі моху, у душы яго ўзнялася вірлівая хваля шырокага, да болю нясцерпна-тужлівага пачуцця да сваёй далёкай краіны, падступіла да горла, сцяла. Ён болей нічога не мог сказаць, бо адчуў, што гатовы заплакаць, чаго ніколі з ім не здаралася.

Джулія, мусіць, заўважыла тое і лагодна дакранулася да яго калена.

– Зачем так шутіль? Плёхо шутіль...

– Прабач.

Але немцы нядоўга дзівіліся іхняе вольнасці – неўзабаве нехта з іх сарваў аўтамат і, не цэлячыся, выпусціў чаргу. Кулі сям-там выбілі на камянях таропкія дымкі, якія хутка падхапіў вецер. Іван тузануў Джулію за палу скуранкі, дзяўчына неахвотна ўгнулася і затуліла галаву за камень. «Страляйце, сволачы, страляйце! Хай чуюць, – падумаў ён, маючы на ўвазе лагер, у якім заўжды прыслухоўваліся да кожнага стрэлу з гор. – Хай ведаюць: яшчэ жывыя!»

Некалькі хвілін яны ляжалі за каменным бар'ерам і слухалі, як над цяснінай веснавым громам грукаталі чэргі. Кулі, аднак, рэдка залятаолі сюды: мусіць, немцы болей палохалі. Пасля аўтаматы змоўклі, далёка адляцеўшы, рассыпалася і яшчэ не паспела заглохнуць рэха, як аднекуль з-пад лугу данесліся новыя, вельмі знаёмыя гукі. Ускінуўшы голаў, Джулія памкнулася нешта сказаць, але Іван жэстам спыніў яе, – абое яны ўслухаліся, напружанымі позіркамі ўзіраючыся адно ў аднаго, і Іван злосна вылаяўся – за седлавінай брахалі сабакі.

Невядома, што тут сталася з хлопцам, – стоены, даўні гаеў раптоўна выбухнуў у ім. Іван усхапіўся, цяжка ўзняўся на шырока расстаўленыя хворыя ногі і стаў – угнуўшыся, страшны, раз'юшаны, безуважны да небяспекі.

– Звяры! – закрычаў ён на немцаў. – Шакалы! Самі баіцеся – памочнікаў ведзяцё! Вядзіце, ну! Пушчайце! Чорта вам у зубы! Во! Не возьмеце вы нас! Во! Зразумелі?

Яны, пэўна, лёгка маглі б застрэліць яго, але не стралялі – прыціхшы, яны намагаліся зразумець раптоўны бунт гэтага флюгпункта і наўрад ці зразумелі. А Івана, мусіць, ад нервовай узбуджанасці раптам працяў холад, цела яго зябка закалацілася, здаецца, пачыналася гарачка. Выкрычаўшы ўсё, хлопец міжвольна азірнуўся – угары трохі праяснілася, у хмарнай навалачы з'явіліся бліскучыя, зіхоткія ад ранішняга сонца прагалы блакіту. Здалося, вось-вось павінен быў выплысці з хмар Мядзведжы хрыбет, да якога яны не дайшлі. Вельмі захацелася ўбачыць у небе сонца, але яго яшчэ не было, і ад таго стала дужа паныла.

Затым ён і апусціўся на дол – тое, што павінна было вось-вось здарыцца, ужо не цікавіла яго – ён ведаў усё, што будзе. Ён нават не зірнуў, калі сабакі з'явіліся ў седлавіне, хлопец адчуў гэта па брэху і валтузні – відаць, аўчаркі ўвесь час ішлі па іхнім следзе і раз'ятрыліся пагоняй.

Джулія раптам кінулася да яго, схілілася і затуліла рукамі твар.

– Ой! Нон собак! Нон собак! Іваніо, эршіссен! Эр-шіссен!..

Гнеў і збянтэжанасць, выбухнуўшы ў ім, адразу мінуліся, ён зноў стаў спакойны і роўны, з адною толькі турботай у душы – трэба

канчаць. Забіць сябе было проста, куды цяжэй было зрабіць гэта з Джуліяй, але ён мусіў рабіць толькі так. Нельга было дапусціць, каб эсэсаўцы жывымі прыгналі іх у лагер і вешалі на страх іншым, – хай валакуць мёртвых. Калі ўжо не ўдалося здабыць волю, дык належала дапячы ім хоць сваёй смерцю.

У гэты час немцы пусцілі сабак.

Адна, дзве, тры, чатыры, пяць рудых, спушчаных з павадкоў аўчарак, распластаўшыся на бягу, шыбанулі па схіле ўніз; за імі выбеглі немцы. Імгненна сцяміўшы, што праз некалькі секунд яны апынуцца тут, Іван ускочыў, ірвануў за руку Джулію, тая кінулася яму на шыю і захліпнулася. Ён у глыбіні душы адчуваў, што трэба нешта сказаць, – самае галоўнае, самае важнае, але словы чамусьці зніклі. Сабакі ўжо несліся па лагчыне. Тады ён ірвануў яе ад сябе, штурхнуў на край кручы, да бездані. Дзяўчына не супраціўлялася, яна ўсё хліпала, нібы задыхалася, вочы яе сталі вялізныя, але слёз у іх не было – толькі знямеў сцяты страх і задушаны самою ў сабе крык...

На абрыве ён кінуў позірк у глыбіню бездані – яна па-ранейшаму была змрочнай, сырой і сцюдзёнай; туману, аднак, там паменшала, і ў яе прорве выразней забялелі снежныя плямы. Адна з іх вузкім доўгім языком узбіралася ўгору, і ў яго раптам выразна бліснула думка-надзея – вялізная, дужа шчаслівая і страшная. Баючыся, што не паспее, ён нічога так і не сказаў Джуліі, а апусціў ужо ўзняты было пісталет і штурхануў дзяўчыну на самы край бездані.

– Скачы!

Яна адразу спалохана адхіснулася ад прадоння, ён яшчэ крыкнуў: «Скачы на снег!», але яна зноў усім целам хіснулася назад і заплюшчыла вочы.

Сабакі тым часам выскачылі на ўзлобак ззаду. Іван адчуў гэта па іхнім брэху, які гучна прарваўся за самай спіной. Тады хлопец сціснуў у зубах пісталет і падскочыў да дзяўчыны. З раптоўнаю сілай ён схапіў яе за каўнер і штаны, ускінуў над галавой і, як здалося самому, шалёна шпурнуў нагамі ў прадонне. У апошняе імгненне паспеў згледзець, як распластанае ў паветры яе цела мільганула цераз карніз, а ці трапіла яно ў снег, ён ужо не бачыў. Ён толькі зразумеў, што самому з хворай нагой гэтак не скочыць.

Сабакі ашалела залямантавалі, убачыўшы яго, і хлопец падаўся на два крокі ад кручы. Наперадзе з пагорка на яго імчаўся паджары шыракагруды ваўкадаў, на галаве якога тырчала чамусьці адно вуха, – ён сігануў цераз камяні і высока ўзляцеў на дыбы ўжо зусім побач. Іван не цэліўся, але з нетаропкаю, амаль нечалавечаю ўвагай, на якую толькі намогся, стрэліў у яго разяўленую клыкастую зяпу і, не

стрымаўшыся, зараз жа ў наступнага. Аднавухі з лёту юзам шаснуў міма яго ў правалле, а другі, на бяду, быў не адзін, з ім поплеч бегла яшчэ два, і хлопец у якую долю секунды не паспеў сцяміць, пацэліў у яго ці не.

Гэтае яго недаўменне абарваў ашалелы ўдар у грудзі, нясцерпны боль пранізаў горла, коратка бліснула хмарнае неба, і ўсё назаўжды знямела...

ЗАМЕСТ ЭПІЛОГА

«Здравствуйте, родные Ивана, здравствуйте, люди, знавшие Его, здравствуй, деревня Терешки возле Двух Голубых Озер в Белоруссии...

Это пишет Джулия Новелли из Рима и просит вас не удивляться, что незнакомая вам синьора знает вашего Ивана, знает Терешки у Двух Голубых Озер в Белоруссии...

Конечно, вы не забыли то страшное время в Европе – черную ночь человечества, когда, приходя зачастую в отчаяние, тысячами умирали люди. Одни, уходя из жизни, принимали смерть как благословенное освобождение от мук, уготованных им фашизмом, – это давало силы достойно встретить финал и не преступить совести. Другие же в героическом единоборстве сами ставили смерть на колени, являя человечеству высокий образец мужества, и погибали, удивляя даже врагов, которые, побеждая, не чувствовали удовлетворения – столь относительной была их победа.

Таким человеком оказался и ваш соотечественник Иван Терешко, с которым воля провидения свела меня на трудных путях неравной борьбы и утрат. Мне пришлось разделить с Ним последние три дня Его жизни – три огромных, как вечность, дня любви, познания и счастья. Правда, Богу угодно было не дать мне разделить с Ним и смерть – рок или обычный нерастаявший сумет снега помешал мне разбиться в пропасти, которую я предпочла крематорию. Потом меня подобрал человек, не лишенный доброго сердца в груди. Конечно, это случилось позже, а в тот первый миг в пропасти, когда я открыла глаза и поняла, что жива, Ивана в живых уже не было. Вверху под облаками утихал вой псов, и лишь эхо последних двух выстрелов, отдаляясь, грохотало в ущелье.

Постепенно я возвратилась к жизни, которая без Него поначалу казалась мне лишенной всякого смысла. Долгие месяцы моего одиночества полнились лишь тремя скорбными и счастливыми днями, прожитыми с Ним. Я бы могла описать вам, какой это был человек, но, думаю, вы лучше меня знаете Его. Я хочу только сказать, что вся

моя последующая жизнь проходит в ярком свете, излученном встречей с Его личностью, так же как и моя скромная общественная деятельность в Союзе борьбы за мир, в издании профсоюзной газеты, наконец, в воспитании сына Джиованни, которому уже 18 лет и который готовится стать журналистом. (Между прочим, это он перевел на русский язык мое письмо, хотя и я изучила этот язык, но, конечно, не так совершенно, как сын.) Еще в моем кабинете висит карта Белоруссии, страны, так сердечно любимой Иваном. К сожалению, я не могу найти на ней деревни Терешки у Двух Озер – надеюсь, вы мне великодушно поможете в этом. И еще – фото... Хотя бы какое-нибудь: детское, юношеское или чего лучше – солдатское...

Иногда, вспоминая Его, содрогаюсь от мысли, что могла бы попасть в другой лагерь или не увидеть Его схватки с командофюрером и не побежать за ним после памятного взрыва – пройти в жизни где-то близко от него и не соприкоснуться с ним. Но этого не случилось, и теперь я говорю спасибо провидению, спасибо всем испытаниям, выпавшим на мою долю, спасибо всем закономерностям и случаю, сведшим меня с Ним и так неожиданно повернувшим всю мою жизнь.

Вот и все. Финита.

Прощайте, незнакомые земляки Его, прощайте, Его родные, прощайте, далекие Терешки у Двух Голубых Озер, жить возле которых очень заветно хотела и я. Не забывайте своего земляка, как не забываем Его мы.

С благодарением всем – родившим, воспитавшим и знавшим Человека, истинно русского по доброте и достойного восхищения в своем мужестве.

Спасибо, спасибо за все.

С уважением и любовью к вам Джулия Новелли из Рима».

1963

ЗМЕСТ

Быкаў В.
Збор твораў. У 4-х т. Т. 1. Аповесці / Аўт. Прадм. Д. Бугаёў. – Мн., Маст. Літ., 1980 – 432 с., 1 л. Партр., 21 см

У першы том увайшлі аповесці “Жураўліны крык”, “Трэцяя ракета”, “Здрада” і “Альпійская балада”